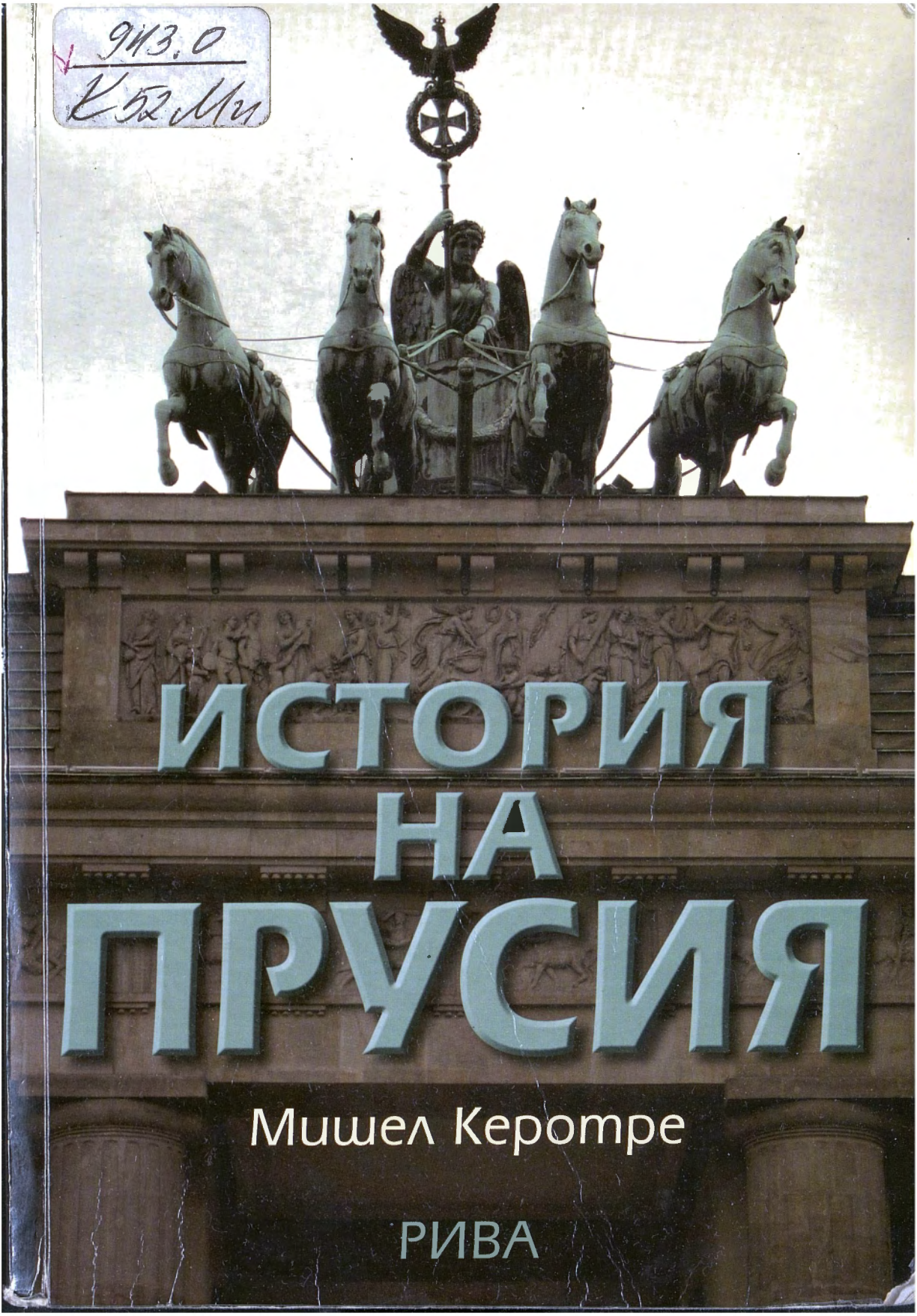
943.0
К52Ми

ИСТОРИЯ НА ПРУСИЯ

Мишел Керотре

РИВА

ИСТОРИЯ НА ПРУСИЯ

Cet ouvrage, édité dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires Etrangères et du Service de Coopération et d'Action culturelle de l'Ambassade de France en Bulgarie.

Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването „ВИТОША", се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция и на Службата за сътрудничество и културна дейност на Френското посолство в България.

Ouvrage publié avec le concours du Ministère Français chargé de la culture – Centre national du Livre.

МИШЕЛ КЕРОТРЕ

ИСТОРИЯ НА ПРУСИЯ

Превод от френски
ВЕСЕЛИНА ИЛИЕВА

РИВА
2006

943.0
К52 Ми

10859/64

Мишел Керотре
ИСТОРИЯ НА ПРУСИЯ
Първо издание

Редактор *Илия Илиев*
Коректор *Невена Николова*
Предпечатна подготовка – *Мариана Димитрова*

Печат „Абагар" АД – Велико Търново

Издателство „Рива"
1000 София, ул. „Граф Игнатиев" 53 Б
Тел./факс: 986 56 86
E-mail: riva@rivapublishers.com
www.rivapublishers.com

Michel Kerautret
HISTOIRE DE LA PRUSSE

© Editions du Seuil, 2005
© Веселина Илиева, превод
© Веселин Цаков, художник

ISBN–10: 954–320–077–7
ISBN–13: 978–954–320–077–1

Въведение

В наши дни Прусия вече не съществува. Напразно ще я търсите на съвременната европейска карта. Не може да се открие дори в картата на областите в Германия, където след 1990 г. отново фигурират известен брой имена, изчезнали през последните няколко десетилетия: Померания, Саксония, Бранденбург, Мекленбург. Градове като Берлин и Потсдам възвърнаха престижното си положение в обединена Германия, единият като федерална столица, другият като регионална. Но названието Прусия липсва, сякаш върху това въплъщение на злото, върху този демон, опорочил спокойната Германия и превърнал родината на мислителите в леговище на милитаризма, продължава да тегне хвърлената някога анатема. Дали в историята съществува друг пример за държава, отменена с декрет заради размирната си същност? На 25 февруари 1947 г. Съюзният контролен съвет, който управлява по онова време окупирана Германия, без да предизвика особена реакция в тази опустошена от войната страна, заявява всъщност следното: „Пруската държава, въплъщение на милитаризма и реакцията, на практика престана да съществува. Загрижен за запазването на мира и сигурността на народите, контролният съвет обявява Пруската държава, централното ѝ управление и всичките му подчинени власти за разпуснати." По същия начин римляните възненавидели спомена за Картаген и посипали със сол димящите му руини.

Разбира се, според тогавашните обстоятелства това било обикновено заплюване на гроба или „поругание на гроба" (С. Хафнер). Не само органите на старата Пруска държава отдавна вече не представлявали нищо, тъй като през 1933 г. фашизмът се нагърбил да зачеркне както миналото, така и областите, с които тя се отъждествявала най-пълно – от Мемел до Щетин и от Данциг до Бреслау, та дори и територията, на която дължала названието си. Тази територия, наречена впоследствие Източна Прусия, била изгубена за германците, забягнали с хиляди на запад от Одер. Вследствие от тези движения на махалото, многократно извършвани от историята, славяните (отново) заселвали изоставените пространства, обезнаследявяйки при необходимост последните останали там жители. Тъжен завършек на една почти вековна колонизация и безапелационно потвърждение на края на Прусия.

„Окончателен край", както бихме се изразили неправилно. Тъй като смъртта на Прусия постоянно се обявява в протежение на три четвърти век, и дори любимо занимание на съответните историци е станало да си задават въпроса за точния час на тази смърт. Констатирана за първи път през 1871 г. вследствие от провъзгласяването на Германската империя, тя отново е обявена през 1918 г., когато последният суверен от Хоенцолерите бяга от страната, но и през 1932 г., когато канцлерът Фон Папен сваля насилствено законното правителство на Прусия, и отново през 1933 г. вследствие от кафявата революция. Всички тези дати са приемливи и могат да се обсъждат безкрайно, стига да приемем в крайна сметка, че става дума не за възстановяваща се хидра, а за развиващата се реалност в една Прусия, която при преминаването си от един период в друг не е нито пак същата, нито напълно променена.

Може ли тази констатация да се отнесе и до предходните векове? Дали истинската същност на Прусия не се състои – за разлика от останалите европейски сили като Франция, Англия, Русия и Испания – в нейната неопределеност? Този въпрос ни връща към спецификата на историята на Германия, тъй като тази нация в миналото често е лишена от държава. Обратно, Прусия се свежда до определена държава, както можем много ясно да прочетем между редовете на декрета на Съюзния контролен съвет от 1947 г. Все пак тази абстракция е била действителност в течение на доста векове и е оказвала влияние върху европейската история. Тя съществува ясно и в колективната памет, като се почне от тази на народите, изпитали резултатите от нейната страшна военна машина. На французите това е добре известно, защото са били подложени на две много тежки окупации през 1815–1818 г. и през 1870–1873 г. и срещат отново „прусаците" във вид на „шваби" през 1914–1918 г.[1] А по различно време мнозина германци изпитват не по-малко болезнено същността на тази желязна ръка, като например подложените на сеч от Фридрих II саксонци, третираните като бунтовници през 1849 г. баденци, унижените през 1867 г. хановерци и т. н. И днес баварците или австрийците открито демонстрират неприязънта си към прусаците, които напразно бихме търсили в съвременна Германия.

Но независимо от тази непосредствена очевидност, от тази емоционална представа, превърнала Прусия в реална сила за другите – като заплаха или като плашило – остава ни да определим собствената ѝ идентичност. По този въпрос мненията продължават да бъдат разделени. Така например френското мнение се е колебало между възхищението и отвращението: снизхождението взима дълго време превес,

[1] Например: G. Lenôtre, *Prussiens d'hier et de toujours,* 2 vol, Perrin, 1916–1917.

допринасяйки за пруските успехи през XVIII и XIX в. Германците също се чувстват не по-малко разколебани по отношение на този Янус, който ги потиска, но представлява за тях пример за ефикасност и надежда за национално обединение. Тези противоречиви преценки са отражение на една съвсем реална характеристика на пруския градеж, нетипичната му едновременно рационална и брутална, модерна и ретроградна двойственост. Прусия не може да бъде вместена в обикновени определения и често кара историка да се откаже от преценката си и да си задава въпроси[2].

Това несъмнено започва с географията. Прусия е и другаде, и никъде, или пък навсякъде. Тя е германска и не е такава, установена на Елба и Рейн, но също и на Одер и Висла, дори на Неман. Нейни съседи са Холандия и Русия, Франция и Полша, Дания и Бохемия, Швеция и Швейцария. Към кое геополитическо пространство да я причислим? Мрежата от бранденбургски реки свързва Берлин с Елба и Хамбург, а също и с ханзейските градове. Провинциите Прусия и Померания имат излаз на Балтийско море, което дълго време е шведска територия. Изкачвайки се нагоре по теченията Одер и Шпрее през Лужиция и Силезия, скоро достигаме до прага на Бохемия и Моравия, следователно до Австрия. Нейната естествена граница по-скоро е в Североизточна Европа, на кръстопътя между балтите, скандинавците и славяните, с които споделя една отчетливо различна история от тази, която ни е позната. Но от друга страна, Бранденбург си остава електорат на Германската империя (неговият владетел носи титлата електор и има право да избира император – *б. пр.*): там се намира центърът, там са хората, богатствата, културата, прогресът.

Въпреки това Бранденбург винаги ще си остане марката, какъвто си е от самото начало, както свидетелстват имената на редица от неговите окръзи. Кръстопът на обмени, посредник по пътя на обновлението и развитието, което често се движи от запад на изток, но и уязвима, открита за всевъзможни атаки граница, подлежаща на защита. Никакъв естествен предел, никакво предопределение в пейзажа. Както констатира един френски историк, „природата, която е подготвила някои отечества и изградила люлки за народите, не е предвидила такова нещо по отношение на Прусия. Не съществуват нито пруска раса, нито пруски географски район: Германия е дъщеря на природата, но Прусия е създадена от хората.“[3] Ако трябва да изготвим един географски том, предхождащ общата история на Прусия, подобен на

---

[2] Р. фон Таден дава хубава илюстрация за това в серията свои „въпроси към Прусия“, събрани в *La Prusse en question*, Arles, Actes Sud, 1985 – 1-во издание на немски, *Fragen an Preussen*, München, Beck, 1981.

[3] E. Lavisse, *La Jeunesse du grand Frédéric*, 1891, p. V.

този на Видал дьо Ла Блаш към историята на Франция от Лавис, със сигурност ще се затрудним. Понеже Прусия късно се сдобива с името си, приемайки наименованието на една от своите крайни провинции, като същевременно оставя споменатата провинция да запази същото име; и когато последната се оказва уголемена и разцепена на две, се стига до парадокса Западна Прусия, представляваща една от най-източните териториални единици на Пруското кралство!

Следователно ни остава само историята. Съвкупността от шансове и воли, които изграждат тази неочаквана и парадоксална страна, тази авантюристична и непрестанно променяща се конструкция. Когато искаме да определим най-точно границите на пруската държава, винаги се поставя един предварителен въпрос: по кое време? Бранденбургският център е основан и утвърден доста рано (независимо от някои вариации) и дори преди пристигането на Хоенцолерите, но това не важи за останалите провинции. Първият обрат настъпва в началото на XVII в., когато към първоначалното ядро се захващат две нови, твърде отдалечени и разнородни части – от една страна, няколко парченца по река Рейн, от друга, по-компактен блок около Кьонигсберг. Впоследствие картата на Прусия продължава да се променя в зависимост от случаите и амбициите: излаз на морето чрез придобиването на Източна Померания през 1648 г. и на Шчечин през 1721 г., завладяване на Силезия при Фридрих II, поделби на Полша между 1772 и 1795 г., „разчепкване“ през 1803 г. Тогава идва конфронтацията с Наполеон, който я отблъсква отвъд Елба и освен това ѝ отнема Варшава, като по този начин ѝ придава нови и доста смалени размери. Но след 1815 г. настъпва пълен обрат: Виенският конгрес настанява Прусия на Рейн, за да се стигне до характерното за нея и абсурдно положение една държава да се състои от две отделни части, разделени от коридор, широк 100 километра. През 1866 г. физиономията на Прусия се променя за последен път: коридорът изчезва, а тя почти се слива със Северна Германия. Пет години по-късно престава да съществува като международно признат юридически субект.

За разлика от териториалната пространствената неопределеност като че ли продължава да характеризира историята на Прусия. Към това се прибавя и човешката неопределеност. Още от самото начало Бранденбургската област се отличава от останалите германски области, които повече или по-малко се отъждествяват – макар и по доста мистичен начин – със старо германско племе (щам) и ревниво култивират своя партикуларизъм. Походът на север е резултат от завоевание, извършено късно за сметка на славяните от дошли от различни области на Свещената империя, дори от Фландрия, войници и колонисти. Следователно това е истински „мелтингпот“, в който германци с всякакъв произход се смесват с местните жители. Това е валидно

и за Прусия от времето на тевтонските рицари, когато германските колонисти асимилират литовския субстрат, а после се отварят за множеството полски пришълци. Впоследствие систематично провежданата от суверените политика на заселване (или на повторно заселване) непрестанно докарва нови вълни от имигранти, дошли от всички области на Европа: французи, валонци, германци, швейцарци, но и чехи, моравци, поляци и руснаци. Това етническо смесване, където славянският елемент е доста значителен, ще е в основата на някои расови теории, обясняващи особените характеристики на Прусия – в това число предполагаемата готовност на нейните жители да се подлагат на робство – с някакъв славянски атавизъм[4]. Към това след XVIII в. се прибавя присъединяването на цели области от стара Полша, в това число Варшава, което към 1800 г. превръща Прусия в същинска двунационална държава, чието бъдеще като че ли е начертано на изток. Единствено превратностите на войната и игрите на дипломацията в крайна сметка ще решат нещата по друг начин.

Но това не е всичко. Непрестанните промени на картата привнасят ново население, белязано от различни традиции. Ако донякъде можем да признаем известна хомогенност в пейзажа и видовете селско стопанство в Бранденбург, Померания, тевтонска Прусия и анексираните от Полша региони, то това не важи за рейнските области или за Силезия. Придобиването им внася нови икономически перспективи, най-вече след 1815 г., както големи вътрешни различия между главно селскостопанските слабо населени зони и рано индустриализираните и с интензивно земеделие райони. Разликите се проявяват и в местните обичаи, докато през XIX в. не се появяват и засилени политически различия.

В крайна сметка не можем да подценяваме непрестанния принос – маргинален от демографска гледна точка, но не и по отношение на оформянето на обществените нагласи – на поелите различни служби в Прусия чужденци. Разбира се, в края на XVII в. приносът на групата на хугенотите е решителен. Но се появяват и редица личности, които обогатяват страната с формирани в други страни компетентност и схващания. Повечето от тях са германци от други държави, като например реформаторите Щайн, Шарнхорст, Гнайзенау, Харденберг или по-рано един Шварценберг, първи министър на Великия електор, или един Данкелман, главен министър на неговия син, като не забравяме непрестанния прилив на артисти и писатели, от Лайбниц до Волф, от Лесинг до Фихте или Хегел. Други пристигат от Франция, Швейцария, Италия, Холандия, Дания (Щруензее, Молтке) или от Швеция, като Арнт.

---

[4] По повод Прусия някои автори говорят за *Германия славика* в противовес на *Германия латина* на юг и *Германия германика* в центъра и на северозапад.

Въпреки това Прусия притежава видима идентичност. Първо, ще отбележим, че засегналите територията ѝ движения не са случайни и обратими залитания, а непрестанно натрупване на основата на първоначално ядро, извършващо се понякога чрез неравномерни скокове, но по принцип чрез „закръгляне" или чрез запушване на анклавите[5]. Тази еволюция не е наложена, напротив, тя е внимателно обмислена и преследвана от цели поколения на суверени, напълно съзнаващи целите ѝ, както свидетелстват за това забележителните политически завещания, които те след XVII в. имат обичай за съставят за наследниците си. И в крайна сметка подобно на възрастния човек, който макар вече да не разпознава в себе си детето, все пак дълбоко в душата си чувства единството на своя живот, така и Прусия от 1866 г., изключително набъбнала през предходните два века, запазва ако не площта си, то поне субстанцията на някогашния Бранденбург. Това не се дължи на някаква мистериозна алхимия, а преди всичко на многовековната дейност на една фамилия, Хоенцолерите – дотолкова, че някои историци, отъждествявайки династията и страната, поставят началото на историята на Прусия при пристигането на бургграфа на Нюрнберг, овластен с електорството на Бранденбург през 1415–1417 г., и я смятат за приключила през 1918-а[6]. Рожба на хората и на историята, *творение в* истинския смисъл на думата, Прусия има и своите слабости. Смятана за нестабилна, нетрайна, дори нелегитимна, във всеки случай, лишена от ясни очертания, съществуването ѝ многократно е поставяно под въпрос през вековете. За тази страна парвеню всяка криза може да се окаже смъртоносна, както това е видно още по време на Тридесетгодишната война, после при Фридрих II и отново след Йена. А саморазпадането ѝ през 1871 г. само ще докаже това въпреки триумфалните фанфари.

Постоянно принуждавана да живее на ръба на оцеляването, Прусия е въвлечена в кръг, който ще бъде определен като порочен заради действието на прословутото „приоритет на външната политика". Поради липса на „естествени" богатства и на вътрешно присъща мощ, тя трябва да разчита за всичко на армията. Без да е повече или по-малко хищна от своите съседи, в крайна сметка тя ще се превърне във въплъщение на милитаризма, служейки първоначално за модел на не тъй

[5] Единственият многозначителен случай (преди 1919 г.) на изоставяне на територия от пруска страна е от 1815 г., когато границата с Русия се премества на запад за сметка на полученото разширение към Рейн. Останалите одобрени от Прусия отстъпки представляват единствено гранични корекции.

[6] O. Hintze, *Die Hohenzollern und ihr Werk*, Berlin, 1915 (препечатано в Hamburg, Parey, 1987); W. Hubatsch, *Die Hohenzollern in der deutschen Geschichte*, Frankfurt am Main, 1961.

старателните като нея, преди да се превърне в удобен контраст за тяхното изпъкване. Обречена да напряга всичките си сили, за да остане на равнището на най-великите сили, тя заимства от Франция модела на абсолютистката държава, за да го усъвършенства и да му придаде светски характер. Дали това е оправдание да се говори за един макар и просветен „деспотизъм", но само ако се възстанови полемичният заряд на думата, с който я изпълват в навечерието на Френската революция хулителите на министрите от Версай? Или Прусия по-скоро открива модерната държава, както ни внушава юристът Ганс, колега на Хегел в Берлинския университет: „Понякога са се опитвали да омаловажат пруската държава, отричайки нейните реалности и квалифицирайки я само като понятие. Тя на практика е била понятие, което само е успяло да се превърне в действителност. Не може да не е притежавала и интелигентност, защото, лишена от физическа или национална основа, тя винаги е успявала да бъде на нивото на своето време."[7]

Несъмнено на Прусия ѝ липсват изтънченост и изящност. От нея лъха на напрежение, принуда и вироглавство. Но гениалността ѝ се състои в това, че посреща с готовност закономерностите, на които е подложена подобно на съседите си от Източна Европа. Че изобретява толерантността и изгражда една правова държава въпреки зависимостта. Че в крайна сметка създава един вид човек, малко скован, но суров и честен. Дали порочният начин, по който впоследствие същият е експлоатиран от един безпътен режим, е достатъчен да дискредитира векове на старание и труд? Това най-малкото заслужава да бъде подложено на един безпристрастен преглед.

[7] Цитирано по R. Koselleck, „Staat und Gesellschaft in Preussen (1815–1848)" – W. Conze (dir.), *Staat und Gesellschaft im Vormärz*, Stuttgart, Klett, 1962, p. 90.

ПЪРВА ЧАСТ

ПРУСИЯ ПРЕДИ ПРУСИЯ

С коя дата да започнем историята на Прусия? Така през 1701 г. Фридрих I става крал на държава, която за първи път се наименува „Прусия“[1]*. Но по същото време той царува вече от тринадесет години над същата тази двуделна държава, обединявайки под личната си власт електората на Бранденбург и суверенното херцогство Прусия. Дали не трябва по-скоро да разглеждаме 1618 г. като начална точка на този съюз? Или 1648 г., тоест края на Тридесетгодишната война и появата на историческата сцена на бъдещия Велик електор, основател на абсолютизма*[2]*? Или пък 1660 г., когато херцогът на Прусия е освободен от всякаква феодална зависимост? Тук предпочетохме да приемем 1713 г., която бележи началото на нова епоха. Освен смяна на посоката възкачването на престола на Войнишкия крал Фридрих-Вилхелм I всъщност представлява решително скъсване с предходното управление и води до систематичното прилагане на принципи, призвани да формират духовната същност на Прусия и да положат основите на нейната мощ.*

Но историята на Прусия не би била разбираема без нейната предистория. Макар Войнишкия крал да е основал модерна Прусия, то това не е станало от нищото. Той наследява един организиран, консолидиран домен, разширен благодарение усилията на множество поколения, на последно място това на двамата негови предшественици, но преди това от дълга поредица от електори от династията на Хоенцолерите, и още по-рано – от средновековното поколение на асканските маркграфове, първи обединители на Северните марки, без които Бранденбургският електорат не би се оформил като такъв.

Освен домен Фридрих-Вилхелм наследява и характерна социална организация, създадена в течение на много векове, както и ориги-

---

[1] W. Hubatsch, *Grundlinien Preussischer Geschichte (1701–1871),* Darmstadt, Wiss. Buchgesellschaft, 1983.

[2] O. Büsch и W. Neugebauer, *Moderne Preussische Geschichte (1648–1947). Eine Anthologie*, Berlin, De Gruyter, 1981.

нална форма на взаимоотношения между държавата и религията. Тези дадености с много стар произход формират по някакъв начин основата, в която великите актьори втъкават впоследствие историята на Пруското кралство.

Същевременно е редно да разграничим два момента. Докато XVII в. може да се разглежда като един вид пролог към последвалите промени, то предходните векове не предсказват с нищо това бъдеще. Освен че не се различава с нещо от тази на всяка друга велика държава, в началото си предисторията на Прусия прилича на течението на онези реки, които се раждат не от един-единствен извор, а от сливането на множество първични потоци и преди тази среща въобще не бихме могли да ги назовем реки. Така преди непредвидимото сливане през 1618 г. Прусия не съществува в смисъла, който тази дума ще придобие по-късно, а са налице две почти напълно чужди една на друга истории: от една страна, тази на васалното херцогство Полша, наследник на самобитна военна държава, възникнала на територията на един изчезнал балтийски народ; от друга, тази на една обикновена и донякъде маргинална държава в състава на Свещената Римска империя, електоратът на Бранденбург. Въпреки безспорната аналогия с късното германско заселване в колонизирана земя, нищо не предопределя срещата и дълготрайното обединение на тези две единици, както те сторват това в началото на XVII в. Следователно техните първоначални истории ще бъдат представени отделно в рамките на първите две глави; третата глава ще покаже свързването им, все още противоречиво въпреки личната обвързаност, и на първо време разтърсвано от ужасни събития, а после в течение на няколко десетилетия насочвано от твърда ръка към немислимите триумфални върхове, достигнати век по-късно.

ПЪРВА ГЛАВА

Електоратът на Бранденбург

1. Гранична марка на Свещената Римска империя

Историята на Прусия се отъждествява до голяма степен с тази на династията на Хоенцолерите, електори на Бранденбург, след това крале на Прусия и в крайна сметка – германски императори. През четири от тези векове – от XV до XIX, представителите на споменатата фамилия постепенно извеждат своята малка провинциална държава до европейската авансцена. Все пак те имат предшественици, асканските маркграфове, а и далеч преди тяхното сравнително късно пристигане в Североизточните марки там вече има установени традиции. Да се върнем към началото не означава единствено да отдадем дължимото на преданията или да възкресим едно колоритно Средновековие в духа на Фонтане[1]; това означава също да бъдат осъзнати някои особености на една доста по-различна от останалата част на Германия област, които допринасят за моделирането на нейната собствена история.

Бранденбургската държава, както впрочем и австрийската монархия, произлиза от една периферна област, от една „марка" на Германия. Възходът на Бранденбург, който ще се превърне в един от електоратите на Свещената Римска империя, първоначално се вписва в рамките на мащабното германско колонизаторско движение на славянска територия: покръстването на езичниците и заселването на тези относително рядко населени земи са двата основни мотива за тази динамика.

Първите контакти между германци и славяни

След големите германски преселения през V в. на юг и на запад славянски народи заемат опразненото пространство, достигащо Адриатика на юг и Елба на север. Така през VI в. те се оказват в контакт с най-източните германски племена – саксонци и баварци, а два века

[1] Теодор Фонтане не престава да кръстосва Бранденбург в търсене на стари истории и пораждащи асоциации руини. Виж T. Fontane, *Wanderungen durch die Mark Brandenburg,* 3 vol, München, 1991.

по-късно, в непосредствено съседство с Каролингската империя. Славяните не притежават друго единство освен езиковото, а германците ги назовават с различни имена според областите, в които живеят. На север по принцип ги наричат „венди", с локални варианти (ободрити в Мекленбург, вилзи от Хавел, сораби при горен Шпрее). Германско-славянската граница остава стабилна в течение на дълги векове: Карл Велики преминава за кратко през Елба в устрема по време на саксонските войни, но през 860 г. започва отстъпление и се налага да настъпи X в. и на власт да дойде нова династия, за да бъде подновена германската експанзия.

Хайнрих Птицелов (919–936) воюва най-вече със страшните унгарци, но напада и славяните, като през 928 г. разрушава крепостта им Бранибор (Бранденбург) и основава Северната марка. Неговият син Отон Велики (936–973) слага край на унгарската заплаха с решителната си победа при Лех, близо до Аугсбург (955 г.), а след това възстановява империята през 962 г. В отнетата от славяните земя той организира шест марки, снабдени с подсилени крепости. Но в този момент той става съсед на новата полска християнска държава, основана от Мешко – княз на Познан, покръстен през 966 г., – която успява да разпростре господството си от Одер до Бохемия.

При Отон евангелизацията става действителна грижа. В славянските земи са създадени две първоначално свързани с Майнц епископии – в Хавелберг и Бранденбург (948 г.); впоследствие императорът издейства от папа Йоан XIII учредяването на митрополитски престол в Магдебург (968 г.), там, където се сливат Елба и Заале. Архиепископията на Магдебург, особено скъпа на императора (който бива погребан в нейната катедрала), ще изиграе определяща роля за християнизацията на славяните, но нейното поле на действие бива ограничено още от самото начало поради създаването на полски диоцез в Гнезен (Гнезно).

Същевременно, след като наследниците на Отон I обръщат основно вниманието си към Италия, славянските племена се надигат, избивайки гарнизоните на Хавелберг и Бранденбург (983 г.). Налага се да бъдат изоставени всички замъци, разположени отвъд Елба. Към това се добавя съперничеството с Полша: император Хайнрих II (1002–1024) е принуден непрестанно да се сражава срещу Болеслав Храбри, завладял Бохемия, и в крайна сметка запазва Лужиция като имперско феодално имение. Но много скоро кралството на Пястите се разпада на множество княжества.

За разлика от полските херцози повечето от славянските князе остават верни на езичеството на своите предци, като отказват да признаят наложения им със сила германски бог. Това мотивира през XII в. призива за „кръстоносен поход срещу вендите", отправен във Франк-

фурт от Бернар дьо Клерво (1147 г.). Две германски армии и една датска флота съгласуват действията си, за да наложат на славяните от Североизтока „покръстване или смърт“ според формулировката на Бернар. Въпреки това те постигат само несигурни резултати. Обратно, в Померания, където епископът Отон фон Бамберг предпочита да действа чрез убеждението, резултатите се оказват по-успешни; но епископията на Волин (1140 г.), прехвърлена впоследствие в Камин, се изплъзва от властта на Магдебург, за да бъде присъединена директно към Светия престол.

Асканската династия

Възкачването на имперския трон на саксонския херцог Лотар фон Суплимбург (1125–1138) е определящо за по-късната история на славянската граница. На практика императорът извършва един вид промяна в германската монархия, като обръща основното си усилие от югозапад на североизток. И назначава двама маркграфове, които ще създадат много активно поколение: в северните марки през 1134 г. е Албрехт Мечката, създател на асканската династична линия; а в Лужицко-Майсенската марка – Конрад фон Ветин, родоначалник на дълго управлявалата саксонска династия. От друга страна, той задължава полския княз Болеслав III да му се закълне като васал относно Померания.

Албрехт Мечката произлиза от две мощни фамилии, Баленщет по бащина линия и Билунг по майчина[2]. Той притежава вече твърди обширни имения в Тюрингия и в Саксония, когато императорът му поверява малката област Залцведел, която впоследствие наричат Стара марка (или Алтмарк), на запад от Елба, между Егер и Аланд. Това е преди всичко отправен пункт за завоевания на отсрещния бряг и те наистина не закъсняват: новият маркграф завзема Хавелберг още през 1136 г., после през 1137 г. областта Пригниц, намираща се по̀ на север (наречена още Формарк). После той взема участие в кръстоносния поход срещу вендите в армията на император Конрад III (1148 г.), а след това в експедицията на Фридрих Барбароса, която подчинява Полша (1157 г.).

Но Албрехт Мечката се проявява най-вече в прилагането на силовата дипломация. Той завързва приятелство със славянския княз на хавелите Прибислав, който приема да се покръсти, и тъй като няма наследник, му поверява страната си и столицата ѝ Бранденбург, разположена впечатляващо върху хълм, заобиколен от вода (1150 г.). Ус-

[2] Името на асканската династия произлиза вероятно от един замък в Харц, Ашерслебен. Херцогският род на Билунгите властва над Саксония в течение на един век.

2. 108599/04

тановил се вече на изток от Елба, Албрехт приема титлата маркграф на Бранденбург (1157 г.)[3]. Той бърза да построи крепости, възстановява епископията на Хавелберг и укрепва властта си, обединявайки славянската аристокрация и германското благородничество. Преди смъртта си през 1170 г. Албрехт вече е разделил различните си владения между синовете си. Отон I (1170–1184) получава „трите марки" (Старата марка, Пригниц и Бранденбургската марка), които занапред ще станат неделимо цяло.

Въпреки това първоначално маркграфовете са само второстепенни принцове в сравнение с могъщия херцог на Саксония и Бавария, Хайнрих Лъва, маркграфа на Майсен, ландграфа на Тюрингия или дори в сравнение с архиепископа на Магдебург. Но благоприятната конюнктура им позволява да се утвърдят скоро като основни защитници на границата. Хайнрих Лъва улеснява задачата им, като опустошава на север земята на славяните ободрити[4]. Самият той впоследствие е разбит от император Барбароса, а подялбата на огромните му владения предоставя пълна свобода за амбициите на асканците. Впрочем временното отслабване на Полша им осигурява възможност за напредване на изток. На север те се натъкват на Датското кралство, разположено удобно в долното течение на Елба, господар на Любек, Хамбург и Бремен. То обаче след период на разцвет навлиза във фаза на упадък, започнал с поражението, нанесено на Валдемар II от коалицията на неговите противници (битката при Борнхьовед през 1227 г.).

Асканските маркграфове се възползват от тези обстоятелства, за да увеличават редовно своята територия във всички посоки чрез покупка, брак или със сила. Победената Дания им отстъпва Укермарк на север (1250 г.). На изток те успяват да достигнат Одер, като купуват Телтов и Барним преди 1230 г., а после и да го прекосят, сдобивайки се с Щернберг и епископството на Лебус (1253 г.), подчинено на Гнезно в Полша. През 1255 г. крал Отокар II Бохемски им отстъпва Горна Лужиция. През 1260 г. те се настаняват в Кюстрин и в Ландсберг. В края на тази продължителна експанзия, която напомня, като се запазят съответните пропорции, за Капетингския домен, Бранденбургската марка съставлява едно хомогенно цяло от около 40 000 квадратни километра. Освен това са начертани и някои жалони за бъдещото разширяване посредством различни, повече или по-малко признати права върху Силезия и Померания – макар през 1309 г. асканците да са принудени да се откажат от Данциг, където се настаняват тевтонските рицари.

Тази динамика става възможна благодарение на една непоколебима

---

[3] Тъй като името Бранденбург по онова време носят и територията, и нейната столица, когато става дума за града, ще пишем винаги „гранд Бранденбург". – *Б. пр.*

[4] Тяхното светилище Аркона на остров Рюген е изгорено през 1168 г.

фамилна подкрепа. Наследяването никога не дава повод за окончателни поделби, а наследството е управлявано колективно. След Отон II (1184–1205) и Албрехт II (1205–1220) сме свидетели на съвместното управление на двама братя, Йохан I (1220–1266) и Отон III (1220–1267). После техните наследници създават две паралелни линии, йохановска в Щендал и отоновска в Залцведел, но без да рушат единството на наследеното, като предимството винаги се дава на един от членовете на клана. Династията в крайна сметка залязва с Валдемар Велики, един оригинален и полулегендарен гигант, любител на турнирите, който за известно време заграбва Щралзунд, устоява срещу коалицията на кралете на Полша, Швеция и Дания, но умира на двадесет и осем години през 1319 г.[5]

Германизацията

След като сигурността там бива гарантирана, завладяването на славянските територии много скоро е последвано от отварянето им за земеделска колонизация и системна експлоатация, както това вече е станало с крайбрежните области на Северна Германия[6]. Но в тази област с безплодни земи и тресавища задачата е по-трудна, отколкото в останалите райони. От 1160 г. Албрехт Мечката е принуден да набира фламандци и холандци, за да пресушават тресавищата в близост до Елба[7]. Колонизацията не е индивидуална авантюра, тя е организирана от маркграфа и е поверена на предприемачи (locatores). Започва се с още пустеещите земи в Старата марка, после се продължава на югоизток (областта Флеминг). Според някои преценки броят на създадените през XII в. стопанства достига 6000 в Алтмарк и 7200 в зоната, разположена на изток от Елба (или Мителмарк). Подобни призиви са отправени от епископа на Магдебург, епископа на Хавелберг, както и от премонстрантските и цистерцианските монаси.

През XIII в. колонизацията съпътства териториалното настъпление. Относително пустата област на Берлин вероятно е населена в началото на века, дори и по-рано. Наименованията Темпелхоф, Мариенфелде, Мариендорф свидетелстват за ролята, която изиграват там

---

[5] Тридесет години по-късно, когато страната преминава към кралския двор на Вителсбах, се появява един „лъже-Валдемар", претендиращ, че е бившият маркграф, завърнал се от поклонение в Светите земи, който за известно време е признат от императора.

[6] Charles Higounet, *Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge*, Aubier, 1989, p. 101.

[7] Хронистът Хелмолд пише: „От брега на океана дойдоха смели и многолюдни народи, които издигнаха села и църкви и благоденстваха по необикновен начин." Цитирано по A. Waddington, *Histoire de Prusse des origines à 1740*, t. 1, Plon, 1911, p. 9.

някои религиозни общности. По-късно, когато фронтът се премества към Одер, идва ред на цистерцианското абатство в Хорин, основано през 1260 г. Но продължава да се разчита много на locatores. В някои случаи, когато на това място е съществувало славянско поселение, новите заселници се задоволяват с това да заместят предишните, без да променят облика на кръглото селище, нито този на парцелирането, което остава неравномерно.

Селяните, набирани чрез договор за селата „с германски статут", се ползват с доста по-голяма свобода от тази на крепостните от останалата част на Германия, като разполагат почти свободно със своето стопанство и са задължени да плащат много скромен годишен налог. По принцип те живеят на групи, в селище-улица, или Ангердорф (село с централно общинско пасище), и експлоатират парцели с доста източени форми, често пъти разпределени в три различни сектора на общинското землище (*Felder*), позволяващи тригодишно сеитбообращение. Местната власт се пада на един *Шулце*, който често е бивш *локатор*, разполагащ с два или три пъти по-голямо стопанство от това на останалите селяни. За църквата е отреден централен парцел, оцелял понякога до наши дни. В обикновен романски стил, тя е строена не от тухли, а от доста неодялани камъни (*Feldstein*), поне за основата на стените; по принцип горната част е трябвало да бъде от дърво. Останали са и известен брой домени и сеньориални резервати (*Vorwerke*), принадлежащи на бившите славянски князе или дадени от маркграфа на най-добрите му слуги. През 1375 г. те са на брой 635, най-често доста малки по размер и обработвани от обезземлени надничари, които имат парче земя в покрайнините на селото[8].

Едновременно със земеделските поселения се появяват и градове, необходими за организирането на страната по германски маниер. Архиепископът на Магдебург създава през 1174 г. Ютеборг, „за да изгради провинция" на юг от Марката. Що се отнася до столицата Бранденбург, която съществува преди завоеванието и през 1170 г. се сдобива с леко променения правото на Магдебург, то тя се развива много бързо, като нараства още преди края на XII в. с „нов град". Впоследствие през XIII в. от маркграфовете са основани тридесетина града, като някои от тях получават обширна обработваема земя, за да осигурят изхранването си – в това число тези, основани насред гората, като Митенвалде (1245 г.) или Нойбранденбург (1248 г.), – а други представляват по-скоро търговски или занаятчийски центрове. Те получават свободи, заимствани по принцип от правото на града Бранденбург, и по-късно оповестени пред всички посредством издигането на огромна статуя на героя Роланд пред Ратхаус-а. Големите тухле-

[8] C. Higounet, *op. cit.*, p. 282.

ни църкви все още свидетелстват за своята пищност, вдъхновени от Бранденбургската катедрала или от абатствата, изградени от монасите в Леенин или в Йерихов. Някои от тези градове се присъединяват към Ханзата и търгуват лесно със Северно море благодарение на мрежата от реки, свързващи ги с Елба.

Запазени са грамоти, дадени от маркграфовете на Шпандау (1232 г.), Залцведел (1247 г.), Франкфурт на Одер (1253 г.). Други градове представляват сеньориални владения като Перлеберг (1239 г.) или Котбус (към 1280 г.). Що се отнася до близнаците Берлин и Кьолн (да не се смесва с днешния Кьолн на р. Рейн – *б. пр.*), те вероятно са официално основани от маркграфовете към 1230 г. (но обитавани малко по-отрано) върху брод на Шпрее, недалеч от стария славянски форт Кьопеник. Трябва да се отбележи ранното присъствие на еврейски колонии в повечето от градовете на Бранденбург. Вследствие от преследванията, развихрили се в Западна Германия през XII в., множина евреи всъщност намират подслон в новите територии. Както и другаде, те са подложени на ограничения по отношение на собствеността върху земята и упражняването на занаят, съобразно решенията на Латеранския събор от 1215 г., но първоначално биват приети много добре, като маркграфовете дават „защитни писма“ на по-богатите в замяна на специален данък. Положението се влошава, когато към края на XIII в. се умножават обвиненията в поругаването на светото причастие, като това, довело през 1287 г. до изкупителното построяване на женския манастир на Хайлигенграбе.

Мощта на асканските маркграфове

В този нов градеж, извършван чрез завоеванията отвъд старите граници на империята, нищо не ограничава априори властта на маркграфа. За разлика от графовете и херцозите от стара Германия, които трябвало да се съобразяват с феодалната система, имперските кастелани (бургграфове) и най-различни зависимости, маркграфът на Бранденбург има вземане-даване с една напълно неподправена човешка материя. Той не трябва да щади обичаите на *Stämme,* тези швабски, саксонски или баварски традиционни етнически групи, тъй като старата принадлежност изчезва в смесицата на колониалното общество. И тъй като всичко извън границите на Старата марка произтича от него, той почти не се явява като васал на императора, макар да е такъв по право. Вследствие от тези особени условия се ражда специфична форма на власт.

Маркграфът може да се разширява на воля не само на изток, не бидейки задължен да се съобразява с границата откъм езичниците, но той по някакъв начин представлява и върховен владетел на всички завладени територии, вместо да бъде както навсякъде другаде обикновен

пазител на феодалната собственост. Тази чест се полага лично на него, а не на империята, отбелязва „Саксонско огледало“ (*Sachsenspiegel*) – ценен юридически сборник, съставен към 1230 г. На практика това позволява на маркграфа да не раздробява властта си. Вместо да раздава феодални имения, той управлява държавата си с посредничеството на назначени за определено време началници на области – адвокати (*advocati* или *Vögte*).

Единствено васалите на маркграфа не се намират под юрисдикцията на адвоката: но те представляват обслужваща аристокрация, цивилни („министерски“) чиновници, облагодетелствани с дворцови имения, или рицари, снабдени с „имения за храброст“ в замяна на военна служба. В Бранденбург не е имало наследствена аристокрация, която би могла да разчита на императора или да предизвиква суверена от безопасното място на своите замъци. Дори духовенство е разпределено на териториален принцип, оставяйки две трети от десятъка на маркграфа като компенсация за положените от него усилия за заселване и валоризиране на страната. Такава е поне в началото схемата, която впоследствие се нарушава.

Тази особено здрава основа дава на маркграфовете на Бранденбург огромна власт и в Германия. Албрехт Мечката (или може би синът му) получава титлата ерцкамерхер, което го превръща в един от четиримата висши служители на империята наред с краля на Бохемия, херцога на Саксония и палатина на Рейн. И когато електорската колегия де факто се свива през XIII в., маркграфът съвсем естествено става един от седмината електори на императора[9].

Един размирен век

След залеза на асканската династия Бранденбург се връща в империята и на император Лудвиг IV (Баварски) се пада да облече във власт новия маркграф. Кандидати не липсват, но той избира собствения си син Лудвиг, по онова време на осемнадесет години (1324 г.). До 1373 г. се изреждат трима електори от двора на Вителсбах, Лудвиг Стари (1324–1351), а след това двамата му синове Лудвиг Римлянина (1351–1365) и Отон Безделника (1351–1373). Това е особено труден период за Бранденбург както в границите му, така и извън него. Съседите му отнемат част от териториите, а властта на маркграфовете се оказва силно оспорена от средите на аристокрацията и на градовете.

Всичко това е свързано с политическите противостояния, разде-

[9] Тази еволюция бива утвърдена през 1356 г. със Златната була на Карл IV. Седмината електори са четиримата висши служители на империята плюс архиепископите на Трир, Майнц и Кьолн.

лящи Германия. Император Лудвиг IV се скарва с папата, който настройва срещу него Полша и херцозите на Померания. После избухва конфликт между Вителсбах и кралския двор на Люксембург. Това идва в повече на жителите на марката, които стават свидетели на пропиляването на оскъдните богатства на електората за цели, които не ги засягат особено. През 1345 г. събранието на градовете и рицарите, свикано в Берлин и представено впоследствие като първия *Ландтаг* на Бранденбург, отказва да удовлетвори новите искания на маркграфа. При това през 1348 г. се появява лъже-Валдемар, посрещнат радушно от народа в контекста на една епоха, смутена от ужасните последици от черната чума. Новият крал на римляните Карл IV (Люксембургски), оспорен от привърженицитe на Вителсбах, не пропуска да прегърне каузата на Валдемар – когото изоставя, когато Баварският двор го признава за император. След известни допълнителни перипетии договорът от Фюрстенвалде (1373 г.) в крайна сметка отстъпва Марката на император Карл IV.

Първите години на новата династия пораждат надежда за подобрение, като императорът дори лично се установява в Тангермюнде, красив укрепен град на бреговете на Елба. От този период датира едно много ценно за историците описание на земите – *Landbuch der Mark Brandenburg*, истински инвентар на всички владения, изготвен по искане на Карл IV с фискална цел. То дава описание на собствеността в Марката веднага след *Verwűstungen* – изоставянето на селата поради демографския спад след чумната епидемия. Там са отразени и намаляването на княжеските домени и настъплението на градската собственост в селата.

След смъртта на Карл IV през 1378 г. започва нов мрачен период. Бранденбург остава на Люксембургите за около половин век. Вацлав, станал император след смъртта на баща си, отстъпва електората на брат си Сигизмунд, но той, притиснат от парични нужди, заема Марката на един братовчед, Йосий Моравски (1388 г.), после Новата марка (Ноймарк) на Тевтонския орден (1402 г.). В отсъствие на суверените, които вече не пребивават в страната, там се настанява анархията. Градовете си учредяват огромни домени: тогава Берлин придобива Лихтенберг, Панков, Райникендорф и др. След като маркграфовете наемат замъците, които някога гарантират обществения мир, областта вече не е защитена от централната власт – нито от померанските набези, нито от произвола на местните земевладелци. Развихря се феодалната война (*Fehde*), в която печално се проявяват редица кланове на барони грабители като тези на Путлиц, Щехов, Бредов, Рохов и най-вече Кицов, оставил зловещ спомен: „старият Куно“ и двамата му синове Дитрих и Йохан. Те разграбват Кьопеник и през 1399 г. град Берлин е принуден да им плати налог, за да отклони яростта им към

други места. Впрочем, принудени да поставят оръжието си в услуга на защитата на Марката, изпаднала в истинска забрава, много от тези фамилии се прославят в течение на векове начело на бранденбургската аристокрация.

Този период завършва, когато при смъртта на Йосий (1411 г.) станалият междувременно крал Сигизмунд Люксембургски поверява властта в Марката на бургграфа на Нюрнберг Фридрих VI фон Хоенцолер.

2. Хоенцолерите

Династията, която властва над Бранденбург и Прусия в течение на пет века, до този момент няма нищо общо с тази пограничната страна. Владетелската фамилия произхожда от швабска Юра, от далечния югозапад на Германия, където семейният замък, за съжаление много преустроен, все още се издига на един хълм. „От скалата в морето“ след XI в. тя извървява дълъг път, при което случайността е толкова, колкото и волята. Първите два бранденбургски века на династията са скромни и усилни и нищо не предвещава блестящото бъдеще. Нижат се електори с различна стойност, образи на характерни за времето си принцове, галерия от доста оригинални предци, които все пак е полезно да представим, защото на германската памет те са добре познати, и макар да не са писали голямата история, са положили скромните ѝ основи.

Бургграфът Фридрих VI става електор Фридрих I

През XII в., по време на възкачването на имперския трон на неговия сънародник Фридрих Барбароса, един швабски непървороден син основава във Франкония нова династична линия и получава поста на бургграф на Нюрнберг, тоест отговорността за управлението и правораздаването в един важен имперски домен. Когато Щауфените измират и от средата на XIII в. имперската власт отслабва, фамилията успява да превърне длъжността си в наследствена и да заздрави позицията си чрез брачни съюзи или чрез покупки. Тя получава редица сеньории в областта на Ансбах, Байройт и Кулмбах, заедно със замъка Пласенбург. По време на споровете между претендентите за трона на империята бургграфовете на Нюрнберг успяват по принцип да направят правилен избор и затова всеки път биват възнаграждавани както подобава. Фридрих V става имперски принц през 1363 г. и при смъртта си през 1398 г. притежава около 6000 квадратни километра. Тогава имотите му биват поделени между двамата му синове.

Роденият през 1371 г. Фридрих VI започва кариерата си с героична

катастрофа, по време на кръстоносния поход срещу турците при Никопол (1396 г.). Там той се бие рамо до рамо с бъдещия император Сигизмунд, който го прави свой най-приближен съветник. Когато през 1411 г. вече като император държавите, свързани с Бранденбург, идват да молят Сигизмунд да въдвори ред в страната, той посочва Фридрих за върховен командващ в марките, като същевременно си запазва правата на електор там. В следващите четири години мандатоносителят успява да изпълни възможно най-добре мисията си, да обедини силата и ловкостта и да преодолее скептицизма на тези, които са очаквали да стане „жертва на Нюрнберг". Той си осигурява подкрепата на съседите, после налага властта си както над градовете, така и над бароните. Огромните му бомбарди му помагат да се справи с опозицията на фамилията Кицов, като през февруари 1414 г. отнема четирите ѝ замъка Фризак, Голзов, Плауе и Бойтен. Един месец по-късно той публикува закона за мир (*Landfriede*) от Тангермюнде, който изрично забранява частните саморазправи. След този успешно преминат изпит Фридрих е преценен като достоен да получи формалната инвеститура на Бранденбург и през 1415 г. императорът го признава за маркграф и електор още преди на 18 април 1417 г. тържествено да му връчи в Констанц знаците на властта. За Бранденбург започва нова епоха.

Между Франкония и Бранденбург

Внедряването на север на пусналата дълбоки корени във Франкония фамилия не става от само себе си и присадката не се хваща веднага. Електорът Фридрих I (1417–1440), който, от друга страна, съхранява титлата си на бургграф на Нюрнберг, продължава да провежда имперска политика в Германия и Полша с риск да отблъсне доста хора от себе си. Електоратът пострадва от неговите безразборни начинания, подложен на атаките на полско-датската коалиция (битката при Ангермюнде през 1420 г.), после на опустошенията на хуситите (1426 и 1432 г.).

Фридрих I впрочем не остава задълго в новата си държава, чието управление оставя след 1426 г. на сина си Йохан Алхимика. Последният, сблъскал се през 1431 г. с „лигата на градовете", както и с напастта на хуситската пропаганда, през 1438 г. отстъпва мястото си на по-малкия от него Фридрих, който става титулярен електор през 1440 г., докато Байройт и Ансбах се падат на братята му.

Фридрих II Железния зъб (1440–1470) се намесва по-малко в империята от предшественика си, като оставя най-често брат си Албрехт да представлява кралския двор при важните случаи. За разлика от баща си той остава безчувствен към короните, с които го примамват в Полша и Бохемия. Но се опитва да завладее всички територии, принадлежали в

миналото на Бранденбург, и почти успява, като използва наравно дипломация и сила. Дори различни договори му осигуряват някои скромни допълнителни придобивки: Мекленбург отстъпва няколко селища през 1442 г.; архиепископията на Магдебург се отказва от всякакъв сюзеренитет върху териториите на електора и му дава Вернигероде (в Харц) в замяна на Йерихов (1449 г.); Тевтонският орден препродава Новата марка (Ноймарк) (1455 г.); най-накрая Бохемия му отстъпва в ленно владение множество сеньории от горното течение на Шпрее (Долна Лужиция), сред които и Котбус (1462 г.). Електорът не е толкова ощастливен откъм Померания, където е принуден да се откаже от правата си на сюзерен (1468 г.).

Вътре в страната Железния зъб успява да възстанови напълно властта на суверена, разклатена през 30-те години на XV в. Олигархията на град Берлин – който от 1432 г. формално обединява бившите общини Берлин и Кьолн (да не се смесва с днешния Кьолн на р. Рейн – *б. пр.*) – е принудена да се откаже от част от привилегиите си, включително и по отношение на правосъдието. Общият градски съвет е разпуснат. За да следи по-лесно берлинчани, електорът нарежда да се построи опиращ се на градските стени дворец върху терен, разположен на остров Кьолн (1443–1451), първа брънка от бъдещия кралски дворец; но му се налага и да потуши прочутия градски бунт от 1448 г. (*Berliner Unwille*). Берлин е принуден да се откаже от всякакви външнополитически съюзи и поради това излиза от Ханзата. От този момент върху печата на града берлинската мечка вече се намира в ноктите на един червен орел.

Електорът налага волята си и на останалите градове: Залцведел, Щендал, Франкфурт, Нойщат трябва на свой ред да напуснат Ханзата. Той се отнася по същия начин и към клира, като през 1447 г. издейства от папа Николай V монопол в правораздаването в ущърб на църковната юрисдикция. През 1460 г. в Тангермюнде се настанява върховен маркграфски трибунал. Освен това папата му предоставя правото лично да назначава претендентите за епископските престоли, разположени в неговите държави – Бранденбург, Хавелберг и Лебус. В крайна сметка управлението придобива по-нормален вид под ръководството на канцлера Зеселман (1444 г.). Накратко, както пише един френски историк, Фридрих II е наистина „достоен съвременник на френския крал Луи XI“[10].

Неговият брат Албрехт Ахил (1470–1486), маркграф на Ансбах от 1440 г., известен със своя разкош и със страстта си към турнирите, прекарва живота си в сражения в Германия, включително и срещу град Нюрнберг. Свикнал да бъде във Франкония, той доста рядко идва в Бранденбург, чието управление оставя на сина си. Верен поддръжник на хаб-

[10] A. Waddington, *op. cit.*, t. 1, p. 57.

сбургските императори Фридрих III и Максимилиан, той не се отказва от окръглянето на домена си, като отнема от померанските херцози Швед и Нернщайн на Одер (1487 г.), а в Силезия, след оспорвано наследяване, му отстъпват земите на Кросен, Цюликау, Зомерфелд и Боберсберг (1485 г.). По това време електоратът се простира върху малко повече от 42 000 квадратни километра и наброява около 300 000 жители[11].

Макар да предпочита франконската си резиденция, Албрехт признава стойността на Бранденбургското си княжество, където властта му не е ограничавана от никакви анклави и преплетени права. Оттам успява да извлече значими суми, за да финансира двора и войните си, като освен традиционния поземлен данък (*Landbede*) налага на държавите и твърде непопулярна такса върху бирата (*Bierziese*), първа стъпка към акциза, който ще се превърне в съществен елемент от пруската данъчна система.

За да предпази за в бъдеще целостта на това, което нарича „малко кралство", Албрехт прокарва важна разпоредба – *Constitutio Achillea* (1473 г.), която урежда занапред наследяването при Хоенцолерите по начин, заимстван от асканската практика. Според нея Бранденбург трябва да представлява неделим дял, падащ се на първородния от наследниците, докато франконските владения съставляват най-много два дяла, прехвърляни на първородния клон в случай на смърт. Ако има повече от трима синове, най-малките получават най-обикновена издръжка, а при възможност и епископия: на практика богатите диоцези на Магдебург и на Халберщат ще се превърнат в нещо като разширение на домена на Хоенцолерите. Що се отнася до дъщерите, те са изключени от наследяването. Поради това след смъртта на баща им Йохан получава електоралната марка, докато Фридрих и Сигизмунд наследяват Ансбах и Байройт[12]. Благодарение на това важно разпореждане гравитационният център на кралското семейство на Хоенцолерите е недвусмислено фиксиран в марките, което превръща фамилията в добре вкоренена кралска династия[13]. Йохан Цицерон (1486–1499), известен с красноречието си, е първият изцяло бранденбургски маркграф. Той се установява да живее в Берлин, който остава до края обичайната резиденция на електорите. Отказвайки се от териториални разширения, той се старае да засили властта си вътре в страната, като се огражда изключително с местни съветници.

---

[11] M. Schlenke (dir.), *Preussische Geschichte. Eine Bilanz in Daten und Deutungen*, Wurtzburg, Ploetz, 1991, p. 34.

[12] Синът на Фридрих – Албрехт, става през 1511 г. велик магистър на Тевтонския орден, чието имущество отнема през 1525 г., за да стане херцог на Прусия (виж следващата глава).

[13] Ахиловото постановление (*Constitutio Achillea*) невинаги е спазвано стриктно, но за щастие неговото нарушаване никога не е довеждало до трайни последици.

Век на пасивно изчакване

Бранденбург не може да избегне вълненията, породени от Лутеранската реформа в Германия. Въпреки това неговите електори успяват да лавират доста успешно насред неконтролируемите събития, за да извлекат ползи, без при това да поемат риска да скъсат с императора, глава на католическата партия. Тази политика на снишаване се обяснява с реалистичната преценка на съотношението на силите по време, когато Австрийската кралска фамилия, притежаваща богатствата на Новия свят и на Нидерландия, разполага със страшните испански войски (увенчани с победа в битката при Павия през 1525 г., когато император Карл V разбива и пленява френския крал Франсоа I – *б. пр.*) и освен това наскоро е придобила Бохемия и Унгария (1526 г.). Предпазливостта на неговите владетели позволява на Бранденбург да премине без особени затруднения този деликатен период. От друга страна, XVI в. бележи решителна еволюция в устройството на държавата. Със съгласието на електорите процесът на прогресивна узурпация от страна на аристокрацията довежда до свиване на правата на селяните и до довеждането им в крайна сметка до положение на крепостничество, което за дълго време определя социалния строй в страната.

Електорът Йоахим I Нестор (1499–1535) е човек на своето време, образован в духа на Ренесанса принц, който гледа на дейността си на суверен като на служба в името на Господ. Той основава първия бранденбургски университет във Франкфурт на Одер (1506 г.) – скоро превърнал се във *Viadrina*, известен с подготовката на теолози и юристи – и създава трибунал, който да отсъжда според римското право (1516 г.). Поръчва си портрет при Кранах. Трепери пред предсказанията на своите астролози, но не се бои да афишира своите любовници, подобно на Франсоа I или на Хенри VIII[14].

Първите години от царуването му придават нов блясък на Бранденбург. Освен че електорът става ръководител на кръга на Долна Саксония по време на реформата на империята през 1512 г., но и неговият братовчед Албрехт фон Ансбах е избран за Велик магистър на Тевтонския орден (1511 г.), а брат му Албрехт оглавява двете архиепископии на Магдебург (1513 г.) и на Майнц (1514 г.), като се натоварва трайно с дългове. След като той осигурява втори електорален глас на своята фамилия, двамата братя са особено ухажвани по време на избора на наследник на Максимилиан. Тъй като френският крал Франсоа I се явява кандидат срещу Карл от Гент (бъдещият им-

[14] Връзката му с Катарина Хорнунг, съпруга на берлински благородник, когото той осъжда, направо шокира съвременниците му.

ператор на Свещената Римска империя Карл V – *б. пр.*), внук на Максимилиан, залозите стават големи, макар двамата електори да нямат друг избор, освен да гласуват за Карл, както всъщност и правят на 28 юни 1519 г.

По това време разривът между Лутер и Рим е почти консумиран. Прословутите тези от Витенберг са съставени през 1517 г. под натиска на негодуването, предизвикано от появата на доминиканеца Йохан Тецел, който продава индулгенции, за да подобри финансовото положение на бранденбургските хазни, влошено от „покупката" на двете архиепископии[15]. През 1520 г., след като папа Леон X формално осъжда „Манифест към германската аристокрация" и „Вавилонски плен на църквата", Лутер хвърля папската була в огъня в присъствието на преподаватели и студенти от Витенберг. Изправени пред вълнението, което завладява Германия, принцовете са разделени. Докато електорът на Саксония дискретно поддържа реформатора, Йоахим фон Бранденбург избира противната страна: когато през 1521 г. Ландтагът на Вормс трябва да се произнесе, той гласува за проскрипцията на Лутер. После заема позата на защитник на католицизма независимо от натиска на своята фамилия и на съседите си, но не препоръчва употребата на силови средства.

Волю-неволю, в собствените си държави той успява да си затвори очите за бързия напредък на Реформацията. Неговата съпруга Елизабет Датска все пак е принудена да бяга, за да избегне гнева му, когато той научава, че тя се причестява с нафора и вино. Но редица градове отказват процесиите на празника Тяло Господне и шумно, а понякога и енергично, изразяват поддръжката си за ереста, като през 1530 г. в Щендал, когато електорът всъщност не се решава да приложи строги наказателни мерки. Впрочем ще отбележим липсата на селски вълнения в Бранденбург през 1525 г., когато в съседна Лотарингия пламва бунт.

Относителната умереност на маркграфа се обяснява донякъде със загрижеността да не подсилва властта на императора, и тя контрастира с бруталността, която той проявява, за да сподави грабителството, без да пожали благородническа кръв. Той дори наказва с разчекване един благородник, опитал се да го отвлече. Но тази „тирания" не поставя под заплаха привилегиите, които аристокрацията постепенно си присвоява. Паричните нужди надделяват над всякакви други видове почести. Те обясняват и продажбите на разрешения за пребиваване на евреи, които въпреки това електорът допуска да бъдат избити или

[15] В самия Бранденбург докъм 1552 г. съществува редовен източник на индулгенции (и на доходи), надлежно гарантиран от Рим – популярното поклонение във Вилснак (близо до Хавелберг), където през 1384 г. нафората се обагрила в кръв.

прокудени през 1510 г., когато се появява нужда от отдушник за народното недоволство.

При смъртта на Йоахим I в нарушение на *Constitutio Achillea* територията бива поделена между Йоахим II Хектор (1535–1571), овластен с електорския сан и останал да пребивава в Берлин, и неговия брат Йохан (Ханс), който пък се установява в Кюстрин в Новата марка (Ноймарк)[16]. Когато той умира бездетен, единството на Бранденбург все пак е възстановено.

Въпросът за Реформацията доминира в управлението на Йоахим II, който първоначално се опитва да държи средно положение между двете противоположни страни. Неговият брат се решава първи на действие, като през 1537 г. допуска новия култ в Кюстрин и влиза в евангелистката лига на Шмалкалде. Йоахим се ограничава да остави привържениците на Лутер, в това число епископа на Бранденбург Матиас Ягов, да проповядват Реформацията; посреща много добре и Меланхтон, като успоредно с това запазва и католическия канцлер. Вътре в империята пледира за намеса. После, след засиления натиск на неговия антураж, на 1 ноември 1539 г. Йоахим приема да се причестява с нафора и вино. Но опасявайки се да не скъса с другия лагер, той ограничава обсега на своя жест, като през следващата година издава разпоредба за организацията на църквата (*Kirchenordnung*), която запазва формите на римското богослужение, както и йерархията на епископите и повечето от традиционните празници. Моделът на електора е този на Англиканската църква, основана от Хенри VIII, при която суверенът става национален епископ. Втора наредба създава консистория и секуларизира имуществото на църквата (1543 г.). На практика се налагат доста обиколки и „визитации", за да бъдат обучени достатъчно пасторите в новите правила. Що се отнася до манастирите, някои успяват да просъществуват доста време, дори да се възпроизвеждат, какъвто е случаят с метосите на монахините, превърнали се в „евангелистки фондации".

Така Йоахим извлича облаги от Реформацията, без при това да вдига шум. Когато Карл V започва война срещу лигата на Шмалкалде, той му осигурява контингент и го поздравява след победата при Мюлберг (1547 г.). През следващата година той се присъединява към *Интерим,* вид богословски компромис, зле прикриващ връщането към католицизма. Но прекалено идеалният триумф на императора провокира обрат у Мориц Саксонски и у останалите принцове, които са го подкрепяли: те получават поддръжката на френския крал Анри II, а победеният Карл V е принуден да приеме компромисно решение. През 1555 г. споразу-

[16] Именно той заповядва да се издигне мощната крепост в Кюстрин, на мястото, където Одер и Варта се сливат.

мението от Аугсбург постановява принципа „*Cujus regio, ejus religio*" (на когото е властта, той определя религията – *б. пр.*), който оставя всеки териториален принц свободно да приема религия по свой избор и да я налага на своите поданици. В замяна секуларизациите трябва да бъдат спрени, а религиозната карта на Германия застива, което оставя открит въпроса за протестантите от второто поколение – реформираните калвинисти, незасегнати от компромисите на Аугсбург.

Йоахим II успява да спазари умело този обрат, съветван добре от своя канцлер Ламберт Дистелмайер[17]. Това му спечелва „постулация" (избиране) на втория му син Сигизмунд като управител на лутеранския диоцез на Магдебург, подготвяйки пътищата за бъдещото поглъщане на тази територия. След абдикацията на Карл V електорът впрочем не изпитва никаква трудност да установи прекрасни отношения с неговите наследници Фердинанд (1556–1564), а после Максимилиан II. През 1569 г. той успява да получи от краля на Полша право на нещо като съвместна инвеститура на Пруското херцогство, като по този начин урежда бъдещите интереси на своята кралска фамилия.

Вътре в страната Йоахим II допуска започналото по-рано социално и политическо развитие. Значим строител, той изгражда ловните павилиони в Кьопеник (днес не съществуващ) и на Грюнвалд, за да прикрие там любовната си връзка с „красивата леярка" Анна Сидов, вдовица на металолеяр. Най-вече с помощта на италиански инженери той префасонира крепостта Шпандау и заменя стария тухлен дворец Кьолн (да не се смесва с днешния Кьолн на р. Рейн – *б. пр.*) със замък от ренесансов тип, издигнат с камък от Пирна от саксонския архитект Гаспард Тайс. За да финансира огромната стойност на тези строежи, както и покупката на картини и разходите на един пищен двор, той е принуден да продаде някои от секуларизираните абатства, които се превръщат в големи благороднически имения[18]. Но за това той е принуден непрестанно да отправя молби към съсловията, които го карат да заплати скъпо за тяхната благосклонност, налагайки му нещо като съвместно управление. Това не попречва на електора да прибегне до услугите на евреи заемодатели и да остави повече от 2 милиона тиалера дългове при смъртта си.

---

[17] Този персонаж със скромен произход (син на шивач), който успява да завърши право, се проявява като голям политик. Той става канцлер през 1558 г. и остава такъв до края на живота си през 1588 г. Впоследствие синът му Кристиян е канцлер до 1598 г.

[18] Фамилията Фон Арним например купува манастирите Химелпфорт, Линдов и Мариенпфорте. В Марката 40% от имотите на църквата (286 от 654) вероятно са станали притежание на аристокрацията още преди 1550 г. (F. L. Carsten, *Geschichte der preussischen Junker*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, p. 26–27).

Неговият син и наследник Йохан-Георг (1571–1598), обикновен и много религиозен мъж, прогонва любовниците на баща си и разчиква на колело неговия финансист евреин Липолд. Но започналата еволюция продължава в посока на размиване на правомощията на владетеля. По време на събранието на съсловията през 1572 г. новият електор потвърждава привилегиите на аристокрацията, но освен това и я освобождава от всякаква пътна такса при продажбата на житото и вълната ѝ. Господарите получават правото да налагат повинност на своите селяни и да си присвояват общинските пасища и гори. Представителство на съсловията е натоварено да преразгледа действащите разпоредби.

В религиозната област стриктната лутеранска доктрина е обявена за единствено допустима в електората, а в Берлин, в „сивата обител" на бившите доминиканци е основана школа. Навън Йохан-Георг продължава да щади австрийската кралска фамилия, независимо от задълбочаването на Контрареформацията при управлението на император Рудолф II. Той се въздържа от намеса, когато архиепископът на Кьолн, Трукзес, преминал на страната на Реформацията, бива лишен от своя диоцез от испанските войски (1583 г.). Въпреки това той пуска Фабиан фон Дона да отведе някои от своите поданици във Франция, за да се бие срещу Лигата (1587 г.). После той приема сърдечно пратениците на Анри IV, Тюрен (1591 г.), Бонгар (1594 г.) и Ансел (1596 г.). Този доста безличен електор взема едно от решенията с най-големи за историята на Прусия последици, когато оженва внука си Йохан-Сигизмунд за принцеса Ана Пруска (1594 г.): дъщеря на херцог Албрехт-Фридрих и на Мари-Елеонор фон Клеве, един ден тя ще донесе на Бранденбург двойното наследство на родителите си. Ако зависело само от него, Бранденбург щял да се разпадне след смъртта му, тъй като завещанието му налагало подялба на владенията между всичките му синове. В този случай бива проверено чувството за единство, породено в течение на век от систематичното прилагане на Ахиловото постановление: завещанието е касирано, а децата от втория брак получават само франконските земи, когато клонът на фамилията, който ги притежава от един век, изчезва[19].

Крайъгълните камъни на бъдещето

Йоахим-Фридрих (1598–1608) поддържа същото благоразумно поведение като баща си в отношенията си с императора и във все още обтегнатите религиозни дела на Германия. Това му позволява да под-

[19] Маркграфовете Кристиян и Ернст основават тогава ново поколение, което продължава да съществува до 1791 г.

готви възможно най-добре двете наследявания, към които се домогва неговата фамилия.

В Прусия той постига потвърждение от краля на Полша Сигизмунд III на очакването за херцогството (1605 г.) независимо от резервите на местната аристокрация. Наследяването на Клеве и на Юлих, което, както се подразбира, е предстоящо, поставя по-деликатни проблеми. Електорът на Бранденбург притежава най-добрите титли, след като синът му се жени за дъщерята на по-голямата сестра на управляващия херцог. Но икономическият и стратегическият залог е прекалено голям, щото в контекста на силно напрежение между вероизповеданията предаването на властта да стане от само себе си. Макар и разпокъсани, въпросните територии са богати с градовете си Дюселдорф и Дуйсбург. От друга страна, те обрамчват двата бряга на Рейн, прекъсвайки комуникациите между Нидерландия и Южна Германия, жизненоважни за испанците, които са във война с Обединените провинции. Следователно католическият лагер също се стреми към това наследство. Накрая Франция също не може да се откаже от подобен залог и Анри IV проявява открито симпатията си към електора на Бранденбург. „Тази фамилия – пише той на Сюли през 1602 г. – има такава позиция в Германия и винаги е била привързана към Франция, че ми се иска да го приласкаем така, че той да има за какво да се поздрави.“ [20]

Във вътрешната област Йоахим-Фридрих предприема мярка, ефектът от която не се явява веднага, но която бележи решителен обрат в отношенията със *Stände* (съсловията – *б. пр.*). След като е принуден да се подчини на изискванията им с „поражението“ от 1602 г. и се ангажира да не задлъжнява повече, нито да вдига налога без тяхно съгласие, както и да направи всевъзможни отстъпки, електорът основава нова институция, първият камък от онова, което ще превърне Прусия в абсолютистка държава. През 1604 г., за да приготви очакваното присъединяване на нови, много отдалечени територии, той създава всъщност „таен Държавен съвет“, съставен от доверени хора на принца и призван да заседава два пъти седмично, за да разглежда всички политически и административни проблеми. В него не назначава нито един „рицар“ от Бранденбург, а благородници от останалите области на Германия (сред които Юлих и Прусия), и дори редица хора от простолюдието. Впоследствие местната аристокрация отново прониква в тази институция, но тя придобива истинско значение едва след 1650 г.[21]

На Йохан-Сигизмунд (1608–1619) се пада да прибере плодовете на посаденото от предците му. За няколко години Бранденбург, средна

[20] Цитирано по A. Waddington, *op. cit*, t.1, p. 113.

[21] F. L. Carsten, *The Origins of Prussia*, Oxford, 1954, p. 177.

сила в Източна Германия, изведнъж се оказва разширен едновременно далеч на запад и на изток. Тази значителна промяна се оказва голямо предизвикателство, както проличава скоро след това. През 1609 г. първо изниква въпросът с наследяването на Клеве и на Юлих, който подклажда религиозните спорове. Двамата главни претенденти, и двамата протестанти, маркграфът на Бранденбург и херцогът на Нойбург, се разбират да окупират съвместно херцогствата като „принцове притежатели" в очакване на окончателното решение. Те обещават да не променят въобще твърде шареното религиозно положение в различните територии. Но император Рудолф II обаче възнамерява да ги задържи незаконно, надявайки се да запази за определен срок част от тях или да ги върне в лоното на католическата църква. Френският крал Анри IV, опасявайки се да остави „този пор сред зайците", се присъединява към протестантския лагер (февруари 1610 г.) и се подготвя да се намеси – което вероятно му коства живота на 14 май 1610 г. След няколко военни епизода и уместното покръстване на Нойбург в католицизма напрежението спада и двамата ѝ принцове притежатели се договарят за провизорна подялба, която ще се окаже почти окончателна. Договорът от Ксантен (1614 г.) оставя в ръцете на Нойбург херцогствата Берг и Юлих с католическо население, докато Бранденбург получава протестантските области Клеве, Марк, Равенсберг (заедно с град Бийленфелд) и Равенщайн на река Маас[22].

Именно в този контекст се случва едно изключително и с важни последици събитие – приемането на калвинизма от електора (декември 1613 г.). Някога се твърдеше, че това е добре пресметнато действие, предназначено да му осигури подкрепата на холандците в случай на война на Рейн. Дори това мнение да има тежест, личните чувства имат първостепенна роля за взетото решение, тъй като електорът се обгражда с „криптокалвинисти" като Путлиц и канцлера Прукман. Във всеки случай именно в този момент изборът му предизвиква голямо неразбиране, включително сред лутеранските пастори от Берлин и Кьонигсберг. Чрез едикта за толерантност от февруари 1614 г. той все пак формално се отказва да упражнява владетелските си права за промяна на религията на своите поданици, които оставя свободно да постоянстват в лутеранската си вяра; в качеството си на суверен той все пак остава, макар и реформиран, върховен епископ (*summus episcopus)* на лутераните.

Тази модерна връзка, която, като се вземат предвид обективно обусловените различия, можем да сравним с Нантския едикт, се

[22] След различни перипетии това поделяне е потвърдено в общи черти през 1666 г. Единствената промяна се състои в замяната на графство Равенщайн за няколко допълнителни села от графство Равенсберг.

сблъсква със страстите, с резките забележки от амвона на пастор Щулер и с бунта. Самата съпруга на електора взема шумно страна. През 1615 г. в Берлин оплячкосват домовете на новите калвинистки дворцови проповедници. Необходимо е да изминат доста години, за да спадне напрежението и лутеранските пастори да приемат да заседават в консистория заедно с реформираните (калвинистките – *б. пр.*) министри. Що се отнася до обединението на църквите, то се нуждае от още цели два века. За момента се задоволяват с неохотно подписано примирие: електорът си запазва правото да избира професори калвинисти за университета на Франкфурт и за колежа в Йоахимстал, но се ангажира да не използва правото си на върховенство, за да налага реформирани пастори за енориите, които не искат такива. В крайна сметка събитието от 1613 г. и принудителната толерантност, която води след себе си, включително и несъществена изгода за католиците, обективно предопределя последвалото развитие на бранденбургската история, като улеснява идването на хугенотите през 1685 г. и като изгражда култура на толерантност, благоприятна за развитието на Просвещението. Този дребен упорит принц прокарва пътя за Фридрих II.

Но на първо време това замалко не му коства наследството на Прусия, по въпроса за което се проявява особена нетолерантност. Пасторът Бем вдига шум до Бога, благородниците заговорват за отхвърляне на електора. От своя страна полският крал изисква гаранции за католическата религия, като Ландтагът постановява, че само католици и лутерани ще бъдат допускани до обществени длъжности. Но в крайна сметка, когато възрастният болен херцог умира, електорът на Бранденбург бива признат като херцог на Прусия. Това е друг съществен жалон.

Когато през 1619 г. Йохан-Сигизмунд умира, Тридесетгодишната война е току-що започнала. Тя ще опустоши Германия, а Бранденбург ще е от най-жестоко засегнатите области. Но благодарение на тези свои странични придобивки електорът ще открие ценна помощ в най-трудните си часове. А наследеното през 1618 г. се превръща в отправна точка за новия възход, осъществен едно поколение по-късно.

ВТОРА ГЛАВА

Прусия на тевтонските рицари

Докато асканските маркграфове от Бранденбург постепенно утвърждават владенията си в покрайнините на Германската Римска империя и вече християнизираните славянски страни, една друга германска държава от съвсем различно естество се ражда много по̀ на изток, сред останалите езически балтийски народи: Прусия и Тевтонският орден. Каква поредица от случайности е необходима, щото един военен орден, създаден в Светите земи през XII в. за борба срещу мюсюлманите, да се превърне няколко века по-късно благодарение на лутеранската Реформация във васално херцогство на Полша; и щото впоследствие този малък анклав да даде на бранденбургските електори кралска титла и в крайна сметка дори името си на държавата, която след напълно непредвидим процес ще създаде отново единството на Германия?

1. От Светите земи до Прусия

Произход на Тевтонския орден

Доста път има от Йерусалим до Кьонигсберг. Въпреки това именно в Светите земи се ражда благотворителният и военен орден, който покъсно става известен под името Тевтонски орден (*Deutscher Orden*). Още от 1143 г. се споменава за „германска болница“, която се намира в близост до църквата „Света Мария Йерусалимска“ и вероятно това е малко братство в сферата на влияние на хоспиталиерите. След загубата на Йерусалим през 1187 г., и всеобщото оттегляне към Акра, в този град е настанена нова германска болница. По време на Третия кръстоносен поход присъствието на Хайнрих VI, син и наследник на Барбароса, ѝ осигурява невиждан разцвет: през 1199 г. общността на германците – „Дева Мария“, получава от папа Инокентий III статут на рицарски орден с правилник, заимстван от този на тамплиерите и хоспиталиерите. От това време датира и бялото наметало с черния кръст, наподобяващо облеклото на тамплиерите.

В течение на следващите няколко десетилетия новият орден взема участие във войните срещу мюсюлманите редом с останалите прис-

тигнали от Европа военни и кръстоносни братства, но германската му идентичност се утвърждава. Като набира кандидати в империята и събира там фондовете си, и като множи там своите „домове", най-вече в Хесен и Тюрингия, той поддържа специални взаимоотношения с императорите, особено при царуването на Фридрих II, като същевременно запазва необходимата благосклонност от страна на папата. И той разполага седалището си и своята хазна във влиятелния замък Монфор в Палестина, като предприема действия за утвърждаване на позициите си в Европа. Това става възможно единствено при спазване на мисията му като борец срещу неверниците. Той открива първа възможност за това, когато крал Андрей II Унгарски се обръща към него през 1211 г. за помощ срещу номадите кумани, които опустошават източните покрайнини на кралството му. Но когато папа Хонорий III разрешава на рицарите да запазят своите завоевания в качеството си на непосредствени васали на Светия престол, кралят ги прогонва брутално.

Положението на ордена става деликатно, когато отгоре на това отношенията на Фридрих II и на папата се развалят и е необходимо цялото умение на забележителния Велик магистър Херман фон Залца, за да извлече най-доброто от тези обстоятелства. Произлязъл от „министерска" фамилия в Тюрингия, той става близък съветник на императора, като същевременно запазва доверието на Рим и служи многократно за посредник. Това привилегировано положение се оказва определящо за по-нататъшната съдба на Тевтонския орден. Когато окончателната победа на мюсюлманите прогонва последните християни от Сирия след падането на Сен-Жан-д'Акр (1291 г.), орденът вероятно би споделил съдбата на хоспиталиерите – които в течение на два-три века отстъпват от остров на остров чак до Малта, или пък тази на тамплиерите – лишени от всякаква териториална база, освен от разпръснатите си командорства, и в крайна сметка са обречени на изчезване, – ако случайността, от която той без колебание се възползва, не му отрежда друга съдба.

Сарацините от Севера

В началото на XIII в. в Европа все още остават доста религиозни фронтове. Папството разширява понятието за кръстоносен поход върху всички свещени войни, независимо къде се провеждат, както и привилегиите, присъждани на тези, които участват или дават своята лепта за тях. Еретиците албигойци наскоро са изпитали силата им, а Реконкистата постига невероятни успехи в Испания срещу неверниците. Както видяхме, в Източна Европа по онова време все още съществуват някои езически народи: в покрайнините на Унгария; но

също отвъд Полша и северните марки на империята, в недостатъчно познатите и труднодостъпни обширни пространства, които разделят латинското християнство от руските православни християни. Областта на Долна Висла между Полша и Балтика е във владение на народ, говорещ балтийски език – „прусите“ (или „прутените“)[1].

Прусите са били вече обект на евангелизация, но те се оказват особено неподатливи на покръстване. През 997 г. епископът на Прага Адалберт плаща с живота си своето мисионерско усърдие[2]. Няколкото полски или датски военни експедиции също не постигат резултат. В началото на XIII в. прусите все още представляват малък езически остров насред народите, вече станали или на път да станат християни (скандинавци, славяни от Полша и Померания, естонци, балти от Ливония и Курландия[3]). Според късни и косвени свидетелства се смята, че те образуват племенна федерация с общо светилище в Ромове и велик жрец, наречен Криве. Традиционните им църковни ритуали, полигамията, жертвоприношението на хора и животни шокират особено техните съседи.

Това нетърпимо положение не може да продължава повече. Мисиите от Полша и Померания са възобновени. Кристиян, абат на цистерцианския манастир в Лешно (близо до Позен), постига известни окуражаващи резултати, но следва реакция на езичниците вследствие от различни изстъпления. Тогава папата обявява кръстоносен поход срещу „сарацините от Севера“ и след 1218 г. срещу тези „вероотстъпници“ са организирани множество експедиции. Дори поради тази причина е създаден нов военен орден „Братя Добрини“. Това обаче не води до очакваните резултати, в това число поради съперничещите си амбиции на различните полски князе, които по онова време си поделят бившето кралство на Пястите. Прусите се осмеляват дори да завладеят територията на един от тях, княз Конрад Мазовски. Опасявайки се от цистерцианските амбиции, той се обръща към Тевтонския орден, за да защити границата си, като в замяна предлага да му отстъпи об-

---

[1] На немски понякога ги наричат „Pruzzen“, за да ги различават от германските пруси („Preussen“).

[2] Относно мисията на Адалберт, виж E. Lavisse, *Etudes sur l'histoire de Prusse*, 1890, p. 83–88.

[3] Епископията на Рига е създадена наскоро от Албрехт фон Буксхьовден вследствие от постигнатите военни успехи от специално сформирания за целта орден на рицарите мечоносци, наречени така заради червения меч, изобразен върху техните пелерини. Този орден също си създава нещо като държава в Ливония, но свадите с епископа, конфликтът с датчаните за Естония и рискованите начинания срещу руснаците водят до неговия упадък и поглъщането му от Тевтонския орден, който сформира с негова помощ провинция Ливония, отделена от пруския Замланд чрез литовската област Самогития.

ластта на Кулм (между Висла, Оса и Древенца), който трябва да бъде завладян отново (1225 г.).

Великият магистър Херман, почерпал опит от унгарското начинание, не бърза, преди да си е осигурил сериозни гаранции; във всеки случай предстоящият кръстоносен поход на Фридрих II в Светите земи отлага реализирането на всякакво начинание в Прусия. Първоначално той издейства имперското подписване на предложението на княз Конрад (златна була от Римини, март 1226 г.); императорът признава на ръководителя на ордена всички права на имперски принц по отношение на пруските територии, които той успее да подчини[4]. После Херман кара херцога тържествено да обяви сроковете за прехвърлянето (договор от Крушвиц, 1230 г.[5]). Накрая, което е особено важно, той получава съгласието на папата, като сроковете за влизането във владение са уточнени чрез хартата от Риети (1234 г.), когато завоеванието вече е започнало. Прусия щяла да стане собственост на Светия престол, но пък папата давал пълна и абсолютна инвеститура („*in jus et propietatem*“) на ордена, който ще се превърне в „*dominus terrae*“ (господар на земите – *б. пр.*) и следователно няма да е подчинен на никой светски владетел. Това е начин да бъде предпазен от полските амбиции. Въпреки това папата си запазва правото да създава автономни епископства и с тази цел да заделя част от завладените територии.

Войната започва през 1231 г. под предводителството на Херман фон Балк, посочен като „господар на Прусия“[6]. Тя продължава повече от половин век и се оказва особено жестока. Операциите мобилизират ограничения личен състав на тежко въоръжените рицари, членове на ордена, подсилени с кръстоносци, които започват да нападат в подходящия сезон (тоест през зимата, когато реките и езерата замръзват), за да разрушат някое селище, да убиват хора, да отвличат жени и

---

[4] Това на практика означава да им се дадат кралски права: собственост над водите, горите, право да раздават правосъдие и др., но текстът превръща ордена във васал на императора, без обаче да се разбере ясно дали се касае за универсалния император или за германския император (по време на създаването на Полското кралство подобна васална връзка се установява между новия крал и император Отон III). Според някои неотдавнашни изследвания булата от Римини е била съставена или поне видоизменена през 1235 г.

[5] Някои полски историци понякога оспорват автентичността на този документ, която днес вече не е под въпрос, въпреки известните странности на особено заплетената му редакция.

[6] Относно установяването на рицарите в Прусия, виж последни уточнения в поредицата на Германския институт във Варшава от M. Löwener, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998.

деца. После се връщат и се окопават в някоя непревземаема твърдина. Строежът на замъци и градове е ключът на успеха. Той позволява да се контролира страната, да се напредва постепенно и да се отвръща на контранастъпленията на прусите. Първите фортове са основани още през 1232 г. в Торун и Кулм, на завоя на Висла. После се спускат по реката, много скоро жалонирана от нови опорни точки като Мариенвердер (1233 г.) и Елбинг (1237 г.). После завоеванието продължава по протежение на брега, като се изкачва на североизток: по този начин се прекъсва достъпът на езичниците до морето. Жизненото им пространство се стеснява значително и се подготвя присъединяването на ливонския домен на рицарите мечоносци. Завладяването на Замланд и основаването на Кьонигсберг при устието на Прегел окончателно завършват през 1255 г.[7] овладяването на крайбрежната област. Предварително се налага да бъде потушен ужасният бунт на прусите, които се подчиняват и се покръстват през 1249 г. едва след посредничеството на легата Жак дьо Троа, в замяна на уверението, че ще запазят личната си свобода (мирът от Кристбург). Въпреки това през 1260 г. избухва ново въстание, което разклаща за кратко тевтонското владичество. Но след четиринадесет години на много тежка война и няколко чудеса на Дева Мария, покровителка на ордена, пруската съпротива най-сетне е сломена, тъй както безпристрастно свидетелства хрониката на Петер фон Дуйсбург[8]. Последните езически островчета биват подчинени в следващите години. През 1283 г. цяла Прусия е покорена.

2. Тевтонската държава

Теократичната република

С подчиняването на последните езичници като че ли задачата на рицарите е изпълнена. Въпреки това те се задържат въз основа на издадените петдесет години по-рано грамоти, но и защото по̀ на изток други народи все още отказват да се покръстят – самогитите и свирепите литовци. Открива се нов фронт на военна евангелизация, докато в Пру-

---

[7] Градът дължи името си на краля (König) на Бохемия Отокар II, дошъл като кръстоносец през 1254 г.

[8] Тази хроника, съставена на латински език в Кьонигсберг между 1324 и 1331 г. от един свещеник от ордена, после преведена на немски език от друг брат, Николаус фон Йерошин, и отпечатана през 1679 г., представлява най-старият литературен документ за историята на Прусия. Тя е твърде достоверна въпреки късната ѝ редакция, основаваща се на устна традиция, почерпана от източника. От друга страна, историята за тевтонската държава се опира на много богати архиви, в това число грамоти и административни документи.

сия се организира една много оригинална държава, чийто модел ще процъфтява през целия XIV в., за да се запази чак до Реформацията.

След окончателната загуба на Светите земи Тевтонският орден може напълно да се отъждестви с Прусия. Вероятно той запазва редица командорства в Германия с пирамидална организация на териториите на баюлствата (основни административни единици – *б. пр.*), оглавена от „германския магистър". Но остава подчинен на Великия магистър, който установява резиденцията си и столицата на ордена – замъка Мариенбург в Прусия (1309 г.)[9]. Установените в империята манастири подсигуряват подкрепления и субсидии в случай на нужда и улесняват поддържането на тесни връзки между пруската държава и християнския свят като цяло.

В течение на два века обширна територия от около 200 000 квадратни километра бива управлявана не от принц, а от религиозна общност, наброяваща най-много няколкостотин монаси войници, дали обет за целомъдрие, бедност и послушание. Тези рицари образуват много особен елит, който по дефиниция не е в състояние да се възобновява по наследствен начин, но те не позволяват да бъдат понесени по течението, което другаде води до изземването на най-печелившите религиозни длъжности от местната аристокрация. Вероятно по-късно орденът може да се определи като „болницата на германската аристокрация", но на първо време наборът на нови попълнения е много отворен, а службата, изисквана от неговите членове, съвсем не е лека.

Доколкото може да се прецени, по-голямата част от рицарите произхождат от дребната аристокрация или от послужебната класа, понякога от градската буржоазия, но поне на първо време те идват най-вече от Средна Германия (Саксония, Тюрингия, Хесен, Франкония). Макар впоследствие да има известно съперничество между групи, дошли от различни области, социалният произход на общността улеснява квазирепубликанското управление на ордена при спазването на монашеския устав. Главната монашеска колегия, съставена от всички братя, обикновено се събира веднъж годишно. Тя избира Велик магистър, в двустепенни избори. Избиран е доживотно, но има случаи на подаване на оставка или на сваляне от длъжност. Той управлява теоретично под контрола на колегията, а практически с помощта на известен брой висши сановници – магистъра на Прусия, Великия командор, маршала (също командор на Кьонигсберг), управителя на болницата, (командор на Елбинг), ковчежника и драпиера (командор на Кристбург), как-

[9] Мощният укрепен замък се намира на ръкава на Висла, на югоизток от Данциг, недалеч от морето (днес Малборк в Полша). Реставриран през XIX в., той все още съществува.

то и командорите на Торун и Данциг, като не забравяме за някои дела и магистрите на Германия и Ливония.

На местно равнище територията е разделена на малки административни единици от рицари, назначени за ограничен период от време и след това местени на други места, по пътя на една кариера, която може да отведе постепенно от най-ниското стъпало до най-високите отговорности. Тази географска мобилност позволява да бъде избегнато вкореняването на феодални структури, които в скоро време биха извратили първоначалната идея[10].

Орденът не е абсолютен господар, най-малкото в своята държава. Той трябва да отстъпи на Светия престол една трета от завладените територии, за да дотира трите диоцеза, които папата набелязва там, както и съответните три капитула. Както и в империята, там се раждат духовни княжества: наред с епископията на Кулм, която съществува от по-рано, това са епископиите на Помезания на юг, на Ермланд в центъра и на Замланд на север (областта на Кьонигсберг). Епископите са могли да представляват една опасна за стабилността на страната контравласт, ако папата най-често не назначавал в капитулите и начело на диоцезите духовници, станали вече членове на ордена. Във време на война командването при всички случаи се пада на Великия магистър. Впрочем в Прусия много се въздържат от създаване на големи манастири, които биха могли да конкурират Тевтонския орден в събирането на дарения и завещания. Най-много се допуска да бъдат толерирани просешките монашески ордени в градовете.

Веригата от крепости, поддръжката на рицарите и на помощните войски изискват значителни средства. Орденът си ги набира чрез различни данъци върху земята или градовете, чрез традиционни права над мелниците и пивоварните, чрез сеченето на пари (в Торун), чрез пътни такси, но и чрез директната експлоатация на някои домени, рибарниците, лова на бобри, както и монопола върху восъка и благовонията.

Колониалното общество

Рицарите явно предоставят единствено кадри за държавата и тяхната първа „цивилна“ задача по време и след завоеванието е да осигурят заселване на територията. Първоначално трябва да бъдат запълнени празнини, тъй като местното население вероятно намалява наполови-

[10] Тази мобилност има също много ценно последствие за историка, защото всяка промяна на титуляр води след себе си до много прецизна инвентаризация на всичко, което е запазено в замъка – от оръжието до малките предмети за всекидневието, като се мине през хранителните провизии, животните и др.

на поради войната: от около 170 000 се предполага, че към 1300 г. то спада на около 90 000 души. Най-често се предприема методично колонизиране според вече наблюдавания между Елба и Одер модел с цел да се интензифицират усвояването и експлоатацията на пространството. Към 1410 г. общото население на тевтонска Прусия вероятно достига до около 550 000 души, от които 400 000 са германци[11].

Усвояване на горите и облагородяване на блатните зони (*Werder*) от холандците, в частност в съседство с реките Висла и Ногат, продължават в течение на почти два века, докато през това време прииждат и нови имигранти. За тази цел орденът често прибягва до *locatores*, които внасят първоначалния капитал, очертават симетрични парцели и набират заселници, в замяна на голям домен и известни привилегии. В началото на XV в. близо 1400 селища вече са факт; голяма част от тях носят имената на своите създатели (Арнолдсдорф, Хермансдорф и др.).

Няколкото княжески фамилии от покръстените пруси бързо са асимилирани от германците. Останалите не попадат в робство, но са третирани като поданици от втора ръка. Някои от тях вегетират дълго в най-отдалечените области, където езикът им се запазва до XVII в.; други съжителстват с германски и полски имигранти в новите селища. За да се привлекат селяни от не местен произход, им се предлагат доста благоприятни условия, тъй като всяка фамилия получава 2 *Hufen* (около 33 хектара) срещу изплащане под формата на десятък и на поземлен данък, както и на наем за собственика[12]. След приключването на определен неколкогодишен период следва освобождаване от тези такси. Новите заселници не подлежат на облагане с данъци и могат свободно да разполагат със собствеността си. Пруските арендатори не са третирани толкова добре, като получават по-малки ферми (2 *Haken*, т. е. 20 хектара) с мотива, че тяхната архаична селскостопанска техника не им позволява по-високи добиви[13]. Те не могат да напускат свободно своите стопанства и подлежат на определена повинност.

Редом с арендаторите в колониалното общество има и свободни селяни, които обработват повече или не толкова обширна площ, но единственото им задължение е военната служба. Най-бедните служат в леката кавалерия. Други, „високопоставените свободни", в това число бившите *locatores*, които понякога стопанисват стотици хектари, формират тежката кавалерия и предвождат малки военни контингенти.

---

[11] Останалата част се поделя между славяни и пруси: C. Higounet, *op. cit.*, p. 252.

[12] Фламандската *Hufe* се изчислява на 30 *Morgen* (рала), или общо 300 *Ruten* (вървлини), равни на 16,8 хектара, след като една *Rute* има дължина от 4,32 метра.

[13] С термина *Haken* се обозначава дървеното рало, което не е толкова рентабилно, колкото желязното рало на германците (*Hufen)*.

Те отдават под аренда част от земите си и имат право да съдят подопечните им селяни. Тази социална група, зародиш на аристокрацията, постепенно засилва влиянието си и в крайна сметка става конкурент на ордена относно управлението на страната.

Тевтонската държава се характеризира и със значимостта на градската си мрежа, наброяваща през 1410 г. 94 града. Бившите пруси разполагат само със занаятчийски градчета и малки пазари, най-вече в крайбрежната зона[14]. Пристигането на новите господари се изразява в основаването на много градове, на които те дават грамоти, имитации на даваните в Германия. Първата се отнася до град Кулм (*Kulmer Handfeste*, 1233 г.) и на нея се позовават различни по-късни градски агломерации, но някои пресъздават и други модели като „правото на Любек" за Елбинг или „правото на Магдебург" за Мемел, чийто дух не е много по-различен[15].

Градовете се раждат почти винаги в сянката на един от тези квадратни укрепени замъци с голям двор отпред, за поддържането на които буржоата трябва да дадат своя принос. Впрочем те плащат различни такси на ордена или на епископа, които им оставят пълна свобода да се самоуправляват, като по принцип биват ограничавани единствено при назначаването на духовници. С цел да се избегнат ненужни спорове на ордена се забранява да притежава дори и съвсем малки къщи в градовете. От друга страна, много от градовете притежават земеделска територия и „градски села" (*Stadtdörfer*), от които получават наем като останалите собственици.

Някои градове дълго време остават малки селища, селски пазарища – такъв е Мариенвердер. Други имат забележително развитие, потвърдено от създаването на занаятчийски селища на известно разстояние от първоначалното средище. Първоначално ясно различими от „стария град", тези „нови градове" впоследствие се сливат с него – като Торун, Браунсберг, Данциг или Кьонигсберг. Към 1400 г. населението на Торун се изчислява на около 10 000 жители, а това на Данциг на близо 20 000. Документацията не позволява по-точно описание на градското население. Там се откроява преди всичко една много по-изразена, отколкото в селата, етническа хомогенност: ако са споменати поляци или пруси, то е по принцип в качеството им на прислужници, или по повод на селяни, дошли на пазара. Въпреки това

---

[14] Тези примитивни агломерации все още не са добре проучени. Най-важните от тях са локализирани във Вискиаутен (Замланд) и най-вече в Трусо, близо до Елбинг. Те вероятно участват в търговията с викингите.

[15] За разлика от това, което се случва в други области, приемането на правото на Любек или на Магдебург не предполага възможността да се разчита на правосъдие от страна на тези градове.

се забелязва известна имиграция от селата към градовете и вероятно за да се попречи на започналия вече процес, някои наредби от XIV в. забраняват да се дават на не германци права на буржоа или достъп до определено професионално съсловие. С помощта на асимилацията през годините етническите граници все пак се размиват, за да отворят място за една социално-икономическа йерархия по подобие на тази в останалата част на Европа. Търговците заедно с установилите се в градовете земевладелци изграждат управленската група, като впрочем двете дейности много често се съвместяват.

3. Преден пост на Запада

Въпреки положението си на най-крайна марка в Европа тевтонската държава непрекъснато поддържа връзките си с центровете на западното християнство.

Пътуване към Прусия

С подчиняването на прусите възложената на рицарите мисия не свършва. Тяхната територия продължава да поддържа латинска християнска граница с литовците – друг балтийски и езически, настанен по̀ на изток народ, който е много по-добре организиран от прусите и е способен да провежда опасни контраофанзиви с кавалерията си. Срещу тези съседи започва перманентна война; поради невъзможността за постигане на решителна победа продължителността ѝ оправдава самото съществуване на ордена. Всяка зима в течение на почти един век военна експедиция прекосява необитаемата гранична зона *Wildnis*, за да нападне някой замък или да изгори няколко литовски селища. Понякога се налага да отстъпи бързо, за да отвърне на някоя атака на езичниците в друга точка.

Но тевтонските рицари не са сами в тази битка. Поради невъзможност да станат кръстоносци в Светите земи европейските благородници свикват да се ангажират в името на благородната кауза в Литва. Що се отнася до кръстоносния поход, то те идват там по-скоро като на лов, по-младите да заслужат шпорите си, останалите – да споделят някое друго силно изживяване. „Светейшето прекосяване на Прусия“ се превръща в истинска институция през XIV в., нещо като бляскава витрина за ордена, който организира разточителни увеселения. Така през 1344 г. кралят на Бохемия Йохан Люксембургски пристига със сина си, бъдещия император Карл IV; в Прусия той заварва крал Андрей Унгарски, граф Вилхелм IV Холандски, херцог Дьо Бурбон, граф Холщайн и редица други могъщи владетели. Със себе си те водят сто-

тици конници, оръженосци, слуги, но тръгват на война и с танцьорите, шутовете и менестрелите си. След кампанията, скъсена заради подранилото снеготопене, пируват и купуват няколко ценни сувенира – коне, соколи и кожи.

Сред кръстоносците има твърде малко известни французи, като се изключи маршал Бусико. Впрочем крал Карл V в крайна сметка забранява „преминаването в Прусия". Но счетоводните книги на херцозите на Бургундия и Орлеан са запазили следи от сумите, изплатени на десетки рицари, за да отидат в Прусия през втората половина на XIV в.[16] Там могат да се видят и бъдещият крал на Англия Хенри IV (Ланкастърски), и графът на Уоруик, но вследствие от сериозните конфликти между английските и шотландските рицари орденът в крайна сметка се отказва от услугите на английските кръстоносци. Херцог Албрехт Австрийски се връща многократно с многолюден екипаж, със своя поет и хронист Питър Съчънуирт, който оставя едно колоритно и неподправено описание на пътуването през 1377 г.: „Постоянно слизаме или се качваме по конете; ту прескачаме някой защитен ров, ту се снишаваме в горите и вратът на не един от нас бива здраво заклещен в клоните. С идването на нощта трябва да се прави лагер; не може и да става дума за добро ложе. Но на другия ден навлизаме в земята на езичниците и конете радостно потеглят в тръс. Най-сетне ето едно село. Рицарите се стичат натам като неканени на сватба гости: избиват петдесетина от тези нещастници; селото е опожарено, пламъкът се издига високо в небесата."[17] През XV в. кръстоносният поход вече не е на мода, но орденът продължава да зависи от германския вивариум, от който ще търси в бъдеще наемници.

Интегрирана икономика

Пътуванията в Прусия предизвикват известен брой финансови постъпления. Те представляват и реклама за Тевтонския орден, допринасяйки за осигуряването на дарения за него и за поддръжката на манастирите му в империята. Но не би трябвало да си представяме Прусия на рицарите като изкуствена икономика, чийто живот се поддържа чрез многобройни дотации. Осигурената от ордена безопасност върху значителна за времето си територия, монетарното единство и стабилност, умереността на данъчната система, преимущественият статут, даден на селяните, въздействието на дълготрайния мир – извън източните

[16] W. Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels,* t 2. Sigmaringen, Thorbeke, 1995, p. 196–198.

[17] Цитирано по E. Lavisse, *Etudes..., op. cit.*, p. 177–181. Виж H. Boockmann, *Der deutsche Orden. Zwölf Kapitel seiner Geschichte*, München, 1982, p. 165–168.

гранични зони – създават много благоприятни условия. Страната изхранва много добре жителите си, произвежда зърнени култури, хмел, плодове и зеленчуци, мед и дори вино; отглежда голям брой овце, кози и прасета, както и реномирани коне. Орденът е първият бенефициент от този просперитет благодарение на различните данъци, които налага върху продукцията, но също вследствие от контрола си над външния обмен, идеално интегрирани в голямата търговия на времето.

Всъщност пруската държава ограждa Балтийско море и оттам влиза в непосредствени връзки с мощната търговска организация от тази епоха, Ханзата. От Любек тя успява повече или по-малко да контролира морските обмени на север от Европа, от атлантическия бряг на Франция до Новгород в Русия, като се мине през важните фактории на Брюге, Лондон и Визби (на остров Готланд). Впрочем тя интегрира към своята мрежа редица градове от вътрешността, от Дортмунд до Берлин. Следователно няма да се учудим, че Данциг, Елбин, Торун, Кулм, Кьонигсберг и Браунсберг се присъединяват към организацията, където играят подобаваща роля.

Ханзейските кораби посещават тевтонските пристанища, и най-вече Данциг, превърнал се след 1309 г. в най-голямото пристанище на пруската държава, за сметка на Елбинг, който е по-трудно достъпен. Те докарват сол от Бургньоф, вълнени платове от Фландрия, херинги от Норвегия, оръжие или вино от Германия, желязо от Швеция или кожи от Русия, като откарват обратно ръж, пшеница, дървесина, пепел, смола, восък, мед и кехлибар (за броениците)[18]. Но силна транзитна търговия се установява и с Полша (която продава сплавени дървесни трупи) и по-надалеч, през Краков с Бохемия и Унгария, носителки на желязо и мед, та чак до Лемберг в Галиция, откъдето пристигат копринени изделия и подправки от Ориента. Една част от полската търговия все пак се отбива към Одер и Щетин, за да не плаща за пруското посредничество, движейки се по Висла[19].

Тевтонският орден не се ограничава само със събиране на десятък от тази търговия. Той самият става участник в нея, като екипира флота и специализира търговски агенти под управлението на икономи (*Schäffer*) – включително в Кьонигсберг и в Мариенбург – с техни собствени кореспонденти в Брюге или в Любек. Така той извлича големи ползи не само от монопола си над кехлибара, но и от търговията с ръж и жито, рискувайки да влезе в конфликт на интереси с търговците от пруските градове, както това става в последния период от неговото

[18] Износът на кехлибар се извършва най-вече от Кьонигсберг, близък до зоните на извличане и възползващ се от монопола, който си е запазил орденът.

[19] P. Dollinger, *La Hanse*, Aubier, 1964, p. 285–288.

съществуване. Но преди всичко той успява решително да натежи в полза на Ханзата, когато тя, заплашена от пиратството на братя Витали, мобилизира всичките налични сили, за да атакува свърталището им на остров Готланд. През 1398 г. тевтонският флот и армията завземат острова, опожаряват фортовете и корабите на пиратите и настаняват гарнизон, за да отбраняват бъдещата сигурност в Балтика.

Невероятната интервенция, при която се комбинират икономическите интереси и военната традиция на ордена, също го представя в нова светлина – тази на регионална сила в едно балтийско пространство, ревниво пазено от Ханзейската лига, но и оставено на амбициите на кралете на Дания и Швеция, като не забравяме и аспирациите на Полша.

4. Регионална сила

Следователно с течение на времето орденът дотолкова се „териториализира“, че започва да действа в доста области в качеството си на истински суверен. Независимо че посредством литовския кръстоносен поход той поддържа фикцията за евангелизаторската си роля, той се намесва и във взаимоотношенията между християнските държави от региона, като сключва съюзи и се ангажира в конфликти.

Експанзия на запад

Преди още да е приключил със завладяването на езическите територии, орденът започва да се разпростира на запад, отвъд Висла. Гъстата гора, която отделя земята на Кулм от Померания, е почти напълно усвоена, но орденът първоначално се разраства на основата на договор, като наема земите на Гнев (1282 г.) и на Михелау (1303 г.). След това се възползва от войната за наследяване на трона в Померелия (Западна Померелия), за да загреби пристанището на Данциг и цялото херцогство, в това число големите цистерциански манастири в Олива и Пелплин (1309 г.). Тези територии, преди да станат независими, принадлежат през XII в. за кратко на династията Пясти. Но те продължават да са под зависимостта на диоцеза на Гнезно, а завладяването им дава начало на дълъг спор между ордена и поляците, когато последните успяват да постигнат известно единство. Те заклеймяват рицарите в Авиньон, после се съюзяват с литовците, за да ги атакуват (1326 г.). От своя страна орденът получава подкрепата на крал Йохан Бохемски. През 1339 г. папата нарежда Померелия да бъде прехвърлена към Полша, но крал Казимир III, заплашен от дошлите от изток татари, се отказва от оспорваните територии (Калишки мир, 1343 г.).

В тези последни години на XIV в. орденът встъпва в кратка война с Дания заради остров Готланд, но има благоразумието да ѝ го отстъпи още през 1408 г. в замяна на финансова компенсация. През 1402 г. тевтонците се разширяват чак до Одер, като купуват от император Сигизмунд, който по онова време притежава Бранденбург, тази част от електората, която се намира на десния бряг на реката, така наречената Нова марка (Ноймарк). Маркграфството обаче успява да си я възстанови няколко десетилетия по-късно.

Таненберг

След смъртта на Казимир Велики през 1370 г. династията на Пястите в Полша запада. След краткотрайното царуване на Луи д'Анжу наследството се пада на дъщеря му и когато езическият княз на Литва Ягело се жени за Хедвига (Ядвига) и се покръства, положението на областта се променя. Там не само че вече няма езичници, с които орденът да се бори, но и двамата съперници се оказват обединени, за да оформят едно огромно цяло, което ще се разпростре от Балтика до Черно море. През 1386 г. в Краков Ягело става крал на Полша под името Владислав II.

Първоначално Тевтонският орден се опитва да не признае новата действителност, но папата узаконява покръстването и брака на новия полски крал и основава епископия във Вилно (1388 г.), уведомявайки ордена за края на мисията му срещу езичниците. Въпреки това орденът не е разпуснат и се опитва да повлияе на вътрешното единоборство в полско-литовския съюз, като за известно време се съюзява с Витолд, братовчед на Ягело. След като тази политика пропада, скоро войната започва да изглежда неизбежна. Тя е предшествана от интензивна пропаганда и от двете страни както по отношение на империята, така и спрямо останалия християнски свят, в очакване спорът да се реши на бойното поле. На 15 юли 1410 г. близо до Таненберг (за поляците Грюнвалд) полско-литовската армия смазва тевтонската войска. Великият магистър, както и повечето от висшите духовници загиват. През следващите седмици цяла Прусия бива окупирана. Командорът Хайнрих фон Плауен все пак има време да организира защитата на Мариенбург, който се оказва непревзимаем. На 1 февруари 1411 г. Торунският договор запазва териториалното статукво, но орденът трябва да заплати огромни репарации[20].

[20] Равностойни на десетгодишните доходи на английския крал според изчисленията на E. Christiansen: *Les Croisades nordiques: la Baltique et la frontière catholique (1100–1525)*, s. l., Alerion, 1996, p. 367.

5. Упадък и край на тевтонската държава

Бунтът на елитите

Колкото и прочута да е битката при Таненберг–Грюнвалд, тя не слага край на държавата на рицарите, която ще просъществува още повече от век. Но след покръстването на Литва орденът губи своята територия на действие. Поради това твърде специфичното му устройство се оказва анахронично и новите елити ускоряват упадъка му[21].

Броят на рицарите не спира да намалява поради липса на нови източници на кадри. Докато след черната чума през 1350 г. орденът успява да компенсира доста бързо загубите си, това не става след битката при Таненберг–Грюнвалд. Около 700 преди войната – от 1410 г., през 1437 г. личният състав не е повече от 400 души, а през 1453 г. намалява на 300. В Германия кандидатите вече не бързат. Затова се налага да бъдат използвани повече наемници, а орденът вече има тежки финансови трудности. В момент, когато трябва да събере 6 милиона гроша (260 000 гулдена), за да плати на Полша, той трябва да се справи със спада на цените на земеделската продукция. Тевтонският орден, някога баснословно богат, се оказва в нужда и принуден да засили фискалния натиск.

Но ето че точно в този момент най-богатите групи от населението осъзнават своите интереси и своята сила. Както в Прусия, така и по други места епохата става свидетел на раждането на *Stände,* тези провинциални или местни съсловни събрания от средите на аристокрацията и на градовете, които очакват да кажат своята дума за политическите решения. Интересите на пруските градове и на Ханзата се противопоставят на интересите на ордена, който пряко се намесва във външната търговия, включително в тази със зърнени храни, стремейки се да я монополизира. Що се отнася до привилегированите поземлени собственици, те отказват да трансформират задължението си да служат във войската в обикновен данък. Възприемайки се вече като истинска аристокрация, те не искат да рискуват да ги смесят с обложените с данък селяни. Това става обект на безбройни спорове. Други проблеми изникват по повод правото на ловуване и риболов, а провинциалните събрания предизвикват различни инциденти.

Общо взето, отваря се огромна яма на неразбирателство между един орден, съставен от чужди за страната хора, и нейните поданици, които, заселени там от поколения, „в крайна сметка образуват нещо

[21] Относно този период, виж M. Burleigh, *Prussian Society and the German Order. An Aristocratic Corporation in Crisis (c. 1410–1466),* Cambridge University Press, 1984.

като народ“[22]. Колкото повече рицарите губят своята морална сила и тяхното пословично невежество вече не забавлява образованите буржоа, толкова по-малко населението уважава своите господари, които, вече стават излишни заедно с мечовете си.

След като през 1414 г. войната с Полша–Литва се подновява, император Сигизмунд свиква двете страни пред събора в Констанц. Срещата се оказва разговор между глухи. Но подписаният през 1422 г. в Малдензее (Мелно) и подновен през 1435 г. в Брест мир фиксира източните граници на Прусия, които няма да мръднат до 1919 г. За първи път *Stände* са оповестени като гаранти на международен акт: ако орденът не го уважи, те ще бъдат освободени от задължението да му се подчиняват. Това е нова стъпка към присъединяване към управлението. През 1440 г. тези събрания, конституирани вече като „пруски съюз“, изискват създаването на независим от ордена трибунал, който да се произнесе по въпросите, отнасящи се за техните привилегии. Но императорът, избран за арбитър, се обявява против съсловните събрания (1453 г.). Няколко месеца по-късно последните отказват да се подчинят на рицарите и полагат клетва за вярност на краля на Полша, който подема заключителната офанзива.

Тринадесетгодишната война опустошава страната. Мариенбург е окончателно предаден на поляците от наемниците, на които не успяват да платят. Чрез втория Торунски мир (1466 г.) орденът трябва да се откаже от цялата югозападна половина от своята територия: не само от периферните околии, Померелия, Кулм и Михелау, но и от най-богатата част от неговите владения, в това число Данциг и Мариенбург. Той запазва само Източна Прусия и е принуден да пренесе седалището си в Кьонигсберг[23]. Впоследствие преотстъпените територии образуват кралска Прусия, където съсловните събрания получават привилегии, подобни на тези в останалата част от кралство Полша, към което се присъединяват формално през 1569 г. в рамките на голямата полско-литовска „република“ (Люблински съюз). Но те остават населени предимно с германци и се ползват с доста голяма автономия, което засилва още повече религиозните различия след Реформацията. По време на анексията им от Фридрих II през 1772 г. те ще формират провинция Западна Прусия[24].

---

[22] E. Lavisse, *Etudes sur l'histoire de Prusse*, p. 167.

[23] Полунезависимата епископия на Ермланд (или Вармия) впрочем образува нещо като анклав, който разкъсва на две оставащия за ордена домен.

[24] Виж K. Friedrich, *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty (1569–1772)*, Cambridge University Press, 2000.

Секуларизацията

От своя страна, остатъчната тевтонска държава, ограничена до Източна Прусия, се признава за васал на полския крал. Като същевременно запазва обичайните форми във вътрешността си, тя бързо еволюира. Твърде обеднелият орден е в състояние да плаща на наемниците си само ако отстъпи част от имуществото си, поради което се появяват големи имения в полза на някои фамилии, които ще изиграят решаваща роля през следващите векове. Тази нова структура допринася за засилването на мощта на *Stände* и през 1507 г. орденът се съгласява да бъде създаден паритетен трибунал. Още по-важно, функциите на командорите и на останалите баюли, някога временни, стават пожизнени, дори продаваеми: създава се феодална аристокрация.

Поставен е въпросът за оцеляването на една толкова отживяла политическа форма, в територия, която все по-малко се различава от своите съседи, и чиято юридическа основа очевидно е изчезнала. Папата не ратифицира втория договор от Торун, тъй като орденът, васал на Рим, не може да бъде едновременно и васал на Полша. Но, от друга страна, германският господар изрично признава сюзеренитета на император Максимилиан от името на разположените в империята кралски наместничества. Рицарите мислят, че могат да излязат от все по-влошаващото се положение, търсейки подкрепата на мощните кралски фамилии на Германия. Фридрих Саксонски е избран за Велик магистър през 1498 г., после Албрехт Бранденбургски през 1511 г. (на двадесет и една годишна възраст). За тези принцове, по-малки деца в електорските домове и станали рицари в навечерието на тяхното избиране, орденът се явява единствено като църковна облага.

Това не пречи младият магистър да влезе във война с Полша с надежда договорът от Торун да бъде ревизиран. Само намесата на императора обаче го спасява от истинска катастрофа. Той като че ли се готви да подаде оставка, когато, намирайки се във Франкония, се допитва до Мартин Лутер за най-подходящия начин за реорганизиране на ордена. Лутер съветва братята да се оженят и да секуларизират имуществото на общността; освен това той като че ли внушава на Великия магистър да основе светска държава. Лутерански духовници идват да проповядват в Кьонигсберг, за да подготвят духовете, докато Албрехт преговаря с Полша. През април 1525 г. Албрехт Бранденбургски, придружаван от членове на ордена и от представители на *Stände* и в качеството си на херцог на Прусия, полага в Краков клетва за вярност пред краля на Полша. В Германия има известни протести, включително от страна на електора на Бранденбург, който предполага какво ще бъде продължението на тази история и през 1532 г. на Албрехт бива наложена възбрана от страна на империята, но това не

води до никакви последствия. Орденът просъществува в Германия и запазва там многобройни командории чак до 1809 г., като Великият му магистър остава имперски принц, но връзката му с Прусия е прекъсната.

Пруското херцогство (1525–1618)

Цял век развитието на тевтонската държава е такова, че държавният преврат на Албрехт Бранденбургски не води до никакви сътресения. Командорите и останалите функционери на местната власт се превръщат лесно в представители на новия суверен, още повече че той раздава на големите фамилии някои имения, взети от домените на ордена. Херцогът успява също да спечели епископите, които набързо секуларизират диоцезите си. Що се отнася до селяните, то това става малко по-трудно: през септември 1525 г. в Замланд избухват вълнения, като религиозната възбуда подхранва латентната враждебност срещу аристокрацията, вероятно под влияние на водещата се в империята селска война. Те незабавно биват потушени по най-жесток начин – с цената на около петдесетина екзекуции през октомври същата година.

Аристокрацията многократно получава концесии в замяна на кредитите, които отпуска на херцога. През 1542 г. тя е снабдена с привилегията на специален административен режим (запазване на административните длъжности само за местните аристократи). Колегиум от „четирима съветници", наследници на бившите високопоставени духовници от ордена, контролира впрочем дейността на суверена, за когото се смята, че е прекалено повлиян от някои от своите приближени. Когато херцогът понечва да се възпротиви, пруската аристокрация се обръща за помощ към крал Сигизмунд II Полски, който го вразумява (1566 г.) и Албрехт е принуден да позволи екзекуцията на трима от доверените му хора.

Херцогска Прусия, която е извън обсега на репресиите на императора Карл V, се превръща в сигурно убежище за преследваните протестанти. Албрехт поддържа тесни връзки с обкръжението на Лутер, един от синовете на когото идва да учи в Прусия, след като през 1544 г. херцогът основава университета в Кьонигсберг (втори протестантски университет след този в Марбург). Понякога университетът се оказва в центъра на разгорещени спорове като този, предизвикан от назначаването на богослова Озиандер (1549–1552). Но той развива печатарството и допринася за влиянието на малката държава и на нейната столица, като предлага на местните хора да се изучат на място и като приема освен това мнозина поляци и литовци. Краят на господството на ордена допринася и за сближаването на разделените части от бившата тевтонска държава, които имат не само общ език, но и

религия и които, след като Данциг, Елбинг и Торун преминават към Реформацията, се обособяват в единно католическо Полско кралство. След като установява, че репресиите са безсмислени, крал Сигизмунд II има благоразумието да направи известни отстъпки, с които избягва най-лошото: през 1557 г. трите града получават разрешение да се причестяват с нафора и вино.

Когато през 1568 г. Албрехт умира, Пруското херцогство вече е просперираща държава, управлявана на практика съвместно от суверена и от *Stände*, тоест от аристокрацията и от гражданите на Кьонигсберг[25]. Те засилват още повече влиянието си по време на властването на втория херцог – Албрехт-Фридрих, който е „меланхоличен" още при възкачването си на трона и скоро загубва своя разсъдък. През 1577 г. полският крал Стефан Батори назначава един вид регент, маркграфа Георг-Фридрих Ансбах, вуйчо на суверена, който успява да обуздае съсловията до смъртта си през 1603 г. Впоследствие те възстановяват своята власт и се опитват да повлияят върху по-сетнешното наследяване на херцогството, но са разделени между протестантската солидарност с Бранденбург и примамливия модел на „полските свободи". В крайна сметка полският крал решава съдбата на Прусия, като срещу финансова компенсация дава съгласието си за подписания между членовете на Бранденбургската фамилия договор за наследяване (1608 г.). Електорът Йохан-Сигизмунд, който през 1594 г. се жени за по-голямата дъщеря на Албрехт-Фридрих, получава наследството през 1618 г.

Последователите на тевтонската държава

Тази придобивка, дължаща се на случайността на наследяването и дълго време несигурна, впоследствие има първостепенно значение за германската история, но са необходими още много стечения на обстоятелствата, за да бъде точно преценена. Що се отнася до духовното наследство на рицарите, то Хоенцолерите не предявяват веднага претенциите си към него, а точно обратното. Оцеляването на ордена в империята и упоритото поддържане на неговите искания спрямо Прусия – подновени, когато през 1701 г. електорът на Бранденбург става пруски крал, изключват всякаква явна приемственост. Но изборът на черното и бялото за цветове на новото кралство, както и символът на черния орел свидетелстват за наличието на такъв континуитет. Може да се допусне и това, че нещо от братството по оръжие и от педантичната администрация на тевтонците преминава във военно-бюрок-

[25] Самата аристокрация се подразделя на две групи – благородници от германски и от местен произход.

ратичната държава, изкована от Войнишкия крал, и силно пропита от практическата религия и съсловната солидарност[26].

Първите решителни намеци се проявяват дискретно по време на подялбата на Полша през 1772 г., за да оправдаят анексията на Източна Прусия; те не попречват на Фридрих II да се отнася непочтително към замъците и паметниците на ордена, изоставени или превърнати в плевници и други складове, в духа на една епоха, индиферентна и дори враждебна към всичко онова, което напомня за Средновековието. Трябва да дойде времето на националните страсти през XIX в., за да добие споменът за рицарите отново известна актуалност. Битката срещу Наполеон през 1813 г. до голяма степен се провежда в Източна Прусия, а железният кръст от 1813 г. открито се вдъхновява от стария тевтонски кръст. После, под въздействието на романтическия вкус към средновековната епоха, се появяват известен брой литературни творби с тематика, свързана с различни епизоди от историята на рицарите[27].

Но преди всичко все по-ожесточеният конфликт между немския и полския национализъм е този, който в края на XIX в. екзалтира суверените от стария режим. Честването на битката от Грюнвалд (Таненберг) от поляците съответства на организираните от Вилхелм II церемонии във възстановения Мариенбург. Романът на Сенкевич „Рицарите“ (1900 г.), както и картината на Матейко, посветена на Грюнвалд (1878 г.), свидетелстват за силата на полските страсти. Между двете световни войни споменът за средновековните завоевания вдъхновява стремежа за реванш на германците, които оплакват загубата на Данциг. По нацистко време споменът за рицарите несъмнено е обект на някои съпоставки с борбата за жизнено пространство, но като че ли най-вече се правят заемки от тевтонската образност, за да станат по-драматични церемониите по промоциране на бъдещите кадри в *Ordensburgen* (специалните нацистки школи за подготовка на активисти – *б. пр.*)[28]. Погледнати поне външно, железните каски на есесовските легиони не пропускат да извикат спомена за рицарите в железни доспехи. Как да не споменем по този повод прекрасната картина (макар и стили-

[26] Това е теза, поддържана и от W. Hubatsch, „Kreuzritterstaat und Hohenzollernmonarchie. Zur Frage der Fortdauer des Deutschen Ordens in Preussen“, в W. Conze (dir.), *Deutschland und Europa. Festschrift für Hans Rothfels,* Düsseldorf, 1951.

[27] Например *Die letzten Ritter von der Marienburg*, от W. Hauff (1838); *Der letzte Held von der Marienburg,* от Eichendorff (1830); от полска страна: *Konrad Wallenrod* от Mickiewicz (1826). Виж J.-B. Neveu, „Un mythe baltique, les chevaliers Teutoniques“, в *La Mer Baltique, zone de rencontres et d'affrontements,* Strasbourg, 1978, p. 32–40.

[28] По време на церемония в Мариенбург през 1934 г. Розенберг прави доста мъгляв паралел между Великия магистър и фюрера.

зирана), чрез която кинематографистът Айзенщайн в навечерието на германско-съветския конфликт представя рицарите във филма „Александър Невски“?

И до днес не е сигурно дали историята на тевтонската държава може да бъде разглеждана по напълно безпристрастен начин. Въпреки безспорната добронамереност и от двете страни германската и полската историография трудно постигат научен консенсус. Когато чувствителността продължава да е силна, и най-незначителното твърдение може да предизвика опасни последици за съответните права на едните и на другите върху една често оспорвана територия дори и относно преценката за самите качества на засегнатите народи[29].

[29] U. Arnold и M. Biskup, *Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart*, Marburg, 1982.

ТРЕТА ГЛАВА

Ad augusta per angusta (През трудностите към успеха) Повратите през XVII в. (1619–1713)

Когато започва Тридесетгодишната война, това дълго и упорито самоубийство, при което като че ли Германия иска да се погребе завинаги и което се отразява съществено на нейната съдба, електорът на Бранденбург е все още само фигурант, независимо че анексира и добавя Прусия към разнородните си владения. В този момент нищо не подсказва, че му предстои същото бъдеще като на подобните нему владетели на Саксония, Бавария и Палатината.

Един век по-късно той става почти абсолютен суверен на една добре устроена държава. Пруското кралство, както вече се твърди, си остава нестабилно, но на европейско равнище то представлява средна, а в империята – изключителна сила, снабдена с внушителна армия, и следователно е много ухажвано. Демографските и икономическите му сили значително са нараснали. Макар бъдещето все още да не е ясно очертано, изминатият път е значителен. Това не става без затруднения: върху населението се стоварват огромни страдания, а самата държава за малко не пропада. Но твърдостта на великия суверен, който властва през този период, съчетана с навременно грабнатия шанс, превъзмогва изпитанията на един железен век, за да започне след това да полага новите основи.

1. Електоратът на Бранденбург в навечерието на Тридесетгодишната война

Средноголяма, но амбициозна държава

Когато през 1619 г. електорът Йохан-Сигизмунд умира, Бранденбург току-що е получил две важни придобивки – Прусия и наследството на Клеве, които по-късно ще доведат до всевъзможни последствия. Несъмнено от дистанцията на времето лесно можем да предвидим цялата понататъшна политика на електорите и се съгласяваме, че е логично те да са искали да запълнят огромните празни пространства, разделящи двата аванпоста на своите владения. Но в онзи момент нищо подобно още не е било писано. Случайността на поредица от несъмнено добре под-

готвени наследявания, присажда към едно посредствено княжество от Североизточна Германия твърде отдалечени и много трудни за отбрана територии, принадлежащи към различни политически и икономически пространства и здраво закотвени в своя партикуларизъм. Освен това по онова време, вместо да си представят как територията „от Рейн до Мемел" ще се превърне в една-единствена държава, много по-естествено е било да се мисли, че присадката няма да се хване и че тези придобивки един ден ще бъдат загубени или най-малкото разменени.

Какво всъщност представлява Бранденбург в този преломен момент от своята история? Произлязъл от средновековна марка, роден от осъществено в течение на няколко десетилетия завоевание, впоследствие той се развива чрез последователно и упорито настъпление, ръководен от Асканската династия, без това да промени статута му на посредствена държава. Признат отрано за един от четиримата най-силни владетели в Германия, маркграфът на Бранденбург естествено става електор, но без някога да се извиси над равните нему по ранг. Повтарящите се опити за териториално разширение на север, по посока на морето, са твърдо възпирани от мощните херцогства Мекленбург и Померания. На изток се сблъсква с Кралство Полша. А всеки път, когато настъпи на югоизток, по посока на Лужиция и Силезия, се натъква на съпротивата на Бохемското кралство.

В началото на XV в. Хоенцолерите се задоволяват да възстановят асканското наследство, разпиляно от суверените в междинния период. Но е трудно да се стигне по-далеч, тъй като същите съседи продължават да възпрепятстват амбициите им. Дори относителната им мощ в империята видимо отслабва, ако се измерва с аршина на изключителния възход на австрийския кралски двор. През XV в. електорът Фридрих I е един от най-влиятелните мъже в Германия, нещо като ковач на крале по време, когато австрийските ерцхерцози Албрехт II и Фридрих III имат жалък вид като императори. Но през следващия век всичко се променя. Максимилиан наследява богати домени от Шарл Смели, а след това внуците му прибавят към тях ресурсите на Испания и на Новия свят, както и тези на Бохемия. А Хоенцолерите вече не са на висота. Цялата им политика – реалистична, макар и не славна – от този момент нататък се състои предимно в това да не притесняват Хабсбургите. Това е видно и когато религиозното разцепление изправя мнозина принцове срещу императора и когато покръстеният маркграф се пази да прегърне протестантската кауза, докато непредпазливият електор на Саксония губи в случая наследството си[1].

[1] Вследствие от войната през 1547 г. Карл V обезнаследява първородния клон (Ернстовия) в полза на младшия клон (Албрехтовия), като прави Мориц Саксонски електор на мястото на своя братовчед Йохан-Фридрих.

Въпреки това Бранденбург заема особено място като германска държава поради положението на своите граници. Негови съседи са не само останалите германски принцове, но и големи европейски монархии – Полша на изток, Дания и Швеция на север. Това е валидно и за херцогствата на Северна Германия, но освен възможностите за влияние, които му дава електорската шапка, Бранденбург има пред тях и това преимущество, че заема централно положение, което му осигурява възможност да действа в сърцето на империята. На теория възможните за него пътища за експанзия са многобройни и в четирите посоки на света, но той не допуска грешката да ги опита всичките. Съотношението на силите не му позволява да прави нови завоевания, но въпреки това напредъкът му продължава, макар и безшумно. Също както Хабсбургите, Хоенцолерите съумяват да подготвят бъдещето чрез брачни договори и спогодби за наследяване. Резултатите от тази политика са видни в Клеве и в Прусия. Неоднократно полското наследство като че ли също е осигурено, преди някое неочаквано раждане да преобърне очакванията. Но всеки брак, ако не може да гарантира някой трон, то поне може да донесе зестра или някакви частични права. Така например електоратът тихомълком се разпростира към Лужиция и чак до пределите на Силезия. Но винаги се налага да се съобразява с императора, чийто благосклонен неутралитет е необходим за реализацията и на най-добре замислените договори: това се вижда добре през 1621 г., когато император Фердинанд отнема от семейството силезийското херцогство Йегерндорф, въпреки че е наследено напълно законосъобразно[2].

Освен браковете пред амбициите на фамилията се открива и друга възможност, тази на църквата. Магдебургската архиепископия, която дълго време е един от най-неудобните за маркграфовете съседи, с течение на годините става нещо като анекс към Бранденбург, почти сигурен източник на доходи (пребенда) за един от по-малките синове на фамилията. Реформацията само засилва тази тенденция, като архиепископите стават „администратори“ (*Verweser)* на своя диоцез.

Преди необикновеното присъединяване на Клеве и на Прусия електоратът се развива, оставайки доста компактен. Ядрото му е съставено от „пет марки“ и ако рисунъкът на цялото върху картата не е напълно симетричен, то недостатъците лесно могат да бъдат попълнени[3]. Пре-

[2] Става въпрос за санкциониране на роднина на електора в началото на Тридесетгодишната война.

[3] Петте марки са Старата марка на запад от Елба (Щендал); Средната марка (Берлин); Пригниц, или Формарк (Перлеберг), на северозапад от Берлин; Укермарк (Пренцлау) на североизток от Берлин; и накрая Новата марка (Ноймарк) на изток от Одер.

дишното настъпление в южна и югозападна посока диктува следващото, което се насочва все по̀ на север по течението на Елба и Одер. Голямата амбиция се състои в стремеж за излаз към морето, но за момента остава непостижима. По отношение на бъдещето електоратът трябва да се съобразява с подозрителността, която териториалното разширение на Бранденбург започва да предизвиква не само във Виена, но и в Дрезден, където саксонският електор се опасява от издигането на съперник в управлението на протестантската група германски държави. Избухването на Тридесетгодишната война при всички случаи отново разбърква картите.

Узурпацията на юнкерите

При преследване на амбициозните си планове електорите трябва освен това непрестанно да се съобразяват с представителите на обществото, с различната им собственост, с тези ревностно пазещи привилегиите си „съсловия". Но в началото на XVII в. бранденбургското общество вече няма нищо общо с това от началото на колонизацията, основана върху властта на суверена и на относителното равноправие на неговите поданици.

За да бъдат привлечени нови жители, с цел да се усвои и насели една почти празна страна, отначало им се дават изключително изгодни условия. Макар обществото да остава организирано на феодален принцип, селските чифлици са по-обширни от тези в Западна Германия, а арендаторите се ползват с много по-голяма лична свобода. Те не са принудени да изпълняват повинности, плащат обикновени налози в пари или в натура и свободно прехвърлят наследството си. Могат да си тръгнат, ако пожелаят, и на практика мнозина от тях се отправят към градовете, както сочи бързото им нарастване, или опитват късмета си по-далеч на изток, когато нови пространства се откриват за колонизиране. *„Nach Ostland wollen wir reiten, dort geht es uns besser"*, уверява една стара песен[4]. Впрочем тази мобилност често се обяснява с трудността при изхранването в тези неплодородни земи.

Що се отнася до феодалната йерархия, в тези нови страни тя е много по-слабо подчертана, отколкото в областите, от които произлиза. Сред заселниците има твърде малко благородници и повечето от тях са само рицари или цивилни чиновници, получили съвсем скромни имения, равняващи се на една втора или на една трета от обикновено феодално имение. Разбира се, те са освободени от данък в замяна на

[4] „Искаме да яздим на изток, където ще намерим нещо по-добро." Този поход на изток може да бъде сравнен с похода на американците през XIX в. към западната граница.

военна служба, но само в определени граници[5]. Що се отнася до начина им на живот, то той почти не се различава от този на селяните, тъй като те вземат участие в сеитбообращението и на теория нямат никаква лична власт над останалите жители на селото. Всички зависят от правораздаването на представителя на маркграфа, *Schulze*. Впрочем в повечето от селата няма никакъв благородник.

Редом с тази дребна аристокрация в началото все пак има и няколко едри земевладелци, наследници на германизираните стари славянски князе или на богати германски фамилии, както и една междинна група, която живее в дворците и притежава относително обширни домени, понякога и цели села[6]. Но те се задоволяват с поземлена рента и по-голямата част от земите им е обработвана от селяните арендатори срещу данъци и повинности в рамките на „земевладението" (*Grundherrschaft)*.

Тази картина започва да се променя през XIV в. Безсилието на централната власт след залеза на Асканската династия позволява на благородниците бързо да се освободят от данъка за всичките си домени. Маркграфовете, които не пребивават там и които непрестанно са безпарични, залагат или продават замъци, земи, но и права. Често функцията на *Schulze* е приватизирана, а правосъдието е един вид дадено под аренда на аристокрацията, която се възползва от това, за да подчини селяните и да разшири домените си за тяхна сметка.

Това развитие е чувствително усложнено от последиците от демографската катастрофа. Черната чума от 1350 г. и по-късното ѝ завръщане са причина за смъртта на повече от една трета от населението като усреднени стойности. Множество феодални имения остават без наследници или са изоставени, а цели села изчезват от картата. Това явление се наблюдава почти из цяла Европа, но то е още по-отчетливо в наскоро колонизираните региони, тъй като гъстотата на населението е по-малка и някои усвоени набързо земи не са с особено качество. Към това се добавят последствията от поредица от феодални войни. Във всеки случай поземлената книга (*Landbuch)* от 1375 г. потвърждава обхвата на това бедствие, което не може да бъде превъзмогнато през следващите няколко десетилетия.

Демографският срив има значими социални последици. При липсата на власт, способна да осъществява и най-малкия контрол, благород-

---

[5] Според грамота от 1283 г. това освобождаване е ограничено за площ до 6 хуфена (около 99 хектара – *б. пр.*). Над този размер рицарите са облагани с данъци наравно със селяните.

[6] В първата група са Арнщайн, Линдов, Ведел, Либенов и др.; във втората са Алвенслебен, Шуленбург, Путлиц, Кицов, Арним, Рор, Ухтенхаген. Виж F. L. Carsten, *Geschichte der preussischen Junker*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, p. 10–11.

ниците по принцип си присвояват изоставените имения. Но конюнктурата съвсем не им помага да намерят нови арендатори и постепенно те сами започват да ги експлоатират. Така в Бранденбург и в Прусия, но и в Померания, Силезия или в Полша се раждат така характерните за Източна Европа, „на изток от Елба", големи имения. Това пряко обработване на домена (*Gutswirtschaft*) изисква значителен брой работна ръка. Благодарение на властта си в правораздаването аристокрацията успява постепенно да натовари селяните с нови задължения под формата на работни дни в имението със собствени ръце или с впряга им. В течение на годините и въпреки съпротивата на селяните, засвидетелствана от известен брой процеси пред върховния трибунал на маркграфа (*Kammergericht*), тежестта на тези ангарии непрестанно се увеличава, за да достигне понякога до няколко дни седмично, най-вече при работа от общонационално значение. Успоредно с това се опитват да лишат селяните от правото да си тръгнат. Ограничението започва със задължението да намерят предварително свой заместник. После изцяло им се забранява да напускат освен при специално разрешение от страна на господаря. По този повод множество конфликти противопоставят градовете на аристокрацията, но в крайна сметка тя се налага и по този въпрос. Така например през 1483 г. град Кьопеник е принуден да върне селянин беглец и да плати глоба за това, че го е приютил.

Този процес, започнал успешно в края на XV в., през следващото столетие се ускорява поради новата икономическа конюнктура. Когато земеделските цени се покачват отново, големите земевладелци успяват да извлекат огромна полза от продажбата на зърно и вълна в градовете от Запада, в това число и във Фландрия. Така докато в началото анексират само безстопанствени имения, впоследствие започват да закръглят имотите си за сметка на общинските и селските (*Bauernlegen*). Към това се прибавят и резултатите от Реформацията, която позволява присвоявания чрез ликвидиране на по-рано присъдените на духовници феодални имения, както и – при това в много по-голям мащаб – покупката на обширни манастирски владения.

В началото на XVII в. благородниците, наричани *юнкери*[7], успяват да обсебят цялата икономическа и социална мощ, както и значителна част от политическата власт. На практика селяните се превръщат в крепостни селяни, задължени да изпълняват много тежки ангарии, все по-рядко узаконени с договор, и фактически неограничено разтегливи като време. Едно нареждане на трибунала на маркграфа от 1607 г.

[7] Буквално произлиза от *юнге херен*, „млади господари" (вероятно защото първите аристократи в страната са по-малките деца на фамилиите от стара Германия, дошли да търсят късмета си в новите земи).

в действителност постановява, че услугите, дължими от селяните, са неограничени, освен ако не бъде доказано противното. Наред с това те се превръщат в „наследствени поданици“ (*Erbuntertanen*) на своите собственици, които от този момент са за тях „властта“ (*Obrigkeit*), разполагаща почти изключително с правото да съди; а в случай на възражение трибуналът на маркграфа твърде рядко не отсъжда в полза на аристокрацията.

Следователно икономическият, но и управленският хоризонт на арендаторите се ограничава до домена, в рамките на „сеньориалния домен“ (*Gutsherrschaft*), а въпросът за личния статут на също така зависимите селяни вече е поставен. Ако още през 1552 г. един хронист уверява, че в Марката всеки се ражда свободен, то това никак не изглежда сигурно за юристите от началото на следващия век, когато започва да се говори за „крепостничество“ (*Leibeigenschaft*). Във всеки случай разликата е незначителна и на практика Прусия, както и цяла Източна Европа, стават свидетели на зараждането на „вторично крепостничество“.

В икономически план едрите земевладелци успяват да монополизират не само производството, но и продажбата на земеделските изделия, за сметка на градовете, които са с твърде скромни възможности, за да могат да им се противопоставят. Печалбите и наличните парични средства, които те извличат оттам, позволяват на някои да натрупат огромни богатства (в това число фамилиите Арним и Шуленбург) и ги превръщат в необходими партньори за останалите без пари електори, на които в замяна налагат все по-драконовски условия. Така те постигат цялостно освобождаване от митнически такси за вноса и износа си както по суша, така и по реките. В лоното на съсловията, където Реформацията премахва църковния слой, доста изтощените градове нямат особена тежест спрямо аристокрацията. Тя увеличава преимуществото си, като формално си запазва собствеността върху земята за сметка на буржоазията, която вече не може да си купи „рицарско владение“ (*Rittergut*) дори и да липсва кандидат-купувач благородник. Едрите земевладелци развиват и собствено производство на бира в ущърб на пивоварите от градовете, като налагат на селяните да консумират бирата от домена.

Тази новопоявила се аристокрация в много отношения прилича на представителите на английската дребна земевладелска аристокрация (скуайърите). Тя представлява социалната основа на страната и обитава постоянно земите си, като раздава правосъдие и назначава пасторите. Притежава близо две трети от територията, като останалата третина принадлежи на суверена: градската и селската собственост са вече на изчезване. Между няколкото високопоставени сеньори и стотината земевладелци, принудени да се превърнат в техни клиенти, има

силно изразено неравенство[8]. В Пригниц през 1620 г. има 38 благороднически фамилии, но четири от тях държат половината от земята. По-голямата част от страната е под контрола на петнадесетина свързани в родство семейства, чието влияние се проявява и в събранията на съсловията.

В политически план характерната за този период нарастваща мощ на съсловните събрания в Бранденбург се изразява в раждането на нещо като съвместно управление, дори като благородническа република. Ландтагът рядко се събира като пленарна формация, но доста често като „депутация" от около петдесетина делегати от средите на аристокрацията и на градовете; освен това два пъти годишно заседава и една „комисия", за да контролира данъчната система и финансите. Впрочем именно тя се нагърбва със събирането на данъците и с управлението на дълга, делегирани на *Kreditwerk*, нещо като феодално министерство на финансите. Управляван по този начин, маркграфът е принуден да се съгласи да отреди почти всички държавни постове на местни благородници. Изчислено е, че през XVI в. от 317 обществени поста семейство Арним получава 33, Шуленбургови – 24, Путлиц – 19, а Рор и Винтерфелд – 17, и т. н.[9] Съсловните събрания впрочем си присвояват правото на контрол върху използването на публичните фондове и право на наблюдение върху външнополитическите решения – в загрижеността си между другото да бъдат избегнати съюзи, водещи към разточителни войни. В резултат от това електорът е принуден да фалшифицира монетите, а военните му сили са съкратени до няколко твърде зле екипирани милиции, когато започва голямата германска гражданска война.

Тази обобщаваща картина е почти валидна и за Пруското херцогство, с няколко дребни изключения. Силно активният град Кьонигсберг – или по-точно „трите града", които формират столицата на херцогството – оказва по-силна съпротива на икономическите начинания на аристокрацията[10]. Последната обаче власта над Ландтага въпреки формалното ѝ деление на две групи – *Herren* (господари; представителите на двадесетина изключително могъщи фамилии) и дребни благородници – и непрестанно участва във властта благодарение на възглавяващите окръзите *Landräte* (общинските съвети – *б. пр.*) и на изпълнителния съвет на *Oberräte* (висшите съвети – *б. пр.*), всичките

[8] За началото на XVII в. са преброени около 260 благороднически фамилии в Бранденбург, тоест от 3000 до 4000 души – 1% от населението.

[9] F. L. Carsten, *op. cit.*, p. 28.

[10] Кьонигсберг, разположен в дъното на естуара на р. Прегел, до 1724 г. се състои от три отделни града – Алтщат, Кнайпхоф и Льобенихт, всеки от тях със свои градски институции. Аванпортът Пилау представлява отделна единица.

излъчени от нейните среди. Това ѝ позволява да наложи принципа на предимство в управлението на хората от местен произход и да забрани практикуването на калвинисткото богослужение извън двора. Аристократическата република в Прусия е още по-силно изразена, отколкото в Бранденбург, поради изключителната слабост на властта и поради съществуването на съвсем дребна аристокрация, изкушена да имитира модела на съседна Полша[11]. Васалитетът на херцога на Прусия по отношение на суверена във Варшава позволява поне на недоволните да се отнесат до по-висша инстанция в случай на нужда, и те не се лишават от това си право.

2. Бранденбург и Тридесетгодишната война

Религиозният мир, сключен в Аугсбург в края на властването на Карл V, умиротворява за известно време Германия, на основата на компромис между католици и лутерани. Но той не споменава въобще реформираните (калвинисти), които на свой ред настояват за правото си на съществуване и по онова време се сблъскват с двата партньора от 1555 г. „По-скоро турчин или папист, отколкото реформиран", твърдят лутераните. Обстановката продължава да се влошава на фона на войнствената Контрареформация, на калвинистката революция на Холандия и на френските религиозни войни. Възкачването на поредния император Фердинанд Щирски, отхвърлянето му като крал на Бохемия от страна на протестантското мнозинство в съсловията на страната и приемането на короната на свети Вацлав от реформирания палатински граф Фридрих V най-накрая отприщват войната, която назрява от доста време. Тя ще продължи тридесет години, ще се превърне в европейска и ще завърши с окончателното отслабване на имперската власт.

Колебливата политика на електора Георг-Вилхелм

По време на „голямата революция", която опустошава Германия, на електора на Бранденбург са били необходими качества на характера и на интелекта, от които Георг-Вилхелм (1619–1640) е напълно лишен. Състоянието на неговите държави и съотношението на силите не му оставят никакви възможности за маневриране. Но неговата нерешителност и непрестанното му колебание между двата лагера също допринасят за срива на Бранденбург. Впрочем още от самото начало

[11] И в Прусия съществува същинска класа от свободни селяни (*Kölmer*), която притежава около 10% от земята.

той се оказва разделен: реформираните (калвинистите – *б. пр.*) приканват електора да поддържа с военна сила протестантския лагер, докато съветникът му Шварценберг, бивш слуга на Австрия, преминал към Бранденбург по време на наследяването на рейнските херцогства, тласка електора да остане в лагера на императора. Що се отнася до лутераните, първоначално те са склонни да застанат на страната на императора, подобно на електора на Саксония, който оглавява тяхната партия, а после приветстват шведския крал, когато се включва в борбата. Самият род на Георг-Вилхелм е разединен: на едната страна са майка му Ана Пруска, която остава непреклонна лутеранка, и сестра му, омъжена за шведския крал Густав II Адолф; а на другата, неговата тъща холандка и палатинската му съпруга, и двете ревностни калвинистки.

Към това се прибавят и трудностите, на които се натъкват опитите му да управлява енергично, при положение че съсловията упражняват стриктен надзор над принца. През 1620 г., когато маркграфът иска да въоръжи хиляда души, те настояват да контролират набирането им, а офицерите са задължени да положат клетва за вярност към тях освен към суверена. Впоследствие суверенът е принуден да уведомява съсловията за всяко вдигане на войските и като цяло относно избора си на външна политика въпреки опитите на Шварценберг да го освободи от този контрол. Религиозните различия между принца и неговата аристокрация допълнително затрудняват тяхното сътрудничество.

Когато през 1619 г. съсловията избират палатина Фридрих за крал на Бохемия, неговият зет Георг-Вилхелм го признава, без да се ангажира допълнително, тъй като в момента е твърде зает да му бъде признато наследството на Прусия в Кьонигсберг и в Полша[12]. При завръщането му, „кралят за една зима“ е разбит при Била Хора (5 ноември 1620 г.) от католическите войски за най-голяма радост на лутераните от Берлин. Електорът преценява, че е по-разумно да бъде по-въздържан, още повече че един от вуйчовците му е в списъка на подгонените от Фридрих, и в случая губи своето силезийско херцогство. Когато императорът лишава от имуществото му палатинския електор и прехвърля неговите домени на католическа Бавария, Саксония и Бранденбург се ограничават само с протест (1623 г.). После Георг-Вилхелм се въздържа да подкрепи датския крал Кристиян IV, който на свой ред излиза на арената (1625 г.).

С датската намеса театърът на военните действия се пренася в Северна Германия. Но поради липса на войски електорът няма никаква възможност да защити своя неутралитет. Датчаните и техният

[12] Крал Сигизмунд протака инвеститурата му чак до септември 1621 г.

съюзник Мансфелд се настаняват в Бранденбург, докато Магдебург е завладян от католиците. Открито се говори за сваляне от власт на електора на Бранденбург и за подялба на държавите му, нападнати от всички страни. Докато Валенщайн прониква в Марката начело на имперските войници, а Густав-Адолф Шведски, който е във война с Полша, от своя страна завладява Пилау в херцогска Прусия (1626 г.), Георг-Вилхелм предпочита да се бие с шведите. Той обаче не постига нищо: войските му се разбягват в Прусия, докато Валенщайн оплячкосва Бранденбург.

Императорът, по онова време на върха на своята мощ, постановява през 1629 г., че калвинистите са изключени от споразумението от 1555 г. и че секуларизираното след 1552 г. църковно имущество трябва да бъде реституирано на църквата. Това се прилага включително и по отношение на трите бранденбургски епископства, които са секуларизирани окончателно едва през 1598 г. Поради това електорът се сближава донякъде с протестантския лагер, но се присъединява към Густав-Адолф само по принуда, когато последният окупира Франкфурт на Одер през май 1631 г. Шведите, които не успяват да предотвратят ужасяващото разграбване на Магдебург от Тили (20 май), се настаняват трайно в марката. В течение на четири години това представлява принудителен съюз между останалия без армия електор и мощната Швеция, чиито предявени към Померания претенции влизат в противоречие с традиционните аспирации на двора на Бранденбург. И ако шведската победа при Лайпциг (септември 1631 г.) първоначално отдалечава католическата заплаха, смъртта на Густав-Адолф в Лютцен (ноември 1632 г.) отново поставя всичко под въпрос. След успеха на имперските войски при Ньордлинген (6 ноември 1634 г.) Бранденбург се пада на императора (Пражки мир от 1635 г.).

От този момент нататък Георг-Вилхелм става съюзник на императора, докато шведите опустошават държавите му. През септември 1636 г. Берлин е окупиран от генерал Банер. При смъртта на последния херцог на Померания през 1637 г. Богислав XIV, който царува в Щетин, електорът иска наследството, съобразно подписаните споразумения между двете фамилии и получава имперската инвеститура. Най-после, снабден с няколко войски, той предприема поход срещу шведите в Померания, но там претърпява ново поражение. Докато страната е кръстосвана надлъж и нашир от отделните воюващи сили, укрилият се в Кьонигсберг електор остава верен на католическия съюз с императора и с полския крал. В негово отсъствие няколкото неокупирани от Бранденбург територии са управлявани с желязна ръка от министъра Шварценберг. След смъртта на Георг-Вилхелм през 1640 г. за сина му остава едно силно накърнено наследство.

Нетърпението на Фридрих-Вилхелм (1640–1648)

Новият суверен е едва двадесетгодишен, но има твърд характер, ясен поглед върху нещата и солидна калвинистка вяра. Помъдрял от военните изпитания, той е подготвен за дълга си от умел учител, Лойхтмар, и от почерпания в Холандия опит по време на многогодишното му пребиваване в семейството на майка му. Впоследствие баща му го държи настрана от делата, отгатвайки, че той не одобрява неуместния съюз с императора. Следователно Фридрих-Вилхелм няма особен опит, но има политическа програма, която се свежда до защита на интересите му. „Ако моите предци са имали за принцип да предпочитат интереса на останалите принцове за запазване на собствените им държави, пише той на Мазарини няколко години по-късно, то признавам, че се разграничавам от това, тъй като съзнанието ми диктува, че трябва да защитя страните, които притежавам по Божия милост, и поради това не виждам по каква причина бих бил порицаван от когото и да е.“[13] На първо време неговият буен и нетърпящ възражения характер го кара да скъса веднага с бащината политика и да си върне свободата на действие. Но първоначално му се налага да се съобрази с твърде трудни реалности: опустошеният Бранденбург продължава да е бойно поле на безкрайна война. И дума не може да става електорът да се завърне в Берлин, където нито безопасността, нито издръжката му са осигурени: новите периферни владения на Хоенцолерите, донякъде пощадени от военните действия, се оказват неочакван изход. Фридрих-Вилхелм управлява последователно от Кьонигсберг до Клеве, като има кратък престой в Берлин докъм 1648 г. Но нито една от временните му резиденции не показва готовност да съдейства на чужд за страната принц, от чиито скъпоструващи амбиции се опасява.

Новият електор наистина си поставя за главна цел да придобие нови територии благодарение на голямото спазаряване, започнало скоро в Мюнстер и Оснабрюк, и което след няколко години довежда до договореностите от Вестфалия. Това предполага той да бъде възприет насериозно и да се възстанови военната машина, тоест да се премине към нови разходи, които трябва да се заплатят от още притиснатите провинции. Необходими са голямо търпение и предпазливост, компромиси, множество отстъпки и накрая няколко крайни мерки, за да бъде наложено на съсловията на Клеве и на Прусия да платят исканите суми. Към 1646 г. Фридрих-Вилхелм разполага с около 8000 добре командвани мъже.

Съществената част от нещата все пак се решават на дипломатическия фронт. Електорът преценява, че ще получи повече, ако не се съю-

[13] Цитирано по A. Waddington, *op. cit.*, t. 1, p. 231.

зява с никого и ако запази добри взаимоотношения с всички. Скъсвайки с католическия съюз на баща си, без при това да сменя лагера, той подписва примирие с Швеция (1641 г.) и моли за ръката на младата кралица Кристине (1644 г.). Тъй като не успява да я получи, той се жени за дъщерята на статудера (или щатхолдера – държавния глава – *б. пр.*) на Холандия, Луиза-Хенриете фон Насау-Оранжка (1646 г.), която има предимството да споделя калвинистката му вяра. Този съюз сближава Бранденбург с първата морска сила за времето си, чиято военноморска помощ може да се окаже полезна както в Померания, така и в Прусия; освен това благоразположението на Обединените провинции позволява да бъде обезоръжена донякъде враждебността на съсловията в Клеве, до този момент подкрепяни в съпротивата си от техните съседи холандци.

Тъй като императорът не възнамерява да му услужи, Фридрих-Вилхелм трябва да заинтригува Франция, основен арбитър в Германия след нейната намеса във войната. Той започва преговори с французите през 1644 г. и успява да ги привлече за своята кауза, като същевременно никога не обещава каквото и да било. На практика Париж залага на Бранденбург, за да балансира мощта на Хабсбургите, но и за да възпре амбициите на Швеция. Благодарение на посредничеството на френския преговарящ Аво Вестфалският мир се оказва доста изгоден за младия суверен, макар той да не получава исканото от него териториално разширение. Най-деликатната тема се оказва Померания, искана от електора като негово наследство, но здраво окупирана от шведите, които претендират да я запазят като „удовлетворение“ и да я превърнат в преграда или в постоянен изходен пункт за нахлуване в Германия. Шведският преговарящ Салвиус сравнява страната си с крепост, на която Балтика е защитният ров, а Померания е контрескарпът (външната стена на защитния ров – *б. пр.*).

В крайна сметка Фридрих-Вилхелм е принуден да се задоволи с Източна Померания, на изток от р. Одер, с пристанището Колберг и епископството Камин, но без да има достъп до Щетин и до делтата на реката. Като компенсация той получава богатите епископства на Халберщат (в Харц) и Минден във Вестфалия, както и очаквания Магдебург[14]. Като доходи той съвсем не губи от тази размяна, а и някои територии окръглят неговите владения в посока към центъра на империята[15]. Освен това младият суверен си позволява лукса да се

[14] Това очакване се реализира през 1680 г. при смъртта на саксонския управител на бившата архиепископия.

[15] Бранденбургските придобивки представляват общо около 30 000 квадратни километра, две трети от които са в Померания.

чувства ограбен, което ще му даде възможност през следващите десетилетия да иска дължимото му от Померания въпреки всичко и всички. Така настанилата се в Бремен, Верден, Висмар и Щетин Швеция се превръща в основен противник на Бранденбург.

От друга страна, Вестфалският мир признава на калвинистите даденните на лутераните през 1555 г. права, което позволява да се подобрят взаимоотношенията на електора с по-голямата част от поданиците му. Така, умиротворен отвътре и придобил сила в империята, Бранденбург на практика измества Саксония начело на протестантския лагер.

Накрая конституцията на Германия е реформирана по такъв начин, че да даде истински суверенитет на поместните владетели, свободни да се съюзяват с чужди държави при условие това да не бъде насочено срещу империята. Впрочем благодарение на своята упоритост и гъвкавост за няколко години Фридрих-Вилхелм получава истински международен престиж. Що се отнася до императора, той е поставен под постоянния контрол на Райхстага в Регенсбург и правото му на намеса във вътрешните дела на германските принцове се оказва ограничено. Това улеснява както тях, така и електора на Бранденбург, в укрепването на властта им, а *Stände* (съсловията – *б. пр.*) се оказват почти лишени от всякаква екстериториална помощ. Франция и Швеция пък са обявени за гаранти на германската конституция.

3. Нов международен фактор

Труден следвоенен период

В крайна сметка въпреки неочакваните успехи, постигнати при сключване на договорите от 1648 г., Фридрих-Вилхелм се оказва изправен преди всичко пред катастрофалната равносметка от двадесетгодишната война, която до голяма степен се разгръща на бранденбургска територия. Населението, подложено на войнишко насилие, но и на последвалите от това глад и епидемии, намалява общо за Германия с една трета (от 18 на 12 милиона жители), а Северът пострадва още повече. Мекленбург остава без население, Померания е сведена до една трета от предвоенното си население. Що се отнася до Бранденбург, неговите загуби достигат до 50% в Алтмарк и 90% в Пригниц. Някои от градовете почти са съсипани: в Белиц са останали само 50 жители от общо 1000, в Пренцлау 600 от 9000, в Остербург (в Алтмарк) 125 от 2500, в Бранденбург 2500 от 12 000. Дори Берлин е загубил 40% от населението си, намаляло до 6000 души. Повечето от селските стопанства са изоставени, а останалите трябва да започнат отново да възстановяват добитъка и инвентара си. Единствено периферните

територии на електора се спасяват от катастрофата: рейнските херцогства са относително запазени благодарение на предложеното от укрепените градове (Везел, Реес, Емерих) и холандските им гарнизони убежище; що се отнася до Прусия, то тя остава напълно извън конфликта.

Разорените марки не могат вече да финансират държавата, която през 1640 г. събира от тях само 35 000 талера срещу 260 000 през 1618 г.[16] Затова Фридрих-Вилхелм възнамерява да се опре на външните си владения, за да получи жива сила и финансови средства за една амбициозна глобална политика. Но заинтересуваните, чийто кръгозор остава на местно равнище, по нищо не се чувстват солидарни с останалите територии, които случайността е обединила под един скиптър, и още по-малко желаят да финансират желаната от принца постоянна армия. В течение на четвърт век двете логики се противопоставят една на друга, докато накрая електорът налага своята собствена.

Още в началото избухва конфликт по повод Клеве. Съсловията на херцогството, традиционно твърде активни, съвсем не възнамеряват да удовлетворят исканията на електора, докато обявеното през 1609 г. наследяване не бъде окончателно уредено. Фридрих-Вилхелм обаче смята да наруши една от неговите разпоредби, като двукратно атакува своя съперник от Берг, през 1646 и 1651 г. (Кравешката война), но това се оказват два тежки провала. Все пак той успява да събере няколко контрибуции, като разчита на аристокрацията срещу градовете и като използва сила (затваряне на благородника от Клеве Дитрих-Карл фон Вилих в Шпандау през 1654 г.) Назначаването на един сродник на Оранжката фамилия, Йохан-Мориц фон Насау, за нещо като вицекрал позволява на Фридрих-Вилхелм да успокои духовете.

Не по-малки са трудностите в Бранденбург, където искат малко покой след толкова години страдания. Когато, изправен пред отказа на шведите да напуснат Източна Померания противно на договореностите, през 1650 г. електорът иска средства, за да ги изгони оттам, съсловията отказват да плащат за „чуждата“ територия. Налага се през 1653 г. да свикат пленарен *Ландтаг*, за да постигнат компромис[17]. В замяна на субсидиите за шест години електорът потвърждава всички традиционни за съсловията привилегии, както и зависимостта на селяните спрямо аристокрацията. Най-накрая в Прусия въпреки упреците Фридрих-Вилхелм се въздържа да свика Ландтага и недоволството непрестанно нараства. То ще избухне много силно след Северната война.

---

[16] W. Neugebauer, *Die Hohenzollern, Anfänge, Landesstaat und monarchische Autokratie bis 1740,* Stuttgart, Kohlhammer, 1996, t.1, p. 154.

[17] Това е първото свикване на пленарен Ландтаг след 1615 г. То е и последното.

Но и самата империя ще окаже съществена подкрепа на претенциите на електора. Кравешката война – типична агресия – поражда всеобщо негодувание и изолира Фридрих-Вилхелм. Но нетактичността на император Фердинанд III, който прогонва от Австрия хиляди поданици протестанти (1652 г.) независимо от обещаната през 1648 г. частична толерантност, има за непосредствен ефект обединението на лагера на антипапистите, а Фридрих-Вилхелм, съветван от своя нов министър Валдек, не пропуска възможността да се представи като „защитник на германските свободи". В този контекст имперското събрание – Райхстагът, гласува протокола от 1654 г., който позволява на принцовете да облагат своите поданици с данъци за финансирането на гарнизоните и на крепостите. Тази „велика харта на абсолютизма", която Фридрих-Вилхелм тълкува много разтегливо, подсилва законовата основа на исканията на електора и лишава съсловията от възможността да се обръщат за помощ към императора; последвалите военни години изиграват още по-решаваща роля за това.

Северната война и суверенитетът на херцогство Прусия

Едва седем години след Вестфалския мир нов конфликт опустошава Северна Германия и Балтийския регион, а Фридрих-Вилхелм успява да извлече възможно най-голяма полза от събития, над които няма власт. Този конфликт между нейните велики съседи Полша и Швеция носи определено изгода за бранденбургската държава.

Когато през 1654 г. кралица Кристина Шведска абдикира от престола, тя е заместена от изключително войнствения млад крал Карл X Густав, който се заема да доразшири Шведската империя, като прибави към Померания и Ливония част от областта, намираща се между тях. Първоначално той визира полска Прусия с нейните пристанища Данциг и Елбинг, но владенията на Бранденбург – херцогска Прусия и Източна Померания, също са изложени на евентуална заплаха. Положението се усложнява заради появата на руснаците в Литва (1654 г.) и поради бунта на казаците в полска Украйна. Накрая нито Обединените провинции, нито Дания могат да приемат завземане на целия балтийски бряг от страна на Швеция. Религиозните съображения явно са минали на втори план.

При тази деликатна конюнктура Фридрих-Вилхелм, опасявайки се неутралитетът да не предизвика отново най-лоши последици, се опитва по-скоро да продаде услугите си на най-добрия платец. Но след невероятните победи, постигнати от шведския крал над поляците през 1655 г., не остава нищо за спазаряване. Изправен пред надвисналата заплаха над Кьонигсберг, електорът влиза в неравен съюз с Швеция, като се признава за васал на Карл X по отношение на херцогство Пру-

сия. Следващите години са свидетели на брилянтни шведски експедиции към Южна Полша, постиженията от които редовно са ликвидирани след есенните контраофанзиви на полските рицари, след като крал Ян-Кажимеж обрича страната си на Света Богородица. Със своите 8500 войници Фридрих-Вилхелм допринася лично за шведската победа при Варшава (юли 1656 г.) – първи важен успех на бранденбургските войски на международната арена. Но пристигането на холандска флота в Балтика, ужасните набези на татарите в шведска Ливония и в Прусия, както и военните приготовления на императора и на Дания променят стратегическата обстановка. Скоро поляците се появяват в Померания и в Прусия, а съсловията от херцогството, традиционно свързани с Полша, настояват за смяна на съюзниците.

Когато кралят на Швеция, атакуван в тил от Дания, напуска през 1657 г. полската територия, Фридрих-Вилхелм приема посредничеството на имперския посланик Лизола: чрез тайния договор от Велау през септември той става съюзник на Полша в замяна на признаването на неговия пълен суверенитет спрямо херцогство Прусия. Войната продължава още три години в Дания и в Северна Германия с нови опустошения за засегнатите области. След неколкократни превратности на съдбата ненадейната смърт на Карл X и посредничеството на Франция правят възможен мирния договор от Олива (3 май 1660 г.), подписан с основните европейски сили. Швеция запазва важни придобивки за сметка на Дания, но Фридрих-Вилхелм е признат от всички подписали като суверен на Прусия[18]. Неговите наследници вече няма да бъдат принудени да стоят коленопреклонно пред Варшава, както му се налага да направи това през 1641 г., нито да плащат данък при всяко възкачване на престола на нов полски крал. Що се отнася до съсловията на Прусия, те повече няма да могат да се обръщат за помощ към полския сюзерен в случай на конфликт с техния херцог. Накрая от всички германски принцове с изключение на Хабсбургите единствен електорът на Бранденбург е пълновластен суверен извън Германия. Това е много важен етап, който ще спомогне четири десетилетия покъсно той да получи кралската титла.

Великият електор и Луи XIV

След тези окуражаващи резултати на изток Фридрих-Вилхелм смята за възможно да приложи същата политика на лавиране и на запад. Но в случая играта е по-деликатна и само лисичата хитрост на електора не е достатъчна, за да унищожи съществуващото съотношение на силите.

[18] Договорът дава на Бранденбург и няколко териториални разширения за сметка на Полша: Лауенбург и Бютов в Померания и Драхайм в Ноймарк.

Макар да не може да постигне териториално разширение, той все пак успява да консолидира придобивките си и да извоюва уважение, като в крайна сметка си спечелва прозвището Велик електор. Впрочем въпреки всичките си заобикалки той успява да остане верен на няколко прости принципа: да защитава протестантската кауза, да възстанови шведска Померания и да сдържа френската експанзия.

Загрижен да остане с развързани ръце, първоначално той отказва всякакви заробващи съюзи, като кара да го молят многократно, преди да се включи в Рейнския съюз, сформиран от Франция от 1660 г.; но подписаният през 1664 г. договор не го ангажира с нищо. Все пак той остава формално свързан с император Леополд, по онова време в мирни отношения с френския крал, което му позволява да постигне окончателното уреждане на наследяването на Берг и Клеве (1666 г.). По време на Войната за испанското наследство (1667–1668) ядосаният на Луи XIV Фридрих-Вилхелм е склонен за участие в обща интервенция на империята, Холандия и Англия, но императорът се отклонява от дълга си. След това наследяването на полския крал Ян-Кажимеж хвърля сянка върху отношенията между Париж и Берлин, които подкрепят различни кандидати: избирането на слабия крал Михал (1669 г.) кара всички да се споразумеят.

За сметка на това френската агресия срещу Обединените провинции през 1672 г. води до истински разрив. Тесни семейни връзки свързват електора с Оранжката фамилия и макар режимът на известния *раадпенсионарис* (държавен глава – *б. пр.*) Ян де Вит да разхлабва тези връзки, калвинистката солидарност остава жизнена. Обратно, тази религиозна величина първоначално възпрепятства императора да се намеси. Фридрих-Вилхелм се въоръжава сам, но бързината и широтата на френските успехи през лятото принуждават Леополд да се присъедини към него. Тъй като съюзната армия е разпръсната от виконт Дьо Тюрен в Рейнската област, останалият без пари електор се решава все пак на примирие, последвано от договор с Луи XIV за съюз и получаване на субсидии (юни 1673 г.). Но, когато през 1674 г. Райхстагът обявява война на Франция, положението става деликатно. Фридрих-Вилхелм отново решава да смени лагера и отива в Елзас с 20 000 души, като дори формално поема командването на имперската армия. Зимният поход на Тюрен във Вогезите обаче принуждава електора да премине отново Рейн още през януари 1675 г.

Междувременно френската дипломация придвижва на север своя верен шведски съюзник – генерал Врангел, който се установява в Бранденбург през пролетта на 1675 г., като подновява ужасите на Тридесетгодишната война. Тогава Фридрих-Вилхелм проявява голяма решимост. За няколко седмици заедно със стария Дерфлингер той връща кавалерията си в областта Хавел и изненадва шведската армия

при Фербелин (28 юни 1675 г.), на 60 километра северозападно от Берлин. Това се оказва бляскав успех и първата голяма победа, постигната от младата бранденбургска армия, при това над втората за времето си военна сила в Европа. Отзвукът от това събитие го доближава до победата при Рокроа, постигната от бъдещия принц Конде срещу испанците през 1643 г.[19] През следващите години електорът успява да загреби цяла шведска Померания, в това число голямото пристанище Щетин и островите на Одер (1678 г.). Тогава армията му наброява 45 000 души, които успява да издържа благодарение на холандските субсидии и извънреден данък, събиран от всичките му поданици, включително и от благородниците. Друго шведско нападение е отблъснато в Прусия. Но след мира от Нимвеген последиците от всички тези победи са ликвидирани от твърдата воля на Луи XIV. Бесен след подписването на Сенжерменския мирен договор (юни 1679 г.), Фридрих-Вилхелм няма друг избор, освен да върне завоюваните територии на предпочитания от Франция съюзник, която си остава върховният арбитър на Европа.

От това електорът си вади важно заключение и от този момент нататък се нарежда сред клиентите на Версай. В замяна кралят му изплаща значителни субсидии, благодарение на които армията на Бранденбург може да остане внушителна[20]. В същото време френският посланик Ребенак съумява да извърши доста услуги, които за десетгодишния му престой в Берлин му създават цяла мрежа от задължени хора сред фамилията и в антуража на Фридрих-Вилхелм. Така например електорката Доротея, втора съпруга на Фридрих-Вилхелм, се слави с особената си чувствителност към ценните подаръци. За Луи XIV съюзът с електора се оказва особено ценен, когато извършваното през 1678 г. „мирно завладяване“ за окръгляне на териториалните придобивки на Франция, в това число анексията на Страсбург през 1681 г., поражда негодуванието на Германия. Впрочем сериозната заплаха от страна на турците, която надвисва над Виена, отлага реакцията на императора, който, обсебен впоследствие от контраофанзивата си в Унгария, решава временно да признае чрез Регенсбургското примирие (1684 г.) всички неотдавнашни придобивки на френския крал.

Когато вижда обаче как Луи XIV се превръща в защитник на като-

[19] Благодарение на победата при Фербелин Фридрих-Вилхелм за първи път е назован Велик електор в поема, което се превръща в един от силните мотиви в пруската епическа поезия, както свидетелства през епохата на романтизма известната пиеса на Клайст „Принцът от Хомбург“.

[20] Субсидиите, определени през 1679 г. първоначално в размер от 100 000 ливри годишно, след 1680 г. биват утроени, след което са увеличени още според договора от 1682 г. Към това се прибавят значителни допълнителни конкретни възнаграждения.

лицизма в Германия и гонител на протестантите във Франция, Фридрих-Вилхелм постепенно се оттегля от съюза си с Франция. Твърде притеснен от поредицата събития, при които става свидетел как на английския престол се възкачва католикът Джеймс II, как католическа династия наследява калвинисткия електор на Палатината, как Австрия насилствено покръства протестантите в Унгария и най-вече как Луи XIV отменя Нантския едикт, Великият електор поставя на първо място грижата за защита на застрашената кауза на протестантството. През август 1685 г. той се съюзява с Холандия, управлявана от неговия племенник Вилхелм Оранжки, но без да скъсва окончателно с Франция, чиито субсидии си остават много важни. При новината, че едиктът от Фонтенбло отменя този от Нант, Фридрих-Вилхелм подписва Потсдамския едикт (8 ноември 1685 г.), отварящ границите на държавите му за протестантските бежанци. „Трогнати от справедливото съчувствие, което изпитваме към страдащите заради Евангелието и чистотата на вярата, която изповядваме заедно с тях, ние наистина пожелахме да предоставим на споменатите французи едно сигурно и свободно убежище във всички земи и провинции от нашия доминион и същевременно да ги уведомим какви права, свободи и привилегии възнамеряваме да им предоставим там, за да ги облекчим“ – пише в официалния документ[21]. В Париж неговият посланик Шпанхайм раздава копия на Потсдамския едикт и приютява в дома си десетки хугеноти, престъпвайки кралските забрани[22]. После Фридрих-Вилхелм се сближава с императора, като му предоставя силен контингент за войната срещу турците, който взема важно участие в завладяването на Будапеща (1686 г.). Накрая той се съгласява дори да гарантира владенията на шведския крал. Всичко е готово за войната на коалицията срещу Франция, чийто план електорът разисква лично с Вилхелм Оранжки по време на срещата им в Клеве (август 1686 г.). Въпреки това тя пак бива отложена, а Фридрих-Вилхелм умира преди началото на бойните действия.

---

[21] В Потсдамския едикт фигурира датата 29 октомври, тъй като Григорианският календар (установен през 1582 г.) в протестантските държави е въведен едва през 1700 г. По това време между Юлианския и Григорианския календар има разминаване от 10 дни.

[22] Езекиел Шпанхайм (1629–1710), произхождащ от женевска фамилия, филолог и ерудиран нумизмат, преди да премине към Бранденбург, служи като дипломат на палатинския електор, когото представлява в Париж от 1681 до 1689 г. и отново между 1697 и 1701 г. През 1690 г. той пише твърде интересното „Описание на френския двор“ – *Relation de la cour de France*, Mercure de France, 1973.

4. Изграждане на „абсолютистка“ държава

В края на своя живот, завършил през 1688 г. след най-дългото царуване в историята на Бранденбург и на Прусия, Великият електор оставя на своя наследник една много преобразена държава. С цената на понякога много тежки конфликти той постепенно налага на съсловията от отделните провинции едноличната воля на владетеля, когото можем вече да определим като абсолютен, с всички резерви, които историците на този период имат навика да изказват дори по отношение на режима на Луи XIV, модел за тази форма на управление.

Волята на суверена и центробежните сили

За разлика от Краля Слънце Фридрих-Вилхелм не наследява модерна и вече централизирана държава. Подобно на Франция при Ришельо Бранденбург изпитва единствено кратката диктатура на Шварценберг, упражнявана във военновременния период през 30-те години на XVII в. върху ограничена територия, в отсъствие на прокудения по това време в Кьонигсберг суверен. Впоследствие младият електор, съзнаващ липсата на опит, разчита на министри, но без да им предава напълно властта си. Нито на Бургсдорф – цветист грубиян, главен министър от 1642 до 1652 г., нито на Валдек, който го наследява чак до 1657 г., още по-малко на Ото фон Шверин, който заема този пост до смъртта си през 1679 г., Фридрих-Вилхелм конституира отново „тайния Държавен съвет“, но макар да разглежда държавните дела „в своя съвет“ (*im Rat*), той взема решенията еднолично и това с течение на годините става все по-често срещана практика.

Въпреки това особеното естество на неговите държави, което го кара да се придвижва непрестанно от Клеве до Кьонигсберг, като понякога преминава през Берлин, го принуждава да разчита на „наместници“ (*Statthalter*), избрани извън средите на местната аристокрация и с които поддържа непрестанна връзка благодарение на много усъвършенствана пощенска система[23]. Така херцогството на Клеве е управлявано в течение на четвърт век от Йохан-Мориц фон Насау, докато Прусия е поверена на литовски княз калвинист Бохуслав Радзивил (1657–1669), а после на померанския херцог на Крой; дори в Берлин често се налага Шверин да управлява делата в отсъствието на суверена. Тези наместници трябва да работят в разбирателство с тра-

[23] Създадена през 1654 г., тази пощенска служба е поверена на Михаел Матиас, въпреки протестите на Тур и Таксис, които по принцип държат монопола в империята. За нейните служители Клеве е на шест дни, а Кьонигсберг на пет дни разстояние от Берлин. Съществуват и други връзки – с Хамбург, Лайпциг и Варшава.

диционните администрации, „управленията“ (*Regierungen*), съставени от местни благородници и контролирани от съсловията, но по време на кризи присъствието на принца се оказва наложително.

Това е видно и по време на най-тежкия конфликт, който избухва в Прусия след Северната война. Фридрих-Вилхелм, вече освободен от полското опекунство, повече отвсякога желае да превърне различните си владения в части от едно общо тяло, на което суверенът да бъде главата, както той се изразява метафорично през 1650 г. Това преди всичко означава постоянно облагане на населението с данъци за нуждите на външната политика и на армията. Когато след мирния договор от Олива електорът поисква нови данъци от „дългия Ландтаг“ на Кьонигсберг (1661–1663), защото Прусия все още излиза изтощена от войната, делегатите се разбунтуват, особено тези от града. Те изготвят дълъг списък с жалби (*Gravamina*) и се обръщат за помощ към полския крал, като отказват да признаят абсолютната власт на своя херцог. Но кралят се изплъзва. „С обичайното си нехайство, пише един френски историк, полското управление изоставя Прусия.“[24] В действителност полският владетел, обвързан с договора от 1660 г., няма никаква възможност да се намеси.

Сблъскват се две несъвместими концепции тази за владетеля с власт от Бога в лицето на Фридрих-Вилхелм и тази за свободно съгласувания договор между суверена и неговите поданици. След седмици на вълнения и метежи електорът пристига лично да подчини поданиците си със сила (октомври 1662). Градският съветник Йеронимус Рот, основен говорител на размирниците, ще завърши дните си в една крепост. По време на Ландтага от 1671 г. започва нова криза, завършила с екзекуцията на един офицер благородник, Кристиян фон Калкщайн, обвинен в предателство и похитен във Варшава, където е намерил убежище. Накрая през 1674 г. се налага истинска военна намеса за справяне със съпротивата на населението на Кьонигсберг. Но това слага край на тези периодични трусове. Прусия свиква подобно на останалите територии да плаща данъци, които са силно завишени[25].

Въпреки това хората грешат, представяйки си „абсолютизма“ на Фридрих-Вилхелм като тирания, макар някои от неговите пруски поданици да употребяват понякога този термин. Вероятно той се опитва

---

[24] A. Renaudet, *Études sur l'histoire de l'État prussien de 1714 à 1786*, Les Cours de Sorbonne, 1938, p. 13.

[25] Стойностите трудно могат да бъдат установени, тъй като данъците не стават веднага ежегодни: първоначално са изисквани извънредни плащания, които се подновяват или не през следващата година. Все пак изглежда, че между 1660 г. и края на царуването на Фридрих-Вилхелм данъчните задължения са повече от удвоени. Тридесет години след Франция бранденбургската държава на свой ред изживява „данъчната революция“, предхождаща установяването на абсолютна монархия.

да мине без съсловията при задоволяване финансовите си нужди и в завещанието си от 1667 г. съветва своя син да ги събира възможно най-рядко. Но след като властта му е призната, той много внимава да не унищожи традиционните институции и по-скоро се старае да прави нови компромиси спрямо тях, като оставя непокътнати привилегиите на аристокрацията. Дори понякога ставаме свидетели на нещо като „аз – на тебе, ти – на мене": политическата власт за суверена, а социалната – за аристокрацията. Защото в Бранденбург протоколът на Ландтага от 1653 г. узаконява новото крепостничество, за кратко разклатено от трусовете, последвали Тридесетгодишната война. Занапред грижата за доказателството е разменена и селянинът е смятан за крепостник (*Leibeigen)*, освен ако не докаже противното. Тази фундаментална разпоредба легализира за почти два века социалното превъзходство на привилегированите.

По принцип в Бранденбург-Прусия не се извършва „опитомяване" на аристокрацията, което е много характерно за Франция по времето на Луи XIV. Съсловията губят правото да кажат своята дума относно външната политика, както и пряко да управляват финансите. Но те продължават да се събират редовно, за да одобрят данъка – по принцип по покана на владетеля, но в някои от териториите (Клеве, Померания) и по своя воля. Принципът за назначаване на местни хора във властта най-често важи за локалната администрация, но бранденбургските благородници продължават да имат мнозинство в Държавния съвет[26]. Отделните територии запазват особеностите си, символизирани от разнообразието в титлите на суверена, електор на Бранденбург, херцог в Прусия и Померания, граф на Марк и т. н. За съвкупните територии на Фридрих-Вилхелм не е създаден никакъв върховен трибунал. Трябва да мине още дълго време, докато обединението под властта на една личност отстъпи пред реалното обединение, това на обединена (*Einheitsstaat*) или глобална (*Gesamtstaat*) пруска държава. Нищо, че още с възкачването си на трона през 1688 г. Фридрих III потвърждава тържествено неделимостта на новата териториална цялост, противно на личното желание на Великия електор (Фридрих-Вилхелм, предшественик и баща на Фридрих III – *б. пр.*), като отказва да конституира апанажи за синовете от втория му брак.

Съществува и друг фактор за разделение, религиозният въпрос.

---

[26] Това донякъде обяснява двойната функция на тази институция. От една страна, тя почти играе ролята на управителен съвет за повечето територии на Фридрих-Вилхелм, без при това членовете му да са поне специализирани; от друга, ролята на регентство на Бранденбург в истинския смисъл на тази дума. Освен това тя се явява и като върховен трибунал за някои дела.

Фридрих-Вилхелм е искрено привързан към калвинизма и се стреми да улесни изповядването на тази религия. Но той желае най-вече да осъществи обединение на протестантските църкви. Това желание се оказва преждевременно: дори скромната цел – споразумение за отказ от взаимни нападки от амвона, се сблъсква със съпротивата на някои лутерански пастори, сред които известният и като поет Паул Герхард, като споразумението е суспендирано през 1666 г. Единствено задължението за подчинение на принца е в състояние да наложи спазване на неговите укази за толерантност.

Религиозното разделение се открива и в образованието. Ако създадената през 1681 г. гимназия във Фридрихсвердер е отворена както за реформираните (калвинистите – *б. пр.*), така и за лутераните, двете най-стари учебни заведения в Берлин остават разделени: Сивият манастир за лутераните и Йоахимстал за реформираните. По същия начин основаният през 1655 г. университет в Дуйсбург е калвинистки, а този в Кьонигсберг е лутерански, докато във Франкфурт двете вероизповедания съжителстват някак си. Фридрих-Вилхелм изглежда забранява на студентите, освен на тези от собствените му държави, да се записват в лутеранския университет във Витенберг.

Въпреки отвращението му от папистите електорът спазва и свободата на католическото вероизповедание в регионите, където то съществува все още, макар и малцинствено – в Прусия и във Вестфалия. Другаде той го толерира в рамките на частното практикуване, като се задоволява единствено да забрани изрично достъпа на йезуитите до Бранденбург. В Берлин няколкостотин католици присъстват редовно на месата в дома на френския посланик. Що се отнася до заплахите за антипапистки репресии, които той изрича на висок глас през 1685 г., те нямат последствия. Накрая евреите, които са експулсирани през предходния век, отново имат възможност да се установят в марките, но по изключение и посредством откупуването на „защитни писма“: така през 1671 г. в Берлин се установяват петдесетина виенски фамилии. Двадесет години по-късно в държавите на електора вече има няколкостотин евреи, като не броим тези в благоденстващата старинна общност в Рейнските херцогства. Берлинските евреи например са задължени да живеят само в средновековната част на града и да упражняват единствено строго определени занаяти, свързани с парите или с дребната търговия.

Армията и флотът

Постоянно действащата армия, залог за външната политика и инструмент на властта вътре в страната, по това време става все по-ефикасна. Личният ѝ състав може да варира в зависимост от това дали е във

война или не, дали френските и холандските субсидии предоставят повече или по-малко средства. Но общата тенденция е към покачване: от 2000 или 3000 души към 1640 г. се преминава към 10 000 по време на Северната война, към 20 000 през 1672 г. и после към 30 000 в последните години от управлението на Великия електор. Във време на мир оставените на служба войници се използват за обществени работи.

Що се отнася до качеството, то също видимо еволюира. В самото начало електорът постепенно се отказва от милициите, но подобно на всичките си съвременници на първо време е принуден да се споразумее с полковниците – истински предприемачи, които сами набират и въоръжават хората си и предлагат своите услуги на някой владетел, с всичките произтичащи от това последствия. С течение на годините той успява да се отърве от тази система и да назначи офицери, пряко подчинени на неговата власт: над 1000 такива офицери, в повечето случаи благородници, представляват кадрите на армията в края на царуването на Фридрих-Вилхелм, като през 1684 г. бива създадена специална схема за повишение в службата[27]. Успоредно с това се засилва и дисциплината въпреки продължаващото вербуване на войници, и към 1680 г. бранденбургската армия минава за една от най-добре поддържаните в Германия. Начело ѝ се изреждат трима генерали: Шпар по време на Северната война, после известният Дерфлингер (с произход от простолюдието) и накрая, от 1685 г., хугенотът Шомберг.

Във военните методи няма нищо оригинално: заимствани са най-вече от холандците и шведите. Но с годините пехотата постепенно измества кавалерията като главна военна сила. Тя започва да се облича в синя униформа, а броят на мускетарите, впоследствие станали войници, въоръжени с пушки, продължава да расте за сметка на традиционните войници с пики. Множество драгунски роти са в състояние да служат и като пехотинци, и като конници. Артилерията, която разполага с няколко десетки оръдия, още отначало е стандартизирана благодарение на откритата в Берлин леярна за оръдия, а между Рейн и Неман са разпръснати множество артилерийски паркове. Електорът обръща особено внимание на укрепленията: с помощта на италианския инженер Киезе той подобрява укрепленията на Везел, Магдебург, Шпандау, Кюстрин, Колберг, Кьонигсберг и изгражда мощни бастиони около Берлин.

Най-оригиналното творение на Фридрих-Вилхелм по средата между военната и финансовата област е създаването на военните коми-

[27] След отмяната на Нантския едикт са приети на служба и доста хугеноти. Предполага се, че след няколко години те представляват поне 20% от общия брой на офицерите.

сари, натоварени да снабдяват с всичко необходимо армията както в мирно, така и във военно време. За тази цел те разполагат с широки правомощия в рамките на своята компетентност. С течение на годините придобиват по-голяма власт, включително фискална, за сметка на бившите институции. На върха на пирамидата главният комисар изпълнява ролята на министър на военната администрация, но и отчасти тази на финансов министър. Независимо от годината военните разходи представляват две трети от общите разходи, а силни личности като Платен, Майндерс, а впоследствие и Йоаким фон Грумбков (1679–1690), придават размах на тази институция, чието развитие противоречи на традиционните прерогативи на съсловията.

Но има нещо по-учудващо – особеният интерес на Великия електор към флота. Фридрих-Вилхелм, голям почитател на Обединените провинции и крайречен жител в Балтика, се оставя холандският предприемач Рауле да го убеди да инвестира във военен флот. Той разполага с няколко кораба (построени в чужбина), които участват в нападението срещу испанците през 1680 г. Но когато електорът решава да разшири амбициите си в колониалната сфера, да основе компания и да практикува за своя сметка триъгълната търговия (трансатлантическата търговия на Европа със северноамериканските колонии и с Африка след откриването на Новия свят – *б. пр.*), той засяга интересите на холандците, които разоряват факториите му в Западна Африка. От това пропаднало начинание остава все пак връзката, създадена чрез договор с областта Източна Фризия, чието пристанище Емден, с по-добро разположение от Колберг, почти се превръща в притежание на електора.

Финансите и икономиката

Финансовият въпрос за един беден и амбициозен суверен като Фридрих-Вилхелм явно е първостепенен, защото Великият електор наследява една съсипана страна, докато политиката му се нуждае от огромни ресурси. След като вкарва в пътя съсловията, които се въздържат да му предоставят тези средства, той се мъчи да повиши ефикасността на финансовите инструменти.

Първият източник на доходи на владетеля е в неговите необикновено просторни домени както в Бранденбург, така и в Прусия – съответно една трета и половината от техните територии, – към които трябва да добавим различни други източници, произтичащи от владетелските му права, като мини, пътни такси, пощи, митници, монопол върху солта и кехлибара[28]. Домените са разделени на доста обширни местни

[28] Присъединяването на Магдебург през 1680 г. донася между другото на Великия електор важните солници на Хале.

единици, наречени *Amt* (място), в които откриваме, както във владенията на аристокрацията, селски земи и пряко експлоатирани участъци. Уадингтън преброява 56 такива места (*Ämter*) в Бранденбург и 38 в Прусия, но тази бройка явно варира[29]. Тъй като управлението им изглежда доста тромаво, а рентабилността им е лоша, неколкократно се опитват да ги арендуват, без първоначално да получат някаква изгода. Успехът идва най-вече от икономическото съживяване и по-добрия надзор над сметките. След частичния успех на Канщайн (1655–1669), чувствително подобрение се получава благодарение на „бранденбургския Колбер" – Додо фон Книпхаузен, министър на държавните имоти (*Hofkammerpräsident*) от 1683 до 1697 г. Той организира една „дворцова камара" за управление на всички домени на електора в различните територии и успява да установи общ бюджет. По този начин за петнадесет години той успява да удвои прихода на имота.

Получените от данъците постъпления, наречени военни приходи, са по-несигурни, въпреки подчиняването на съсловията. Създадената по време на Тридесетгодишната война контрибуция, която заменя стария поземлен данък, се стоварва изключително върху селяните, докато благородниците са освободени от нея. В началото на регентството тя се заплаща и от жителите на градовете (които дори осигуряват две трети от нея срещу една трета от страна на селата). Но градовете приемат по принцип направеното им през 1671 г. предложение да я заменят с такса от 2% върху консумацията – акциз, възприет по холандски модел, който постепенно се генерализира. Тази двойна система на облагане ще продължи до XIX в. Акцизът, събиран по принцип на входа на градовете под формата на бариерна такса, ясно изразява разделението на града от селото. Преимуществото му е, че се плаща от всички и се изплъзва от контрола на съсловията; той също позволява на суверена посредством натоварения със събирането му в Берлин „директор" и назначените в останалите градове данъчни комисари (*Steuerräte*) да засили неимоверно контрола си върху градската администрация.

Като цяло ресурсите по време на управлението на Великия електор в крайна сметка са повече от утроени, за да достигнат близо 3,5 милиона талера. Съотношението между приходите от домена и от облагането вероятно се променя от 60 към 40% към 1650 г. на 50 към 50 преди смъртта му[30]. Към тези суми се прибавят чуждестранните субсидии, явно вариращи, но възлизащи през 1685 г. на 250 000 талера, или 8% от електоралния бюджет. Накрая по време на война на два

---

[29] A. Waddington, *op. cit.*, t. 1, p. 381.

[30] Данни, цитирани по D. McKay, *The Great Elector*, Harlow, Pearson, 2001, p. 164; и F. L. Carsten, *The Origins of Prussia, op. cit.*, p. 266; но трябва да се има предвид, че по време на управлението на Великия електор цените се удвояват.

пъти се събира поголовен данък, изплащан от всеки пропорционално на състоянието му. Въпреки всичко на няколко пъти се налага вземане на заеми: ресурсите на Великия електор не са изцяло на висотата на амбициите му, а пружините са навити дори когато фискалният натиск на страната достига своят предел. Разходът на държавата е изчислен на около 2,5 милиона талера (или 10 милиона ливри) за население от милион и половина души. По същото време 20 милиона французи дават на своя крал 110 милиона ливри; това означава с една трета по-висок фискален натиск на жител в Бранденбург, докато богатството там е чувствително по-малко[31].

Истинското решение на проблема е явно в подобряването на данъчната стабилност, тоест на богатството на страната. Това първоначално зависи от броя на хората. Още с идването си на власт Фридрих-Вилхелм предприема заселване на разорените райони. През 1647 г. той настанява холандски заселници в околностите на Хавел, след това през 1660 г. – други, в подлежащи на пресушаване блатисти зони. Електорът отваря страната си най-вече за прогонени заради религията си бежанци, в това число калвинисти, което му позволява да привикне на толерантност своите поданици лутерани. През 1684 г. пристигат десетки бернски фамилии. Но главният имигрантски поток се подхранва от гоненията на Луи XIV срещу френските хугеноти. Притокът започва много преди отмяната на Нантския едикт, тъй като в Берлин френска църква е основана още през 1672 г.[32] Движението се засилва още повече след 1685 г., като електорът не щади сили да приканва бежанците да се подслонят в неговите държави. Това е повратен момент в по-нататъшната история на страната[33].

По подобие на примера с Колбер Фридрих-Вилхелм успява също да постави средствата на държавата в служба на икономическото развитие, като се започне със земеделието. Той заповядва разораване на горите и целините, избиване на вълците, създава ботаническа градина в Берлин, раздава награди за засаждането на дръвчета. В редица кралски домени се въвежда лозата, а електорката внася от Холандия

[31] Тези изчисления са много трудни поради преплитането на сметките, разпределени в пет различни каси и водени по особено примитивен начин. За края на войната Брейсиг оценява данъчния приход на 1,6 милиона талера, а този от домена и от владетелските права – на 1,7 милиона. Филипсон предоставя малко по-различни числа: 1,4 милиона талера от налозите и 1,2 милиона от домените и за владетелските права. Виж A. Waddington, *op. cit.*, t. 1, p. 385.

[32] E. Birnstiel, „Une communauté à la recherche de son Église: les huguenots à Berlin" в M. Magdelaine и R. von Thadden, *Le Refuge huguenot*, Armand Colin, 1985, p. 127–141.

[33] Виж по-долу.

първите картофи. Особено внимание е отделено на конезаводите в Прусия и Померания.

Намесата на държавата е решаваща за инфраструктурата: шосетата, мостовете, водните пътища. Освен работите по тяхната поддръжка, електорът нарежда прокопаването на канала Мюлроз (или каналът на Фридрих-Вилхелм) между Одер и Шпрее. Той е открит през 1668 г., има дължина 27 километра и е жалониран от 13 шлюза, което улеснява свързването на Бреслау и Силезия с Елба и Хамбург и така се избягват шведските и датските пътни такси при Щетин и Йоресунд. Това още повече засилва търговската роля на Берлин, но трябва да се признае – в ущърб на Франкфурт на Одер. В Прусия значимите изкопни работи във Фрише Хаф улесняват достъпа на големите кораби в пристанището на Кьонигсберг. В Померания бива модернизирано пристанището на Колберг. Но сухопътният транспорт продължава да плаща тежки вътрешни такси. Що се отнася до морската търговия, то тя до голяма степен е подвластна на Хамбург и Данциг, а в самите пристанища на електората – на холандските търговци.

Електорът се намесва и в промишлената сфера. Пълен с меркантилни идеи, той забранява или налага сериозни такси върху вноса на чуждестранни крайни продукти и се опитва да попречи на износа на суровини – в частност на сурова вълна. Производството на сукно е обект на много подробна регламентация (наредба от 1687 г.), а манифактурите на Бранденбург, които тъкат и преденатa от затворничките в Шпандау вълна, успяват да изтъкат цялото необходимо за обличането на армията сукно. Като се възползва от горските запаси, местната металургия преработва желязната руда от графство Марк (област, която впоследствие ще стане Рур), както и от някои сектори в близост до Берлин, Хавел и горното течение на Шпрее (включително от Пейц). Що се отнася до традиционното пивоварство и стъкларство, те произвеждат само за местни нужди. В промишлената сфера решителният подем се дължи на хугенотите.

Столицата и дворът

През XVII в. столичният град (*Residenz*) е неразривно свързан с упражняването на суверенната власт, а Фридрих-Вилхелм след началните години на скитничество отдава всичките си сили на центъра, от който управлява разпръснатите си територии. Тогава Берлин излиза от старите си рамки, средновековният Берлин и Кьолн (да не се смесва с днешния Кьолн на р. Рейн – *б. пр.*), за да се разшири на запад. Новият квартал Фридрихсвердер, отвоюван от блата и анексиран от столицата през 1662 г., е включен в рамките на градските укрепления, които започват да издигат през 1658 г., но

е управляван пряко от държавата. Отвъд него се издига нов град с геометрични форми, наречен през 1674 г. Доротеенщат, на името на втората съпруга на електора: там тя нарежда да прокарат алеята на липите – Унтер ден линден, за да свърже големия затворен парк Тиргартен, истински ловен резерват, с центъра на столицата. Изникват и не толкова планирани предгрдия от северозападната страна (Шпандауер Форщат) и от източна страна (кварталите Щралау и Свети Георги).

В това значително увеличено пространство населението нараства бързо, за да достигне в края на управлението на Великия електор 20 000 жители. От тях 2500 са войници, които живеят там заедно с членовете на техните семейства, тъй като през 1657 г. Берлин става гарнизонен град. Различни мерки поощряват строежа на нови къщи, като например даването на аванс или освобождаването от данъци. Електорът въвежда различни регламенти, за да ограничи броя на безстопанствените прасета в града, да забрани сламените покриви, да осигури чистотата на тротоарите, паважа на главните улици и общественото осветление чрез маслени фенери. По протежение на р. Шпрее са построени кейове, а срещу двореца е устроена голяма цветна градина (*Lustgarten*). Различни строежи, ръководени от архитекта Неринг, позволяват дворецът да бъде украсен и разширен[34].

Но „градският дворец" служи и за административен център, а Фридрих-Вилхелм често предпочита подобно на френския крал извънградските си резиденции. Той устройва нещо като голяма ферма в Потсдам, на двадесетина километра на югозапад от столицата. Към края на управлението му това е неговото любимо място на пребиваване. Но пак подобно на Луи XIV той обича да сменя един селски дворец с друг: Ораниенбург (любима резиденция на първата електорка Хенриете Оранжка), Капут, Глинике, Борним, Кьопеник, всичките снабдени с холандски или с френски градини. Днес някои от тези места за живеене все още навяват спомени за него. Там дворцовият живот е семпъл, но понякога се организират големи празници в традицията на барока. Към края на управлението на Великия електор имитирането на Версай все повече привнася етикета, по-многобройния персонал, както и големите перуки по френската мода. Обичайното занимание за удоволствие е ловът.

По онова време всеки суверен е длъжен да почита изкуствата. Фридрих-Вилхелм цени особено живописта и купува много картини в Холандия, най-вече натюрморти. Той има и дворцови художници,

[34] Поради разрушаването на замъка по време и след Втората световна война, само няколко останки от строените през 1670 г. конюшни свидетелстват за построеното от Великия електор.

в повечето случаи холандци, на които дължим множество портрети на Великия електор и на неговата фамилия. В Берлин работят също и няколко германски художници, сред които са Матиас Мериан-младши. Като всички свои съвременници Фридрих-Вилхелм колекционира и „редки предмети". Добре съветван от принца на Насау, който лично открива в Клеве зоологическа градина, той събира в Берлин в Кунсткамер камъни, растения, антики, порцелан и други любопитни неща или различни екзотични предмети. Накрая Великият електор основава Берлинската дворцова библиотека, която в края на живота му наброява близо 80 000 тома и която всеки ден е отворена за широката публика.

Фридрих-Вилхелм живее винаги със семейството си и няколко близки хора, като не поддържа обширен двор по френски маниер. Но последните му години са помрачени от разправии между сина му Фридрих и втората му съпруга, желаеща да осигури апанажи на собствените си деца[35]. Принцът престолонаследник бяга за известно време в Касел от страх да не го отровят. В историята на династията това не е последният случай на подобен конфликт между баща и син.

5. Електорът Фридрих III става крал Фридрих I

След смъртта на Великия електор синът му наследява съвкупност от разпокъсани територии, покриващи площ от около 112 000 квадратни километра при милион и половина жители, тоест средна гъстота на населението, равна на една трета от тази на Вюртемберг или на Саксония. Най-характерната черта на тези владения на изток от Елба е слабостта на градовете и това изцяло обяснява поражението на съсловията пред териториалния суверен, който постига с аристокрацията нещо като компромисно решение, целящо да осигури по-трайни основи на бранденбургската държава. Последната засилва значително военната си мощ, а оттам и уважението, с което се ползва в империята и в Европа. Въпреки това тя продължава да бъде една от членките на германската група държави в момент, когато от своя страна Хабсбургите си възвръщат загубената от началото на века мощ благодарение на успеха на савойския принц Ойген (главнокомандващ австрийските войски – *б. пр.*) срещу турците и на бунта на Германия срещу непрестанните нахлувания на Луи XIV на нейна територия.

---

[35] Тя успява, но завещанието на Великия електор не е спазено. Само един син от втория му брак, маркграфът Филип, получава апанаж, като създава успоредно (не суверенно) потомство в Швед на Одер. Този клон от фамилията изчезва през 1788 г.

В този контекст царуването на Фридрих III (1688–1713) представлява нещо като пауза за изкачването на Хоенцолерите във властта и потомството не си спестява критиките, дори сарказма към този уродлив, слабохарактерен и тщеславен суверен, чието властване са вписва сред това на много по-силни личности. От друга страна, можем да изтъкнем, че той съумява доста мъдро да „извлече ползи", предвид съотношението на силите, като запазва наследството и най-вече, като добавя към него една „дрънкулка" с огромна символична стойност – титлата на крал, получена през 1700 г.[36]

Придобиването на кралската титла

Според внука му Фридрих II пруският крал „жертва 30 000 свои поданици в отделните войни на императора и на неговите съюзници с цел да придобие кралската си титла; а той бърза толкова да получи това достойнство само за да задоволи вкуса си към церемониала и да оправдае с благовидни претексти своето пищно прахосничество"[37]. Впрочем просветеният суверен (Фридрих II – *б. пр.*), който свежда кралското величие до абстрактната служба на държавата, съвсем не може да разбере бароковата помпозност на Фридрих I, но с право свързва войните му с получаването на кралската титла. Цялата външна политика на Великия електор (и първи крал на Прусия – *б. пр.*) на практика се свежда до тази цел.

Още с възкачването си на трона той се оказва по някакъв начин свързан с имперската политика както чрез последните решения на своя баща, така и чрез собствените си ангажименти. Докато е принц престолонаследник, той наистина подписва през 1686 г. „реверс" (таен контрадоговор), чрез който се ангажира да върне графство Швибус (малък анклав на Одер) на Австрия, която се прави, че го отстъпва на Фридрих-Вилхелм в замяна на отказването му от права върху конфискуваните през 1621 г. феодални имения в Силезия. Когато настъпва съответният момент, императорът твърдо отстоява дължимото му и в крайна сметка новият електор, волю-неволю отстъпва през 1694 г.

Междувременно дълго отлаганата война срещу Франция избухва. През септември 1688 г. Луи XIV наистина подема инициативата да окупира левия бряг на Рейн под претекст правата на брат му върху

---

[36] Относно различните аспекти на царуването на този принц има прекрасна сбирка от наскоро появили се статии в том 2 от каталога *Preussen 1701*, Berlin, DHM, 2001.

[37] Frédéric II, *Mémoires pour servir à l'histoire de la maison de Brandenbourg*, Berlin, 1751, p. 234.

палатинското наследство[38]. Няколко месеца по-късно Вилхелм Оранжки прогонва своя зет Джеймс II от трона на Англия, а Фридрих III, който до този момент се задоволява да пази тила на Холандия, открито се присъединява към коалицията. Според неговия внук той „храни сляпа омраза към всичко френско". Един бранденбургски контингент действа на Рейн, друг помага на императора срещу турците. Електорът изпраща още един полк в Пиемонт, за да подсили херцога на Савоя. Неговите разпръснати войски все повече заприличват на наемнически, но мирният договор от Ризвик през 1697 г. не донася нищо на Бранденбург, който допринася съществено за общата победа, но по време на преговорите го нямат за нищо. Същият сценарий се разиграва по време на Войната за испанското наследство. Но междувременно Фридрих получава така желаната титла.

Настъпва време на всеобщо издигане. След статудера на Холандия, станал крал на Англия през 1689 г., херцогът на Хановер получава през 1692 г. електорската шапка (в очакване да се възкачи на свой ред на английския трон), през 1693 г. херцозите на Тоскана и на Савоя започват да се кичат с титлата кралски височества, след което през 1697 г. електорът на Саксония Август Силни сяда на полския трон. Впрочем въпросите за предимствата в ранга играят съществена роля в тогавашна Европа, а Фридрих III жестоко страда от това, че трябва да вечеря на обикновен стол редом с първия си братовчед Вилхелм III, седнал във фотьойл[39]. Освен това приемането на католицизма от електора на Саксония оставя незаето мястото на ръководител на протестантската партия, а Фридрих е убеден, че каузата на последната би била защитавана толкова по-добре, колкото рангът на нейния основен застъпник е по-висок.

За да наложи амбицията си, все пак му се налага да превъзмогне опасенията на собствените си съветници и да преодолее колебанията на император Леополд I, който най-после се съгласява да признае първо цялостния му суверенитет върху херцогство Прусия (1694 г.) въпреки протестите на Тевтонския орден. После след дълги преговори и с надеждата да си осигури съюзник в оспорването на очакваното в Испания наследство, през 1700 г. той приема да признае кралската титла на електора на Бранденбург в Прусия, въпреки че тя се намира извън Германската империя. Макар това да не е изрично упоменато в „дого-

---

[38] Филип Орлеански (Господинът) се жени за известната Лизелоте, „палатинска принцеса". По време на тази война френските войски системно оплячкосват Палатината по изрично нареждане на краля, като рушат и градове като Хайделберг, Манхайм, Ращат и Шпир.

[39] Според свидетелството на Фридрих II, цитирано от A. Waddington, *op. cit.*, t. 2, p. 99.

вора за короната", Фридрих избира да се наименува „крал *в* Прусия", а не крал *на* Прусия, за да пощади чувствителността на Полша, която от 1466 г. включва в границите си западната част на Прусия. Но това не означава, че той е крал само в Прусия; от този момент всичките му държави образуват кралство, макар принадлежността на териториите, които до този момент представляват част от Германската империя, да не е поставена под въпрос.

Остава да получи признание от останалите владетели на Европа: това става постепенно, първо от съюзниците на новата антифренска коалиция, после от противниковия лагер при сключването на мирния договор от 1713 г. Единствен Светият престол упорства в титулуването на суверена на Берлин, като го нарича „маркиз на Бранденбург" (докъм 1787 г.). Но Фридрих не чака повече, за да сложи короната. Още на 18 януари 1701 г., по време на грандиозна церемония, финансирана от извънреден данък, той се коронова сам в Кьонигсберг (столица на Прусия)[40]. После, след като коронова съпругата си, той получава две помазвания, калвинистко и лутеранско, от двама специално издигнати в сан епископи[41]. Предния ден той основава рицарския орден на Черния орел и възглавява първия му капитул[42]. Черният орел, наследен от тевтонските рицари, впоследствие се превръща в емблема на новото кралство, заменяйки червения орел на Бранденбург.

След тримесечни празненства на 6 май новият крал влиза триумфално в Берлин и от този момент започва да се твърди, че той вече става по-рано, за да вкуси по-дълго удоволствието да бъде крал. Но тщеславието на принца обслужва и държавата: хората започват да свикват да наричат „Пруско кралство" общността от владенията му, като само поради този факт връзката между тях става още по-силна; освен това суверенът им получава в Германия особено положение, тъй като наред с императора е единственият крал, придобил основната си власт вътре в империята[43]. Отгоре на това Фридрих (вече I) получа-

---

[40] Така Фридрих иска да отбележи, че не е получил короната си от императора и не е негов васал в Прусия, макар да е чакал съгласието му, за да се провъзгласи за крал.

[41] Те нямат следовници. Единственият „епископ" в пруските държави е суверенът, докато църковното управление е зависимо от йерархия, издигана от консисториите.

[42] Този орден, който вероятно наброява 30 членове, остава докрай най-престижният орден в Кралство Прусия. Неговият девиз е *„Suum cuique"*, което може да се тълкува като „Всекиму своето". Виж M. Kerautret, „Les ordres et décorations de la Prusse", *La Phalère,* n° 2, 2001, p. 5–28.

[43] То се различава от положението на кралете на Швеция и на Дания, на електора на Саксония – крал на Полша от 1697 г., а след 1714 г. и от това на електора на Ханновер, станал крал на Англия.

ва в Европа допълнителен престиж, който представлява дългосрочна инвестиция, както признава това и неговият внук – и вероятно и покана за засилване на властта му съобразно новата му титла, от което много скоро започват да се опасяват във Виена[44].

На първо време Фридрих остава верен съюзник на императора. По време на Войната за испанското наследство (1702–1713) той му осигурява войски за различните сцени на военните действия: в Холандия (1702 г.), в Бавария (1704–1705), при река По и в Прованс (1705–1706). Бранденбургците, предвождани и от принц Леополд фон Анхалт-Десау, изиграват определяща, макар и подчинена роля в Бленхайм, както и в Торино, докато славата от победата се пада на принц Ойген и на английския военачалник Джон Чърчил, херцог на Марлборо. Все пак други, по-наложителни грижи вероятно привличат вниманието на новия крал. През 1702 г. след смъртта на Вилхелм Оранжки се появява ново наследство, за което той има право да претендира в качеството си на най-близък роднина на починалия. Поради факта, че не разполага с войските си и не получава подобаваща отплата от своите съюзници, той придобива само остатъци от наследството: княжествата Линген и Мерс (с град Крефелд), както и отделни частни владения[45].

По-сериозен спешен случай се явява по границите му, когато младият крал на Швеция Карл XII, нападнат от коалиция на Дания, Полша и Русия, която цели отнемането на континенталните му владения, се изявява като опасен военачалник и пренася войната в близост до пруските държави. След като побеждава Петър Велики в Естония (Нарва, 1700 г.), Карл XII завладява Полша, сваля Август II от престола, когото замества със Станислав Лешчински и се настанява в Саксония, като за период от няколко месеца става арбитър на Централна Европа. Приканван от двата лагера, Фридрих остава с вързани ръце поради липса на войски и може само да очаква най-лошото, ако кралят на Швеция координира собствената си война с тази на Франция на запад. За негов късмет Карл XII не се вслушва във френските инсинуации и предпочита да навлезе в Русия. Докато той се насочва към катастрофата при Полтава (1709 г.), прусите вземат участие в победите на коалицията в Холандия (Рамили, 1706 г., Ауденарде, 1708 г., Малплаке, 1709 г.), като губят там хиляди войници.

---

[44] Според Фридрих II принц Ойген казал, че „императорът трябва да заповяда да обесят министъра, който му е дал толкова коварен съвет". *Mémoires pour servir...*, *op. cit.*, p. 203.

[45] Фридрих I купува впрочем графство Текленбург, което закръгля територията на графство Линген, както и абатството на Кведлинбург и град Нордхаузен в Харц. Освен това през 1691 г. той получава в Прусия част от литовското наследство на Радзивил (Тауроген и Сере).

Неочакваното избиране на Фридрих за принц на Нойенбург през 1707 г. му донася скромна компенсация спрямо придобивките, които е можел да получи в Померания или полска Прусия, ако е бил в състояние да натежи с военната си сила в Северната война. Та нали крал Август II му предлага през 1710 г. Северна Полша, ако се съгласи да влезе в съюз, който да унищожи континенталната империя на Швеция? Но както пише историкът Дройзен, Фридрих I разполага на запад с войска без политика, а на изток с политика, но не и с войска. Когато изтощението на воюващите слага през 1713–1714 г. край на Войната за наследството на Испания чрез Утрехтския, Ращатския и Баденския мирен договор, новият пруски крал Фридрих-Вилхелм I – който лично се бие с жар в редиците на съюзната войска – все пак получава потвърждение на неотдавнашните придобивки на своя баща, както и испанския Обергелдерн, който окръгля територията на херцогство Клеве.

Хугенотите

Поради невъзможност да увеличи своята територия наследникът на Великия електор значително засилва демографския си потенциал, като продължава започнатата от неговия баща политика посредством Потсдамския едикт. През 1685 г. Фридрих-Вилхелм отваря широко границите на своите държави за подгонените от Луи XIV протестантски бежанци и само за няколко години хиляди от тях пристигат в Бранденбург, като по този начин допринасят за коренното преобразяване на страната. Несъмнено Великият електор и неговият наследник имат силни калвинистки убеждения. Но религиозната мотивация съвпада напълно с политическите интереси на електората.

От около 100 000 протестанти, напуснали Франция преди и най-вече след отменянето на Нантския едикт, повечето от тях емигрират в Холандия, Швейцария и Англия. Но за десет години около 15 000 вероятно се установяват в бранденбургските държави, като половината от тях остават в Берлин. Много често това е краен избор, като се има предвид дистанцията, която трябва да се измине, и бедността на приемащата страна. Но установяването им се оказва улеснено от предварителното наличие на френска общност от няколкостотин бежанци, която прави всичко възможно, за да облекчи нищетата на новодошлите. Що се отнася до електора, като проумява каква изгода може да извлече от тази имиграция, той осигурява субсидии и множи обещанията, като организира истински набор сред хугенотите и прехвърля през Франкфурт на Майн тези, които са все още несигурни в крайната си дестинация.

Бежанците са освободени от данъци за петнадесет години (с изклю-

чение на акциза), а освен това получават особен личен и колективен статут, което ги превръща в нещо като държава в държавата. Поредица от декрети впоследствие потвърждава непрестанно привилегиите на „френската нация“, както и тези, дадени на останалите бежанци от Валония, Палатината или от (Водезкия) Пиемонт. Въпреки това и като си запазват правото на завръщане, те не остават чужденци в приемната страна, защото пруската им „националност“ е официално призната през 1709 г.

Освен в Берлин френски колонии се зараждат в Клеве, Магдебург, Халберщат, Хале, Бранденбург, Франкфурт, Щендал, Бург, Ораниенбург, Швед и др. Някои бежанци основават или доразвиват окологрaдски селища като Буххолц или Панков, където се отдават на зеленчукопроизводство. Именно те въвеждат в региона тютюна и черницата, артишока, карфиола, марулята и най-вече аспержите, особено добре адаптирали се към предимно пясъчните почви[46]. Други се установяват в по-отдалечените села (около 20% от всички) като хлебари и пивовари, но и като селяни, включително и в Укермарк. Те получават земя, къща и крава, както и обещанието да останат свободни и да се освободят от ангариите, но тяхното изолиране, малобройността им и относителната им бедност въобще не им позволяват да запазят особения си статут и мнозина впоследствие отпътуват за Берлин или Дания.

За сметка на това в столицата и в големите градове броят им и особената протекция на правителството им позволяват да запазят идентичността си в протежение на повече от век. Разбира се, към тях се назначава представител на суверена за „ръководител на нацията“; но те са подчинени на отделни юрисдикции при разрешаването на споровете между французи, а когато „германците“ са в провинение, на смесен трибунал. През 1687 г. срещу депозит от 2000 талера Жозеф Ансион (Йозеф Анцилон) получава поста върховен съдия за всички френски колонии в Бранденбург. Впоследствие, когато Луи XIV анексира Оранж (1702 г.) и съветниците от парламента на княжеството се установяват в Берлин, те образуват нещо като апелационен съд за французите.

Що се отнася до църквата им, то тя трябва да признае суверена като *summus episcopus* (върховен епископ – *б. пр.*) според германската традиция и да се откаже от синодалната практика, за да се организира в консистория под името Църковна комисия (1694 г.), а после като Висша френска консистория (1701 г.). Но на тази цена тя запазва своята литургийна автономност, има свои френски пастори и разполага със

[46] Сезонното отглеждане на аспержа днес е неотменна част от бранденбургската и берлинската традиция.

собствен храм в центъра на столицата, където се проповядва на френски с голямо красноречие и където много германци скоро откриват колко е изискано да се ходи[47]. От 1687 г. в Берлин е основана френска болница, а през 1689 г. – френски колеж[48].

Хугенотската общност в Берлин не е социално еднородна. Още от началото тя включва благородници, от които мнозина офицери, а също така буржоа и селяни. Офицерите благородници сформират отделна група, скоро интегрирана в местния елит. Някои от тях създават брилянтната рота на великите мускетари. Други командват организираните „на френска основа" казарми с повишен брой роти. Но по-голямата част от тях се смесват с бранденбургската армия, където дават своя принос със знанията си. Развитието на военния речник с привнасянето на думи като „рота", „жандарм", „граната", „капитан" и др. свидетелстват за тяхното влияние.

Френската общност се оказва управлявана не толкова от благородниците, които са асимилирани доста бързо, колкото от слоя на висшата буржоазия, като юристи, пастори, банкери и търговци – двадесетина, тясно свързани помежду си патрициански фамилии, които обитават богати домове в новите квартали на Доротеенщат и Фридрихщат: Ансион, Готие, Льо Кок, Ерман, Юмбер и др. Сред тях групата от Мец се оказва най-динамична. Но типичният изгнаник е по-скоро занаятчията или дребният търговец, понякога манифактурист, който е пристигнал със скромни спестявания и се издържа от създаденото от него самия предприятие. Това става много лесно, защото хугенотите са освободени от задължението да стават членове на някое професионално съсловие. Производството на това множество от неизвестни хора бързо променя областта, която до този момент е останала една от най-слаборазвитите в Германия.

По това време французи започват всякакъв тип производства, включително в сектора на луксозните стоки, като въвеждат множество все още непознати изискани изделия като чорапи, шапки, ръкавици, златни и сребърни конци, дантела, килими, хартия, сапун, парфюми, копринени изделия, огледала и др. В Берлин се появяват общо петдесетина нови занаята най-вече в областта на облеклото. Но има и десетки лекари и аптекари, перукери и носачи на затворени столове, златари и дърводелци, подвързвачи и ножари, огромна тълпа от различни занаятчии, която променя лицето на електорската резиденция. Но нека не забравяме и сладкарите, производителите на конфитюри и въобще

---

[47] Този храм впоследствие става „Френска катедрала", която все още може да се види на Жандарменмаркт.

[48] Тази институция съществува все още, макар естеството ѝ да се е променило от времето на нейното създаване. Виж C. Velder, *300 Jahre Französisches Gymnasium*, Berlin, Nicolai, 1989.

гастрономията. Дворът предоставя клиентела за копринените изделия „Биет", за гобленитe на Пиер Мерсие, за часовниците „Равене". Няколко манифактури получават субсидии от електора, като производството на огледала от Нойщат на Досе, хартиената фабрика, основана от Фльортон в Бург и след това преместена в Пренцлау, фабриката „Перен" за карти за игра, пресата за зехтин „Пети". На френски специалисти е поверено дори управлението на държавни манифактури, като например на Кордие за металургията и леярството.

Подобен поврат не е валиден за местното население и се чуват доста упреци срещу дадените на чужденците привилегии. Тяхното надменно, понякога грубо отношение, заядливостта им, заплашителната им конкурентоспособност, принадлежността им към реформираната (калвинистка – *б. пр.*) религия, която продължава да е малцинствена, пораждат известни търкания. Въпреки това те остават ограничени поне в големите градове и в Берлин, където бързият демографски растеж намалява относителната тежест на бежанците. Въпреки това към 1715 г. хугенотите представляват една шеста от 50-те хиляди жители на Берлин, но скоро преимуществата, които носи за цялата страна дейността им, биват оценени и опитът потвърждава плановете, които Фридрих-Вилхелм прави през 1685 г.

Приносът, който пристигането на френските протестанти има за властта на суверена, също не е за подценяване. От една страна, нараства пропорцията на поданиците, които споделят религията на принца, докато симетрично намалява тази на лутераните, традиционно свързани със съсловията. От друга, още преди пристигането си бежанците са пропити с абсолютистките идеи в родната им страна, на които протестантите често стават застъпници. В новото им отечество чувството на благодарност може само да засили това убеждение. За укрепването на монархическата власт в Прусия не трябва да пренебрегваме и генезиса на това, което по-късно ще бъде наречено пруския дух – идеологическия принос на хугенотската имиграция.

Впрочем с помощта на модата френското влияние над обществото и над бранденбургската култура не спира да се засилва през първите три четвърти на XVIII в. Учителите по танци и фехтовка, но и възпитателите постепенно променят вкусовете, маниерите и идеите. Използването на френския език се разширява и редица думи и изрази проникват в немския език, който се говори в Берлин и в който са запазени и до днес, макар да са трудноразбираеми[49]. В научната и ли-

[49] Най-известният пример е прословутото *Tschüss* (чус), деформирано от френското „сбогом". Впрочем доста от думите, свързани с френския принос към берлинската цивилизация, преминават дословно и в немския език: множество примери са цитирани от C. Buffet, *Berlin*, Fayard, 1993, p. 80–83.

тературната област приносът на бежанците е още по-решаващ. И по много парадоксален начин, по времето, когато електорът Фридрих III пламенно се сражава срещу френската хегемония над Германия, самият той и дворът му се учат от Версай, а най-добрите си помощници кралят открива сред видните протестанти, избягали от гоненията на Луи XIV.

Атина на Шпрее, Атина на Заале

През 1706 г. един придворен поет за първи път окачествява Берлин с впоследствие често повтарян епитет, като го сравнява с Атина[50]. За следващите десетилетия, когато се налага да се определи военизираната и непретенциозна държава на Фридрих I, паралелът със Спарта ни идва по-напред за ума. Но този владетел, който непрекъснато воюва, същевременно не престава да насърчава архитектурата и изящните изкуства. Освен това властването му е белязано от нов интелектуален дух, който донякъде може да се припише на идването на френските протестанти, но и на влиянието на кралица София-Шарлоте Хановерска. Същевременно едно друго интелектуално и религиозно огнище започва да процъфтява около университета на Хале на река Заале.

В областта на изкуствата Фридрих трябва само да продължи започнатото от баща му. Но той го прави в нов мащаб, като увеличава разходите съобразно кралската си титла и като взема за пример Луи XIV, когото едновременно мрази и боготвори. Подобно на Краля Слънце, Фридрих има пищен двор и официална метреса (както се твърди, само привидно). Подобно на Краля Слънце, той непрестанно е рисуван на трона; но ниският му ръст и леката му уродливост (което кара съпругата му да го нарича Езоп), не позволяват изработването на портрети на кон или дори големите портрети в цял ръст по маниера на Риго, така че той най-често е представян седнал. Накрая пак подобно на Краля Слънце Фридрих иска да има своята Академия на изкуствата, създадена през 1696 г. и преустроена през 1706 г.[51]

Но на краля най-много му е по сърце да остави следа чрез велики строежи. На свой ред той създава нов „град“ в Берлин, наречен в негова чест Фридрихщат, на юг от Доротеенщат. После, през 1709 г., петте града от берлинската агломерация образуват единна „рези-

[50] Поема от Ердман-Виркер за деветте музи на Марката, посветена на Фридрих I. Направена и анаграма на латинското име на Берлин: *Беролинум – лумен орби* (светлина за всички).

[51] Първоначално тя трябва да служи за обучение. Шлютер, Тервестен, Ноде са основните професори.

денция“ (наброяваща тогава 55 000 жители) с обща администрация от 19 назначени членове, които заседават в кметството в Кьолн (да не се смесва с днешния Кьолн на р. Рейн – *б. пр.*). Фридрих предприема мащабни промени в градския дворец, който по това време получава окончателния си вид. Първоначално строителните работи са ръководени от Шлютер, а после, тъй като изпада в немилост поради срутването на една кула, той е заместен от шведа Еозандер фон Гьоте, чието дело е и големият западен портал. Арсеналът (*Zeughaus*), много красива сграда, която все още се издига в началото на Унтер ден линден, също е резултат от поръчка на Фридрих I. Кралят нарежда също да построят или да разширят редица замъци в околностите, като Монбижу в Берлин, Фридрихсфелде, Фридрихстал и най-вече Литценбург, който става резиденция на кралица София-Шарлоте и който и днес може да се види под името Шарлотенбург. Всички тези домове биват украсени с фрески, лакирани предмети на изкуството и източен порцелан. Що се отнася до съкровищата и любопитните предмети от колекцията на Великия електор, обогатени от сина му с няколко изключителни диаманта, те стават обект на прекрасния каталог на Лоренц Бергер, *Thesaurus Brandenburgicus Selectus* („Подбрани съкровища на Бранденбург“, (1696 г.), който допринася за утвърждаването на репутацията на Берлин като културен център.

Скулптурата се свежда до творчеството на Андреас Шлютер, един от великите европейски творци от епохата, на някои от чиито произведения можем все още да се възхитим: мраморен амвон в църквата „Света Мария“ в Берлин, 22-ата маскарони (скулптирани лица – *б. пр.*) на умиращите воини в Арсенала и мощната конна фигура на Великия електор, излята от Якоби (1703 г.), издигната първоначално на „дългия мост“ на замъка и пренесена след това в Шарлотенбург. Шлютер изработва още една статуя в цял ръст, наподобяваща много Фридрих I, за Арсенала (впоследствие пренесена в Кьонигсберг и изчезнала в наши дни), преди да украси своя гроб в бароков стил в криптата на Хоенцолерите. Кралят има и един много добър майстор на медали, шведът Раймонд Фалц.

Живописта не е толкова забележителна, въпреки че е щедро финансирана. Бивайки в началото холандска, впоследствие тя дава простор за изява на германци като Пробенер, Венцел, Герике, Вайдеман[52]. В края на царуването си Фридрих наема французина Антоан Пен, който ще стане най-добрият портретист от това време и ще остане първи художник на двора в течение на половин век.

Кралят се интересува по-малко от останалите изкуства, музика и

[52] H. Börsch-Supan, *Die Kunst in Brandenburg-Preussen*, Berlin, Mann, 1980, p. 81–90.

литература, но съпругата му поема щафетата. София-Шарлоте Хановерска, много жизнена мургава жена, познава идеално френския език и литература, тъй като е прекарала една година във Версай, цени италианската музика и проявява не тъй помпозен вкус като съпруга си. Тя си изгражда в Литценбург малък интелектуален двор, фриволен, понякога твърде свободен в очите на съпруга ѝ. В своя „дворец на удоволствията" (*Lustenburg*) тя се забавлява със съучастничката си госпожа Фон Пьолниц, но приема и учени и писатели, с които „кралицата философ" разговаря без предразсъдъци. Тя не се бои да разисква (най-често на френски) напредничавите идеи на Бейл, Фенелон, Пуфендорф или дяволските теории на социалистите със своя сънародник Лайбниц, който често идва в Хановер, с хугенотите Бособре и Ланфан, с нейния четец Лари, дори с няколко преминаващи йезуити – като не забравяме храбрия ирландски философ Джон Толанд, който през 1704 г. ѝ посвещава своите „Писма до Серена"[53]. Фридрих II говори с възхищение за това „убежище на учени и седалище на учтивостта", което той се опитва да пресъздаде в Сан-Суси.

Именно там е замислен планът за Научно общество, учредено с кралско свидетелство от 10 май 1700 г. Въпреки наименованието си то се интересува колкото от науката, толкова и от литературата. Неговият основен инициатор Лайбниц става негов първи председател, а до него са дворцовият проповедник Яблонски, както и мнозина хугеноти като библиотекаря Ла Кроз или философа Шовен (който през 1696 г. основава „Новото списание на учените"). Обществото, единствено по естеството си в Германската империя, е натоварено и със задачата да се грижи за качеството на немския език и да разглежда новите творби. След скромното си начало и упадъка по време на царуването на Войнишкия крал тази берлинска академия ще се превърне в основен орган на пруското Просвещение.

Фридрих I учредява и книгохранилище в Берлинската библиотека (1712 г.). Но берлинската литература от тези години се свежда все още до дворцовата поезия и до ерудитските съчинения: история на правото (Ансион), църковна история (Бозобр), ориенталистика (Ла Кроз). Старият юрист Пуфендорф, дошъл от Стокхолм в Берлин като историограф, приема да напише на латински първата биография на Великия електор (излязла посмъртно през 1695 г.). Трудовете му са преведени на френски от един хугенот и те скоро привличат европейската публика.

Въпреки това истинският културен и духовен център на страната не се намира в столицата, а в Хале на река Заале. В този град на херцогс-

[53] J. Toland, *Lettres à Séréna et autres textes*, édités par T. Dragon, Champion, 2004.

тво Магдебург, присъединен отново през 1681 г., през 1694 г. Фридрих III създава по съветите на своите министри Данкелман и Фукс университет, станал емблематичен за германското Просвещение и пруската държава през XVIII в. Издигнат, за да конкурира старите саксонски фондации в Лайпциг и Витенберг, идеално разположен, за да привлича студентите от други територии, той е държавен университет, финансиран от бюджета, а не, както е по принцип, от приходите на капиталова дотация; това му осигурява относително охолство и позволява малко по-добро заплащане на преподавателите. Първоначалната цел е там да бъдат създадени управленски кадри, като правото заема достойно място с четири катедри, а университетът проявява гъвкавост, като веднага назначава за професори няколко интелектуалци „звезди". Най-известният е Кристиян Томазиус, теоретик на естественото право и ученик на Пуфендорф, наскоро прогонен от Лайпциг от праволинейните лутерани. Популярността му несъмнено се дължи на яснотата на неговите експозета, произнесени вече на немски, а не на латински, на липсата на педантичност у него и дори на отказа му от университетската тога. Той остава известен заради осъждането на процесите за магьосничество, което повлиява върху юридическата практика.

Университетът има и факултети по медицина и философия, както и естествено факултет по богословие. Кристиян Волф, ученик на Лайбниц, преподава там през 1707 г. своето учение, което примирява човешкия разум и божественото откровение, което скоро го прави най-модния философ в Германия, още повече че той също пише на немски. Двама прочути лекари, Щал и Хофман, допринасят за репутацията на университета, но той се превръща най-вече в символ на едно ново религиозно течение – пиетизма.

Издънка на лутеранството, пиетизмът отговаря на нуждата на индивидуалната чувствителност, която догматизмът на утвърдените църкви не е в състояние да удовлетвори. За негов предтеча се смята елзаският пастор Шпенер, създател на „благочестивите сбирки" (събирания за молитва в семейството или между приятели), който после идва в Саксония и в крайна сметка в Берлин, в църквата „Свети Николай" (1691 г.). До смъртта си през 1705 г. той създава там следовници като Готфрид Арнолд, „адвокат на еретиците", министър в Перлеберг. Той вдъхновява най-вече Август Херман Франке, пастор на Глоух (близо до Хале) и преподавател в университета, който се отличава с оригинална педагогическа и обществена дейност. Още през 1695 г. Франке основава различни институции за сираци, като съчетава преподаването с икономически дейности като производство на хартия, печатарство, аптекарство, земеделие; най-талантливите от учениците му след това постъпват в университета. След това той създава институт (1707 г.), в който се подготвят много от бъдещите пастори и

преподаватели в кралството. Дейността и съчиненията на Франке имат значително влияние и допринасят, наред с преподаването на Томазиус, Хале да се превърне в един от главните центрове на *Frühaufklärung* (Ранното просвещение – *б. пр.*), като допълнително издига престижа на бранденбургската държава, преди да повлияе пряко на дейността ѝ. Впрочем още през 1701 г. крал Фридрих I създава в Кьонигсберг сиропиталище по модела на това на Франке.

Ако се погледне най-общо „равносметката" от дейността на първия пруски крал, ще се учудим на негативната преценка на Фридрих II относно неговия дядо. Освен че благоразумната му външна политика предпазва държавите му от страданията на войната, той поставя редица много важни жалони за бъдещето: кралската титла, но и запазването на наследените от баща му съсловни структури, както и създаването на културни институции, призвани да влияят в цяла Германия.

Вярно, че медалът си има и обратна страна: прахосничеството и господството на фаворитите. Първият, Еберхард Данкелман, продължава политиката на Великия електор, но си създава много врагове и пада през 1697 г. жертва на дворцова интрига. След това държавата попада в ръцете на шайката от посредствени хора и „коцкари" – „тримата В", (Колбе фон Вартенберг, Вартенслебен и Витгенщайн), най-вече загрижени да хвалят наклонностите на своя господар и да се обогатяват[54].

Без да бъдат поставяни под въпрос наследените от Великия електор институции, системата се напряга до крайна степен в края на управлението, донякъде заради серията от глад и чумни епидемии, които опустошават отделни райони, в това число и Прусия, след ужасната зима на 1709 г. Кралските финанси, тежко обременени от нуждите на двора, в този момент се оказват в жалко състояние. Тъй като военните разходи не са намалели, дефицитът става почти структурен. Изплащаните от чужбина субсидии, силно ограничени след създаването на кралството, покриват само част от него, а дългът се увеличава чувствително дори преди конюнктурната криза от последните години на управлението на първия пруски крал. Принцът престолонаследник, който от дълго време е нетърпелив, се оказва почти в открит конфликт с баща си, когато понечва да намери лек срещу създаденото положение. Но в крайна сметка кралят се съгласява само с известни икономии, които следващото управление трябва да разшири съществено.

---

[54] Берлинчани ги наричат „трите *Wehe*" (злини), което се произнася приблизително като „тримата В". Принцът на Анхалт, ментор на принца престолонаследник, ги нарича *Spitzbuben* (коцкари).

ВТОРА ЧАСТ

ВЕКЪТ НА ФРИДРИХ II (1713–1806)

Макар царуването на Фридрих II да заема само половината от краткия век, който разделя възшествието на баща му, истински създател на пруската държава, от катастрофата, в която тя загива през 1806 г., този период заслужава да бъде поставен изцяло под знака на изключителния монарх. На управлението на Войнишкия крал в историческите книги всъщност щяха да са посветени само няколко иронични или снизходителни реда, ако инструментът, който той създава, впоследствие не се използва по поразяващ начин от неговия наследник. Именно Фридрих II променя категорията на Прусия и я довежда до статута на новопоявила се „малка велика сила", която, разбира се, по територия, население или икономическия потенциал е все още далеч, ако я сравним с четирите велики държави, но е доста уважавана след трудните изпитания на Седемгодишната война, а в края на господството на този владетел се превръща в арбитър на Европа. Това донякъде се дължи на личния престиж на суверена, а този престиж впоследствие дори парализира намеренията за реформи от страна на неговите наследници, които предпочитат да запазят непокътнато ценното наследство, макар тогава времената да са вече други. Поради това крахът през 1806 г. е и крах на Фридриховата Прусия.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Войнишкия крал (1713–1740)

1. Една оспорвана личност

Нито един от суверените от Хоенцолеровия род не е предизвиквал толкова противоречиви оценки, колкото Фридрих-Вилхелм I. Бурният конфликт, противопоставил го през 1730 г. на първородния му син, който ще стане Фридрих Велики, според техните съвременници и потомци му наврежда много, като го представя за жесток и безчувствен грубиян. „Мемоарите" на първородната му дъщеря, маркграфинята Вилхелмина Байройтска, потвърждават тази жалка репутация[1]. Поради манията му към военните занимания и униформите и абсурдната фиксидея да набира гиганти за личния си полк, приживе германците започват да му викат Войнишкия крал (*Soldatenkönig*), а французите Краля сержант, според прозвището, дадено му от неговия братовчед и зет, английския крал Джордж II. Неговото скъперничество и презрението, което проявява към духовното, допълват един много негативен портрет, напълно различен от героичната фигура на неговия наследник.

Все пак последният се оказва по-нюансиран в своето отношение спрямо баща си. А някои историци се опитват през XIX в. да реабилитират Фридрих-Вилхелм, като подчертават личните му добродетели, набожността му, чувството му за дълг и най-вече факта, че снабдява Прусия с ефективни средства – както от военен, така и от цивилен характер, като по този начин осигурява на Фридрих II основите на неговата бъдеща слава и мощ. Създадените от бащата институции не са оспорени от сина и просъществуват чак до реформите от 1807 г. Следователно Фридрих-Вилхелм заслужава да бъде смятан за „най-великия вътрешен крал" на Прусия[2].

---

[1] *Mémoires de la margrave de Bayreuth*, написани на френски, са публикувани за първи път в Париж през 1810 г. Преиздадени са от Mercure de France през 1967 г.

[2] Тази формулировка вероятно принадлежи на Теодор фон Шьон – президент на провинция Прусия през 1816 г. Впоследствие тя се превръща в нещо като шаблонен израз за историографията, която е благосклонна към династията, и е сериозно оспорвана единствено от историците марксисти.

Фридрих-Вилхелм I, втори *крал в Прусия*, е едва двадесет и пет годишен, когато наследява баща си, но той следи делата на държавата отпреди много години. Освен това се ползва от натрупания военен опит, който не е за подценяване, тъй като воюва в Нидерландия под командването на принц Ойген и взема пряко участие в битката при Малплаке, чиято годишнина (11 септември) по време на управлението му се превръща в нещо като национален празник. При неговото възкачване на престола той вече е мъж с непоклатими идеи и разполага с програма, която веднага започва да изпълнява. Но преди всичко това е изключителна и доста неудобна личност.

Още от ранни години под измамната външност на русокосо херувимче той проявява буен и сприхав характер на „непохватно диваче" (Лавис), което огорчава майка си, кралицата философ София-Шарлоте и което никакво нежно и либерално възпитание не е в състояние да оправи. С течение на годините деспотичният му темперамент се задълбочава. Той не се колебае да раздава на всеки новопоявил се обиди, удари с пръчка и ритници, независимо от неговата възраст и ранг, а собствените му деца стават първите жертви на избухливостта му, която понякога се превръща в истински пристъп на буйство. Вярно е, че физическото му страдание, постоянното му главоболие, ранната подагра, свързана с все по-чудовищната му пълнота[3], обясняват донякъде тези изстъпления.

Що се отнася до неговия дух, нито майка му, нито учителите успяват да го култивират. Младият принц като че ли издига грубостта си в система, като приема с неодобрение изтънчения вкус на майка си, а в интелектуалните удоволствия вижда единствено особено перверзна форма на скъпоструващата суета на дворовете. Той отказва да говори френски, въпреки че немският му език прилича на сабир (език на простолюдието, възникнал в средиземноморските пристанища от смесването на романски, гръцки и арабски език – *б. пр.*), и винаги се отнася обидно с жените, а към своята е дори брутален и ревнив; на нея впрочем той никога не изневерява и двамата имат четиринадесет деца.

Вкусовете му са насочени предимно към физическата активност, в това число към лова и към непрестанното движение, изразяващо се в безкрайни инспекции и прегледи на личния състав на войската[4]. За сметка на това той публично изповядва най-голямо пренебрежение към книгите и тези, които ги пишат, учтиво са квалифицирани като

[3] В края на живота си той тежи 125 кг при ръст от 1,75 м.

[4] Страстта му към лова (най-вече с пушка), който е особено неприятен на неговия син, е безмерна. Освен няколко бизона и множество елени за двадесетина години той вероятно избива повече от 25 000 яребици и няколко хиляди диви прасета.

драскачи и графомани. Абстрактните спорове му се струват вятърничави, „син въздух“ и грижите му са насочени само към „реалното“. Макар и на това равнище, той не е лишен от качества – впрочем надарен е с феноменална памет, – но лесно се губи в най-малките подробности.

Никой друг не е въплъщение на доведения до крайност абсолютизъм както Фридрих-Вилхелм. Нетърпящ възражения и импулсивен, той е обзет от дадената му от Бога власт и от отговорността си пред Прусия, която модернизира с бруталност подобно на съвременника си Петър Велики в Русия. Той изисква от своите поданици на всички нива бързо и „сляпо подчинение“, под заплаха от най-строги наказания. „*Cito cito*!“ (Бързо, бързо!), „*Nicht raisonnieren*“ (Да не се разсъждава – *б. пр.*) са предпочитаните му изрази. Заплашителният му бастун става прословут, а няколко негови твърдения остават пословични. „Ще ги накарам да играят по свирката ми“, провиква се той през 1714 г., когато негови служители възнамеряват да изкажат съображенията си.

Друга знакова черта на неговия характер е простотата, граничеща със скъперничеството. Едва погребал тялото на баща си с цялата тържественост, която последният би желал, новият крал реже на живо. Броят на дворцовите длъжности е сведен от 142 на 47; що се отнася до тези, които се запазват, заплащането за тях става наполовина. Архитектите Еозандер и Шлютер са уволнени безцеремонно, единствено художникът Пен запазва службата си. Общо разходите спадат с 80% на година. Фридрих-Вилхелм дава пример, като нарежда да продадат изисканите вина, менажерията, гондолата, диамантите и каляските за тържествени случаи, дори претопява по-голямата част от посудата на своя баща. Тази революция засяга дейността на множество берлински занаятчии, работещи в областта на луксозните изделия, но тя не разтърсва обществото: дворът на Фридрих I за разлика от този на Луи XIV никога не е имал за цел прегрупиране на аристокрацията около трона за да бъде контролирана.

Начинът на живот на Фридрих-Вилхелм е неизменно скромен: той яде обилно, но просто, пие рейнско и унгарско вино или бира. Първи от европейските суверени свиква да носи постоянно (синя) униформа, което е в унисон с военния му вкус, но по този начин намалява и разходите за неговия гардероб. Оставяйки на министрите и на канцеларите огромния берлински дворец, където си запазва само няколко стаи, когато не пътува, той разпределя времето си между две селски резиденции, и двете много скромно мебелирани: Вустерхаузен през есента заради ловния сезон; и най-вече Потсдам, който ще се превърне в истинската му столица и в символ на военната му монархия. Дворът му е „анемичен“ (Фридрих II) и досаден, а големите приеми са рядкост,

като кралят предпочита да се самопоканва при чуждите посланици или у своите министри.

Животът на суверена и на семейството му е изрядно подреден. Кралят посвещава дългото утро на работа в кабинета си или на всекидневния парад, следобеда на лова или на инспекции, а вечерта на прословутите си пушални (*Tabakkollegium*), събирания между доста свободни в държанието си мъже, на които Фридрих-Вилхелм кани приближените си или случайни гости. Там се пушат дълги холандски лули, като се пие бира и се разговаря за всичко: за държавата, за религията, за чуждата политика. „Правителствен съвет, изрисуван от Тенерс", обобщава находчиво Ернест Лавис. С помощта на питието разговорът понякога се превръща в просташка шега: често обект на подигравки става нещастният Гундлинг, председател на Академията на науките, или професор Моргенщерн, третирани от краля като истински шутове.

2. Милитаризацията на държавата

„Цялото това управление беше военно", ще напише Фридрих II. Основната грижа на неговия баща, дала цялостна насока на делото му, всъщност е да подсили пруската армия, за която иска да стане „превъзходна". Вероятно с това той се вписва в традицията на предшествениците му, включително в тази на дядо му Великия електор, но той го прави в непознат до този момент мащаб. Частта на военните разходи в бюджета непрестанно нараства, за да надмине през 1740 г. 80%[5]. Вярно е, че Фридрих-Вилхелм решава сам да бъде „военен министър и финансов министър на пруския крал", което улеснява операциите. Що се отнася до личния състав, по време на управлението той се удвоява, като от около 40 000 достига повече от 80 000 души – от тях 9500 са за гарнизоните в укрепените места. Така през 1739 г. Прусия разполага с четвъртата по големина в Европа армия след тази на Франция (160 000 души), на Русия (130 000 души) и на Австрия (100 000 души); въпреки това страната се нарежда едва на десето място по територия и на тринадесето по брой на населението, което не достига и 2 милиона, докато французите наброяват повече от 20 милиона.

Войнишкия крал не пропуска да се погрижи и за качеството на войските си и преди всичко на външния им вид. Първи принцип, еднаквостта. Цялата пехота вече носи прословутата „кралска дреха" в

[5] Преди това военните разходи представляват две трети от бюджета: 5,9 милиона талера при общо 7,3 милиона според изчисленията на W. Neugebauer, *Die Hohenzollern, op. cit.*, p. 211.

тъмносин цвят, докато кавалерията е по-шарена. Кройката на униформите, подновявани всяка година и изработвани в местните манифактури, е силно стеснена (къса куртка и тесен панталон) поради стремеж към икономия или за да се попречи на мъжете да дезертират прекалено пъргаво. С нея войниците изглеждат малко тромави и затова Волтер ги нарича „големите задници". Що се отнася до снаряжението им, то донякъде е стандартизирано, като е постигнат видим напредък чрез въвеждането на шомпол за презареждане на пушките.

Фридрих-Вилхелм иска да има и красиви полкове. В желанието си стига до крайност, като колекционира мъже, по-високи от 180 см (*lange Kerle*), включително за личната си гвардия. Готов е да плати прескъпо за най-забележителните екземпляри и за чуждия суверен няма по-сигурен начин да му се хареса от този да му подари неколцина от тях, както това прави и руският император. Впрочем грижата за чистотата също е доведена до крайност: появяват се гетрите, позлатената гренадирска шапка, напудрената перука и плитката (*Zopf*), които ще се превърнат в характерни черти на пруската армия.

Фридрих-Вилхелм не се уморява да гледа дефилирането на великолепните му полкове, дори и в Потсдам, който скоро ще се превърне в идеален военен град. Движенията са регламентирани, механизмите, изработени от „Дрил", непрекъснато му доставят ново удоволствие. Но той толкова държи на тази нова играчка, че не рискува някога да я изпробва на бойното поле. „Прусите не стрелят толкова бързо", подиграват се другите. Въпреки това би било погрешно да се смята, че тези войници се занимават само с дефилиране. Именно за война ги подготвя непрекъснатата тренировка, която ги приучва да маршируват (новост за Европа), да презареждат, настъпвайки, да стоят неустрашимо под огъня и да повтарят различни общи движения, които да направят силно впечатление в подходящия момент. Полкът на принца на Анхалт-Десау изпробва първи тези техники по време на Войната за испанското наследство и впоследствие те са въведени навсякъде под влияние на този, когото по-късно наричат „стария Десау", произведен във фелдмаршал през 1712 г., който остава предпочитаният съветник на суверена по военните въпроси.

Но тази подготовка предполага ужасна дисциплина за войниците и няма наплив на кандидати. Във всеки случай военният занаят е твърде оспорван, както навсякъде в Европа, и обикновено за него се набират най-слабо социализираните мъже, което далеч не е достатъчно за нуждите на пруската армия. За да увеличи личния състав на войската, кралят първоначално масово вербува войници чрез хитрост или със сила – в пруските държави, но и в останалата част на Германия, в Швейцария, Холандия, а и по-далеч. От това произтичат различни инциденти, дори през 1732 г. в Маастрихт един от вербувачите на войни-

ци е екзекутиран. Освен това ефективността на тази система далеч не е оптимална. Няколко милиона талера са изразходвани извън страната за заплащането на самите вербувачи, а към 1735 г. почти всеки двама от трима войници са чужденци. Но условията на тяхното рекрутиране и после трудният живот, който са длъжни да водят в армията, въобще не мотивират тези наемници, които дезертират много често въпреки строгите наказания. Тази констатация води до въвеждането на „кантоналната“ система.

Наредбата за кантоните, издадена на 15 септември 1733 г. и действаща до 1807 г., разделя кралството на зони за набиране на войници, всяка от които е прикачена към съответната казарма: 5000 къщи за един пехотен полк, 1800 за един артилерийски полк. Младежите са „записани“ още от детска възраст и „задължени“ впоследствие към определен полк. Не всички са мобилизирани, но всеки „роден за оръжието“, получава едногодишна или двегодишна подготовка, а после остава на разположение до четиридесетата си година. Това обаче не е достатъчно за изкарване на военната служба в съвременния смисъл на думата, тъй като има много освободени от нея; на практика тя засяга предимно селяните и нисшите градски слоеве. Освен това след няколко години западните провинции успяват да се отклонят от този ангажимент. Все пак това е важна насока в милитаризацията на пруското общество, още повече че се дублира от нарастваща мобилизация на юнкери. Кралят премахва възстарото феодално задължение за явяване на военна служба (освобождаването от което става срещу заплащане на такса), но изисква от аристокрацията да му предостави синовете си, като същевременно им забранява да служат в чужбина. Академията за кадети в Берлин, основана през 1722 г., приема 300 ученици и по време на управлението на Войнишкия крал подготвя близо 2000 благородници за офицери[6]. По този начин се поставя началото на нещо като осмоза между военната организация и тази на обществото. Селяните, свикнали да се подчиняват на своя господар, го виждат като такъв и у офицера в армията и затова не са учудени, че ги бият както на село, така и в полка. Що се отнася до дезертирането, то става все по-трудно.

От друга страна, армията е вездесъща сред населението в града, тъй като разквартируването по домовете остава правило при липсата на казарми. От 1719 г. всички полкове пребивават в градовете, включително и кавалерията, и градът започва да заприличва на гранично селище, в което доминира военният елемент. Построяването на

[6] Това съвсем не означава, че на аристокрацията е отстъпен монопол върху офицерските чинове. Кадетското училище в Берлин, изградено по руски модел, е имитирано в Австрия и Франция (Парижкото военно училище).

„гарнизонни църкви“ в Берлин и Потсдам, на „холандския квартал“ в Потсдам, предназначен за настаняване на войниците и семействата им, и изграждането на военно сиропиталище за 3000 деца в този град (1724 г.) вписва в градския пейзаж основната цел на Войнишкия крал. И накрая в двора генералите стоят над министрите съобразно новата таблица за ранговете, прокарана от краля веднага след възкачването му на престола.

3. Усъвършенстването на абсолютистката държава

За страна с ограничени ресурси, каквато е Прусия, изграждането на толкова несъразмерно голяма армия предполага мобилизирането на всички средства. Реализираните икономии от сметнатите за вятърничави разходи не са достатъчни; налага се повишаване на коефициента на полезно действие на машината. Административното дело на Фридрих-Вилхелм I, който довършва това на Великия електор, е неразделно свързано с военните му амбиции.

От друга страна, реформите на управлението явно произтичат от личната воля на твърде авторитарния суверен. В политическото завещание, написано през 1722 г., той препоръчва на своя наследник „лично да се занимава с делата“, защото „добрият Господ ви е поставил на трона не за да мързелувате, а за да работите и да управлявате държавата добре“[7]. С него започва онова, наречено по-късно кабинетно управление, което все повече измества управлението от кралски съвет. Кралят общува директно с всеки един от министрите си и лично съставя множество едикти и регламенти по най-различни въпроси. Абсолютистката рационализация на управлението преминава първо през окончателното вкарване в пътя на провинциалните съсловия. Изправен пред остатъчните им претенции, още през 1716 г. кралят изявява настоятелно волята си да изгради своя суверенитет като „бронзова скала“. Той пренебрегва надменно принципа за местните кадри, а при нужда разчита на дребната аристокрация или на простолюдието в противопоставянето си срещу големите фамилии. Традиционните местни събрания изчезват почти навсякъде. Кралят се разправя и с фикцията за феодалната собственост на суверена и признава на благородниците от Марката и от Магдебург пълна собственост над техните земи („алодификация“), но се възползва от това, за да изиска годишна такса от 40 талера върху единица площ; подобно опростяване е въведено и в Източна Прусия. Протестите и апелите към императора се пречупват пред непреклонната воля на краля.

[7] Цитирано по G. Walter, *Frédéric II, roi de Prusse,* Albin Michel, 1967, p. 22–23.

Приходите на държавата явно са една от основните грижи на монарха. Пруските финанси се крепят винаги на два стълба – доходите от домените и тези от данъците или „военни доходи", които са събирани от две отделни администрации. През 1713 г. Фридрих-Вилхелм се ограничава с това да опрости усложненото положение с различните каси, като същевременно оставя да съществува, от една страна, Главна директория на финансите за домените, а от друга, Главен комисариат за войната за данъците (станали отдавна постоянни). И двата органа се контролират от Сметна камара. Но тъй като съжителството на двете финансови институции поражда непрестанни конфликти относно компетенцията, през 1722 г. с едикта от Шьонебек кралят решава да ги обедини в един-единствен орган, Висшата главна директория на финансите, войната и домените, който обикновено наричат Генерална директория.

Тази важна институция образува нещо като административно правителство на Прусия, но тя зависи и от Държавния съвет. Решенията ѝ са само във вид на предложения, като кралят си запазва правото на окончателно решение. „Ние сме господарят и кралят и правим, каквото искаме", припомня той. Но компетенциите на директорията в всекидневието се простират до всички области извън тази на външните работи. Председателствана по принцип от краля, чийто стол остава почти винаги празен, тя функционира на колегиален принцип, с колективна отговорност. Всеки от членовете трябва да има възможност да се изказва по всички теми: „Ние избрахме доста интелигентни хора, за да си изясняват бързо всички дела; едните ще учат другите", гласи наредбата. Но всеки получава и мисията да следи специално даден сектор или по-скоро два, тъй като той се занимава с една географска зона и с един общ предмет. Например първият департамент е натоварен с Прусия, Померания и с Ноймарк, но и с въпросите за разораването на земите и с границите; вторият – с провинциите на Вестфалия и с финансите; третият – с Марката и с Магдебург, с фабриките и със снабдяването на армията; четвъртият – с Нойенбург и рейнските провинции, с пощите и с парите. Петият департамент, който се занимава с правосъдието, не отговаря за специален географски сектор[8]. Министрите са длъжни да се събират четири пъти седмично в берлинския дворец още в 8 часа сутринта на много дълги заседания. Едночасовото закъснение е санкционирано с голяма глоба, а неизвиненото отсъствие води до спиране на заплащането за шест месеца. Само външните работи и в известна степен правосъдието се изплъзват от компетенци-

[8] A. Waddington, *op. cit.*, t. 2, p. 458. Леко различаващо се описание у W. Hubatsch, *Grundlinien preussischer Geschichte, op. cit.*, p. 33.

ята на директорията. Тази организация ще просъществува без промяна през цялото управление на Фридрих II.

Провинциалната администрация е реорганизирана по същата схема със създаването на Камари за войната и за домените, които обединяват бившите комисариати и камари. Влиянието на центъра се засилва, макар някои от бившите местни институции да продължават да съществуват на теория. На ниско равнище общинските съвети от селата и данъчните комисари от градовете допълват веригата, докато „данъчните" играят ролята на (строги) инспектори на всички нива. Що се отнася до бившите градски служби, те стават изцяло почетни и на практика се продават от краля.

Така грижата за подобряване на финансите води до обща реформа на администрацията, с което Фридрих-Вилхелм много се гордее. Всяка година директорията предоставя двоен бюджет, за домените и за данъците, а сметките грижливо се проверяват в края на мероприятието. Но фиксидеята му да получава все повече пари (*plus machen*) води краля към още нововъведения. За да подобри доходността от домените, той прекратява практиката, прилагана от предходното управление – тази на пожизнените, дори наследствени аренди, които отварят пътя към постепенно намаляване на кралското имущество и водят до стагнация на приходите. От този момент нататък вече се отпускат само шестгодишни договори за наемане, продавани на търг. Доходът на държавата се увеличава чувствително, а арендаторите (които по принцип са от простолюдието), са подтикнати да подобрят продуктивността на своите селскостопански методи и са поблазнени да притиснат още повече селяните, за да извлекат очакваните печалби. Освен това кралят се постарава да увеличи площта на своите домени. Той не само че издава през 1713 г. указ за ненарушимостта на принадлежащите на короната земи, но и предприема редица откупувания, като за тази цел отделя около 5 милиона талера в рамките на четвърт век. Така собствеността на държавата, която намалява при Фридрих I, към 1740 г. достига до ниво от една трета от повърхността на страната. Общо доходите от домените вероятно се удвояват, като нарастват от 1,8 на 3,3 милиона талера.

Що се отнася до данъците, те стават предмет на известно опростяване, без обаче структурата им да бъде наистина променяна: селяните продължават да плащат основната част от онова, което вече се нарича „единен поземлен данък", докато размерът на акциза в градовете е вдигнат. За да контролира по-добре събирането им, кралят поддържа множество шпиони и от 1738 г., за да може да събира бариерна такса, предприема изграждането около Берлин на 6-метрова стена, която трябва да замени старите градски укрепления. През 1740 г. акцизът носи доход от около един милион и половина талера.

В перото на разходите армията поглъща лъвския пай, тъй като дворът и заплатите на чиновниците са сведени до минимум. Но подобно на дядо си Войнишкия крал умее и да инвестира в бъдещето. Това става под формата на добре осъзната хуманитарна политика, при която той харчи милиони за „възстановяване“ на Източна Прусия, обезлюдена след епидемиите от 1709 и 1710 г. С цената на големи разходи Фридрих-Вилхелм настанява там нови заселници, примамени от изгодни условия и тласкани доста често натам от религиозните гонения, които са все още бурни в Бохемия и в Южна Германия. Освен меноритите и моравските братя най-големият контингент преселници пристига през 1732 г. от архиепископията на Залцбург (около 20 000 души). Благодарение на тези постоянни усилия провинциите Прусия и Литва в края на управлението на Войнишкия крал изглеждат особено процъфтяващи. От тази епоха датира основаването на пруския конезавод в Тракенен (Ясна поляна), който има бляскаво бъдеще. Но колонизирането продължава и в Марката, където се настаняват холандци, швейцарци, френски протестанти. По принцип Фридрих-Вилхелм продължава политиката на обществено устройство на предшествениците си, като организира и частично финансира работите по пресушаването на блатата, разораването на целините и засаждането.

Меркантилистката намеса на държавата определя също подема на манифактурното производство, закриляно от забраните за внос и от митническите такси и освен това стриктно регламентирано. Много важно предприятие – по онова време най-голямото в Германия – е създадено през 1714 г. в Берлин: т. нар. *Lagerhaus* (складът), за производство на вълнени платове и преди всичко за задоволяване нуждите на армията, но и за цивилното потребление и за износ. Манифактурата за пушки на Шплитгербер и Даум се настанява в Потсдам с кралска привилегия. Солта от Хале от 1715 г. е добивана с държавно участие, а през 1719 г. в Щетин е основана захарна рафинерия. За сметка на това производството на луксозни изделия не се ползва с благоволението на двора. Но редица малки фабрики процъфтяват благодарение на държавния протекционизъм и предизвикват подем у градското население: през 1740 г. Берлин наброява 90 000 жители. Наистина градовете държат монопола върху трансформационните дейности, като единствено занаятите на тъкачите, шивачите, дърводелците, ковачите и майсторите на подкови могат да бъде практикувани и на село. В изпълнение на приет през 1731 г. имперски закон професионалните съсловия са обект на засилен контрол от страна на държавата, което позволява да бъдат ликвидирани някои злоупотреби и да се подобри подготовката на квалифицирани работници.

Фридрих-Вилхелм не се интересува толкова от търговията, загрижен да събира митническите и транзитните такси. През 1721 г. той

ликвидира основаната от Великия електор Африканска компания и допуска обмените да западнат. Най-забележителното нововъведение е създаването на двадесетина депа за складиране на зърнени култури (предимно ръж и овес): тази система, която първоначално има за цел да гарантира снабдяването на армията, впоследствие служи за изравняване на отклоненията в цените в интерес на населението.

В отделните аспекти на тази политика лесно може да се различат характерните черти на вдъхновения от френския модел абсолютизъм, с неговия едновременно военен и непретенциозен спартански нюанс, който ще стане типичен за пруския вариант. Характерът на суверена, но най-вече необходимостта да се натегнат пружините на една относително бедна страна, придават впрочем чисто деспотичен характер на неговото управление. Дали въобще може да се говори за „просветена монархия"? Дали това няма да се окаже провокативно, когато се касае за един толкова недодялан персонаж като Войнишкия крал? И все пак, макар да не е философ като своя наследник, Фридрих-Вилхелм не е обикновен деспот, той има възвишено разбиране за ролята на суверена и за неговия дълг, не толкова по отношение на своите народи, които той глези не повече от себе си, колкото по отношение на Господ. Това понякога го кара да прилага непреклонно правосъдие, но и да се тревожи за „съхраняването" на своите поданици, необходимо за запазване и на държавата. „Прекалено тежките налози, които изнервят поданиците, ги правят неспособни да изплащат напълно обикновения натурален данък", отбелязва той в наредба от 1722 г.[9]

Понякога в неговия режим сякаш се разпознават известни черти на идеята за държавата провидение. Без да изпадаме в анахронизъм, можем да открием и известен брой благотворни мерки, като задължителното обучение (2 дни седмично) за всички деца от селата между пет и дванадесетгодишна възраст (наредба от 28 септември 1717 г.) и финансирането на множество начални училища; основаването на два института в Щетин и Магдебург; отварянето на сиропиталища в Потсдам и Хале, на благотворителна болница в Берлин (1727 г.), както и множество медицински колежи. Подбудите на краля да направи това са преди всичко пиетистки.

Фридрих-Вилхелм е възпитан в калвинистката вяра като предците си, но догмите въобще не го интересуват; цялото му същество го кара да избере „универсалистката" доктрина на лутераните (което предполага еднаква прошка за всички и оставя на всеки шанс за спасение) и да отхвърли предопределението на калвинистите или „партикуларистката" доктрина, която отрежда прошка само за избрани, с риск това да доведе до фатализъм или до отчаяние, дори до измяна. От дру-

[9] E. Lavisse, *La Jeunesse du grand Frédéric*, 1891, p. 52.

га страна, ортодоксалното лутеранство традиционно се отъждествява със съпротивата на съсловията срещу династията и абсолютизма. Пиетизмът предлага трети път: чрез смесица от искрено убеждение и утилитаризъм Фридрих-Вилхелм изгражда нещо като държавна религия, придаваща духовно измерение на подчинението; той изисква от своите войници педантичното ѝ съблюдаване. Себе си смята за „действен" християнин и съумява да оцени делото на един лутерански пастор пиетист като Франке. Това неконфесионално сближаване го кара да препоръча горещо (но безуспешно) обединението на протестантските църкви и да забрани техните взаимни атаки от амвона. „Разликата между нашите две евангелистки религии са оплаквания на духовниците", пише той в завещанието си от 1722 г., като праща „по дяволите всички, които предизвикват разединение"[10]. Той регламентира култа и реорганизира църковната йерархия, възглавявана от трите консистории – лутеранска, протестантска и френска, докато „главни интенданти" и инспектори контролират пасторите отдолу. Що се касае до католиците, то той продължава да се отнася с подозрение към тях, но и се въздържа от гонения.

Тази относително модерна прагматична и държавническа концепция по религиозните въпроси все пак не води безконфликтно към това, което по-късно ще нарекат *Aufklärung* (понятие, близко до това за Просвещението). Докато тя кара краля да сложи на практика край на процесите за магьосничество още в началото на управлението си, то тя е съпроводена от пренебрежение към идеите, доказателство за което е упадъкът на академията или изгонването на философа Кристиян Волф от Хале, виновен за това, че е потърсил правата на човешкия разум (1723 г.). За сметка на това Фридрих-Вилхелм подкрепя „полезните" науки като химия и медицина и най-вече „финансовите науки" (право, икономика, управление), предназначени да подготвят квалифицирани чиновници, за които през 1727 г. са създадени две катедри – в Хале и във Франкфурт: това е новост, призвана да просъществува дълго в германските университети.

4. Германски патриот?

Докато поради всички тези причини Фридрих-Вилхелм несъмнено заслужава определението „най-великият вътрешен крал на Прусия", на външната му политика по принцип се гледа с известно снизхождение. На практика тя изглежда плаха, особено ако я сравним с тази на неговия наследник. Въпреки това по отношение на териториални при-

[10] G. Walter, *op. cit.*, p. 25.

добивки равносметката му не е отрицателна, но те са натрупани още в началото на управлението му. Впоследствие кралят неизменно демонстрира почит към Виена, което у него е свързано с истински скрупули от морално естество и с чувствата на „добрия германец", който *gut kaiserlich* (като добър поданик на императора – *б. пр.*) се смята готов да защитава империята срещу нашествията на французите. Но, от друга страна, съвсем не го е грижа, че подлага на риск добрата си войска и често е колеблив, неспособен да вземе решение. „Пруският крал е вълк единствено в собствената си кошара", така се говори в Лондон; „той обича да лови риба, но без да си мокри краката", подиграват му се в Русия. Все пак това донякъде представлява благоразумие и реална преценка на съотношението на силите: той се бои най-много да не послужи за пешка на четиримата велики и добре пресмята цялото разстояние, което разделя Прусия от Австрия на принц Ойген. По това време последната възвръща мощта си, след като през 1714 г. се е разширила териториално с Милано и с Холандия, а после и с Унгария за сметка на османците (договор за мир от Пасаровиц, 1719 г.). Но Фридрих-Вилхелм не е достатъчно възнаграден от императора за верността си и с озлобление към Австрия в крайна сметка завещава на сина си военните средства, за да си отмъсти за това.

Докато общото управление зависи ден за ден от колективен орган и от министри, външната политика остава изключително право на суверена и на неговите непосредствени сътрудници. Според една практика, която се запазва задълго, пруският крал няма истински министър на външните работи, а един, двама или трима „кабинетни министри", които понякога изповядват противоположни възгледи, с всички предимства и минуси, които подобна система би представлявала спрямо останалите сили. Впрочем някои съвсем не крият, че получават субсидии от чужбина, а Фридрих-Вилхелм като че ли се приспособява твърде добре към това. Представителите на силите непрестанно се суетят около краля, сякаш са най-близките му съветници, като например генерал Зекендорф, посланик на Австрия, когото той цени особено като спомен от Малплаке и който присъства в кралската пушалня повече от двадесет години. Най-влиятелният от кабинетните министри дълго време е Илген, наследен от предното управление. След смъртта му през 1728 г. нито Брок, нито Книпхаузен, нито Тулемайер или Подевилс нямат подобен авторитет. За сметка на това Грумбков често дава мнението си, въпреки че е външен за „кабинета".

Управлението на Войнишкия крал съвпада с нова страница в европейската история, ерата на Уолпол и на кардинал Флъори – относително спокойна интермедия между два периода на жестоки сблъсъци, провокирани от вечното френско-английско съперничество. Между 1711 и 1715 г. Австрия, Прусия, Англия и Франция последователно

сменят суверените си. Впрочем при възкачването на Фридрих-Вилхелм на трона Войната за наследството на Испания по принцип е завършила, макар мирните договори да са подписани през следващите месеци. Новият крал, твърдо решен да не служи вече като наемник и да се бие единствено, за да разшири държавите си („няма държава, няма пруси"), побързва да прекрати съюза с австрийците, който парализира действията на баща му на север. От април 1713 г. в Утрехт той подписва сепаративен мир с Франция, която признава кралската му титла, както и частта от наследството на Оранж, искано от баща му; в замяна Фридрих-Вилхелм ратифицира анексията на Оранжкото княжество от Луи XIV. За първи път чуждестранна сила се отнася към суверена на Прусия като към равен, което е отказано на баща му в Ризвик през 1697 г. и поражда негодуванието на императора. Но в качеството си на електор на Бранденбург той продължава да осигурява определения контингент за имперската армия, която продължава войната чак до френско-пруския договор от Баден (в Швейцария) през септември 1714 г. Френско-пруското сближаване е потвърдено през 1716 г. чрез истински съюзен договор, но той няма особен ефект, тъй като намеренията на Берлин на север се противопоставят на непрестанната грижа на Франция да закриля Швеция.

Освободена на запад, Прусия преоткрива своите истински традиционни амбиции по посока на Балтика. В този момент положението е критично за Швеция, тъй като крал Карл XII отсъства след разгрома при Полтава (1709 г.). Той намира убежище в Турция, докато генералите му криво-ляво се съпротивляват на датчаните, саксонците и на руснаците на север. Когато през септември 1713 г. Меншиков принуждава шведския гарнизон на Щетин да капитулира, Фридрих-Вилхелм получава крепостта в залог срещу изплащане на парично обезщетение на победителите (протокол за споразумение от Швед). После той открито се съюзява с Русия. Неочакваното завръщане на Карл XII, появил се изненадващо в Щралзунд през ноември 1714 г. след невероятно придвижване през Централна Европа, затяга отново връзките в коалицията, към която се присъединява новият английски крал Джордж I (Хановерски). Самият Фридрих-Вилхелм завладява Щралзунд през декември 1715 г. След смъртта на шведския крал (1718 г.) и след дълги преговори Прусия бива призната от Стокхолм през 1720 г., като получава 2 милиона талера и присъединява Щетин, Западна Померания чак до р. Пеене, градовете Дам и Голнов на десния бряг на Одер, както и на правото на митата на Щетин. Нищадският руско-шведски мирен договор (септември 1721 г.) утвърждава тези придобивки. Шведите запазват все пак Финландия и няколко опорни пункта в Германия (Щралзунд и остров Рюген).

Удовлетворен на север, Фридрих-Вилхелм посвещава впоследст-

вие енергията си на нова цел – сдобиването с херцогствата Берг и Юлих, които предците му изгубват през предходния век, но които много скоро се оказват изоставени. Тази доста дребна цел се явява завършек на цялата му външна политика, която в крайна сметка завършва с неуспех. По онова време в Европа се очертават два доста необичайни лагера: от една страна, Англия, Холандия и Франция, а, от друга, Австрия и Испания[11]. Пруският крал като че ли се колебае между семеен съюз със своя вуйчо и тъст Джордж I Английски, който внимателно следи германската политика, и сближаване с император Карл VI, по онова време загрижен да наложи признаването на Прагматическото постановление, което предава неговото наследство на дъщеря му Мария-Терезия в ущърб на децата на неговия първороден син, покойният император Йозеф I. Впрочем съюзът с Русия остава основен стълб в пруската политика дори след смъртта на Петър Велики (1725 г.)[12]. Двете сили започват да мислят за подялба на Полша и през 1720 г. се договарят да предотвратят всякакво конституционно развитие на полската „република"; Австрия се присъединява към този пакт през 1726 г.

През септември 1725 г. посредством Херенхаузенския договор Фридрих-Вилхелм се съюзява с Франция и Англия, които му обещават полезно сътрудничество за наследяването на желаните херцогства. Заговорва се и за английска сватба на принца престолонаследник Фридрих и на сестра му Вилхелмина. Но обзет от патриотични скрупули, кралят се опасява да не бъде изигран от твърде силните си съюзници и в скоро време се обръща към Австрия, която му обещава въпросните херцогства в замяна на присъединяването му към Прагматическото постановление[13].

В течение на десет години пруският крал остава верен поданик на Карл VI независимо от обратите в неговите убеждения. През 1734 г. един контингент участва в операциите на империята срещу Франция във връзка с Войната за наследството на Полша. Това позволява на бъдещия Фридрих II да изживее бойното кръщение под командването

---

[11] Англия и Холандия са загрижени от колониалните планове на Австрия, която, след като през 1714 г. получава испанската дотогава Холандия, през 1722 г. основава търговска компания в Остенде. Англия и Испания се карат относно Гибралтар. Франция и Австрия се противопоставят в Италия.

[12] Фридрих-Вилхелм пише през 1722 г. в своето завещание: „С руския император трябва да поддържате тесен съюз и приятелство и да се стараете то да бъде трайно." (G. Walter, *op. cit.*, p. 19.)

[13] Този избор води до прекратяване на плановете за английски брак, което допринася за семейната криза, избухнала през 1730 г. Кралицата (по баща от Хановерската династия) и нейните деца се оказва, че поддържат външна политика, противоположна на тази на краля.

на принц Ойген и да установи, както се твърди, посредствеността на австрийската армия. Но Прусия не става страна в мирния договор от 1735 г., а доверието на Фридрих-Вилхелм към неговия сюзерен продължава да се подронва. През 1738 г., когато Франция, Англия, Холандия и Австрия оповестяват съвместно отказа си да изпълнят претенциите му относно херцогствата, пруският крал, унижен и изолиран, осъзнава неуспеха си. Всички сили желаят да избегнат укрепването на Прусия на Рейн, но той е обиден най-вече на Австрия заради предишните ѝ обещания. Затова той отказва да я подкрепи в трудната ѝ война срещу турците, после се примирява със сближаването си с Франция, но без при това да подпише формален съюз (договор от Хага, 1739 г.). „Ето кой ще отмъсти за мен", бил заявил по-рано той, сочейки сина си, който го наследява на 31 май 1740 г. Що се отнася до сина му, в нетърпението си баща му да остане без сили, той пише още през 1737 г.: „Струва ми се, че небето е предопределило кралят да извърши всички приготовления, които изискват мъдростта и предпазливостта, преди да се започне дадена война. Кой знае дали Провидението не е отредило на мен да приложа славно тези приготовления и да ги използвам за осъществяването на цели, за които ги е предназначила кралската предвидливост?"[14]

[14] Цитирано по P. Gaxotte, *Frédéric II*, Fayard, 1938, p. 225.

ПЕТА ГЛАВА

Нова европейска сила Дебютът на Фридрих II (1740–1763)

С царуването на Фридрих II (1740–1786) историята на Прусия изведнъж спира да бъде някакво екзотично изключение и напълно се слива с тази на цяла Европа. Тогава се извършва нещо като качествен скок, подготвен от предходните десетилетия и при това необратим – вечната загадка на великата историческа личност. Фридрих-Вилхелм не престава да очарова още от самото начало и това е валидно особено за френската публика: от Волтер до Гаксот, като се мине през Мирабо и Лавис, множество автори принасят своя камък за статуята на героя, така че неговият лик да стане част и от френската национална памет.

Все пак, макар персонажът да е добре познат, огромната му сянка като че ли засенчва част от многоликата действителност на управлението му, чиято цялост искаме да пресъздадем тук. Той любопитно се разделя на две части с еднаква дълготрайност, но с твърде различен характер, по подобие на контрастиращите помежду си фигури на младия герой и на стария Фриц. Първата е войнствена, славна и в крайна сметка страшна. За няколко години чрез своята дързост, гениалност и убеденост този, когото скоро започват да наричат Фридрих Велики, успява да мобилизира наследството на предците си, за да превърне Прусия в истинска европейска сила. Но този нов статут бива признат и му донася изключителна слава насред изпитанието, на ръба на пропастта и с цената на огромни страдания, наложени на поданиците му. Вторият период е като дълъг залез, едновременно меланхоличен и бляскав.

1. Един млад привлекателен владетел

Роден през 1712 г., Фридрих е едва двадесет и осем годишен, когато умира баща му, но има време да се подготви за наследяването му, което очаква отдавна. Той вече е узрял от особено тежките изпитания, с които го е натоварил кралят, но запазва учудваща жизнерадост и най-вече неутолимо интелектуално любопитство. „Гениалният грубиян“ е наследен от изтъкан от противоречия, но много привлекателен човек.

Фридрих-Вилхелм желае наследникът му да прилича на него, за да продължи делото му: военен и управленец. Когато малкият Фриц става на шест години, неговият баща изготвя подробен план за възпитанието му, за да го ориентира изцяло към усвояването на кралския занаят и за да изключи ненужните знания. „Що се отнася до латинския език, моят син няма да го изучава", уточнява той. Забранява и старата история в полза на съвременната, специално тази на Хоенцолерите. Най-вече на детето трябва да се втълпи „истинската обич към военната професия, да се насади у него мисълта, че на света нищо друго не може да даде такава слава на принца, както сабята" и чрез суров начин на живот да бъде подготвено да издържа във военните лагери. Освен това той трябва да стане добър протестант и да бъде приучен към икономии. Един изключително пълен и осмислен дневен режим цели да избегне мързела и развлеченията.

За нещастие на Фридрих-Вилхелм синът му отрано проявява неочакван от него силен характер. Впрочем той отрано вкусва сладката френска отрова покрай гувернантката си госпожа Дьо Рокул. После кралят неволно му подбира възпитателя, който е най-способен да развие у него вкусове, от които би искал да го предпази: офицерът хугенот Дюан, отличил се със смелостта си при Щралзунд, но който същевременно е един изтънчен и културен човек. Учителят съумява да интерпретира в широки граници инструкциите на краля и развива ума на своя ученик, който изучава Античността, четейки „Телемах" на Фенелон. Той го снабдява с доста други книги, които Фридрих поглъща тайно през нощта и които изграждат у него вкус към донякъде романтичната слава. Достигнал до юношеството, принцът започва да се задушава в ограничената среда, сред която живее, докато баща му посреща много зле неочакваната му различност. Кралят го смята за женствен, „кавалер", гримасничещ, високомерен, притворен. Упреква го, че обича прекалено много танците, че се прегърбва на коня си. Обижда го, бие го многократно, влачи го за косите пред другите. Фридрих дири убежище при майка си София-Доротея и най-вече при нежното приятелство, което търси от по-голямата си сестра Вилхелмина[1].

Конфликтът се превръща в сериозна криза, когато се намесва и политиката. Кралицата, родена принцеса Хановерска, чийто баща е крал на Англия от 1714 г., страстно желае да ожени двете си най-големи деца за английски братовчеди: почти е договорено Вилхелмина да се омъжи за принца на Уелс Фредерик, докато наследникът на Прусия трябва да вземе за жена принцеса Амелия. Този много почтен план по

[1] Вилхелмина, родена през 1709 г., дава в своите „Мемоари" много вълнуващо свидетелство за нещастното им детство. *Mémoires de la margrave de Bayreuth, op. cit., passim.*

принцип допада на Фридрих-Вилхелм, но той мрази и завижда на зет си Джордж II и за него въпрос на чест е да не показва, че иска този съюз, докато се пазари, за да извлече от него най-голяма полза. Към това се прибавя опасението да не се сметне, че се присъединява съм английската кауза в момент, в който Лондон се намира в лагера на противниците на императора. В резултат на това следват множество години на пазарене и интриги, като кралицата тайно се среща с английските дипломати, докато специалният пратеник Зекендорф и съучастникът му Грумбков умело манипулират краля в обратна насока. Фридрих допълнително постъпва непредпазливо, като завързва лични контакти с посланиците на Франция и Англия, с риск да се приеме, че провежда индивидуална политика. Заговорва се за партия на кралския престолонаследник. Всичко това в крайна сметка подсилва напрежението след 1727 г.

След уволнението на учителя и отлагане на мечтаното пътуване до Дрезден Фридрих, когото все повече малтретират, наблюдават, осъждат да търпи лова и пушалнята в кабинета, изпада в някакво униние. Редовното свирене на флейта и най-вече приятелството го спасяват от изкушението да се самоубие. Той отдава силните си чувства на няколко малко по-възрастни от него офицери, които са му съучастници при тайното купуване на книги, в правенето на дългове и при посещението при някоя девойка. Но тъй като насилието на краля продължава и сватбата се оказва окончателно провалена, през юли 1730 г. Фридрих изведнъж решава да избяга в Англия през Франция по време на едно пътуване с баща му в Южна Германия. Цялата работа е много лошо скалъпена с трима от неговите приятели и бързо разкритият план дори не успява да се задейства. А кралят изпада в дива ярост, понеже си въобразява, че този план цели свалянето му от престола и дори погубването му със съучастието на западните сили. Принцът бива арестуван във Везел, пруска крепост на Рейн, и веднага е изпратен с добра охрана в крепостта Кюстрин на Одер, където е изправен пред военен съд. Твърде вероятно е Фридрих-Вилхелм да е възнамерявал да екзекутира сина си (подобно на Петър Велики, който постъпва така с Алексей през 1718 г.) или да го обезнаследи в полза на по-малкия му брат Август-Вилхелм. Той обаче се отказва от смъртната присъда, когато се оказва, че целият заговор е плод на детинщина. А за да промени престолонаследието, се изисква съгласието на имперските институции, тоест мащабна, не особено блестяща процедура, а вероятно и последващи тревоги. Затова кралят решава да му прости, но опрощението е предшествано от ужасни изпитания[2].

---

[2] Относно целия този епизод много пълно е изложението на E. Lavisse, *La Jeunesse de Frédéric*, *op. cit.*, p. 232 sq.

Смятан за дезертьор, тъй като командва рота, принцът е изправен пред военен съвет, който се обявява за некомпетентен. Не същото се случва с неговите съучастници. За най-виновния, лейтенант Кате, съветът препоръчва доживотен затвор. Но кралят, решен да всее ужас у сина си, нарежда той да бъде екзекутиран под прозорците на затвора в Кюстрин. След това се заема да промени сина си напълно и почти успява през следващите пет години. Принцът няма друг изход, освен да се подчини или да се откаже от трона, и той поема по пътя на унижението въпреки протестите си. На първо време, наставляван подобаващо от един пастор, той се съгласява да се отрече от склонността си към калвинистката предопределеност. После изкарва дълга и посредствена подготовка към провинциалната камара на Кюстрин, като няма право да напуска града и да носи сабя. Впоследствие режимът леко се отпуска в съответствие с проявеното подчинение от страна на принца. Той е принуден да види сестра си неравностойно омъжена за братовчед от Байройт (1731 г.), а после сам да приеме, не без силна вътрешна съпротива и самонавиване, да се ожени за скромната кандидатка от Австрия Елизабет фон Брауншвайг-Беверн (1733 г.). Но това е цената за свободата му: след сватбата той получава полк и се настанява в гарнизонния град Нойрупин.

Отношенията между баща и син остават доста обтегнати, като всеки от двамата не без основание подозира другия, че желае смъртта му. Когато на връщане от кампанията от 1734 г. Фридрих-Вилхелм ляга тежко болен, принцът малко прибързано демонстрира, че е готов да поеме управлението. И въпреки сарказма на баща му, винаги готов да завижда на „изгряващото слънце", той вече може да се ползва с известна самостоятелност особено когато през 1736 г. се установява със съпругата си в Райнсберг – малък замък, преустроен по негово нареждане в стила рококо от архитекта Кнобелсдорф и художника Антоан Пен[3].

Тук той прекарва най-хубавите си години, дори изживява известно щастие, видно в портретите му от онова време, които го представят жизнерадостен и със закръглено лице[4]. Сред кръг от приятели, подбрани заради техния ум и разнообразните им познания, той с удоволствие се отдава на разговори, на музиката, театъра, танца, но и

[3] Станал крал, Фридрих дава замъка на брат си Хайнрих. Впоследствие той донякъде е изоставен, но днес е известен туристически обект.

[4] Виж и портрета му от 1739 г., нарисуван от Антоан Пен и изложен в двореца Шарлотенбург.

посвещава дълги часове да допълва интелектуалните си способности[5]. Познанията по френски му дават достъп до литературата от времето на Луи XIV и Волтер, но и до преводи на творбите от Античността, тези на английски или испански автори, та дори и до Волф, когото има смелостта прилежно да изучи. Също на френски той пише и хиляди малко тромави стихове и съставя стотици, често много одухотворени писма. От този период датира и началото на кореспонденцията му с Волтер, към когото се отнася като ученик, желаещ да научи тайните на издържания стил; поласканият поет излива цялото си благоволение към героя, който щял да обедини „таланта на Вергилий и добродетелите на Август". Редовната кореспонденция с Волтер помага на неговия ученик да подобри творчеството си и да развие вкус към малко жлъчната ирония; но що се отнася до мисълта му, той я развива самостоятелно, без да изпуска от очи очакващата го съдба.

След фалшивата тревога от 1734 г. Фридрих се преструва, че не се интересува от държавните дела, като се ограничава с изпълнението на няколко инспекционни задачи в Източна Прусия. Но всъщност той ги следи твърде отблизо, кипящ от нетърпение да види Прусия унижена от великите сили. През 1737 г. той съставя „Наблюдения върху политическото тяло на Европа", които не са публикувани, но които показват, че е наясно със силата и безсилието на различните държави. Той много добре е разбрал, че хроничният сблъсък на Франция и Англия скоро ще предизвика нови войни, а оттам и шанс за Прусия да се разшири териториално, стига да съумее да изиграе картите си без предразсъдъци. Така той си изгражда характер и философия, които го правят особено способен да извлече полза от възможностите, които могат да се появят.

Докато баща му е измъчван от страха от ада, който задълбочава нерешителността му, Фридрих мечтае само за слава и героични начинания и не налага други граници на свободата си освен тези на разума. Тази смес от дързост и от антична мъдрост го превръща в уникален исторически персонаж. Сред творбите на Волтер той предпочита „Анриада" и епопеята в стихове и проза – „История на Карл XII", но не се плаши да свърши като шведския крал. Вместо да води дълъг безгрижен живот, той иска подобно на Александър Македонски да остави следа в историята. Но този апетит за слава ще бъде в услуга на тради-

[5] Относно тези години виж E. Lavisse, *Le Grand Frédéric avant l'avènement*, 1893. Сред приятелите от Райнсберг освен Кнобелсдорф и Кайзерлинк (Цезарион) – много начетен пруски офицер, са и младият Шазо, наскоро пристигнал французин; венецианецът Алгароти, преводач на Нютон; както и бившият пастор Жордан, от семейство на бежанци хугеноти, който е пътувал из цяла Европа и когото той прави свой секретар.

ционните виждания на неговия кралски дом, като същевременно се издига на по-висока степен, съобразно кралската титла и военната мощ, които той наследява. Както ще напише в своите „Мемоари", пруската монархия представлява „вид хермафродит, който е наследил повече от електората, отколкото от кралството; славна работа е да бъде определен най-сетне характерът на това нещо[6].

Пред тази амбиция скрупулите на обикновения морал нямат никаква тежест, макар Фридрих да си позволява да напише през 1739 г. донякъде наивно опровержение на Макиавели[7]. Той си изгражда морал, в която Господ не се намесва, но където „интересът на държавата трябва да служи за правило на суверените". И те трябва да са преди всичко прозорливи, да умеят да преценяват възможностите си, но и да бъдат решителни в своите действия: „Да не се пропуска случаят и да се действа, когато той е благоприятен; но в никакъв случай да не се насилват нещата, като се остави всичко на случайността."[8] От гледна точка на Фридриховата философия принцът се характеризира със своето безразличие както към долните страсти, така и към случайностите на съдбата. Закален от изпитанията, вероятно безвъзвратно наранен, той чувства, че нищо не ще може да го засегне. Все повече осъзнава своята лична стойност и тази на силите на Прусия и изпитва известно презрение към останалите владетели и техните способности. Накрая той дълго е размишлявал върху възможните цели, продиктувани от местоположението на кралството му. Останалото ще зависи единствено от обстоятелствата.

2. Войните за Силезия

„Срещата със славата" не закъснява. Но макар Фридрих да се е подготвил за нея, той не форсира момента, който бива продиктуван от случайността. През първите месеци на управлението му той се радва преди всичко на удоволствието да бъде крал и да взема решения по свое усмотрение. Още с възкачването му на престола няколко знака показват неговата решимост за скъсване с миналото. Той се настанява в замъка Шарлотенбург, който му напомня за ученатa му баба,

---

[6] *Histoire de mon temps*, 1746, преиздадена в *Mémoires de Frédéric II,* публикувани от E. Boutaric и E. Campardon, 1866, p. 77.

[7] Трябва да отбележим впрочем, че наред с малко екзалтираните тиради „Анти-Макиавели" оправдава войната „за запазване на някои права и на някои претенции", както и „войните от предпазливост", което означава, че авторът оправдава в аванс агресиите от 1740 и 1756 г.

[8] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, p. 10.

и изоставя наложената от баща му съпруга – вече ще я вижда само три-четири пъти годишно, като обаче запазва ранга ѝ[9]. Той връща до известна степен етикета, възстановява някои длъжности, създава нов орден „За заслуги", разбира се, предимно за военни от благороднически произход, по модела на кръста на св. Луи, и който ще бъде много повече раздаван от Черния орел – дворцов орден, предназначен за единици[10]. И най-сетне, новият крал прави поредица от стъпки в духа на Просвещението: частично премахва изтезанията; създава масонска ложа в Берлин; възстановява академията; връща в родината прогонения от баща му Волф; набира учени, художници и артисти; разпуска полка на гигантите; превръща ловните полета в ливади и др. От това време датира и прословутото изповядване на принципа на толерантност или на индиферентност, който признава на всеки правото да търси щастието си както пожелае (*Jeder soll nach seiner Fasson selig werden*) и който оспорва религиозната фиксидея на предишния владетел Фридрих-Вилхелм. Като просветен принц новият крал подчертава, че неговият интерес напълно съвпада с този на поданиците му, както обяснява това на министрите си; той избира на медалите да се обозначава като „крал на прусите", а не вече „крал на Прусия", като понякога замества *natura* (по природа) с традиционното *Dei gratia* (по Божия милост).

Но затова пък в други отношения Фридрих запазва приемствеността. Той не прави никакви промени сред политическия елит и се въздържа от повишение в длъжност на приятелите си от Райнсберг. Церемониите по интронизацията в Берлин и Кьонигсберг са сведени до минимум; процедурите за отдаване на почит са опростени, коронацията е премахната. В знак на символичен реванш за нещастията, които преживява през 1730 г., кралят си позволява все пак тайно бягство в Страсбург, но там не открива очакваното удоволствие. По време на посещение във Везел през септември 1740 г. той за първи път среща Волтер, който му посвещава ода по случай възкачването му на трона: „Лъжлива ли е тази сладка надежда? Вие царувате. Истина ли е, че философията ще властва заедно с вас?" После поетът прекарва две седмици в Берлин и в Райнсберг през ноември: Фридрих смята разходите за пътуването му за малко високи.

---

[9] Зимно време тя прекарва в Берлин, а през лятото в замъка Шьонхаузен, разположен на север от Берлин (и който все още може да бъде видян), но никога не се връща в Потсдам. Въпреки това Фридрих не си взема метреса, а сексуалният му живот става повод за различни догадки. Противно на това, което внушава Волтер, като че ли в тази област Фридрих не е проявявал отношение към хусарите си, а са известни и множество негови авантюри с жени в младостта му. Изглежда, някаква болест впоследствие го е направила инвалид.

[10] M. Kerautret, „Les ordres et décorations de la Prusse", *loc. cit.*

Всичко това е само интермедия. Новият крал е твърдо решен да се утвърди преди всичко на европейската сцена. Още през лятото, за да сложи край на процеса, който противопоставя баща му на епископа на Лиеж по повод оспорваните доходи на Херщал, той придвижва полковете си и решава спора с военни средства. На дипломатическия фронт той не чака повече, за да предложи услугите си на Франция и Англия,с цел да подпише договор с този, който предлага най-много. В началото не постига нищо, но ненадейната смърт на Карл VI осигурява през октомври очакваното събитие. „Тази смърт пречи на всичките ми пацифистки идеи, пише той на Волтер. Мисля, че по-скоро ще се стигне до барут, войници и окопи, отколкото до актриси, балети и театър.“[11] Смъртта на императора, който оставя единствено една двадесет и три годишна дъщеря, Мария-Терезия, омъжена за херцог Франц Лотарингски, открива период на несигурност, въпреки ратификацията на Прагматическото постановление от всички европейски сили. Пруският крал, който е подготвен за това, реагира първи, като не си губи времето да подсигури дипломатически гърба си или да преговаря за получаването на Берг, обещан някога на баща му[12]. Убеден в упадъка на Австрия, след разгрома ѝ от страна на французите и на турците, Фридрих се нахвърля върху „стария дух“, като преценява, че негов дълг към Прусия е да реализира моментното си преимущество: той разполага с 80 000 мъже и с хазна с 8 милиона талера, а срещу себе си има само една млада и неопитна принцеса със спорни права. Впрочем той не се съмнява, че скоро ще си намери съюзници[13].

Що се отнася до военните му цели, той не се колебае много. Изборът му на Силезия е от рационално естество, макар да е „голям залък“. Впрочем фамилията му има неоспорими права върху херцогствата Йегерндорф, Лигниц, Бриг и Волау, но Фридрих се прави, че не го интересува, като обявява юристите си за шарлатани. Истинските причини са от друго естество: Силезия граничи с Бранденбургския електорат, което улеснява нашествието, а победата би му позволила идеално да окръгли ядрото на пруските държави, като включи в тях горното течение на река Одер, с чието устие Фридрих-Вилхелм се сдобива през 1720 г. По този начин Прусия би контролирала цялата на-

---

[11] Цитирано по P. Gaxotte, *Frédéric II*, Fayard, 1938, p. 261.

[12] Фридрих II наистина смята да заграби херцогство Берг, но той оценява начинанието като твърде рисковано за очакваната облага: защото тогава ще му се наложи да се противопостави на Франция, чийто „интерес е да има слаби съседи по бреговете на Рейн, а не силни владетели, способни да ѝ се противопоставят“. (*Histoire de mon temps*, *op. cit.*, p. 74.)

[13] Duc de Broglie, *Frédéric II et Marie-Thérèse d'après des documents nouveaux (1740–1742)*, 2 vol, 1883.

вигация по тази река. От стратегическа гледна точка тя дава достъп до бохемските проходи и до хабсбургските държави и се вклинява между саксонските и полските владения на съперника от Дрезден. От друга страна, това е една процъфтяваща област, един от европейските центрове за ленено сукно, след като френско-английските войни сриват бретонското производство.

Това е достатъчно и вече без да се притеснява повече от юридически аргументи, Фридрих призовава Виена да се съгласи с „цялостното и тотално отстъпване на цяла Силезия“ в замяна на подкрепата му за остатъка от наследството. Циничната форма на искането шокира повече от съдържанието му и след възмутения отказ на Австрия пруският крал насочва войските си преди още министърът му Подевилс да е приключил с редакцията на меморандум за ползване от канцлерствата. Опълчвайки се срещу предупрежденията на предпазливите, включително тези на стария принц Анхалт-Десау, който се опасява, че вижда в него един нов Карл XII, на 23 декември 1740 г. Фридрих „преминава Рубикон“. Този нечувано дързък удар в контекста на епохата открива нова ера; това означава отричане на Германската конституция и Вестфалските договори и поражда дълготрайно съперничество между двете германски сили, определящо по отношение на последващата европейска история. Кралят става и лош пример за своите наследници, като прибягва до бруталната сила, без дори да си дава труда да се прави, че спазва правото.

Пруските войски бързо окупират Силезия, посрещнати добре от население, което е отчасти протестантско. Бреслау се предава, без бой, а цялата провинция, останала без войски, скоро е завзета. Но остава този факт да бъде приет и от Австрия и от Европа. Мария-Терезия е твърдо решена никога да не се съгласява и на най-малкото осакатяване на нейното наследство, особено в полза на „лошия мъж от Берлин“. Фридрих е принуден да търси съюзници и се обръща към Франция. Последната, убедила се във възможностите на Прусия след победата на генерал Шверин при Молвиц (април 1741 г.)[14], подписва договор за съюз през юни.

В този момент се тръгва към европейски конфликт, а войната за Силезия се превръща във война за наследяване на Австрия. Като атакува Силезия, пруският крал не желае да оспорва цялостното наследство на Мария-Терезия, но електорите на Саксония и на Бавария, женени за дъщерите на Йозеф I (по-малък брат на Карл VI), настояват за подялба на наследството. Те намират подкрепа у Франция, където

[14] Битката започва зле поради допуснатите грешки от Фридрих II, който все още няма опит, и кралят напуска бойното поле, като смята, че всичко е изгубено, но Шверин обръща нещата.

войнолюбивите привърженици на маршал Бел-Ил успяват да се наложат над кардинал Фльори[15]. Освен това се договарят Карл-Албрехт Баварски да бъде избран за император. Тъй като от друга страна Луи XV подкрепя Испания в разпрата ѝ с Англия, а Мадрид се позовава на някои стари права по отношение на Мария-Терезия, военните действия се развиват на различни фронтове.

Австрия се оказва атакувана от три страни: от прусите в Моравия, от саксонците в Бохемия и от французите и баварците на Дунава. Последните, под предводителството на Карл-Албрехт, през октомври 1741 г. настъпват чак до Кремс и явно са в състояние да превземат Виена, но електорът избира да свърне към Прага, за да бъде коронован за крал на Бохемия. Мария-Терезия прави неизбежна жертва, като подписва с Фридрих примирие на силезийския фронт, което много прилича на измяна от страна на краля, но което вероятно спасява Австрия. Това не попречва на избора на бавареца за император под името Карл VII (януари 1742 г.), но веднага щом Мария-Терезия мобилизира поданиците си в Унгария, тя заповядва да се предприеме контраофанзива, довела до превземането на Мюнхен. После примирието в Моравия е прекратено, а прусите са принудени да се оттеглят, независимо от трудната им победа при Котузиц. През юни с английско посредничество се стига до сепаративен мир между Фридрих и унгарската кралица, която му оставя Силезия и графство Глац. Антиавстрийският съюз се разпада, а французите напускат Бохемия през есента. Фридрих II, който вижда как се топят парите му за военни разходи, се съобразява единствено с моментния интерес на Прусия, без да се тревожи дали спазва поетите ангажименти. Това задълго поражда недоверие в него от страна на двора във Версай.

Същевременно войната продължава без Прусия, а Австрия, подсилена със саксонски, хесенски и хановерски контингенти, се оказва способна да нанесе решителен удар на Франция след победата на „прагматическата армия“ при Детинген (юни 1743 г.). Фридрих не чака да се окаже сам лице в лице с победителката Мария-Терезия. След неофициална дипломатическа мисия на Волтер бива сключен нов съюзен договор между Франция, Бавария и Прусия (юни 1744 г.). Действайки този път според инструкциите на император Карл VII, Фридрих започва „втората силезийска война“, като нахлува в Саксония и Бохемия и завладява Прага през септември. Но вследствие от различни грешки той е принуден да се оттегли в Силезия още през ноември, преследван от австрийския генерал принц Карл Лотарингски, след като губи сво-

[15] „Сигурно е, че Париж и Версай желаят открито тази война, която е толкова осъждана впоследствие“, отбелязва Волтер в своята „История на войната от 1741 г.“.

ите военни запаси, както и множество дезертьори. На свой ред той се оказва повече или по-малко изоставен от своите съюзници, тъй като Бавария след смъртта на императора (януари 1745 г.) се отказва от войната, а Франция съсредоточава усилията си в Белгия, където маршалът на Саксония през май ще постигне победа срещу англичаните при Фонтеноа.

В критичната ситуация, в която се намира, пруският крал все пак успява да спре австрийците, разбивайки ги при Хоенфридберг, а после и при Зоор. Дрезденският мирен договор от декември 1745 г. потвърждава отстъпването на Силезия, като Фридрих се съгласява да признае издигането на Франц Лотарингски на императорския трон. Този път за Прусия войната е действително приключила, а Фридрих се отървава леко: „Никой генерал не прави толкова грешки, колкото направи кралят в тази кампания", признава той в своите „Мемоари". Успява обаче да си извлече поуки, които ще му послужат по време на Седемгодишната война. Когато приключва конфликтът между великите сили, за които силезийският военен театър става второстепенен, Фридрих получава международно признание на своите придобивки (договор от Аахен/Екс-ла-Шапел, 1748 г.). Що се отнася до Франция, тя връща Холандия, която е завоювала изцяло, което поражда твърденията, че Луи XV в крайна сметка е работил единствено за пруския крал.

3. Дела по време на мира

След като европейският мир е възстановен, а Силезия е гарантирана с европейски договор, Фридрих II би могъл да почива на лаврите си, преценявайки, че е изпълнил договора си и е дал своя принос за издигането на кралския си род. Вече го наричат Фридрих Велики. На практика завоеванието увеличава с една трета територията и населението на пруските държави и оттам финансовия потенциал и военните сили, с които той вече разполага. Към това се прибавя присъединяването през 1744 г. на Източна Фризия и на нейното пристанище Емден вследствие от едно безпрепятствено наследяване. През 1752 г. Фридрих разполага общо с повече от 130 000 войници. Ако зависи от него, честна дума, „вече не би нападнал и котка", твърди той. Защото плячката му е несигурна – Австрия не се е примирила и цялото усилие на нейната дипломация вече ще е насочено към връщане на Силезия и при възможност към бляскаво отмъщение на разбойника от Берлин, който не се съмнява в това и се готви за втория манш: „Хубаво е да си се сдобил със слава; но много преди да се унесем в едно осъдително спокойствие, трябва да подготвим отдалеч средствата, с които времето или събитията ще ни помогнат да си послужим", пише той

през 1748 г. в предговора към един труд, предназначен за обучение на пруските офицери. На практика кралят не престава да подготвя армията, да усъвършенства своите средства и да извлича поуки от предходната война: той първи организира маневри в „лагери на мира", новост, която всеки ще имитира скоро навсякъде в Европа.

Принуден да се пази непрестанно, съзнаващ границите на своите сили и рискованото положение, което заема на европейската карта, Фридрих не може да се наслади на истинско спокойствие; известно му е от примера с Прагматическото постановление колко струват и най-тържествените ангажименти; известно му е, че Русия за малко не се е намесила срещу него в последната война и че императрица Елизавета е все още много близка с Мария-Терезия; известно му е, че в Париж и Лондон нямат особено добро мнение за него[16]. Отгоре на това здравето му се влошава, той страда от начална форма на подагра, от хемороиди и от колики, които го правят раздразнителен. Поради това той се отнася доста нервно към великите сили и в крайна сметка сам ще предизвика войната за реванш, от която се бои.

Междувременно Фридрих заздравява влиянието си в новата провинция и дава пример за форма на абсолютистко управление, основаващо се на Просвещението, която по-късно ще бъде наречена просветен деспотизъм. В тази система влиза „философията" на един свободен дух, но и по примера на баща му грижата за „рационализации", водещи до натрупването на повече богатства, за да бъдат възстановени понесените загуби и за да се увеличат паричните средства, предвид бъдещите войни: „Мравките трупат през лятото това, което консумират през зимата, а принцът трябва да пази в мирно време сумите, които ще изразходва в случай на война."[17]

Интегрирането на Силезия

Фридрих II не се бави да въведе в Силезия пруския режим, като се почне от набирането на войници, неминуемо много непопулярно на първо време, както и разквартируването на четиридесетхилядна армия. Но той действа така, че да не засяга много интересите на жителите. Посещава ги всяка година, докато от един век там не е идвал нито един Хабсбург, и лично изслушва всички протести, което му спечелва истинска популярност. Той назначава специален министър, за да уп-

---

[16] Manfred Schlenke, *England und das friderizianische Preussen (1740–1763)*, Freiburg im Breisgau, 1963; Stefan Skalweit, *Frankreich und Friedrich der Grosse. Der Aufstieg Preussens in der öffentlichen Meinung des „Ancien Régime"*, Bonn, Röhrscheid, 1952.

[17] *Œuvres de Frédéric le Grand*, Berlin, 1846, t. 4, p. 7.

равлява страната под пряката му власт, но се погрижва да привлече силезийци в регионалните камари на Бреслау и Глогау. Данъците са разпределени по-справедливо благодарение на изготвения още през 1743 г. кадастър, като общият данъчен приход не надвишава този от 1739 г. С цел да стимулира икономическата дейност и да конкурира Лайпциг, кралят създава два ежегодни панаира в Бреслау, включително за текстилни изделия. Градът получава и своя фабрика за оръдия.

Накрая има опасност религиозният въпрос да попречи на лоялизма на католическата аристокрация, възпитана от йезуитите в Швайдниц, но на Фридрих не му се налага да се насилва, за да прояви извънредно голямата си толерантност. Той подкупва епископа на Бреслау, Зинцендорф, и успява да обезоръжи папата, като построява за поданиците си католици в центъра на Берлин прекрасната църква „Света Хедвига“[18]. Френски йезуити отчасти заемат мястото на австрийските отци. За няколко години Силезия става неотменна част от пруското кралство.

Насърчаване на икономиката

Възстановяването на мира позволява на краля да поднови вътрешната си политика, която е набелязал по-рано през 1740 г. Една от първите му мерки е създаването на министерство, натоварено с търговията и манифактурите, което подчертава намерението му да даде на икономиката още по-решителен тласък от този на неговите предци. Колкото повече се отдалечава от бащините икономии, той е принуден незабавно да обърне особено внимание на производството на коприна с цел да намали износа на злато, произтичащ от покупките от чужбина. Страната произвежда сурова коприна от момента, в който бежанците протестанти засаждат там хиляди аклиматизирани черници. За да я преработва, кралят субсидира производители, набира работници в Лион и Ним, ограничава вноса, задължава търговците да купуват местна коприна. По такъв начин петнадесетина предприятия успяват да намерят изкуствен пазар, едно от които е на известния Гоцковски, много доверен съветник на краля. Към 1750 г. според Фридрих II в Берлин и Потсдам има около 500 тъкачни стана за коприна[19]. За сметка на това държавата се опитва да задържи спонтанното развитие на производството на памучни платове, по-специално това на имприме-та, за да запази печалбите от производството на вълна и лен. Тя успява напълно, но по този начин увеличава местното предене на вълна, като

[18] Света Хедвига е покровителка на Силезия.

[19] Виж политическото му завещание от 1752 г. в G. Walter, *Frédéric II, roi de Prusse, op. cit.*, p. 276.

внася квалифицирани работници от Бохемия, Саксония и Тюрингия. Така цели селища изникват в околностите на Берлин, като Бьомиш-Риксдорф, Новавес или Ной-Шьонеберг, предназначени да посрещнат семействата на предачите, произвеждащи надомно, за сметка на берлински предприемачи, които доставят вълната и купуват преждата им. Така традиционното разделение на дейностите между селото и града постепенно изчезва.

Демографията остава слабата страна на пруското кралство. Убеден, че броят на хората представлява богатство за държавите, Фридрих II продължава политиката на своите предци за заселването им. Тъй като времето на гоненията е почти отминало, религиозната имиграция се ограничава до установяването в Силезия на няколко „моравски братя", които са освободени от военна служба. Но от 1747 г. кралят периодично организира набиране на заселници в чужбина, за да ги настани в новоотвоюваните земи, със съответните обичайни привилегии или за да достави квалифицирана работна ръка за някои клонове на индустрията. Колонизацията върви ръка за ръка с обработването на горски или блатисти местности. Трудното пресушаване на влажната зона около река Одер е приблизително завършено между 1747 и 1753 г. не без силната съпротива на рибарите, лишени от традиционните си ресурси. През следващите години Фридрих успява да настани там около 700 семейства. Последват други дейности по пресушаване в близост до Щетин и по поречието на Нетце (Нотец), както и разчистване на горски площи в Померания. Впрочем кралят не действа самостоятелно, а поощрява финансово частните собственици да строят нови селища върху неизползваните безплодни земи. Общо между 1746 и 1752 г. от нищото изникват 122 селища[20]. Това дело е подновено след Седемгодишната война и в края на управлението си Фридрих гордо може да заяви, че по този начин с мирни средства е покорил една провинция.

Но с тази си дейност той само продължава делото на своите предци, тъй като става продължител на започнатото от Войнишкия крал, съоръжавайки Свинемюнде, аванпорт на Щетин. Той подновява и речната политика на Великия електор, като възстановява канала Финов между Елба и Хавел и като прокопава канала на Плау между Хавел и Одер. В областта на правораздаването дейността му е по-лична.

Фридриховият кодекс

Фридрих има високо мнение за отговорността си като върховен съдия и силно се изнервя от закъсненията и усложненията, предизвикани от преплитането на юрисдикциите, сложността на обичайното право,

[20] G. Walter, *Frédéric II, roi de Prusse, op. cit.*, p. 274.

разнообразието на статутите в зависимост от провинциите и индивидите. Той натоварва министър Кокчеи, когото наследява от баща си, да подготви реформа, позволяваща справедливо разрешаване на делата за по-малко от година. Това предполага да бъдат променени за определен срок начинът на подготовка и на заплащане на съдиите и като се сложи край на заплащането им в натура. На първо време упълномощеният през 1746 г. министър посещава последователно отделните провинции, за да председателства лично решаването на делата, които се влачат понякога с години. Той успява да ликвидира повече от 7000 от висящите общо 11 000 дела. После Фридрих получава за повечето от държавите си привилегията за *non appellando* (лишаване на тъжителите от правото да обжалват присъдите – *б. пр.*), като по този начин лишава поданиците си от правото да обжалват съдебните решения пред имперския съд. За цялото кралство се създава една-единна юридическа пирамида, с *Landgericht* или *Stadtgericht* (селски или градски съд – *б. пр.*) в нейната основа; на провинциално ниво има регентства (*Regierungen*), а в Берлин – *Kammergericht* (върховен съдия – *б. пр.*); накрая в столицата има и върховен съд. Макар че остава да бъдат превъзмогнати известни отживелици, направена е решителна крачка към модернизацията. Кокчеи предприема още едно опростяване на процедурата и започва работата по кодификация на законите, която бива прекъсната от смъртта му през 1755 г. Въпреки това частичната им публикация позволява неправилно да бъдат обявени за „Фридрихов кодекс". Това начинание бива подновено едва след Седемгодишната война, а пруският кодекс се появява едва през 1794 г., осем години след смъртта на Фридрих II[21]. Въпреки ограничеността на извършеното от канцлера дело то допринася за престижа на краля, приветстван от философите като новия Соломон.

Но именно с отношението си към изкуствата, литературата и самата философия Фридрих заслужава репутацията, която си спечелва по онова време в „републиката на начетеността".

Изкуството и литературата

Колекционирането на творби на изкуството традиционно повдига престижа на един монарх, а Фридрих съумява да инвестира в това начинание колкото трябва. Още от времето на Райнсберг той си доставя малки френски картини в стила на Ватo. През 1742 г. се сдобива с римски скулптури от колекцията на Полиняк, които по-късно ще красят двореца Сан-Суси. Той купува много неща в Париж чрез посредничеството на своя агент Тиерио, без да разчита особено на него, но

[21] Виж по-долу.

и без да се ангажира прекалено. Не наема обаче официален художник, за да замести стария Пен.

За сметка на това в музиката и в танците влага особена страст. Преди всичко той се нуждае от опера, която през 1741–1742 г. Кнобелсдорф изгражда по негово нареждане в близост до кралския дворец[22]. Там се изпълняват творби на братята Граун и Бенда, авторството на които, както се твърди, кралят понякога си присвоява – включително и операта „Монтесума". Фридрих не се скъпи, когато трябва да покани в Берлин още през 1741 г. композитора Карл Филип Еманоел Бах, който остава да живее там в продължение на тридесет години, и най-вече виртуозния флейтист Йохан Канц, който става негов частен учител и вероятно му помага да композира маршовете, приписвани на монарха. Йохан Себастиан Бах пребивава в Потсдам през 1747 г., а кралят вероятно му дава темата за „Музикален дар"[23]. Но безспорна „звезда" сред всички тези артистични завоевания на Фридрих е красивата италианска танцьорка Барбарина, ангажирана през 1744 г. за 12 000 талера годишно – за десетократната заплата на Пен и шестократната на Канц. Явно философът този път е влюбен[24].

Въпреки това той не забравя и академията. След като възражда Обществото на науките на Фридрих I, той го слива с едно Литературно общество, създадено междувременно от генерал Шметау. Новата Кралска академия на науките и литературата, приютена първоначално в двореца, после в нова сграда на булевард Унтер ден линден, започва да функционира през 1744 г. Тя включва четири отдела с по шестима членове – математика, физика, философия и литература. Кралят предлага издръжка на редица известни чуждестранни учени: швейцарци като математика Ойлер, астронома Бернули, философа Зулцер; французи като Мопертюи и Ламетри, които заседават заедно с хугенота Форме, автор през 1750 г. на първата „История на академията"; и няколко германци – статистикът Зюсмилх или химикът Маргаф, който открива съдържащата се в цвеклото захар. Мопертюи, известен с експедицията в Лапония, която позволява чрез измерването на земния меридиан да се потвърди хипотезата за „сплесканите" полюси на земното кълбо, получава през 1746 г. председателския пост на академията[25]. Въпреки това именно „ком-

[22] Дворецът е изчезнал, но операта все още съществува.

[23] Впоследствие композиторът му посвещава тази творба. Но „Бранденбургски концерти" (1721 г.) са посветени на братовчед на Фридрих, маркграфа Кристиян Лудвиг Бранденбургски-Швед.

[24] В Шарлотенбург можем да видим красивия портрет на танцьорката, създаден от Пен.

[25] L. Velluz, *Maupertuis*, Hachette, 1969, p. 71 sq.

паниите на маса“ (*Tafelrunde*) в Сан-Суси се превръщат в символ на коронованата философия.

Фридрих много бързо се отегчава от Шарлотенбург, прекалено близко до Берлин, и тъй като смята двореца в Потсдам за твърде тържествен, нарежда на Кнобелсдорф да построи, но по планове на краля, на върха на един хълм, омекотен от разположените една над друга тераси, един издължен павилион. Той е разположен направо върху терена и е много семпъл, украсен само с няколко статуи в античен стил; превръща се в обичайното място за усамотение на Фридрих и в храм на приятелството. Една столова, една библиотека и няколко стаи представляват цялата резиденция, където кралят настанява своите картини от Ланкре, Патер и Вато, колекцията си от римски статуи и няколко хиляди тома[26]. От 1747 г. той свиква да организира там една нова версия на бащините си пушални и подобно на „абат сред своите монаси“ да събира подбрани приятели, за да водят пикантни разговори и да музицират. Жордан и Кайзерлинк са вече покойници, но има и други приятели от времето на Райнсберг, като Алгароти, Щиле, Билфелд, както и нови като Ротенбург, лорд Кейт и брат му, д'Аржан, Ламетри (бежанец в Прусия от 1748 г.), както и Волтер, който пребивава три години в Берлин – от 1750 до 1753 г.

Освен задоволяване на тщеславието си Фридрих открива край Волтер един равностоен партньор, винаги готов да се подиграе с него на религията, но отношенията им изстиват през 1751 г., когато поетът постъпва неблагоразумно, спекулирайки нелегално с един евреин от Берлин. Скоро Волтер установява с горчивина, че е открил някого по-избухлив от него и че разликата в положението прави битката неравностойна: прелестите на Потсдам имат доста „но“, отбелязва той с известно закъснение. Когато поетът се шегува с Мопертюи в своето „Порицание на доктор Акакия“, кралят се заема със защитата на председателя на своята академия и нарежда да изгорят творбата. След като е смачкана кората, трябва да се мисли за „спасяване на портокала“. Поетът е отпратен, но тъй като е непоправим, отнася със себе си един доста компрометиращ за Фридрих ръкопис. Това му коства двумесечно задържане във Франкфурт, но не попречва на по-късното възобновяване на сърдечната връзка между двамата крале на този век[27].

---

[26] Относно картинната колекция, виж каталога *La Peinture française du XVIIIe siècle à la cour de Frédérici II*, Musée du Louvre, 1963.

[27] C. Mervaud, *Voltaire et Frédéric II, une dramaturgie des Lumières (1736–1778)*, Oxford, 1985. Виж също *Mémoires pour servir à la vie de M. de Voltaire*, където философът разказва за пребиваването си в Сан-Суси и описва простичкия начин на живот на суверена.

Тези години на затишие позволяват на Фридрих и да напише освен стотици стихове и едно важно историческо съчинение „История на моето време“, което прави нелицеприятен анализ на събитията от 1740–1745 г. Въпреки това той се въздържа да го публикува и неговата „печатница в донжона“ се задоволява с издаването на леки поеми под заглавие „Творби на Философа от Сан-Суси“ – безобидна история от кралския Бранденбургски двор и гротескна комедия. Но суверенът се разкрива изцяло в един поверителен текст (който бива публикуван едва през 1920 г.) – политическото му завещание, съставено през 1752 г. за неговия наследник, в което той подобно на баща си тридесет години по-рано и на дядо си още по-рано коментира предприетите действия, като същевременно очертава насоките, в които желае да нарасне в бъдеще величието на неговата фамилия. В стегнат и прост стил той оповестява програмата на просветения абсолютизъм, но и неутолените териториални амбиции: едните, произтичащи от повече или по-малко основателни фамилни права (Мекленбург и Байройт), другите, единствено от „правото на благоприличие“ по отношение на Саксония, полска Прусия и на шведска Померания, които биха „окръглили“ подобаващо едно кралство, което „все още е лишено от вътрешно присъща сила“[28].

С доближаване на четиридесетте Фридрих вече е достолепен мъж, разтревожен за бъдещето на страната, убеден в близката си смърт, присмехулен и понякога лош. Но той не е изгубил младежкия си чар. В състояние е да се смее в своя манастир или да се развълнува силно от смъртта на приятеля си Жордан. Очакващото го тежко изпитание ще втвърди чертите му и ще го превърне в самотен и циничен човек, в „стария Фриц“.

4. Седемгодишната война

Мирът от 1748 г. скоро ще се окаже само временно примирие: френско-английското съперничество за Америка и Индия не е уредено, а Австрия не приема загубата на Силезия, като подготвя своя реванш и се съюзява с Русия на императрица Елизавета Петровна и на канцлера Бестужев. Но традиционната дипломатическа система ще се окаже изведнъж преобърната наопаки, до голяма степен по инициатива на Фридрих II. От три четвърти век в Европа Англия разчита на Австрия, наследствен враг на Франция, докато тя

[28] Този текст е предаден почти изцяло от G. Walter, *op. cit.*, p. 255–368.

търси съюзници сред принцовете на империята, както и на изток и на север на континента, в Турция, в Полша, в Швеция и в последно време в Прусия. Въпреки това по време на предходната война Лондон не възприема силезийския спор на Мария-Терезия и след като личните ѝ интереси са задоволени, подтиква Австрия да се помири с Прусия, като се откаже от провинцията си. Обратно, Луи XV не запазва нищо от отнетите от Австрия белгийски завоевания. Дали от това трябва да се заключи, че традиционната омраза между Версай и Виена е станала анахронизъм и вредна за истинските интереси на двете столици? Влиятелният посланик Кауниц предлага сближаване още през 1749 г. От френска страна не се стига до това и пруският съюз оцелява, но се запазва известно подозрение към един партньор, който за три години сключва два сепаративни мира; що се отнася до Фридрих, през 1744 г. той не се чувства достатъчно подкрепен от Франция и се опасява да не стане първата жертва на бъдещия конфликт.

Освен това митнически спор поддържа озлоблението между Прусия, от една страна, и Австрия и Саксония, от друга. Завладяването на Силезия на практика позволява на Фридрих II да събира транзитни такси от традиционната търговия между Саксония и Полша. Саксония отвръща, като възстановява една бивша такса за спиране в Лайпциг, Фридрих постъпва по същия начин в Магдебург, а електорът в крайна сметка ограничава вноса на пруските стоки през 1755 г. Що се отнася до Австрия, тя налага високи такси за вноса на текстил от Силезия за бившите ѝ пазари в Бохемия и Моравия (1753 г.). Фридрих отвръща, като таксува австрийските и унгарските вина. Накрая контролът върху Одер и (чрез Магдебург) върху Елба позволява на Прусия да контролира част от обмена от юг на север, макар Висла да продължава да бъде основният голям път на търговията в Източна Европа.

Седемгодишната война (1756–1763) започва в действителност през 1755 г. чрез ненадейна атака на английския флот срещу френски конвой. Опасявайки се от френско-пруски репресии срещу Ханновер, Лондон спазарява с Русия ответен съюз, способен да откаже Фридрих от намеса (договор от Санкт Петербург, септември 1755 г.). Информиран за това, пруският крал се оказва обкръжен и смята, че ще парира удара, като се обърне директно към Англия: по този начин бива импровизиран Уестминстърския пакт за ненападение (януари 1756 г.). Но в контекста на вече започналата между Франция и Англия война, това е равносилно на обезсмисляне на френско-пруския съюз. В Париж посрещат много зле „напускането на Прусия“, а след като междувременно станалият канцлер Кауниц подновява предложенията си, през май 1756 г. се стига до известното „обръщане на съюзите“ и до

сключването на отбранителен съюз на континента между Франция и Австрия[29].

Влиянието на госпожа дьо Помпадур и на нейното протеже – младият абат Дьо Берни, натежава в полза на този договор и дори се твърди, че някои безочливи думи на Фридрих относно маркизата повлияват върху съответното решение. Що се отнася до императрицата на Русия, силно ядосана на пруския крал, чийто сарказъм към нея ѝ е добре познат, тя се смята за изиграна от Лондон и влиза в тесен съюз с Австрия и Франция[30].

Фридрих II се оказва изправен пред ситуация, по-лоша от тази, която е замислял, въпреки че френско-австрийският съюз е все още отбранителен: в Париж се надяват да посветят всичките си усилия на морска война. Но когато Фридрих научава, че Австрия съсредоточава войските си по границата на Силезия, той решава да пришпори нещата и да изпревари неприятеля: на 29 август 1756 г. той ненадейно нахлува в Саксония, въпреки че е неутрална, като по този начин дава знак за континентална война, която паралелно с отвъдморската френско-английска война ще продължи до 1763 г.[31] Бързите успехи, който той смята да постигне срещу почти обезоръжения електорат, трябва да му помогнат да отдалечи войната от собствените му държави, да разшири оперативната база и да си набави значителни ресурси. Правдоподобно е той да е мислел и за поне частична анексия на Саксония, чиято граница по това време е доста близо до Берлин и чието завладяване, както отбелязва в завещанието си от 1752 г., би било едно от най-полезните за окръглянето на пруската територия[32]. За целите на общественото мнение той защитава необходимостта от превантивна война и се мъчи да разпали чувствата на протестантите за тази война, която ще противопостави двете големи католически сили.

---

[29] R. Waddington, *Louis XV et le renversement des alliances,* 1896; L. Schilling, *Kaunitz und das Renversement des alliances*, Berlin, Duncker & Humbolt, 1994.

[30] За Франция съюзът с Австрия и Русия довежда до чувствително охлаждане на отношенията с Османската империя, която се сближава с Прусия, без обаче да се замеси в конфликта: през 1761 г. е подписан договор за приятелство. Добрите пруско-османски взаимоотношения впоследствие ще изиграят важна роля, която не е за подценяване.

[31] Нападението срещу Саксония е дотолкова по-болезнено за Франция, доколкото дофинът е женен за дъщерята на електора Август III. В своята „История на Седемгодишната война" Фридрих II отрича да е бил агресор, тъй като коалицията е била вече сформирана, и оправдава атаката срещу Саксония с комбинациите на нейния министър Бюл с Австрия (*Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, p. 399–421).

[32] G. Walter, *op. cit.*, p. 331. По време на последвалите преговори, водени паралелно с военните операции, Фридрих се опитва многократно да получи дял от Саксония.

На първо време пруската агресия позволява на Австрия да използва френския съюз. Освен това Фридрих е отхвърлен от империята, която мобилизира срещу него „армията на областите", нищо че тя поскоро е символична, отколкото опасна. Швеция най-после се присъединява към коалицията. Прусия е принудена да се защитава по цялата граница, а съотношението на силите би направило разгрома ѝ неизбежен, макар първоначално Фридрих да извлича полза от бързината си. Завладяването на Саксония изисква само няколко седмици. Дрезден бива превзет без бой, след което саксонската армия капитулира при Пирна (16 октомври 1756 г.) след неуспеха на австрийска маневра за отвличане на вниманието при Лобозиц. Осемнадесетте хиляди саксонски пленници биват включени със сила в пруската армия. Докато електорът Август III се спасява във Варшава, страната на практика бива анексирана, държавната хазна е заграбена, а населението е притиснато от „военната директория", настанена в Торгау.

След тези първоначални успехи Прусия трябва да се изправи срещу коалицията. Разполагайки с централна позиция, способна да се придвижва бързо в ограниченото пространство благодарение на широките водни пътища на Елба и Одер, господар на мрежата от саксонски градове, свързани помежду си с множество пътища, Фридрих има преимущество, от което се възползва, за да атакува враговете си поотделно. Преди французите да успеят да пристигнат на неговите граници, той се насочва срещу австрийците в Бохемия и обсажда Прага; но е принуден да се оттегли след разгрома му при Колин (1757 г.) от генерал Даун – нов, по-опасен от принц Карл Лотарингски противник. Междувременно шведите атакуват Померания, французите окупират Източна Фризия и се насочват към Везер, а руснаците обсаждат Мемел. През октомври дори дръзка разузнавателна операция позволява на австрийския генерал Хадик да окупира за няколко часа Берлин, но той няма присъствие на духа да разруши арсенала и фабриките за оръжие.

Посредствеността на френските генерали улеснява Фридрих, който благодарение на бързия си марш успява да оправи положението. През ноември той премазва Субиз при Росбах, след това се обръща срещу австрийците на Карл, които разбива един месец по-късно при Лойтен (или Лиса), в Силезия, и това е най-блестящата му победа. Поражението на французите има голямо отражение върху един вид германско национално чувство, изразяващо се в известен брой песни и памфлети[33]. Голяма част от общественото мнение, най-вече това на протестантите, приветства победите на пруския крал. Във Франкфурт

[33] Това чувство е изразено и в „Пруски военни песни" на Глайм. Но мнозина отказват да вземат страна, тъй като имперската армия е също сред победените при Росбах.

младият Гьоте и баща му са изцяло „фридриховци“ (*fritzisch gesinnt*), докато дядото е на страната на Мария-Терезия[34].

Фридрих има известна популярност дори във Франция, която е подхранвана от възмущението, предизвикано от слабото френско командване и от факта, че Луи XV предпочита да се отклони от европейската военна сцена. Френските армии действат вече единствено в Западна Германия срещу предимно хановерска армия, талантливо командвана от херцог Фердинанд фон Брауншвайг, зет на Фридрих II[35]. Въпреки това рейнските херцогства остават откъснати от останалите пруски владения, както и Източна Прусия, на практика анексирана от руснаците за остатъка от времетраенето на войната. Но британските управляващи, убедени във възможностите на своя съюзник и нежелаещи да се намесват лично в конфликта на континента, му отпускат твърде важните за него субсидии (април 1758 г.).

Фридрих вече има само два опасни противника – австрийците и руснаците, и се мъчи да попречи на обединението им, като последователно предприема офанзива срещу единия и срещу другия. Не може да победи австрийците в Моравия, не успявайки да превземе Олмюц, но успява да отдалечи руснаците от Одер след частична победа при Цорндорф (август 1758 г.). Същевременно достигналите до Саксония австрийци му нанасят сериозно поражение при Хохкирхен. Фридрих започва да се отчайва, заговорва за самоубийство. Но бива отново спасен поради липсата на въображение или заради прекалено голямата деликатност на неговите врагове[36]. Австрийците се връщат за зимата в Бохемия. След две години жестокият и кървав конфликт все още не е довел до никакво решение в Европа. По друг начин стоят нещата отвъд морето, където англичаните постигат решителни победи.

Що се отнася до Прусия, тя понася огромни човешки жертви и е принудена да набира войници от цяла Германия по най-спорен начин. Загубите са особено тежки сред офицерския корпус, като множество благороднически фамилии практически са обезглавени, което принуждава Фридрих противно на желанието си да повиши в чин хора от простолюдието; загиват 33-ма генерали, сред които победителят от Молвиц – Шверин, и двама от приятелите на краля – Винтерфелд и

---

[34] J. W. von Goethe, *Poésie et vérité*, Aubier, 1941, препечатано през 1991, p. 36.

[35] Да не се бърка херцог Фердинанд фон Брауншвайг с неговия племенник, победен при Валми, който също служи по време на Седемгодишната война.

[36] Фридрих обяснява донякъде неуспеха на враговете си с „прекалено изтънчената и усложнена политика на виенския двор“, загрижен да запази собствените си сили в коалицията и поради това измъквайки се от прекалено натоварване. *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, t. 2, p. 303.

Кайт. Хазната е изпразнена, защото само кампанията от 1758 г. струва 26 милиона талера, докато наличните средства не надвишават 14 милиона. Някои от данъците вече не са събираеми, тъй като периферните провинции са окупирани от французи и руснаци. Тъй като извънредните облагания с данъци и субсидиите вече не са достатъчни, Фридрих стига до това да заповяда манипулиране на златното и сребърното съдържание на парите. Съотношението на силите изглежда отчайващо: 124 000 пруси и 70 000 съюзници (хановерци и хесенци) срещу 140 000 австрийци, 90 000 французи, 70 000 руснаци и 12 000 шведи; да не говорим, че 15 хиляди от пруските войници са набирани от някогашните имперски кръгове (групи от съседни области, формирани още през Средновековието – *б. пр.*) и не са добре подготвени. Във всеки случай Фридрих вече няма възможност да провежда отдалечени от центъра военни операции, още повече че войските му, комплектовани набързо, не са никак сигурни, нито добре подготвени. Не на последно място, тъй като вражеските генерали познават по-добре методите му на действие, имат възможност да му се противопоставят по-успешно. Поради това той предпочита да се ограничи с изключително отбранителна война, която дълги години опустошава засегнатите провинции, като се почне от Саксония и се премине през Силезия, Марката и Померания.

Прусите имат преимуществото да са в центъра на военните действия, докато австрийците и руснаците продължават да действат поотделно, без да координират напълно действията си. Когато успяват да сторят това частично, обединените Солтиков и Лаудон нанасят тежко поражение на Фридрих при Кунерсдорф, близо до Франкфурт на Одер (12 август 1759 г.)[37]. Кралят вече разполага само с 3000 мъже за защитата на Берлин, смята всичко за изгубено и оставя войната на генерал Финк фон Финкенщайн. Но тъй като победителите се разделят, без да консумират победата си, той поема отново командването, като не може да предотврати *Finkenfang*, капитулацията на корпуса на Финк при Максен, и завръщането на австрийците в Дрезден. 1760 г. също не донася някакво решение, макар австро-руснаците на генерал Тотлебен да окупират Берлин за няколко дни през октомври (в отсъствието на укрилото са в Магдебург кралско семейство), като събират налог от 1,7 милиона талера и разграбват Шарлотенбург, но пък пощадяват основните фабрики. Населението страда все по-жестоко, докато бандите от плячкосващи войници опустошават страната като по времето на Тридесетгодишната война. Що се отнася до Фрид-

[37] Именно по време на тази битка смъртоносно е ранен поетът Евалд фон Клайст; той ще се превърне в символ на офицера, който е чувствителен и идеалист.

рих, той нарежда да бомбардират Дрезден и да разрушат двореца на министър Бюл, като непрестанно изисква нови налози, които сриват саксонската икономика[38].

От този момент нататък, независимо от победите при Лигниц и Торгау, оцеляването на пруската държава е под въпрос, тъй като двете императрици са твърдо решени да върнат кралството до размера на бившия Бранденбургски електорат. Всяка поредна кампания отслабва позициите на Фридрих II, срещу когото все по-често протестират неговите генерали, а дори и брат му Хайнрих, чието умение в отбрана многократно осуетява окончателната катастрофа. През 1761 г. падането на Уилям Пит в Англия му отнема единствената външна подкрепа, защото новият крал Джордж III и неговият министър Бют желаят да приключат войната колкото се може по-бързо. След капитулацията на укрепените Швайдниц в Силезия и Колберг в Померания в края на 1761 г. австрийците и руснаците се настаняват на пруска територия, за да изкарат зимата там. Много скоро Фридрих се оказва обречен и се решава да загине заедно с кралството си.

Именно в този момент настъпва неочаквана развръзка, „чудото на Бранденбургския двор". На 5 януари 1762 г. императрица Елисавета умира ненадейно, а новият цар Петър III, голям почитател на Фридрих II, веднага прекратява военните действия, преди да сключи съюзен договор с пруския крал! Той връща без компенсации всички реализирани от руснаците завоевания. На свой ред и Швеция напуска коалицията, като оставя Австрия сама срещу Прусия. Когато Екатерина II наследява малко по-късно Петър III, тя прекратява съюза, но не подновява военните действия. От този момент Мария-Терезия се отказва да продължи войната и двете германски сили се примиряват с мирния договор, според който победители няма. Договорът от Хубертусбург (15 февруари 1763 г.) връща старото статукво, в това число и отказването на Австрия от Силезия. Няколко дни по-рано е подписано и Парижкото споразумение, което узаконява морските поражения на Франция, изразяващи се в напускането на Индия и Канада.

Този път Луи XV се сражава на страната на унгарската кралица, но последиците са още по-гибелни от времето, когато се бие за пруския крал. Френското обществено мнение, включително това на „философите", резервирано вече относно преобръщането на съюзите, изпитва нещо като носталгия към съюза с прусите. Всичко това, прибавено към възхищението от този, който съумява да се противопостави на най-лошото и да надмогне превратностите с изключителна издръжли-

[38] Например 800 000 талера по време на повторното превземане на Лайпциг през ноември 1760 г. Сумата бива авансирана от Гоцковски, който печели от това 30%, като играе с добрите и с „манипулираните" талери.

вост, преди да бъде възнаграден за това от неочакваната развръзка, допринася за бързата героизация на Фридрих Велики. Що се отнася до Прусия, сред изпитанията тя стига до статута на пета сила, „най-малката сред великите сили", а съперничеството ѝ с Австрия ще си остане десетилетия наред един от основните фактори на европейската история. На първо време това се изразява в нещо като студена война, като всеки от двамата съперници ревниво наблюдава действията на другия предвид това да му попречи да подобри положението си. Но споменът от изживените изпитания допринася за запазването на мира на континента, който до Френската революция изживява само периферни или ограничени локални конфликти.

През тридесетте години мир особено драматичната Седемгодишна война си остава „последната война" и тя става обект на поредица от разкази и анализи. Военни историци и теоретици се надпреварват да проникнат в тайните на пруските успехи[39]. Несъмнено Фридрих не винаги е побеждавал, съвсем не и когато по-късно победите му биват анализирани от гледна точка на опита от френските войни по време на Революцията и на империята, те самите сякаш изглеждат донякъде безлични и често успешни. Те се обясняват с посредствеността на неговите противници, както разкрива Жомини през 1811 г.: „Сред тълпата от посредствени хора, които се умилкват около Фридрих II, този владетел изпъква с великански ръст. Но в наши дни дори един обикновен генерал, ако се окажеше на мястото на Даун след Колин, би разгромил врага си."[40] Най-добрият австрийски главнокомандващ, Лаудон, е подценяван. Когато на Света Елена Наполеон прави обзор на войните на Фридрих II, открива многобройните груби грешки, включително тези по време на голямата победа при Лойтен. Той признава на Фридрих единствено дързостта му, но тя често е безразсъдна и катастрофална заради последиците от нея[41]. Не на последно място мащабът на Седемгодишната война е много скромен, ако го сравним с този на по-късните войни: при нея няма далечни кампании, нито многобройни бойни полета. Това се обяснява с наличните средства, както и със стратегическата предпазливост на главния герой,

---

[39] Освен „Мемоари" на Дюкло, които циркулират в ръкопис, две истории на Седемгодишната война постигат голямо разпространение, тази на Х. Лойд, продължена от Темпелхоф, и тази на Ж. В. Аркенхолц, преведена на френски през 1789 г. Що се отнася до Гибер, неговото „Общо есе по тактика" (1772 г.) е плод на разсъждения относно кампаниите на Фридрих II.

[40] H. de Jomini, *Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II,* 1818, t. 3, p. 323.

[41] Napoléon, *Précis des guerres de Frédéric II,* Paris, 1823, преизд. в том 32 от *Correspondance de l'empereur Napoléon I,* 1870, p. 161–243.

обсебен от примера на Карл XII, на чиято слава завижда, но от чийто край се бои.

Въпреки това в годините между 1763 и 1792 г. Фридрих изглежда като гигант, а цяла Европа иска да разбере и да имитира методите му. Пруската кавалерия се проявява великолепно под командването на Цитен или Зайдлиц, но особено възхищение поражда пехотата, която е идеално подготвена, превъзхождаща другите по бързина на стрелбата и непоколебимостта под вражеския огън. Затова останалите се опитват да копират, включително във Франция, строевите лагери на Фридрих II, дори да въвеждат боя с пръчки по пруски маниер. Но разискването засяга най-вече използваната от великия човек тактика и то се фокусира по доста педантичен начин върху прословутата „фаланга", превърната в теория лично от Фридрих. Този вариант на „тесен строй" (или фронтално напредваща бойна колона), вдъхновен от примера на тиванския генерал Епаминонд, цели усилието да се насочи върху една от точките на противниковата линия, за да я разкъса. На практика това е равносилно на извършване на нещо като обход пред противника, който е възможен единствено благодарение на създадения у войниците автоматизъм. Тази операция е твърде рискована, макар Фридрих да умее да се възползва ловко от извивките на терена или на горите, за да замаскира придвижването си: тя е успешна само един път, при Лойтен. Вярно е, че при враг, който е по-скоро загрижен да запази укрепената си позиция, отколкото да предприеме атака, опасността е по-малка, отколкото си я представя Наполеон, когато критикува строго пруския крал. Но вероятно императорът е прав, когато твърди, че „Фридрих се подсмива", четейки вещите коментатори на неговия загадъчен боен строй.

В действителност Фридрих въобще не прави нововъведение. Навярно опитва някои нови методи, като атаката с щик през 1753 г., възможно е дори да се вдъхновява от враговете си, като натоварва с още по-отговорна роля артилерията и като разделя понякога към края на войната армията си на самостоятелни корпуси. Но той дължи преимуществото си предимно на бързината на стрелбата и на дисциплината на хората му, дресирани да се боят повече от офицерите, отколкото от вражеските гюллета. Въпреки това той трябва да се съобразява с непрестанния страх от дезертьорството, което ограничава способността за придвижване и не му позволява да извършва както нощни походи, така и прекосяване на гори. Войниците трябва непрестанно да са в група, заобиколени от хусарите: и дума не може да става да ги оставят да се бият като свободни стрелци или да се разпръсват в търсене на храна. Следователно подобно на всички генерали от онова време Фридрих остава зависим от продоволствените си линии и от вещевите складове, което ограничава въображението му на стратег. Все пак той

много добре разбира необходимостта да съсредоточи своите сили и да степенува важността на целите, които си поставя. „Трябва да умееш да губиш уместно, да жертваш някоя провинция за врага, а междувременно да настъпваш с всички сили срещу останалите, да ги принудиш да се бият, да полагаш крайни усилия да ги разгромиш и тогава да удариш другите."[42] В това отношение той няма по-добър ученик от Наполеон.

На практика Фридрих не разполага с инструменти, които да му позволят да извлече цялостен резултат от тези принципи. Но често се проявява като умел тактик. Като цяло той предпочита да запази инициативата, смятайки, че „един от най-погрешните принципи във войната е да стоиш в отбрана и да оставиш врага да вземе инициативата в свои ръце; по принцип този, който остава на отбранителната линия, трябва със сигурност да загуби". Той съумява да покаже въображение и дързост, понякога самонадеяност, но най-хубавото е, че тъй като суверен и генерал са обединени в една и съща личност, той не трябва да се страхува от порицание в случай на неуспех. Ходовете му могат да се променят в зависимост от обстоятелствата, въз основа на идеална схема за странично обхождане, и той често се възползва от резултатите от допуснатите грешки. Но по принцип победите му са трудни, скъпоструващи и рядко решителни поради недовършено докрай преследване – Лойтен е единственото изключение. Това се дължи не толкова на недостатъците на кавалерията му, която обикновено превъзхожда противниковата, колкото на необходимостта да не разтегля прекомерно своите войски поради опасност от дезертьорство; но и в този случай сме свидетели на пределите на Фридриховия гений. За разлика от примера на Наполеон по-късно той не показва непосредствено превъзходство във военното изкуство и постепенно овладява този занаят след изучаване на миналите военни кампании и разсъждение над собствения си опит. Характерът и философията му обаче му позволяват да превъзмогне обезсърчението след загубите, като се докосва до идеята за самоубийство както в древността, чете Расин или пише стихове на френски[43].

Това съчетание от робуване на военното дело и уникална личност въобще не може да се транспонира на чужда земя, но престижът на победителя от Седемгодишната война е огромен, като се разпростира

---

[42] Цитирано по Christopher Duffy, *Friedrich der Grosse, ein Soldatenleben,* Zürich, Benziger, 1986, p. 431.

[43] Виж *Mes entretiens avec Frédéric le Grand,* свидетелство на неговия швейцарски четец Анри дьо Кат, който не го напуска през войната. Критическо издание от R. Koser, *Unterhaltungen mit Friedrich dem Grossen,* Leipzig, 1884 (текстове в оригинален френски вариант).

върху неговите генерали, включително върху брат му и върху племенника му – бъдещия херцог Фон Брауншвайг, утвърждавайки в течение на почти половин век убеждението, че пруската армия е най-добрата армия в Европа.

В дългосрочен план моделът на „краля конетабъл" ще респектира всички наследници на Фридрих II: пруският крал смята за редно да застане начело на армиите, което се оказва не особено удобно, тъй като поредният крал не винаги притежава необходимите качества. Присъствието на Фридрих-Вилхелм във Валми и това на наследника му в Йена създават впечатлението за двойно командване, което въобще не улеснява задачата на неговите генерали. Вилхелм I, тъй като е крал войник, съумява да бъде по-дискретен, като се ограничава да вдъхновява войските си през 1866–1871 г. Но неговият немирен внук (Вилхелм II – *б. пр.*) смята да се намеси по-пряко в операциите през 1914 г., в ущърб на генералите, които в крайна сметка го затварят в някакъв стенен шкаф заедно с униформите му.

Позоваването на Седемгодишната война и на оправдания от победата си Фридрих II втълпява най-сетне на пруските и на германските военни известен цинизъм в избора на средства. По силата на принципа, според който необходимостта диктува нещата и който се използва за оправдаване на превантивната война от 1756 г., никакви скрупули не могат да спрат през 1914 г. нарушаването на белгийския неутралитет, както някога и този на Саксония, да не говорим за опасността от ускоряване на противниковата коалиция. Що се отнася до финалното чудо от 1762 г., то заличава за поколенията понесените страдания и предотвратената в последния момент катастрофа. Споменът за него през 1945 г. допринася за поддържането и на най-безумните надежди за обрат в положението, като смъртта на Рузвелт идва навреме, за да ги оправдае за кратко.

ШЕСТА ГЛАВА

Славата на „стария Фриц“ (1763–1786)

1. Възстановяването

Когато на 30 март 1763 г. Фридрих II най-после се завръща в столицата си след седемгодишно отсъствие, очакван от население, готово да го чества като герой, той отказва всякакви почести, изчаква вечерта и избягва да минава през центъра на Берлин. Твърде много мъртвци и разруха са цената на неговия триумф. В крайна сметка той го постига в тази последна битка, успявайки да умилостиви съдбата със своята упоритост. Но равносметката е много тежка за Прусия, в която редица провинции са опустошавани от врага години наред – Померания, Силезия и най-вече Ноймарк[1]. Освен чисто военните загуби, оценявани на 180 000 убити (половината от които са пруски поданици), повече от 400 000 души загиват или напускат страната, което е 10% от населението; 13 000 къщи са напълно разрушени, хиляди други частично, град Кюстрин е превърнат в пепелище, множество села са почти запустели, нивите са оставени необработени, конете са намалели с 60 000, а добитъкът изчезва наред с посевите. „С една дума, покрусата е тотална“, констатира кралят в своите „Мемоари“. Към това се добавя доста обяснима морална разпуснатост: „Духът на справедливост и ред е заменен от долен интерес и анархистки безпорядък“, оплаква се Фридрих. Печалбите от войната облагодетелстват търговците и банкерите евреи, които живеят охолно, докато аристокрацията е частично разорена[2]. Самата армия също не е пощадена: „Седемнадесет битки погубиха цвета на офицерите и войниците; полковете бяха разбити и окомплектовани частично с дезертьори или пленени вражески войници. Редът беше почти изчезнал, а дисциплината бе западнала до-

[1] Източна Прусия, окупирана в течение на пет години от руснаците, страда доста по-малко. Нейният елит си сътрудничи с окупатора, който запазва областта, която като че ли подготвя за анексиране.

[2] Виж дневника на камерхера Фон Лендорф, цитиран от P. Brandt, *Preussen, Versuch einer Bilanz*, t. 3, p. 56. Банкерът Ефраим поръчва да му построят между 1762 и 1766 г. великолепен дворец, разрушен през Втората световна война, но построен отново по времето на ГДР за нуждите на музей.

толкова, че старите ни пехотни полкове не струваха повече от новата войска.“ Следователно се налага бързо възстановяване и Фридрих няма друга алтернатива: „Вътрешното управление погълна цялото ми внимание.“[3]

Парадоксално, но държавата не е съсипана, само е малко задлъжняла за разлика от Австрия, чиито финанси са обременени за дълго време, от Франция и дори от Англия. Макар войната да коства на Прусия 140 милиона талера, накрая Фридрих успява да възстанови в хазната средствата, с които тя разполага в началото на военните действия, тоест близо 15 милиона талера[4]. „Когато мирът беше сключен, в касите имаше средства, създадените за кампанията складове бяха пълни, а конете за армията, артилерията и обоза с продоволствията, всичко беше попълнено и в добро състояние.“ Но част от тези ресурси идват от паричните машинации, които оказват влияние върху икономиката след възстановяването на мира. От 1750 г. Прусия сече много търсените златни „фридрихи“ с номинална стойност от 5 талера, като самият талер има сребърна себестойност. Това двойно определение позволява напасване в зависимост от вариращия курс на двата метала[5]. Но Фридрих не се ограничава единствено със спекулацията с обменния курс: по време на войната той арендува монетата на предприемачи евреи, Гумперц, след това Итциг и Ефраим, които натоварва да секат девалвирани пари, за да плаща на войниците и за доставките. В новите фридрихи, сечени с английско злато, влагат известно количество мед и по този начин сечените в окупирана Саксония пари с образа на Август III са още по-денатурирани. Що се отнася до сребърните монети, тяхната девалвация достига почти две трети. *„Von aussen Silber, von innen schlimm/Aussen Friedrich, innen Ephraïm“*[6], шегуват се берлинчани. Това парично обезценяване, комбинирано с предизвиканата от войната оскъдица, води до голяма инфлация, особено жестока за най-бедните. В Берлин цената на хляба през 1763 г. достига най-високото си за века ниво: една трета от жителите се прехранват от милостиня.

Когато Фридрих започва без забавяне да възстановява нормалното положение, лекарството се оказва по-лошо и от болестта. Монетният

---

[3] Цитати, взети от „Мемоарите“, отнасящи се за времето между 1763 и 1775 г., *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, t. 2, p. 312, 389.

[4] Войната е финансирана частично от английските субсидии (27 милиона), докато наложените на Саксония контрибуции предоставят малко повече. Паричните печалби носят почти също толкова.

[5] Една сребърна марка от 234 грама отговаря на 14 талера. Следователно това е класическа биметална система: през 1764 г. златният фридрих е преизчислен на 5 талера и 8 гроша.

[6] „Отвън – сребърни, отвътре – фалшиви пари, отвън – Фридрих, отвътре – Ефраим.“

двор изтегля девалвираните монети, за да ги претопи в такива с покритие отпреди войната, а кралят налага обмяната им с указ от 1764 г. Но някои от изтеглените монети продължават да циркулират, като пораждат всеобща несигурност. Отгоре на това рязка дефлация последва предходната инфлация, оскъпявайки задълженията и пораждайки фалити и безработица, включително в текстилния сектор: между 1761 и 1765 г. една шеста от становете за коприна и близо 40% от становете за вълна изчезват. Прусия изпитва и ефекта от серия от банкови несъстоятелности в Амстердам и Хамбург, което затруднява най-големите предприятия: Гоцковски банкрутира през 1766 г., Шплитгербер и Даум също е засегнат; през 1767 г. берлинският съд обявява повече от 100 фалита.

Кралят няма никакво влияние върху тази конюнктура, чиито механизми не разбира добре. В объркаността си, нямайки доверие на прекалено мъдрите съвети на своите министри, той се оставя да бъде направляван от доста странен финансист, генуезеца Калцабиджи. По негов съвет през 1765 г. основава банково дружество, първоначално нестабилно, но което след няколко години и след преобразуване ще се превърне в Държавна банка на Прусия и ще процъфтява до края на монархията. На първо време Фридрих се заема да работи за „възстановяването", тъй както баща му прави това за пруска Литва един век по-рано, като незабавно мобилизира всички средства на абсолютистката държава. Той става „бакалин": брои къщите, които трябва да се поправят, кравите и овцете, които трябва да се подменят, прави всевъзможни статистики относно понесените загуби и пътува многократно в провинциите, за да успокои хората и лично да прецени нуждите. „Нямам какво особено да дам", предупреждава той, но успява да се заеме с най-спешното. Бързи мерки позволяват раздаването на известни обезщетения, но най-вече дърва от кралските гори, както и продоволствия и семена, купени в Данциг или изтеглени от армейските складове. Армията връща 60 000 войници и 35 000 коня в земеделието, като се съгласява да намали временно състава си с повече от една четвърт. За да се ускорят нещата, специални комисари са натоварени да координират преустройството: Шлабрендорф в Силезия, Бренкенхоф в Померания и Ноймарк. Намаляват се данъците, облекчават се повинностите, дължими от селяните. Така за пет-шест години, чрез разход, изчислен от Фридрих на около 20 милиона талера, успяват да достигнат известна нормализация.

Демографските загуби обаче съвсем не са възстановени и отново се прибягва до систематично заселване, съпътствано от дейности по залесяване, облагородяване и пресушаване. Във Фризия се строят диги; след дренаж и облагородяване брегове на Нетце (Нотец) и Варта могат да посрещнат нови 15 000 жители; блата са пресушени и

в Померания, и в Марката. Държавата помага и на аристокрацията да подобри състоянието на собствените си земи. Накрая се подновява методичното набиране на имигранти от чужбина, за да бъдат настанени или като занаятчии в градовете, или най-често като земеделци, почти винаги във владенията на държавата, върху изоставени през войната или наскоро разорани земи. Това води до създаването на множество селища. Така че благодарение на всичко това и на свръхвисоката раждаемост през 1773 г. населението вече видимо превишава своето равнище от 1756 г.

Общо взето, земеделската колонизация по времето на Фридрих II вероятно е позволила в селата на Прусия да бъдат настанени около 250 000 души, а други 100 000 се установяват в градовете. Суверените на Русия и Австрия впрочем следват този пример: Екатерина II на Волга, а Йозеф II в Банат, но в по-скромен мащаб особено ако съотнесем брутните числа на имигрантите към населението на съответните държави. Постоянното усилие на пруските владетели компенсира частично демографското изоставане на техните държави, като е пресметнато, че през 1786 г. повече от 10% от жителите в кралството са заселници или потомци на заселници, пристигнали век по-рано[7]. Но пруското население нараства и благодарение на нови териториални завоевания.

2. Фридрих II – арбитър на Европа

След Седемгодишната война Фридрих II въобще не възнамерява да разпалва нови конфликти, но не се е отказал да се възползва от вероятните нови възможности за окръгляне на държавите му. Те са твърде оскъдни, за да може Прусия да влезе напълно в ролята си на велика сила, а разпокъсаността им ги прави особено уязвими. В случай на война рейнските херцогства и Източна Прусия са незащитими: „Това е равносилно да направиш жертви, преди да си влязъл в играта“, подчертава кралят в своето завещание от 1768 г. „Това са доходи, които вече не влизат в хазната, за да бъдат използвани за извънредни разходи. Това е ковачница на новобранци за армията, от която вече не можете да се възползвате“. Оттук на първо време следват два извода, „да се поддържа добра икономика, за да има с какво да се издържат при бедствия“, и да се поддържа „многобройно военно съсловие“, което да е добре подготвено. „Вашите войски трябва да са по-добри от тези на съседите ви; за това трябва да се грижите

[7] За сравнение през 1880 г. 20% от жителите на САЩ са там едва от 1820 г.

всекидневно."[8] В краен случай трябва да се опитат да си осигурят съюзник, по възможност Русия, която показва през войната колко е опасна особено когато действа съгласувано с Австрия, докато е съвсем неразумно срещу нея да се води война на нейна територия.

Накрая винаги трябва да се поддържа амбицията за разрастване. „Това, което не се постига от първия ден, с течение на времето узрява, а начинът да се укрие тайната амбиция е да се демонстрират пацифистки намерения до подходящия момент, когато тайните ви намерения могат вече да бъдат разкрити." Що се отнася до най-желаните цели, то това са съседните до сърцевината на Прусия провинции, тоест на първо място Саксония, а след това полска Прусия и Данциг. Тези придобивки са много по-стойностни от отдалечените владения и ако се наложи, Фридрих би се съгласил да направи размени. Но „най-разумната политика е да се изчака случаят, да се види тогава каква е конюнктурата и да се използва в зависимост от това дали е изгодна. Тези, които претендират, че тласкат събитията, почти винаги грешат и плановете им пропадат."[9] Това зорко благоразумие, новост за подстрекателя от 1740 и 1756 г., вече се прилага, когато той пише тези редове.

Подялбата на Полша

Фридрих се отдава на вътрешното управление не само поради причинената от войната разруха, но и защото бърза да възстанови основите на своята мощ. Той не възнамерява нито да свали гарда, нито да се откаже от дивидентите от така трудно извоюваната победа. След няколко години армията достига предишната си численост и са инвестирани огромни суми за покупката на коне, за подобряване на екипировката, за увеличаване на складовете, за претопяването на стотици оръдия и за доокомплектоването на укрепленията на Силезия и Колберг. Така че Прусия наистина възнамерява да запази статута си на европейска сила, независимо от пълната си изолация и вътрешната си демографска и политическа малоценност спрямо останалите членове на „Пентархията"[10]. Но Фридрих II не желае да рискува всичко отново на бойното поле. След като се е доказала, армията вече ще служи повече за

---

[8] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich (éd.), *Die politischen Testamente der Hohenzollern,* Köln, Böhlau, 1986, p. 620–622.

[9] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich (éd.), *Die politischen Testamente der Hohenzollern,* Köln, Böhlau, 1986, p. 650–652, 658, 668.

[10] Австрия и Франция продължават да са съюзнички, а английско-пруските отношения са сериозно охладнели в края на войната. Що се отнася до Русия, тя вече не е ангажирана, но Фридрих се бои от нея повече отвсякога след опита от предходните години.

убеждаване или за разубеждаване, отколкото за бой: поради самото си съществуване и латентната си заплаха, тя става помощник в една твърде ефикасна дипломация.

Това бива проверено веднага след смъртта на саксонския електор и полски крал Август III, когато през октомври 1763 г. отново възниква полският въпрос. Полша отдавна живее в режима на „свободи" за аристокрацията, породил безсилието на държавата. Всяко избиране на крал предизвиква интриги, често подклаждани в чужбина, а Сеймът почти никога не може да вземе решение заради правото на *liberum veto*, или правилото за единодушието: един-единствен опозиционер е в състояние да „раздвои" Сейма и да предотврати приемането на някакво решение; тогава се налага да се разчита на цялата аристокрация, а няколко десетки хиляди души се събират в околностите на Варшава. Често създаваните фракции или „федерации" водят до въоръжени сблъсъци. Тази анархия улеснява намесата на съседните страни, още повече че „дисидентите" от преследваните религиозни малцинства, лутерани или православни, апелират за външна помощ. Впрочем въпросът за подялба на Полша непрестанно възниква в протежение на цял век.

През XVIII в. кралете на Полша от саксонската династия са принудени да помагат на руската политика, а Седемгодишната война настанява за пет години московските армии в северните части на страната. Курландия вече се е превърнала в протекторат на Русия под формалното управление на фаворит на императрица Елизавета. След смъртта на Август III руската императрица Екатерина II (Велика) възнамерява да наложи своя кандидат Станислав Понятовски срещу сина на починалия крал, поддържан от Франция и Австрия. В това Фридрих II вижда случай да услужи на Екатерина и да забие клин в опасния австро-руски съюз[11]. През април 1764 г. Прусия и Русия сключват отбранителен съюз в замяна на признаването на Станислав от Фридрих. Подписващите обещават освен това да запазят свободите на поляците, тоест да възпрепятстват всякакво укрепване на държавата. Но новият крал на Полша се сблъсква с част от общественото мнение, когато споменава, че възнамерява да даде равноправен религиозен статут на православните, които са многобройни в източната част на страната. Сблъскал се с „федерация" от недоволни, той апелира да бъде защитен от руското оръжие и граф Репнин, представител на императрицата във Варшава, който става истинският господар на страната. Поради невъзможност да се намеси пряко, традиционният защитник на Полша Франция

[11] A. Jobert, „Le grand Frédéric et la Pologne", *Revue historique*, t. CCIII, 1950; A. Sorel, *La Question d'Orient au XVIIIe siècle. Le partage de la Pologne et le traité de Kaïnardji*, 1878.

предприема действия в Константинопол, за да предизвика османската намеса: барон Тот и няколко военни съветници са изпратени в Турция и докато Барската федерация се вълнува в Полша, Високата порта започва военни действия срещу Русия (октомври 1768 г.). По тази причина съюзът с Фридрих II се оказва особено ценен за Екатерина. Кралят се възползва от това обстоятелство, за да предложи подялба на Полша, първоначално зле приета от императрицата, която разглежда републиката като извънреден протекторат. Но тъй като руските победи през пролетта на 1769 г. водят до завладяването на османските провинции Молдова и Влахия, Австрия на свой ред се надига. Император Йозеф II (който властва с майка си от 1765 г.), се среща с Фридрих на р. Найсе (Ниса) в Силезия. Преструват се, че се сдобряват, разменят си комплименти и си обещават да поддържат германския неутралитет, като същевременно наблюдават действията на Русия и Франция. Като за начало вземат няколко залози в Полша: Йозеф окупира анклава на Ципс, а Фридрих – областта Елбинг. 1770 година носи нови военни успехи за Екатерина: морска победа при Чешме, въстание на гърците в Пелопонес, окупация на Яш и Букурещ. В този момент двамата германски суверени преценяват, че е настъпил моментът да предложат посредничеството си. Фридирих и не мисли за битки: той уверява Волтер, че е станал пацифист заради страха от „философските цензури", и предпочита да напише стихотворението „Войната на федерираните", в което се подиграва на „глупостите на Красински, на Потоцки, на Ожински и на това множество от глупци, чиито имена завършват на „-ки"[12]. Но той проявява готовност да поеме съюзническите си задължения спрямо Русия в случай на австро-руска война. Именно тогава Екатерина намеква на преминаващия през Санкт Петербург Хайнрих Пруски за тройна подялба на Полша с цел да се осигури компенсация за Виена и да се предотврати всеобща война (януари 1771 г.).

Планът ще бъде осъществен през следващата година, след поражението на федерираните, нанесено им от Суворов и въпреки скрупулите на Мария-Терезия, която би предпочела да подкрепи Турция. През зимата биват подписани принципните договорености. Кралицата на Унгария „винаги плачеше и вземаше", подиграва се Фридрих, който демонстрира перфектен цинизъм. След като Франция не помръдва, договорът за подялбата или за „раздробяването" между трите монархии е подписан в Санкт Петербург на 25 юли (5 август) 1772 г.: той отнема от Полша 28% от нейната територия и близо 35% от населението ѝ. Русия получава Белорусия между Двина и Днепър (92 000 кв. км и един и половина милиона жители), а Австрия получава Галиция

[12] C. Mervaud, *op. cit.*, p. 414.

(83 000 кв. км, два милиона жители). Що се отнася до Прусия, то тя получава само 36 000 кв. километра и 600 000 жители. Това е точната цена на нейното добро посредничество, докато делът на Русия, колкото и значим да е, представлява важна концесия по отношение на претенциите ѝ спрямо цяла Полша; накрая Австрия получава предварително компенсация за вероятните облаги на Русия по Дунава[13]. По отношение на Русия и Прусия се подчертава и фактът, че анексираните територии се реституират на страни, които са ги притежавали преди и които Полша е заграбила вследствие от завоеванията си.

Във всеки случай пруската част е доста качествена, тъй като се касае за Кулм – с изключение на Торун – и за Померелия без град Данциг, както и за полунезависимото епископство на Вармия (Ермланд) и околията на р. Нетце (Нотец), тоест на коридора, който от три века разделя Бранденбург и Източна Прусия и който Фридрих описва през 1752 г. като едно от най-желателните „окръгляния" за кралството. От този момент то представлява едно неразривно цяло по протежение на Балтика. По такъв начин бившият домен на тевтонските рицари вече е възстановен и Фридрих II най-после може да се нарече „крал на Прусия", а не само „крал в Прусия". Освен това той присвоява течението на Висла между Данциг и Полското кралство, с всички произтичащи от това преимущества. Следователно Фридрих има пълното право да е удовлетворен, макар да повтаря, че е спечелил „само пясък, ели, изтравниче и евреи"[14].

При тази първа подялба на Полша грижата да се запази мирът и европейското равновесие надделяват над всичко останало. Варшавският сейм ратифицира принудителната и насилствена ампутация от 1773 г., след като напразно се е надявал на обрат във военната обстановка на руско-турския фронт: „Поляците, които трябва да бъдат разглеждани като най-повърхностната и най-безгрижната нация в Европа, твърдят без всякакво основание, че скоро ще унищожат делото на трите съседни сили", подиграва се Фридрих[15]. Що се отнася до общественото мнение на Запад, то въобще не реагира, като изключим католическия клир. Докато републиканецът Русо заклеймява подялбата, мнозина просветени умове я одобряват, надявайки се тя да сложи край на пос-

[13] Тези облаги са утвърдени през 1774 г. с договора от Кючюк Кайнарджа, който премества руско-турската граница на Днестър, оставяйки на Екатерина Керч, Азов и черноморското крайбрежие, с изключение на Крим и Ошаковата крепост. Освен това Русия получава правото да плава свободно в Черно море. Накрая императрицата получава и право на контрол върху румънските княжества и върху положението на християните в Османската империя, което ѝ открива пътя за нови намеси.

[14] Цитирано по P. Gaxotte, *Frédéric II,* Fayard, 1938, p. 489.

[15] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, t. 2, p. 373.

тоянната анархия, която многократно нарушава международния мир. Волтер подкрепя Екатерина още повече от Фридрих, осмивайки съюза на католиците и мюсюлманите срещу православните и одобрявайки вероятен „кръстоносен поход на Просвещението". Но той не споделя презрението на краля към тези „затъпели от най-глупавото суеверие умове" и дори подхвърля с известна ирония: „Бихте могли пътьом да се задоволите с още някоя провинция, за да се окръглите. Защото в края на краищата трябва да се забавляваме. Не може непрестанно да се чете, да се философства, да се съчиняват стихове или музика."[16] Фридрих обаче се разтревожва от публикуването на един анонимен памфлет – вероятно дело на англичанина Линдзи, но блестящо преведен на френски от служител от Външното министерство, Жерар, бивш консул в Данциг, – който отразява горчивината на френската дипломация, останала встрани от тези революционни промени[17].

Жителите на новата провинция Западна Прусия (*Westpreussen*), повече от половината от които са германци, най-вече в градовете, и поляци и кашуби в останалите части, като че ли не проявяват недоволство[18]. Равнището им на развитие впрочем изостава доста в сравнение с това на новите им сънародници и пропаст разделя елита от селската маса. „Щом влезеш в Полша, отбелязва един френски пътешественик, ти се струва, че си излязъл напълно от Европа: бедно, робско население, мръсни села, сламени колиби, които не се различават особено от примитивните хижи, всичко те кара да мислиш, че си се върнал десет века по-рано." После се появява замък, където те приемат със „стародавно и щедро гостоприемство, широки зали, вежливи юнаци"[19]. Първите описания на пруските чиновници също пресъздават жалката картина на областта, опустошавана в течение на век от безкрайни войни.

Фридрих си поставя задачата да я интегрира възможно най-бързо и да навакса изоставането ѝ благодарение на мащабно инфраструктурно строителство и настаняването на заселници: за петнадесет години са инвестирани 6 или 7 милиона талера. Той прокопава и Бромбергския канал между канала Нетце и Висла; по този начин още през 1775 г. непрекъснат воден път свързва Висла и Елба през Одер и Хавел. Освен това каналът спомага за отводняване на блатата при Нетце, които постепенно са пресушени и заселени, както и за увеличаване на дебита на Ногат за сметка на другия ръкав на Висла, от което най-голяма

[16] C. Mervaud, *op. cit.*, p. 415. За отношението на Волтер към Полша, виж J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*, 1952, p. 315–330.

[17] Виж писмото на Фридрих до Волтер от 26 март 1775 г. в: *Briefwechsel Friedrichs des Grossen mit Voltaire*, издадени от R. Koser и H. Droysen, t. 3, Leipzig, 1911, p. 334.

[18] Има само известно вълнение в южната гранична зона на Полското кралство.

[19] L. P. de Ségur, *Mémoires ou Souvenirs et anecdotes*, преизд. 1859, t. 1, p. 300.

полза има Елбинг, който трябва да конкурира останалия в Полша Данциг. Кралят не пропуска да постави под защита новите си територии, като започва строеж на изцяло нова крепост в Грауденц (Груджондз), на десния бряг на Висла, тъй като укрепените Торун и Данциг остават полски.

Но една от първите мерки, които Фридрих предприема, е да разшири кралския домен, като задължава полската аристокрация да върне на държавата срещу обезщетение „старостите", които е узурпирала: така се раждат 79 нови домена. Недвижимата собственост на църквата е частично секуларизирана, но кралят съумява да спечели прелатите с политика, аналогична на тази, която води в Силезия: той не връща на лутераните църквите, които полският крал навремето е конфискувал, и запазва събирането на църковния десятък. Настаняването на германски заселници (включително вюртембергци) в облагородените земи поднася нови примери за подражание (като селскостопански технологии – *б. пр.*) от полските селяни, като при това пруският крал няма намерение да реализира някакъв план за германизация, какъвто ще се появи през следващия век. Трябва да уточним, че у Фридрих няма и следа от германски национализъм. Вероятно той нарежда да секат възпоменателен медал с надпис *„Regno redintegrato"* (За обединено кралство), но не проявява никакъв интерес към стария рицарски дворец в Мариенбур – навярно за да не подхранва все още съществуващите протести на Тевтонския орден. Освен това и за миг не си помисля да изкорени езика или религията на новите си поданици, а точно обратното: той си представя своето кралство по-скоро като мултиетническа държава, подобна на Хабсбургската монархия, и учи на полски принца престолонаследник. Тази традиция ще продължи през целия XIX в.

От „картофената война" до „княжеския съюз"

Успешното споразумение, което Йозеф II и Мария-Терезия сключват с него относно Полша, не пречи на Фридрих да помни, че унизената и ограбена по време на „силезийските войни" Австрия продължава да бъде заплаха, ако не единствено за самия него, то поне за неговия наследник. Следователно той не престава никога да я наблюдава, още повече че новият император е също толкова предприемчив, колкото него на същата възраст. Йозеф II изказва възхищението си към пруския крал и на драго сърце би последвал примера му, за да заcили мощта на Хабсбургите чрез вътрешни реформи и външни завоевания. Що се отнася до Фридрих, той въобще не оценява високо своя последовател, чийто не особено любезен портрет обрисува в своите „Мемоари": „Този млад владетел демонстрира откровеност, която

като че ли е естествена; приветливият му характер изразява радост, съчетана с пъргавост; но наред с желанието да учи той няма търпение да се обучава. Това, което изпъква най-много в неговия характер, са черти, които му убягват и които разкриват огромната амбиция, която го изгаря."[20] Амбицията, която той смята, че се простира до Фриул, Босна, Елзас и Лотарингия, като не забравя отвоюването на Силезия, плаши Фридрих, още повече че в Йозеф той вижда „непримирим противник на Бранденбургския кралски двор"[21]. И за да бъде сигурен, че никога няма да забрави заплахата, той нарежда да окачат портрета на императора в спалнята му! Това вероятно е прекалено, но началото на наследяването на Бавария през 1778 г. показва, че опасенията му все пак имат известно основание.

Императорът демонстрира апетитите си три години по-рано, като окръгля своя дял от Полша с османската провинция Буковина, за да компенсира по-добре руското разрастване. Но той се подготвя предимно за баварското наследяване. След смъртта на електора Максимилиан III Йозеф през 1777 г. не остава пряк наследник и по право тронът трябва да бъде наследен от палатинския му братовчед Карл-Теодор, но Йозеф II има и няколко титли и двамата претенденти се договарят за подялба на наследството. Преди това императорът предлага на Франция да ѝ отстъпи Холандия, при положение че тя се съгласи за планираното окръгляне на наследствените държави на Австрия. Френският министър Шарл Вержен не демонстрира особена готовност: въпреки съюза и брака на Луи XVI и Мария-Антоанета, френските служби са пропити със старата омраза към Австрия; отгоре на това Американската война в този момент поглъща цялото им внимание. Що се отнася до пруския крал, то той не може да приеме замяната: от гледна точка на силата, печалбата (от придобиването на Бавария – *б. пр.*) би била чувствително по-голяма от загубата на Холандия. Затова когато Йозеф изпраща войските си в Бавария, противно на волята на майка му, която се опасява от реакцията на Фридрих, той веднага предприема решителни мерки, като първоначално се опитва да мобилизира германските владетели, а после като обявява война на Австрия (юли 1778 г.) и незабавно нахлува в Бохемия. Тъй като Франция остава неутрална и австрийците се барикадират здраво, войната затъва в калта на една студена и дъждовна есен и се свежда по-скоро до разграбване на картофените ниви, откъдето получава това име. След като прусите се завръщат в Силезия, Австрия приема френско-пруското посредничество, което води до Тешенския мирен договор, сключен през май 1779 г.: Йозеф II получава само областта Инфиртел (*Innviertel*), малка

[20] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, t. 2, p. 534.
[21] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, t. 2, p. 386.

териториална ивица, която измества австрийската граница чак до р. Ин, докато Фридрих II си осигурява в бъдеще наследството на неговите братовчеди на Ансбах и Байройт[22]. Решението на краля спъва донякъде хаотичната амбиция на императора, който винаги прави „втората стъпка, преди да е направил първата".

Един съседски сценарий се повтаря шест години по-късно. Междувременно вниманието на Йозеф II се обръща към Османската империя, където Русия отбелязва непрестанно нови точки. От 1770 г. Екатерина храни надеждата за нова гръцка империя, като дава на внуците си подходящите имена Александър и Константин. Планът сякаш е на път да се осъществи, като Йозеф се заема да се договори пряко с Екатерина, без знанието на майка му, за да реши както трябва турския въпрос и през 1780 г. лично отива при царицата. След смъртта на Мария-Терезия сближаването става под формата на истински отбранителен съюз, сключен за осем години (1781 г.). Този договор не е насочен директно срещу пруския крал и той прилежно спазва съглашението си с Екатерина, като дори същата година се присъединява към Лигата на неутралните, която тя сформира срещу морските нарушения на Англия по време на Американската война. Но австрийско-руското сближаване ограничава полето за действие на Фридрих II, който продължава да е доста изолиран в Европа. Това не му попречва през 1785 г. отново да постави Йозеф в шах.

Възможността за задействане на австрийско-руския съюз пропада още през 1782 г. вследствие от вълненията в Крим, но действителна подялба на Османската империя се предвижда за следващата година: Константинопол за Русия; Сърбия, Далмация и Босна – Австрия. Освен това предлагат Египет на Франция, но заплашителният отказ на Вержен, вече освободен от грижите за морската война, отдалечава крайния срок за планираната подялба. През 1784 г. Русия се решава да действа самостоятелно, за да подчини Крим. Лишен от своя дял от пая, Йозеф се връща към Бавария: този път той предлага на електора Карл-Теодор чисто и просто размяна на Бавария за Нидерландия, която е трудна за отбрана поради своята отдалеченост. Императорът се съгласява на размяна, но неговият братовчед и наследник, херцог Дьо-Пон, полковник на френски полк, протестира във Версай. Луи XVI все пак дава съгласието си, но при условие за съгласие и от страна на пруския крал – твърде малко вероятно, предвид доскорошния опит. Фридрих II не само че отказва, но създава княжески съюз (*Fürstenbund*), в който се включват Ханновер, Саксония, Баден и дори архиепископът на Майнц и който претендира, че защитава германските свободи срещу имперските амбиции. Йозеф II не настоява,

[22] Това наследяване се осъществява още през 1791 г. вследствие от продажба.

но съюзът от 1756 г. между Франция и Австрия явно напълно губи смисъл. Това става видно малко по-късно по повод р. Шелда: когато императорът противно на Вестфалските договорености възнамерява да отвори реката за навигация срещу него се изправят обединените Холандия, Франция, Англия и Прусия. Следователно в края на своя живот Фридрих успява да разруши опасното съгласие между двете католически сили. Вярно е, че на изток Русия заменя пруския съюз от 1764 г. за такъв с Австрия, но би могло да се заключи, че състезанието за Балканите би минирало за определен срок и това съглашение. Подстрекателят от 1740 г. и причинител на нападстта от 1756 г. завършва царуването си с аурата на всяващ боязън и респект мъдрец, гарант на мира и договореностите за разлика от прочулия се със своите объркани инициативи негов блед подражател (австрийският император Йозеф II – *б. пр.*).

3. Самотата на просветения деспот

Отшелникът от Сан-Суси

След завръщането си от Седемгодишната война Фридрих привидно възвръща навиците си, предшествали конфликта. Но тоновете вече не са същите. Той е остарял преждевременно: сбръчкан, прегърбен, схванат от подаграта, а характерът му е станал по-суров. Мнозина от близките му са починали, отнасяйки със себе си част от младостта му, като се почне от майка му и сестра му Вилхелмина. Трима от най-близките му генерали са загинали в битките. Блестящият приятелски кръг от Сан-Суси се е разпръснал отдавна: Алгароти умира през 1764 г., останал е само маркиз Д'Арженс, който е вече уморен от лошите номера, които императорът не може да се въздържи да не му погоди, и който бърза да се завърне в Прованс. Напразно Фридрих се мъчи да намери други известни сътрапезници. Волтер се въздържа да идва, макар кореспонденцията им да се възобновява през 1758 г. Дидро също се старае да не минава през Берлин, когато ходи в Санкт Петербург[23]. Русо се ограничава с приемането на пруското гостоприемство в Нойенбург. През 1763 г. Д'Аламбер прекарва известно време в Берлин, но се връща оттам, след като отказва председателството на академията. Публицистът Мелхиор Грим пребивава многократно и редовно праща своята „Литературна кореспонденция" на коронования литератор. Писателят Антоан дьо Гибер го посещава през 1773 г.,

[23] A. Hytier, „Le philosophe et le despote, histoire d'une inimitié", *Diderot Studies* № 6, 1964, p. 55–87.

принцът на Лин (Шарл-Жозеф) малко по-късно. Но Фридрих вижда как преминават само „литературни буболечки“, дошли да търсят убежище в Прусия, като Делил дьо Сал или абата Ренал, или любопитни хора, привлечени от репутацията му, като Лафайет и Буйие през 1785 г. Той все още изнася прекрасни монолози, но често скучае, тъй като няма вече нещо общо с поколението от 1760 г., чиито книги не изпуска, когато не го отчайват – така един труд на барон Холбах, „За човека“, съживява чувството му за полемика и го довежда до крайно отхвърляне на атеизма. На практика от обичайните партньори са му останали единствено лорд Кейт (Милорд маршал) – единствен оцелял от предходното поколение; швейцарският Лентул[24] – генерал Фон Кроков; полковник Гишар – хугенотът, когото той нарича Квинт Ицилий[25] – и четците му Кат, абат Дьо Прад, Дювал, както и в последните му години – библиотекарят Лукезини и лекарят Цимерман.

Фридрих се превръща в „отшелника от Сан-Суси“. Всекидневното му пространство се ограничава до няколко овехтели стаи, където той живее почти сам, с близките му женски хрътки, един прислужник и един секретар, пазен през нощта от четирима войници. Той спи в тясно походно легло със зелени завеси и въобще не се грижи за себе си. Неочаквана гледка за посетителите, които откриват този почти грохнал нисък мъж (1,65 м), с наклонена настрана глава от непрестанното свирене на флейта или седнал във фотьойла си, и виждат контраста между славата на героя и низостта на обкръжението му. Един австрийски генерал го описва през 1771 г. по следния начин: „Върху почти протритата си синя униформа той носи шал, от който би се срамувал и най-бедният от офицерите; шапката му като че е от времето на Седемгодишната война; ботушите му не са виждали четка от шест месеца. Стори ми се, че виждам спартанец, облечен като Диоген.“ Но той има гъвкава походка и когато говори, чарът му въздейства: усмивката, сините очи „ту хитри, ту проницателни“ и най-вече пъргавостта на речта му. Граф Дьо Сегир го посещава през 1783 г., когато преминава през Берлин на път за Санкт Петербург, където ще представлява Франция: „Синята му дреха, овехтяла като тялото му, дългите му ботуши, които стигаха до над колената, посипаното му с тютюн сако представляваха странно, но същевременно импозантно цяло. По искрящия му поглед се виждаше, че не е остарял; въпреки държанието му на *инвалид*, чувстваше се, че той все още може да се сражава като млад войник.“[26]

---

[24] По името на известния римски генерал, разбил войските на въстаналите роби, водени от Спартак. – *Б. пр.*

[25] По името на известния центурион Квинт Цецилий, участник в прочутата битка при Фарсал, чието име Фридрих погрешно произнасял като Квинт Ицилий. – *Б. пр.*

[26] L. P. de Ségur, *Mémoires ou Souvenirs et anecdotes, op. cit.*, t. 1, p. 289.

Фридрих си разрешава един-единствен лукс – колекцията му от ценни табакери, която го следва от една резиденция в друга, когато се мести между Берлин и Потсдам.

Всяка година животът на краля протича според един почти несменяем календар. Той започва годината в двореца в Берлин, където остава по принцип до рождения си ден на 24 януари: това е сезонът на маскените балове, на които благоволява понякога да се появи. После прекарва остатъка от зимата в стария дворец на Потсдам. През май подновява пролетните паради, които заемат няколко седмици в Берлин, най-често в пространството на Тиргартен, и завършват с тридневни упражнения; там кралят е много внимателен и взискателен. През юни следват други паради – в Померания и в близост до Магдебург. Фридрих се връща в Потсдам през юни, за да инспектира бюджета за следващата година. След това си дава шест седмици почивка в Сан-Суси, преди да тръгне в средата на август за големите маневри в Силезия, на които отдава особено значение и които изграждат или рушат кариерите на офицерите. Най-накрая в последните дни на септември идват маневрите в Потсдам, последвани от радости и награди, но и от нещо като много таен семинар с генералите – това поражда недоумение у чуждестранните наблюдатели, особено в периоди на криза, тъй като именно тогава, след прибирането на реколтата, войските могат лесно да попълнят личния състав и да започнат кампания.

Що се отнася до всекидневието, то също е едно и също. Станал в 4 часа, Фридрих пие чаша кафе със синапено семе (обичайно за Северна Европа по това време – *б. пр.*), прислужникът го бръсне, а той се пудри сам. Запознава се с рапорта на дежурния офицер, после преглежда кореспонденцията, дъвчейки закуската, хвърля някои от писмата в огъня и анотира други, а на трети отговаря. После приема министри и високопоставени чиновници и пише за тях своите прословути „кабинетни заповеди“ върху малки хартийки, приема още една-две аудиенции. Обядът е момент на отмора, прекарва го обичайно сред компания и му отделя достатъчно време. Той обича френските или италианските готвени ястия, по възможност с много подправки, и плодовете. Пие шампанско или бургундско вино, но мрази рейнското вино, което вероятно му напомня за бащината маса. Към края на неговия живот разговорите се свеждат до монолог на краля пред офицерите, принудени да му се възхищават мълчаливо. Следобед още малко работа със секретарите, изпращане на писмата, после свирене на флейта с преподавател или с някакъв малък оркестър, разходка в парка или занимание с писане на стихове. Най-после той се оттегля в 10 часа в стаята си и Кат или някой друг му чете някое френско произведение.

Именно сред такава твърде различна от тази във Версай и твърде

несъвместима с бароковия идеал за представяне на монархията обстановка царува вече повече от двадесет години най-абсолютният от всички монарси.

Едноличната власт

Фридрих II наследява от своя предшественик преустроена система на управление, пригодена към особеностите на една разнородна държава и широко базирана върху личния авторитет на суверена. Той лесно се намества в този модел и запазва бащините институции, като се ограничава единствено да добави нови структури при появата на нужда от такива, без да се грижи да преработва или да рационализира цялото. Този крал, толкова впечатляващ в доста отношения, не е творец за разлика от баща си – вероятно поради прекомерния си скептицизъм. Той смята за по-мъдро да не пипа това, което функционира, както се колебае и да подмени хората си от страх да не стане по-лошо. В крайна сметка въобще не го е грижа за системите или за личностите, тъй като всички механизми са в ръцете на всемогъщия крал и единствено той знае как да движи машината.

Според един израз, който той обича да използва, „суверенът е първият слуга на държавата“. Дори тази формулировка да отдава дължимото на духа на времето и да означава създаването на монархията въз основа на договор, тя не води до истинско скъсване с абсолютистката практика, освен до осъзнаване на собствения дълг, превъзхождащ този на повечето от останалите монарси. В тези свои разбирания Фридрих не включва изборната монархия или правото на народите да свалят суверена си. От практиката той установява, че владетелът се идентифицира единствено с интересите на цялата страна за разлика от провинциалните съсловия, както и от министрите. Във Версай, твърди той, „четирима министри управляват кралството; тези четирима крале нито се разбират, нито съгласуват някога действията си“ и в това е причината за упадъка на Франция. Ефективното управление на краля предотвратява този риск дори той да се нуждае от помощ за подробностите[27]. Освен това той е особено адаптиран към Прусия, тъй като „тази нация е непохватна и мързелива. Това са маси, които се движат според вашия импулс и които спират, ако за известно време спреш да ги буташ.“[28]

Основният орган на пруската администрация е Главната дирекция – колективна инстанция, която заседава всеки ден в берлинския дворец. Кралят председателства твърде рядко. Въпреки това през

[27] Завещание от 1752 г. – в G. Walter, *Frédéric II, roi de Prusse, op. cit.*, p. 304.

[28] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 498.

1748 г. той очертава нови правила за нейната работа: намалява заседанията на три часа, тъй като в останалото време заседателите само бъбрят или четат вестници, и изисква те да се обръщат към краля за всеки спор, който не може да бъде разрешен за шест минути. Що се отнася до останалото, той запазва създадените от баща му четири министерства, но по време на своето управление преразпределя техните задачи дори поради факта, че са налице нови териториални придобивки. Нещо като проконсулство, дублиращо съответния департамент и поверено на председателя Домхарт, обединява трите източни провинции. От друга страна, Фридрих създава последователно четири нови, намиращи се извън директорията, по-функционални министерства, с риск да предизвика объркания, тъй като разделителните линии могат да се окажат несигурни. Той никога няма предвид определена организационна схема на управление, като назначенията се извършват в зависимост от хората и за определени задачи, като някои министри получават няколко министерства, други си поделят само едно, докато се случва дори някое министерство да остане за няколко години без титуляр. Въпреки всичко съставът на висшата администрация остава почти постоянен по време на Фридриховото управление: преминава се от 5-има министри и 19 „тайни финансови съветници“ към 6-има министри и 24 съветници; за сметка на това броят на секретарите нараства от 45 на 80.

Към четирите департамента, които наследява, Фридрих добавя през 1740 г. и пети, натоварен с търговията и манифактурите, после през 1746 г. и шести, който да ръководи военното имущество. Към него през 1768 г. присъединява министерство на мините и през 1770 г. – министерство на горите, което поверява на министъра, вече натоварен с третия департамент в рамките на директорията. Към това се добавят известен брой самостоятелни дирекции, като пощите, монополът върху солта, управлението на Нойенбург и на Литва, образователните и религиозните дела, жилищата и др. Силезия е представена с отделно министерство. Правосъдието продължава да зависи от една напълно отделна администрация под властта на канцлера. Накрая, Министерството на външните работи, или „кабинетното министерство“, е секретна област, запазена за краля, комуто помагат едновременно множество министри – Подевилс, Финкенщайн и Херцберг са най-забележителните[29].

Но по времето на Фридрих II всички министри рано или късно са призвани да работят съвместно с краля, и то не лично, освен при нужда, а посредством писмени доклади – и той не се бои да се обър-

[29] W. Hubatsch, *Frederick the Great. Absolutism and Administration*, London, Thames & Hudson, 1973.

не към нисшите ешелони, когато прецени, че е полезно да го стори. Отговорните за департаментите редовно докладват за всички дела, дори за най-незначителните, а кралят очаква ясни бележки, тъй като не разбира „латинския на юристите". Той им отговаря непринудено, без използването на изрази от рода на „Ние, Фридрих, и т. н." а „Скъпи мой държавни министре", написано върху малки бележки. На Фридрих му е приятно да прави бележки в полето на докладите, често с ироничен, дори неучтив тон: „Тоя е луд", „Какъв глупак", „Редакторът е магаре" и др. От тази гледна точка той не е по-малко неприятен от баща си и английският посланик, свидетел на неговите грубости, заявява, че би предпочел да стане маймуна в Борнео, отколкото министър в Прусия. Неговите решения, наречени „кабинетни заповеди", се архивират незабавно, а след това се предават на заинтересуваните чрез секретари, чийто образец до смъртта си през 1768 г. е ценният и дискретен Айхел. Изчислено е, че между 1763 и 1786 г. Фридрих е съставял всекидневно по дванадесет такива решения. Те често са пикантни по форма и предават множество забавни историйки, илюстрирайки просветения здрав разум на краля и върховното му безразличие към рутината.

Безразличие откриваме и в концепцията му за правосъдието. Като просветен суверен той настоява то да е напълно независимо от изпълнителната власт и дори да е над краля, какъвто принцип е залегнал в подготвените от Кокчеи реформи[30]. За да бъде абсолютен монарх, кралят не е *legibus solutus*, тоест освободен от подчинение пред законите, а точно обратното. Един прословут анекдот, макар и апокрифен, преповтарян стократно в стихове и проза, популяризира себеотрицанието на Фридрих, който се отказва от някои работи по парка в Сан-Суси, тъй като един мелничар не искал да му продаде парцела си и заплашвал да се обърне към съдилището срещу краля: „Ваше величество, в Прусия все още има съдии!" Но, от друга страна, той не се отказва да бъде върховен съдия и макар да не се намесва толкова често като баща си и го прави само за да смекчи прекалено строгите наказания, понякога с риск да сгреши обвинява съдиите, че са несправедливи и повърхностни. „Решил съм никога да не нарушавам протичането на тези процедури", пише той в завещанието си от 1752 г. „В съдилищата именно законите са тези, които трябва да говорят, а кралят да си мълчи." Но веднага добавя: „Същевременно това мълчание въобще не ми попречи да не затварям очи пред поведението на съдиите. На владетеля се полага с подходящи примери да напомня за дълга им на магистратите, които биха злоупотребили с общественото доверие под

[30] Виж предходната глава.

закрилата на правото и правосъдието."[31] Накратко, за просветения господар правосъдието не би могло да бъде „власт" а ла Монтескьо, а най-много една делегирана власт.

Делото с друг мелничар, Арнолд, идеално илюстрира тази идея за правосъдието. Той отказва да плати арендата си на собственика благородник с мотива, че последният е издълбал в подножието на мелницата му езеро за шарани, което според неговите твърдения намалява дебита на потока и пречи на производството. По време на процеса съдиите обвиняват мелничаря, който не е съумял да докаже щетите си, и присъдата бива потвърдена след обжалване. Фридрих се възмущава, убеден, че съдиите са се произнесли така от социална солидарност, въпреки справедливостта. Той касира присъдата, после, тъй като тя е подновена, когато е доказано, че разположената между езерото и мелницата дъскорезница не е пострадала, той уволнява канцлера Фюрст и затваря за една година в Шпандау упоритите магистрати. Кралят съдник, неудачно въодушевен от този случай, получава аплодисментите на философите, които впрочем не са запознати из основи с делото, при положение че в случая той е нарушил основен принцип на Просвещението и е действал като „кадия"[32]. При други обстоятелства Фридрих пак проявява незачитане на формите на правораздаване, като осъжда високопоставени чиновници без солидни аргументи – като например известния финансист Йохан Готлиб фон Юсти – и като оставя с незаконосъобразно решение да изгният в затвора генерал Валрав и барон Фон Тренк. Баронът ще разчувства цяла Европа в навечерието на революцията с разказа за нещастията си. Тук се оказваме на границата с „правовата държава", впрочем твърде изпреварила редица други страни[33]. Но тези епизоди допринасят парадоксално за мита за справедливия крал, защитник на слабите срещу силните.

С течение на годините Фридрих все повече се дразни от посредствеността на служителите си, от известната тромавост и от това, което му прилича понякога на пасивна съпротива от страна на неговите чиновници, включително по фискалните въпроси. Оттам произтича желанието му за излизане от традиционните рамки и за прибягване до методи и хора, чужди на пруската бюрокрация. Той също така набира своите академици във Франция, наема „експерти" като генуезкия авантюрист Калцабиджи, за да основе банка, или твърде компетен-

---

[31] G. Walter, *op. cit.*, p. 257.

[32] Според формулировката на абат Дьо Вери, *Journal,* издаден от Jean de Witte, t. 2, 1930, p. 366. Присъдата бива преразгледана при управлението на следващия пруски крал.

[33] За предубедеността си към съдиите Фридрих вероятно е повлиян от кампаниите на Волтер срещу областните съдилища по повод на аферите „Калас" и „Сирван".

тния саксонец Хайниц, за да ръководи мините му, а през 1766 г. по съвет на Хелвеций поверява събирането на акциза на група французи от Генералната ферма. Това „главно управление на акцизите и пътните такси", обикновено наричано режия, не просто събира данъци, а е самостоятелно управление, поверено на много добре платени и заинтересувани от резултатите специалисти,. Под ръководството на Лае дьо Лоне, малката армия от 200 французи, подпомагана от около 2000 местни служители, които биват много скоро намразвани заради упражнявания от тях педантичен контрол, и още повече заради решението от 1768 г. за коригиране на тарифите. Макар да облекчава акцизите върху хляба и бирата, то ги увеличава за доста други хранителни продукти. Сложни списъци изброяват подробно видовете приходи от десетки такси, а трябва да се попълват и безброй формуляри. Всичките тези усилия ще донесат допълнителни годишни приходи от около 100 000 талера, или малко повече от 2 милиона до края на това Фридриховото управление. Освен това те доказват, че желанието да се наложи единна тарифа за цялата страна без оглед на местните особености, явно е прибързано[34]. Режията, получастна и противна на пруската традиция институция, силно критикувана от служителите, които тя конкурира, няма да надживее управлението на Фридрих II.

Впрочем подобна непопулярност обгръща и останалите монополи, които по принцип са дадени под аренда: към стария монопол върху солта Фридрих прибавя и лотарията (1763 г.), както и монополите върху тютюна (1766 г.) и върху кафето (1781 г.). Кралят преценява, че могат да се лишат от кафето, тъй като самият той е отгледан с бира. Опитва се да го таксува, след това да хвали предимството на местната цикория („пруско кафе"); в крайна сметка той решава следното: тъй като вносът на кафе на зърна струва скъпо на държавата, привличайки много пари, то поне да го превърне в източник на фискален доход. В резултат на това за около 400 грама печено кафе трябва да се заплати 1 талер (24 гроша) вместо 9 гроша. И тъй като на аристокрацията се позволява сама да пече кафето си, контрабандата процъфтява: малки групи от бивши войници стават „надушвачи", за да откриват нелегалните пекари.

Що се отнася до разходите, кралят наистина предпочита да е единственият съдник. За разлика от баща си той не е скъперник, но и се пази от всякакво разхищение. Той се смята едновременно за „пестелив и щедър". Пестелив е заради принципа да не пилее тъй трудно спечелените с „кръвта и потта на народа" пари, но и от благоразумие,

---

[34] Коригирането на тарифите върху акциза предизвиква бурни инциденти в Нойенбург, където кралят е принуден да се откаже от него. През 1772 г. то е премахнато и във Вестфалия.

предвид бъдещите нужди, в това число посрещането на очакваните военни разходи. По този начин той натрупва богатство, което според него трябва да позволи да издържи в две-три военни кампании. Преди Седемгодишната война той оценява на 5 милиона стойността на една година война, но после прави преоценка и тя се повишава на 15 милиона; в края на царуването си кралят ще има вече запас от 51 милиона талера. За да осъществи желаните икономии, той намалява и разходите за кралската власт, както и тези, необходими за функционирането на държавата. Той не поддържа кралски двор и си определя годишна издръжка от 120 000 талера. Заплатите на чиновниците са сметнати възможно най-точно: „Тази страна е прекалено бедна, за да дава големи издръжки на безделници. Докато може, трябва да се избират добри, работливи и дейни поданици и да им се предоставя това, с което почтено да се издържат." Но кралят трябва да умее да бъде и далновидно щедър, за да помогне на нещастните при нужда, да възнагради подобаващо изключителните заслуги, да облекчи нищетата и най-вече да инвестира напълно съзнателно в икономиката[35].

По бащиния пример Фридрих непрестанно насърчава макар и слабо конкурентните клонове от индустрията като копринената и по-късно порцелановата промишленост. Засаждането на черничеви дървета става обект на субсидиране, а кралят довежда професионалисти от Лион или от Женева. Кралската манифактура за порцелан (КРМ), създадена в Берлин през 1763 г., е следовник на фалирало частно предприятие. Целият престиж на марката със „син скиптър" не е достатъчен за осигуряване на пазари и фабриката никога не е на печалба. Фридрих II в желанието си да конкурира саксонския порцелан от Майсен, на чиято продукция се възхищава по време на войната, поръчва на КРМ царски шедьоври, като прекрасния сервиз, подарен на Екатерина II, или подаръци за приятелите му – Волтер също не е забравен[36]. Постепенно формите се развиват към класицизма и рисуваните декори, но сам за себе си кралят остава верен на стила рококо и на сините цветя („бледосиньото") – те са най-евтини и най-практични. Преди всичко се цели чрез развиването на национална индустрия за луксозни изделия да се предотврати прекомерното изтичане на пари за покупки от чужбина. Следва опит за износ на пруски стоки с помощта на дотации и това има успех, тъй като търговският баланс в края на Фридриховото управление отбелязва излишък от 4,4 милиона талера, по-голямата част от които се връщат в държавната хазна. Но

[35] Завещание от 1752 г. – в G. Walter, *op. cit.*, p. 300–302.

[36] Фридрих му изпраща много красив порцеланов сервиз през 1772 г. През 1775 г. в неговата манифактура се изработва и бюст на Волтер. C. Mervaud, *op. cit.*, p. 435–436.

се налага най-богатите поданици, в това число състоятелните евреи, да бъдат принудени да купуват известно количество произведения на пруската индустрия.

Друго насърчаване на икономиката е продиктувано от по-видими нужди, като например създаването от Шплитгербер на три захарни рафинерии в Берлин, или пък на „железарници" в горите (ковачници, работещи с дървени въглища). Все пак трябва да се отбележи, че държавата почти никога не се намесва като предприемач, а се ограничава да се присъедини към частната инициатива с помощи за около най-много осем-десет години – времето, за което една новопоявила се фабрика стъпва на краката си. И когато частното предприятие изпълни коректно задачата си, както е в сектора на силезийския текстил или на берлинската вълна, той го оставя да действа свободно, но определя регламента, необходим да гарантира качеството на продукцията. Бързият подем на металургията в Горна Силезия в края на управлението на Фридрих II свързва сектора на миите (Хайниц) с частните инвестиции[37]. Още през 1779 г. той позволява да се преустанови вносът на шведско желязо.

Земеделието също е обект на различни поощрения, в частност за насажденията: „Ние засаждаме ели в този пясък, за да се произвежда дървесина за отопление на селянина и впоследствие да се дава от горите строителна дървесина, която може да се продава в чужбина."[38] Други поощрения имат за цел да се развие отглеждането на картофи, което вероятно ограничава последствията от зърнената криза през 1770–1771 г. Накрая започва внедряването на детелината и на други фуражни култури в угарните полета с цел да се увеличи добитъкът по английски образец: кралят дава личен пример, поверявайки един от домените си на английски фермер.

За сметка на това след няколко опита за основаване на „азиатска компания" Фридрих се отказва да се конкурира с Франция, Англия, Испания и Холандия за колониите, тъй като прави това за известно време неговият прадядо. Въпреки придобиването на Емден и засилването ролята на Щетин закъснението и неблагоприятните моменти са твърде значителни. Пристигналите по-рано западни велики сили „заграбиха всички добри позиции"отвъд морето, констатира той с примирение. Във всеки случай „Прусия е сила на континента; необходима ѝ е добра армия и никакъв флот"[39]. Все пак през 1772 г. кралят основава

---

[37] Относно ангажирането на силезийските „магнати" в индустрията, виж T. Pierenkemper, „Unternehmeraristokraten in Schlesien", в E. Fehrenbach (dir.), *Adel und Bürgertum in Deutschland (1770–1848)*, München, Oldenburg, 1994.

[38] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 496.

[39] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 488.

морска търговска компания (*Preussische Seehandlungs-Gesellschaft*), с цел отново да постави под пруски флаг част от търговията със съседите, включително вноса на сол и износа на восък. Резултатите са доста отчайващи и в крайна сметка дружеството се слива с Пруската банка след назначаването на Щруензее за директор през 1782 г. Най-накрая Прусия се сдобива със собствен флот за улов на херинга, базиран в Емден; създадената през 1769 г. компания през 1782 г. разполага с 36 кораба, а на вноса от Холандия и от Скандинавия е наложено високо мито.

За разходите по осъществяване на икономическата си политика Фридрих черпи средства и от *Dispositionskasse*, специална каса, захранвана от някои приходи и от която се ползва единствено той, без да се налага да преминава през обичайните формалности. Що се отнася до извършването на обикновените разходи, то е стриктно контролирано и най-малката нередност или неразумно действие са санкционирани строго чрез уволнение или затвор.

До последния си ден кралят успява да дърпа здраво юздите на неговата монархия, която още приживе наричат „деспотична". Но той осъзнава, че тази задача става все по-трудна с разрастването на страната и пропорционално засилващите се външни заплахи. Най-вече той добре знае, че наследствеността не гарантира качеството на наследника. А той няма син, когото да е подготвил сам. Вероятният му наследник е първо брат му Август-Вилхелм, принц на Прусия до смъртта си през 1758 г., после племенникът му Фридрих-Вилхелм, по онова време четиринадесетгодишен, когото се опитва да подготви за бъдещата му роля, но за когото скоро разбира, че не притежава нито едно от качествата, необходими, за да властва над Прусия. Трудно може да се открие личност, която да е толкова противоположна на представата на Фридрих за суверен: мързелив, сластолюбив и прахосник. Въпреки това той не се отнася към момчето по начина, по който са се отнесли навремето с него самия. Той вероятно се замисля да промени начина на наследяване, но се отказва, като по този начин доказва, че за разлика от „тирана" абсолютният крал ограничава волята си с някои юридически граници. По това време правото за наследяване по първородство вече има характер на норма и Фридрих се задоволява с планирането на един вид настойничество над принц Хайнрих спрямо бъдещия крал, за да признае скоро с фатализъм в завещанието си от 1768 г., сещайки се за касираното от парламента завещание на Луи XIV, безполезността да подрежда бъдещето след смъртта си. След като припомня на наследника си необходимите на един пруски крал качества, включително „умението да управлява самостоятелно", той предсказва „нещастия за тези, които се отдадат на леността си и оставят нещата да вървят от само себе си, без да бла-

говолят да се намесят“[40]. В крайна сметка се примирява с посредствеността на бъдещия наследник, като му плаща дълговете и го държи далеч от държавните дела. Говори се, че пренасочва надеждите си към своя праплеменник, бъдещия крал Фридрих-Вилхелм III, който е шестнадесетгодишен при смъртта му. Във всеки случай доста трогателно е да се наблюдава как Фридрих продължава съвестно чак до края, да работи като първи слуга на държавата и да попълва военните средства, знаейки същевременно, че те скоро ще бъдат пръснати и че има вероятност делото му скоро да загине.

4. Към пруска идентичност

По време на управленията, предшествали това на Фридрих II, колекцията от твърде разнородни, а някои и твърде отдалечени територии, които случайността събира под един и същ скиптър, постепенно преминава от обикновено съжителство поединично към една по принцип унифицирана държава (*Gesamtstaat*), олицетворена от пруския крал. Този процес преминава през нов етап по време на дългото царуване на Фридрих II. Общата площ на неговите пруски владения чувствително нараства – от 119 000 на 195 000 квадратни километра, а населението се увеличава от 2,3 на 5,4 милиона жители. Но това разширение не се извършва за сметка на единството, тъй като новите придобивки са в съседство с бившите провинции – с изключение на Фризия. Техните институции и техните общества много лесно се вместват в съществуващия дотогава модел. Благодарение на религиозната толерантност асимилацията на католическите поданици също не причинява затруднения. Що се отнася до обръщането на внимание на не-германския характер на новите заселници, то това би било анахронизъм, още повече в една държава, която фаворизира всякаква имиграция.

Административната база

Още с възкачването си на престола наследникът на Войнишкия крал внимава да не прави и най-малка отстъпка пред обичайните молби на съсловията или пък да се ангажира със запазването на привилегиите им. Неговите предшественици вече са сторили най-трудното както в Бранденбург, така и в Източна Прусия. Но Фридрих не се и опитва да насилва нещата там, където провинциалните традиции са се вкоренили, например в Клеве и в Марк или по-късно в Източна Фризия. Когато аристокрацията проявява особено усърдие да защити дадена приви-

[40] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 684.

легия, като например крепостничеството в Померания, кралят не упорства. В Гелдерланд той дори толерира пълната автономия. Но действа по доста по-брутален начин в Силезия, където аристокрацията жали за Хабсбургите, като незабавно премахва традиционните събрания. Важното е всякакъв партикуларизъм бързо да бъде пресечен и новата провинция да бъде интегрирана в *Gesamtstaat*, като бъдат прескочени отделните етапи. Отторе на това ѝ назначава собствен министър, първо Шлабрендорф, а после Хойм, който е под пряката зависимост на краля. Така Фридрих още повече засилва задължението за вярност към монарха, като привидно демонстрира, че привилегирова областта, но по отношение на останалото Силезия получава обичайните институции. Що се отнася до полска Прусия, тя запазва индивидуалния си статут само за три години.

Инструментът за съсловната унификация на провинциално ниво са „военните и домениалните камари", ръководени от колективен орган, аналогичен на централната директория, с която те са в постоянна връзка. Така през 1786 г. страната е разделена на 12 камари, разположени в Кьонигсберг (Източна Прусия), Гумбинен (Литва), Мариенвердер (Западна Прусия), Щетин (Померания), Бреслау и Глагоу (Силезия), Берлин (Електорската марка), Кюстрин (Ноймарк), Магдебург, Минден (Вестфалия), Аурих (Източна Фризия) и Клеве[41]. Освен това съществуват 9 други „депутации", присъединени към определена провинциална столица – например в Бромберг за окръга на Нетце, който е под зависимостта на Мариенвердер. Камарите се ръководят от председател, подпомаган от един или двама директори и от променлив брой съветници, които работят със същите методи като тези на директорията: всеки трябва да изпълнява индивидуални задачи, но решенията винаги се вземат колективно.

На провинциално ниво съществува и друга институция – управленията (*Regierungen*), които някога са държали местната власт под контрола на съсловията и вече са се специализирали в юридическите си и почетни функции. Впрочем те поделят правосъдието с камарите, които вземат решения относно засягащи държавата дела, в които те са правораздаващ орган и страна. Тези две инстанции са сравнявани съответно с интенданта и с губернатора във френските провинции с тази малка разлика, че в Прусия те имат колективна форма. Управленията се оказват твърде консервативни и често фаворизират аристокрацията независимо от буржоазния произход на почти всички техни членове. Впрочем между двата вида кариери съществуват възможности за пре-

[41] Наименованията „Западна Прусия" и „Източна Прусия" са въведени през 1773 г. Емерландското епископство, вклинено в Източна Прусия, е прикрепено към камарата в Кьонигсберг.

минаване от една в друга, тъй като и обучението за двете е общо, макар да има все по-видимо разделение между двете дейности.

Председателите на камари са значими фигури, почти винаги благородници, които остават на поста си доста дълго време. От 4-ма председатели, назначени по време на управлението на Фридрих II, само 3-ма не са благородници (но им е дадена благородническа титла); сред тях е известният Домхарт, почти несменяем председател на камарите в Прусия и Литва. Единадесет биват снети от длъжност, няколко от тях стават министри. Освен от директорията те са изслушвани и лично от краля, който следи отблизо въпросите и се среща с тях редовно по време на инспекционните си пътувания. Задачата им не винаги е лека, тъй като са буфер между фискалните искания на суверена и жалбите на техните подчинени. Заплатите им са доста скромни, между 1000 и 3000 талера годишно, като кралят си запазва правото да определя по свое усмотрение сумата за всеки поотделно. Впрочем той процедира по същия начин и за министрите, чиито заплати са между 3000 и 5000 талера.

Директорите са специалисти от администрацията, често пъти опитни в работата си възрастни съветници, и рядко благородници. Що се отнася до съветниците –12 или 15 на брой, около две трети от тях са от простолюдието и получават от 500 до 1200 талера. Някои от тях контролират по-специално градските администрации, други са натоварен с техническите проблеми, като канализация, облагородяване и др. Винаги загрижен за ефективността на своите служители, Фридрих се опитва да въведе състезателния принцип, като поставя една и съща задача на двама конкуриращи се съветници, а по отношение на надзора – като назначава във всяка камара по един „данъчен“. Нито едното, нито другото обаче не дават особени резултати. Накрая, след като реформата от 1770 г. постановява задължителен изпит, личният състав на администрацията е попълнен със стажанти без заплата – „проучвателите“ и референтите. Те очакват като нещатни служители да се освободи някое вакантно място, често пъти твърде отдалечено.

Камарите имат за основна функция фискалното и икономическото ръководство, но и административното правосъдие – с риск от конфликти с управленията заради компетенцията. По същия начин и управлението на войната често има търкания с военните, включително с „одиторите“, натоварени с проблемите на интендантството в армията.

На местно равнище присъствието на държавата е по-слабо. То се проявява изцяло и единствено в кралските домени, дадени на хора от простолюдието под аренда за шест години, която може да се поднови, а кралските наместници (*Amtmann*) упражняват едновременно икономическа и административна власт над селяните. Поставени под пряка зависимост от суверена, те прилагат неговите инструкции, включител-

но по отношение на крепостничеството. Освен това по предложение на аристокрацията кралят посочва за всеки окръг (*Kreis*) по един *Landrat* (териториален съветник). Този начин на назначаване го превръща в представител на своите избиратели. Може да се каже, че пруската държава се опира на ландрата. Въпреки това тази относително нова институция, която постепенно се генерализира, първоначално среща силната съпротива от страна на съсловията: независимо от наложените ѝ ограничения тя предизвиква засилване на присъствието на държавата в селата. Най-накрая градоначалниците са назначавани или одобрявани от регионалните камари. Те са само изпълнителни органи, намиращи се под стриктния контрол на данъчните съветници от камарите (*Steuerräte*), които лично се занимават с акциза. В гарнизонните градове освен това съществува и ярко изразена военна власт. А големите градове са ръководени на практика от „директор на полицията", например Берлин, Потсдам, Кьонигсберг и Бреслау.

Чиновниците не са повече от няколко хиляди, като триста или четиристотин са на висшите постове (съветници в камарите и в директорията, председатели, министри). Несъмнено те не представляват напълно хомогенна група: сред тях могат да бъдат отличени освен разликата между хората от правосъдието и администрацията, традиционни елементи и такива с по-нов дух, „предприемачите", които населяват новите министерства[42]. Независимо от тези нюанси те постепенно се ориентират към сформиране на едно единно тяло, макар не всички да произлизат от аристокрацията. След като кралят приема с готовност направените му предложения за назначения, значи много често и едните, и другите си приличат: обучени са в едни и същи колежи и университети, подложени са от 1770 г. на еднакви изпити за компетентност и все повече са водени от общи ценности[43]. Кралят ги е научил да се чувстват повече като слуги на държавата, отколкото на монарха и това може да ги накара да му се противопоставят почтително. Някои заплащат това скъпо, като затворения през 1766 г. в Шпандау заради критичен доклад относно положението в търговията Урсинус (този доклад кара монарха да го заподозре в съглашателство с някои търговци); или като магистратите по процеса „Арнолд" през 1780 г. Тук започва противоречието между Просвещението, което вдъхновява делото на господаря, и машиналното подчинение, което той изисква от своите поданици на всички нива. От тази гледна точка Фридрих II се държи изцяло като баща си, но проявява повече разум. *„Nicht raisonnieren"* остава негов девиз, защото една-единствена глава трябва да разсъж-

[42] H. C. Johnson, *Frederick the Great and his Officials,* Yale University Press, 1975.

[43] Идва ни наум сравнението със съдебната аристокрация, но продажбата на постовете при нея я отличава съществено от администрацията.

дава за цялото пруско тяло. Това не подтиква към демонстриране на въображение, още повече че кариерата на един служител продължава твърде дълго – мястото обикновено се заема до смъртта на чиновника. Все пак примерът на краля и неговите принципи имат известна педагогическа стойност и няколко велики министри възприемат правилно неговото послание, като Хаген – истински титуляр в директорията до смъртта си през 1771 г., който въвежда изпитите за набиране на кадри. Постепенно се оформя едно просветено обществено мнение, което толкова повече натежава, колкото повече превзема сърцето на държавата. Ще преценим цялостното му значение за времето на управление на следващия пруски крал.

Едно милитаризирано общество

Това, което придава оригиналност на Прусия пред външния свят, е вездесъщността на военните в държавата. Скоро Мирабо ще резюмира това усещане в една фрапантна формулировка: „Не държава, която притежава армия, а армия, която притежава държава." По времето на Фридрих II личният състав на войските непрестанно нараства, с изключение на кратък период от време след Седемгодишната война. Демографското развитие на страната вследствие от имиграцията и анексиите разширява основата за набиране на войници, а финансовите излишъци позволяват поддръжката на повече полкове. Поради това през 1786 г. пруската армия наброява 195 000 души, от които 5500 са офицери[44]. Докато броят на офицерите е ограничен, а този на генералите не е голям – само един фелдмаршал (херцог Фон Брауншвайг) и 22-ма генерал-лейтенанти, процентът на средния команден състав от подофицери е двойно по-голям от този в Австрия, като 1 подофицер се пада на 10 мъже. Общият състав на армията е приблизително равен на този на Франция и Австрия, а това за Прусия означава 1 войник на 29 жители срещу 1 на 145 във Франция.

Присъствието на войските е още по-осезателно, защото са разпръснати по цялата територия, но са разквартирувани почти само в градовете, някои от които имат толкова жители, колкото и военни. В Берлин една четвърт от 150-те хиляди жители са войници и членове на техните фамилии. Съжителството с цивилните граждани не е винаги безпроблемно, понеже офицерите и подофицерите се големеят, а пра-

[44] Или 55 бойни пехотни полка от по 1700 или 2000 души, 12 полка на ветерани и инвалиди за гарнизоните и 4 полка с пеши стрелци; освен това 36 кавалерийски полка, от които 13 кирасирски (бронирана конница – *б. пр.*) и 12 драгунски от по 840 души, 10 хусарски с по 1500 души личен състав и един полк конни стрелци, а освен това и 4 полка полска артилерия.

восъдието често ги защитава в случай на инцидент. Но присъствието на гарнизона създава и ценна клиентела за търговците, като същевременно снижава себестойността на труда, благодарение на евтината работна ръка, която осигуряват войниците извън часовете, когато са дежурни. Впрочем цяла индустрия работи за армията в няколко центъра.

Кантоналната система, въведена през 1733 г., създава тясна връзка между страната и нейната армия, макар половината от войниците да са наемници. На практика всеки полк е настанен на собствена територия и новобранците се познават добре; мъжете редовно се завръщат в селата си, за да станат отново селяни за определен период от годината. В мирно време не се изисква присъствие в кантонния корпус за повече от два или три месеца годишно (по време на големите пролетни инспекции), което позволява на капитаните да реализират икономии и да позабогатеят, тъй като по време на отсъствието не се изплащат заплати. Но дори да е пресилено да се говори за военна служба и за национална армия, както това се прави понякога по отношение на кантонистите, Фридрих точно разграничава наемниците от войниците селяни: той смята мобилизираните в кантоните мъже за „най-истинската същност на държавата“ и желае „да пази тези полезни и работливи хора като зеницата на очите си и във време на война да привлича новобранци от страната единствено при крайна нужда“[45].

Що се отнася до наетите от селата или от чужбина мъже, които почти непрестанно са в своите полкове, то те почти винаги владеят и някой цивилен занаят като лакей, предач, зидар и др., тъй като заплатата съвсем не задоволява техните нужди. Но тъй като те са задължени да носят постоянно знак за военната си принадлежност, многообразната им дейност създава у посетителите усещането, че армията е навсякъде, още повече че всеки мъж получава веднъж в годината нова униформа и може да продаде старата си на някой цивилен гражданин. Поради липса на достатъчен брой казарми, доста от войниците живеят сред жителите, често в семейство или в извънбрачно съжителство. Това улеснява дезертирането, което е често, независимо от ужасните санкции като боя с пръчки или смъртното наказание: жителите биват мобилизирани с топовен гърмеж да търсят беглеца и подобаващо заплатени в случай на успех[46].

Армията предлага и гледката на всекидневните паради, на отме-

---

[45] Завещание от 1768 г., *op. cit.*, p. 518.

[46] Относно живота на пруските войници по времето на Фридрих II,(виж вълнуващото свидетелство на един наемник от Швейцария: Ulrich Bräker, *Le Pauvre Homme du Toggenbourg*, Lausanne, L'Âge d'homme, 1985. Да си припомним и някои страници от „Кандид“ на Волтер.

рените движения, на безупречните униформи, на добре напудрените коси. Мъжете са с хубава осанка, средният ръст на новобранците нараства, а позлатените шапки на гренадирите още повече издължават силуета им. Вездесъщността на военните се вижда и от не толкова веселата гледка на осакатените от войните, получили „разрешително да просят" на улицата, тъй като не са успели да получат едно от 600-те места, с които разполага домът за инвалиди. Що се отнася до бившите подофицери, те действат често като училищни преподаватели, митничари, чиновници в режията и са готови да тормозят населението по начина, по който са били обучени.

Но високото положение на военните в Прусия на Фридрих II засяга по по-съществен начин социалната структура. То трансформира обществото, а после така го замразява, че в крайна сметка пречи на всякаква еволюция – толкова голям е страхът да не бъде нарушено създаденото крехко равновесие. Командният състав все повече се отъждествява с юнкерите и това става поради съзнателния избор на Фридрих II, който в крайна сметка превръща земевладелската аристокрация в послужебна. Набирането на войници върви успоредно с обезсилването на съсловията и допринася за формирането на нация от разпръснатите провинции. „Направих всичко възможно, за да прокарам името на пруси, за да науча всички офицери, че независимо от коя провинция са, всички те са смятани за пруси" – пише Фридрих[47]. Това подчиняване се компенсира със социален престиж, но и с местна власт и икономически гаранции. Кралят забранява на аристокрацията да служи в чужбина и възпитава синовете ѝ на собствени разноски в кадетски училища, като най-добрите поданици впоследствие са приемани в неговата „академия на благородниците". В замяна той ѝ осигурява почти пълен монопол върху офицерските чинове, чийто брой непрестанно расте, като от 3116 през 1740 г. става 5511 през 1786 г. Понеже войните предизвикват огромна липса на офицери – по време на „трите войни за Силезия" загиват 1550 офицери, от които 60 генерали, – след кратко колебание Фридрих е принуден да назначи известен брой хора от простолюдието, но побързва да ги настани в гарнизоните или да ги уволни веднага след като възстановяването на мира или редукцията на личния състав на армията му позволяват това. Впоследствие той предпочита по-скоро да наема чуждестранни благородници, отколкото да назначава кадри от пруското простолюдие – с изключение на артилерията, която е технически и не тъй престижен род войска[48].

Фридрих II твърдо вярва, че единствено аристокрацията е в състоя-

[47] Завещание от 1752 г. – в G. Walter, *op. cit.*, p. 292.

[48] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, p. 410.

ние да разбира честта – необходима добродетел за офицерите; според него запазването на тази класа е задължително за съществуването на държавата. Впрочем след Седемгодишната война пруската аристокрация се оказва застрашена. Тя понася огромни човешки загуби, които поставят под въпрос оцеляването на фамилии като Клайст (23-ма загинали), Мюнхов (14), Зайдлиц, Шенкендорф (8), Винтерфелд, Арним, Шуленбург, Бредов (7) и т. н.[49] Но тя пострадва и в имуществено отношение, тъй като доходите от именията ѝ след опустошителните битки са сериозно накърнени. Тъй като по същото време класата на търговците е натрупала огромни печалби, се появяват напълно естествени действия като бракове между двете групи и продажба на благороднически земи на новобогаташи. Но, мисли си Фридрих, „ако простолюдието се сдобие със земя, то си отваря пътя към всякакви служби; по-голямата част от него разсъждава користно и затова от него не стават добри офицери". Той допуска няколко редки изключения, но „не трябва да се отваря вратата за хора, които са натрупали блага в повечето пъти по нечестен начин и които мислят, че заслужават да бъдат благородници, защото са богати"[50]. Броят на благородническите фамилии (около 20 000) вече доста надвишава този на именията (9000), поради което те нямат поземлена собственост. Това е следствие от демографските процеси, но и от раздаването на благороднически титли за оказани услуги. В Марката две трети от благородниците на служба на държавата нямат никакъв или нямат вече истински домен[51].

Виждайки в подобен процес опасност от размиване на хубавото му рицарство (Rittertum), Фридрих полага много усилия да се противопостави на това и трайно да консолидира икономическите основи на аристокрацията, като следвоенните дарения са само временно решение. А армията не обогатява, защото държавата плаща зле на своите офицери, които много често задлъжняват по време на военната си служба; разбира се, капитаните извличат известна полза от получастното управление на полковете (*Kompagniewirtschaft*), но местата са скъпи, до тях се достига само при определено прослужено време, след дълги години служба. Офицерите са данъчно задължени за други доходи, свързани със семействата им. Тъй като на аристокрацията строго се забранява да упражнява производствена или търговска дейност – за разлика от Бохемия, – се налага да бъде насърчавана поземлената собственост, макар че тя няма нищо общо с латифундията от полски или унгарски тип и един домен рядко носи повече от няколко хиляди

[49] Theodor Schieder, *Friedrich II, op. cit.*, p. 65.

[50] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 500.

[51] Theodor Schieder, *Friedrich II, op. cit.*, p. 75.

талера на собственика си[52]. Кралят предприема различни мерки, за да поощри конституирането на майорати, за да премахне неравностойните бракове и за да запази за благородниците правото да продават „рицарски имоти“ само с изрично разрешение. Това, разбира се, би позволило, като се ограничи търсенето, да се поддържа цената на земите на разумно ниво, но е и неблагоприятно за задлъжнелите фамилии, които продават на един доста ограничен пазар. Фридрих се справя с този проблем, като подтиква създаването на взаимоспомагателни кредитни каси в провинциите, които да погасяват или да гарантират дълговете: „Ландшафт“ в Силезия през 1770 г., „Кредитсоциетет“ в Ноймарк през 1777 г., „Кредитверк“ в Померания през 1780 г. и т. н.

Но опазването на аристокрацията преминава преди всичко през непреходността на социалната система, чийто връх тя представлява. Без задължения и ангария на селяните не може да съществува истинска аристокрация, а оттам и армия. По тази логика запазването на военната мощ на Прусия предполага поддържането на крепостничеството в цялата му строгост. Тази констатация силно ограничава реформаторските амбиции на просветения суверен. Фридрих смята, че „земеделците“ сформират „внушително тяло в държавата; те са в нейната основа, те понасят товара ѝ, мъките са за тях, а славата – за други. Те заслужават да мислим за тях, за да подобрим състоянието им.“[53] Освен тези донякъде формални декларации кралят демонстрира многократно истинска чувствителност към социалната несправедливост. Видяхме как при „аферата Арнолд“ това го кара да се намеси в хода на съдебното дело. Един от постоянните упреци към полските магнати е за арогантността им към селяните. В Силезия той се възмущава от егоизма на „местните хора, които смятат, че са направени от по-ценни молекули от тези на съставките на народа, когото те потискат“. Но бидейки по-голям реалист от Йозеф II, той доста бързо се примирява, „защото съдбата на света е да съществува по този начин“[54].

В действителност високо прокламираната „протекция на селяните“ (*Bauernschutz*) се ограничава до въвеждането на известни подобрения за крепостните и собствените им имения, като дните за ангария през 1763 г. се ограничават на три, а през 1777 г. имотите се обявяват за наследствени и се премахва изискваната от децата домашна работа за господаря. Но той не може да стигне по-далеч поради опасността да види как сумите, изплащани на хазната от фермерите, намаляват и поради риск от вредни за социалния ред последици. Затова по отношение на селяните, принадлежащи на аристокрацията, той се огра-

[52] Средната площ на един домен в Марката например е 448 хектара.

[53] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 504.

[54] Писмо до Волтер от 28 февруари 1767 г. – *Briefwechsel, op. cit.*, t. 3, p. 149.

ничава с игра на думи, като премахва юридически крепостничеството (*Leibeigenschaft*) там, където то съществува. Това дава повод за известни строго аргументирани дискусии с померанските юнкери, но вече изрично потвърденото обичайно крепостничество, или „наследствената зависимост" (*Erbuntertänigkeit*), на практика води до същите последствия, само дето на теория броят на изискваните повинности трябва да бъде уточнен с договор. На практика селяните продължават да бъдат прикрепени към крепостното владение и задължени да изпълняват от три до шест дни повинности със собствените си впрягове, когато притежават такива. Във всеки случай изключителното припокриване на домена и на феода предполага авторитарна организация на работата и се дава предимство на парцелите на господаря. Селяните не могат да си тръгнат без разрешение, но са заплашени от прогонване по всяко време, длъжни са да предоставят децата си за слуги и да живеят под пряка зависимост от собственик, който е едновременно техен господар и техен съдник, който може да ги бие, да ги оковава, да ги слага на позорния стълб в ужасната „испанска яка" (нещо като пробита вана, поставена наопаки върху раменете). Господарят избира селския пастор и контролира обичаите на подвластното си население; той все още ги командва, лично или чрез сина си, когато служат в армията. А когато срещу тези повинности избухнат бунтове като този в Силезия през 1765 г., кралят не се бои да нареди „военна екзекуция" и затвор за подбудителите.

Същевременно интересът на държавата, която се нуждае от много селяни, кара по две причини Фридрих II да ограничи малко свободата на юнкерите: той забранява конфискацията на селските имоти (*Bauernlegen*) и предпазливо поощрява присвояването на общински терени, искани от агрономи като Бенекендорф, на което се противопоставят доста собственици, както и селяни[55]. От друга страна, както видяхме, новите имигранти получават по договор важни привилегии, които ги различават от масата на зависимото селячество и ги сближават с класата на *Kölmer* – средновековните колонисти по тези земи, известен брой от които успяват да запазят свободата си в Източна Прусия.

Въпреки тези няколко изключения именно „робството" характеризира пруското общество, а трудните условия за съществуване на войниците допълнително му придават жестока и „деспотична" окраска. Все пак философите признават и модерността на тази държава и откриват един по-умен, освободен от предразсъдъци крал, който повече от всички олицетворява века на Просвещението.

---

[55] *Mémoires de Frédéric II, op. cit.*, p. 401. Виж I. Mittenzwei, *Friedrich von Preussen*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1979, p. 158.

5. Кралят философ и пруското Просвещение

„Векът на Фридрих", пише Кант, за да дефинира *Aufklärung* (Просвещението – *б. пр.*) по време на големия дебат от 1784 г. Това пруско Просвещение обаче е предимно берлинско.

Разхубавяването на Берлин и Потсдам

Въпреки строгите си икономии Фридрих II намира начин да промени лицето на своята столица и да я превърне в един от най-красивите градове на Германия. С тези си действия той навярно не се различава от останалите суверени по онова време, най-вече германските, които следват бароковата традиция и примера на Луи XIV, като изявяват мощта си чрез архитектурата и градоустройството. Все пак в това има и известни нюанси.

Само при един от големите строежи на Фридрих е продиктуван изключително от желанието за парадиране: построяването от 1763 до 1769 г. от архитектите Бюринг и Гонтард на Новия дворец в Потсдам, в единия край на парка Сан-Суси. Това „перчене", предназначено да покаже на всички, че и след катастрофите във войната Прусия все още има ресурси, струва 3 милиона за едно помпозно и студено здание, украсено с най-скъпи материали. Вярно е, че става въпрос и за намиране на работа на изкусните занаятчии, останали без поминък заради войната. Но Фридрих никога не обитава Новия дворец, където отива единствено за да ръководи няколко церемонии.

Останалите постройки в Потсдам са за удоволствие на публиката или за колективни нужди. Паркът е украсен още през 1757 г. с прекрасен зелено-златист китайски павилион в стил рококо, както и с пещера на Нептун и с достъпна за всички картинна галерия. Фридрих, чиито вкусове са установени още през младостта му, не попада в плен на модата на английската градина за разлика от братята си Хайнрих в Райнсберг и Фердинанд в Белвю, нито на тази, свързана с фантазите по турски или по таитянски, представена от владетел на Анхалт във Вьорлиц или от Шметау в неговото имение Гарцау. Що се отнася до града, сдобил се с триумфална арка, неговото развитие се изразява най-вече в поредицата от функционални постройки в доста хладен стил като кметството, новото сиропиталище и множество казарми.

В Берлин Фридрих оставя най-забележима следа. Той не пипа двореца, но още от възкачването си на престола замисля заедно със своя архитект Кнобелсдорф един обширен градоустройствен план, който дава предимство на постройките за колективни нужди. Силната страна на кралските строежи се намира малко на запад от двореца, в началото на булевард Унтер ден линден, където за няколко десетилетия бива

построен един обширен *Forum Fridericianum*, едно обществено и рационално пространство. Първоначалният замисъл, който е твърде амбициозен, не е изпълнен докрай, но построените сгради ограждат един обширен площад, който все още съществува в берлинския пейзаж. Операта, имитираща малък гръцки храм, е отворена още през 1742 г. в източния край на площада. После на югоизток започва строежът на католическата църква „Света Хедвига", малко масивна ротонда, имитация на римския Пантеон. Замислена първоначално като жест към новите католически поданици от Силезия, тя е открита през 1773 г., след присъединяването и на други католици, от полския принц-епископ на Ермланд Игнаци Красицки. Дворецът на принц Хайнрих е завършен през 1766 г. в северната част на площада[56]. Карето е почти затворено през 1775 г., когато Публичната библиотека заема цялата западна страна: това доста тежко здание, копие на виенския Хофбург и скоро наречено от берлинчани Скринът, побира повече от 150 000 тома. По на юг нови постройки модернизират Военния площад, център на квартала Фридрихщат, където кралят построява френски театър (1774 г.) и увенчава църквите близначки с тесни куполи. Най-накрая едно строго здание в класически стил замества старата средновековна катедрала срещу кралския дворец.

Но градоустройствената дейност не свършва с тези емблематични конструкции. Фридрих разкрасява и мостовете, площадите и градините със скулптури и орнаменти. Той отказва приживе да му бъде издигнат и най-незначителен паметник, но поставя статуи на Вилхелмплац в чест на генералите, паднали в Седемгодишната война: за първи път скулптурата излъчва в общественото пространство послание за славата на други хора, а не само на суверена и неговото семейство. Кралят най-вече се стреми да превърне града в хомогенно цяло: павирани булеварди заместват покритите с пясък алеи; няколко стотици къщи от дърво изчезват, за да се появят четириетажни каменни сгради, включително на Унтер ден линден, финансирани частично от държавата. Многобройните нови казарми са импозантни, украсени с пиластри и фронтони в античен стил. Първична форма на номерация на къщите е въведена през 1776 г.

В края на управлението на Фридрих II Берлин се оказва един от най-големите градове на Германия, наброявайки 150 000 жители. Той е и един от най-промишлените градове със своите фабрики, в които са наети на работа повече от 15 000 души, към които трябва да бъдат прибавени и многобройните занаятчии и надомни работници. Но той е и един от най-красивите и най-модерни градове. Обграден от своята

[56] През следващия век той е предоставен на Берлинския университет.

17-километрова акцизна стена (предназначена да ограничи контрабандата с акцизни стоки – *б. пр.*), пронизана от 14 повече или по-малко монументални порти, той заема площ от 13,5 квадратни километра, поради което в него все още има редица неусвоени терени. Големи площади, очертани през предходното управление в западните райони на града – Квадратът, Осмоъгълникът и Кръгът, – все още не са застроени и се използват единствено за тренировки на войниците и за крайни спирки на превозните коли за Потсдам или Лайпциг[57]. Столицата не е пренаселена и като че ли е по-приятно да се живее в нея, отколкото в много други градове, макар че старата част е поовехтяла и че по онова време във Фойгтланд (носещ името на една тюрингска област, откъдето пристигат много имигранти) се появяват известните северни народни предгradия, където скоро ще се съсредоточи работническата беднота. Междувременно в градските кафенета или под „тентите“ на парка Тиргартен се заражда нов вид общителност. Във всеки случай Берлин предизвиква истинско привличане в рамките на цяла Германия, засвидетелствано от откриването на тридесетина хотела, а у жителите си – гордост и интерес, който е изразен в публикувания от Фридрих Николай първи туристически справочник[58]. Георг Фостер, който много пътешества, обявява Берлин за „един от най-красивите европейски градове“. Що се отнася до Гьоте, той прекарва там няколко дни през 1778 г. в компанията на неговия херцог и се чувства очарован от града като „дете от кутийката с ценности“. Но той съжалява, че е изпуснал „стария Фриц“, като успява да види единствено неговите „злато, мрамор, маймуни, кучета и скъсани пердета“.

Притегателната сила на Берлин до голяма степен се дължи на героя, който го обитава и чийто престиж допринася Прусия, и в частност столицата ѝ, да се превърне в център на новата фаза в развитието на германското Просвещение – това, което е прието да бъде наричано *Spätaufklärung* (късно, или зряло Просвещение – *б. пр.*). Парадоксално, но факт: след като е определил посоката и е открил пътя, застаряващият вдъхновител е вече задминат, ако не и оспорен.

Абсолютизъм и философия

Макар да ограничава своите стремежи към социални реформи в границите, в които му позволява политическият реализъм – за разлика от един по-непоколебим, но в крайна сметка държан в шах от при-

---

[57] Тези три площада, все още добре очертаващи се в плана на Берлин, днес се наричат Паризер плац (Бранденбургската врата), Лайпцигер плац и Мерингплац.

[58] Friedrich Nicolai, *Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam und aller daselbst befindlichen Merkwürdigkeiten*, Berlin, 1769.

чинените от него вълнения Йозеф II, – Фридрих не се задоволява да философства само в интимен кръг. Той желае да даде пример за философия, седнала на владетелския трон. Но макар тя да му предоставя понякога цинични аргументи, той винаги се старае, включително и по отношение на парижките си колеги, да мотивира своите действия според критериите на Просвещението. През втория етап от управлението си Фридрих се обръща обикновено към любезния Д'Аламбер, за да търси одобрение, но до смъртта му през 1778 г. Волтер също остава привилегирован слушател, макар да е донякъде непредвидим. Тези размени на писма показват между другото, че Фридрих е останал привързан към вкусовете и идеите от младостта си и че реагира много отрицателно на интелектуалния кипеж на новото поколение. Сблъскал се с по-радикални писания и най-вече от чисто политическо естество, кралят философ остава наследник на Луи XIV, пропит от чувство за суверенната си власт и не особено склонен да подложи на критика собствените си постъпки. Диспутът от 1770 г. относно въпроса дали да се казва истината на народа е добра илюстрация на това.

„Ако в шепата си криех истини, щях да помисля многократно, преди да я отворя", казва Фридрих, цитирайки философа Бернар дьо Фонтенел. Но полемиката става истинска по повод на „Есе за предразсъдъците", публикувано в Амстердам под името на Дюмарсе и вероятно съчинено от Холбах или от някого в неговия антураж. В него кралете са атакувани без нюанси, а Фридрих, засегнат от тези „злоупотреби на философите", публикува доста силен отговор. В своя „Преглед на „Есето за предразсъдъците" той не се колебае да пледира в своя полза: „Авторът твърди, че моите събратя кралете са един вид идиоти, които не знаят нито да четат, нито да пишат; аз четох задълбочено и хабих хартия като най-ненаситния драскач; затова на мен се пада да пледирам в полза на тяхната кауза." Но в основата си спорът засяга отношенията между народа и суверена. На философа оптимист, който вярва, че „човекът е създаден за истината, и затова той я обича", Фридрих противопоставя песимиста, извлечен от собствения му опит: истината въобще не е за човека и особено за мнозинството, което, „можейки да съществува единствено чрез всекидневния труд, тъне в непобедимо невежество; то няма време нито да мисли, нито да разсъждава".

Следователно на народа не му се полага да съди политиката на своите крале, а пък те няма за какво да му дават обяснения[59]. Фридрих отхвърля обвинението в деспотизъм, тъй като абсолютизмът е станал

[59] Дидро ще направи язвителна критика на съответните тези, но ще се въздържи да я публикува: тя ще бъде открита едва през 1937 г. (Виж изданието на *Oeuvres politiques* от P. Vernière, Éditions sociales, 1963.)

умерен благодарение на закона. В една добра монархия „владетелят не е деспот; той трябва да бъде разглеждан като център, до който достигат всички линии от окръжността". Неговият интерес се слива с този на поданиците му, а „монархът не би бил щастлив, когато народите му са нещастни". Освен това „този добре циментиран съюз" изгражда у поданиците чувство за принадлежност, основаващо се на благодарността и съзнанието, „че техният съюз с държавата е твърде интимен, за да могат да се разделят с нея". Монархията създава толкова „добри граждани", колкото и античните републики[60].

Дебатът се разгаря отново по повод „Система на природата" от барон Холбах. Кралят не приема неговия атеизъм заради политическите последствия: той не е далеч от мисълта подобно на Волтер, че „ако Господ не съществува, то трябва да бъде измислен". Във всеки случай той се възмущава, че може въобще да се допуска свалянето на един суверен, и заключава, че утвърдените закони трябва да се запазят, макар да са несъвършени, тъй като в противен случай лекарството би било по-лошо от болестта[61]. В случая той се изказва в унисон с политическата си практика, включително по въпроса за крепостничеството. Всичко, което разделя интелектуалната дързост на Фридрих II от бъдещата революция, става напълно ясно. Това все пак не изключва известна „прогресивна" ориентация на абсолютисткото управление.

Толерантност и реформи

Още с възкачването си на престола Фридрих II оповестява на всеослушание своя основен принцип: в Прусия всеки може да отиде на небето (т. е. да спаси душата си – *б. пр.*) по желания от него начин, *nach seiner Fasson*. С тази си позиция той спазва традицията на династията, която вижда само преимущество в това още през XVII в. да бъдат приобщени онези, които не толкова далновидните суверени прогонват от своите държави по религиозни причини. Но неговите предшественици, като добри протестанти само „толерират" католиците, без да ги третират като равни с останалите вероизповедания и без да им се доверяват напълно. Във всеки случай през 1740 г. католиците представляват едва 7% от населението при 90% лутерани и 3% реформирани (калвинисти – *б. пр.*). След завладяването на Силезия Фридрих прави още една стъпка в тази посока, продиктувана от държавните интереси. И макар с лекота да се подиграва на суеверието, той не позволява да го намесят в смъртоносната битка, която Волтер и неговите хора за-

[60] Писма относно любовта към родината – *Oeuvres de Frédéric le Grand, op. cit.*, t. 9, p. 216–217.

[61] C. Mervaud, *op. cit.*, p. 450–457.

почват срещу „позорната“ Римска църква. При него по религиозните въпроси превес вземат безразличието и скептицизмът и той се проявява като дълбоко агностичен, най-много като смътно деистичен. През 1770 г. той пише на Волтер за Господ по следния начин: „Най-малко абсурдното, което може да ни внуши нашият разсъдък по негов адрес, е да го смятаме за разумната причина за движението и за всичко, което движи природата. Това, което се случва на хората, го тревожи толкова слабо, колкото и това, което може да се случи на един мравуняк, който някакъв вестоносец е стъпкал, без да забележи.“[62] А Фридирх дори не си прави труда да спазва условностите: за четиридесет и шест години царуване той е присъствал едва на девет литургии. Но той съзнава прекалено добре социалната полза от религията и е прекалено лишен от илюзии относно хората, за да иска да покръства когото и да било или да изпада в антиклерикализъм. Във войската има свещеници от всякакви изповедания, което обаче не пречи на бойците да пеят заедно псалми, преди да тръгнат в бой. Накратко, Фридрих е Марк Аврелий, а не Юлиан Отстъпника, както би искала групата на философите. Същата съжалява, че открива у него само „мислител без ентусиазъм“ и се възмущава, че той поддържа йезуитите – тъй порицавани от реформаторите след разпускането на ордена през 1773 г. Въпросът е в това, че кралят се нуждае от тях, за да преподават в католическите провинции.

Все пак Фридрих работи и в полза на Просвещението, но не по начина, по който искат в Париж. Той отделя реално внимание на образованието и на правосъдието, като допуска, че някои хора все пак могат да бъдат много просветени, но предимно в практически план, в духа на германското Просвещение. В тези области се случва не той да е главният подбудител, а инициативата донякъде да идва от неговите поданици. Действа се по пътя на експеримента, след което кралят налага това, което се е доказало.

Така например законът за училищата от 1763 г. (*General-Landschul-Reglement*) в голяма степен се основава върху опита на богослова пиетист Хекер, учил в Хале. Той на практика въвежда задължителното обучение, провъзгласено вече по принцип през 1717 г.: децата между пет и тринадесет години трябва да ходят всеки ден на училище за шест часа през зимата и за три през лятото, за да се научат да четат, да пишат, да броят, както и за да получат първоначална религиозна подготовка. Връчват на всекиго неговия учебник. Господарите са държани отговорни за прилагането на закона, а учителите трябва да минат на изпит за компетентност преди всяко наемане, като консисторията запазва ролята си на инспектор. Освен това се налага да бъдат намерени

[62] Цитирано по C. Mervaud, *op. cit.*, p. 466.

квалифицирани хора, за да заместят постепенно шивачите или бившите невежи и зле платени войници, които до този момент се използват за учители по селата. Тъй като Фридрих няма пари, законът не се прилага веднага в практиката. Но по модела на института в Хале и на основания през 1747 г. от Хекер и Хен институт в Берлин се раждат различни центрове за подготовка на учители, в това число в Клостер Берге (близо до Магдебург), в Ейлау в Източна Прусия и в Халберщат, както и в Бреслау за католиците. През 1779 г. за „филантропа" Трап в Хале е създадена катедра по педагогика, а той е наследен от „неохуманиста" и приятел на Гьоте – Волф, който ще окаже силно влияние върху следващото поколение.

От 1770 г. държавата финансира безплатни училища за най-бедните деца (*Gnadenschulen*). Същевременно нивото остава доста ниско от това, постигнато в Саксония, независимо от известни забележителни опити, като провеждания в Рекан от Фридрих Еберхард фон Рошов, господарят филантроп, който заменя ангарията на поданиците си с парично задължение и основава училище, което дава на децата най-необходимите за земеделието знания. През 1776 г. той сам написва известната книжка *Kinderfreund* („Приятел на децата"). Педагогът Базедов (основател на гимназията „Филантропинум" в Десау) сам подготвя илюстрован учебник с обяснения на техниката.

За средното образование се чувства по-осезателно нуждата от позадълбочено техническо образование в сравнение с това в колежа, с цел да бъдат задоволени изискванията на търговията и на промишлеността. Впрочем Фридрих изисква въвеждането на една компетентна педагогика, способна да изгражда преценка въз основа на наблюдение и да дава освен практическите понятия известен брой общи „модерни" познания по езици, география, физика. Тази програма бива приложена в училищата за кадети, чието ниво до този момент е твърде ниско, но и в *Realschulen* (реалните училища – *б. пр.*), не тъй абстрактни като класическите колежи, вдъхновени от модела на основаното от Хекер през 1747 г. училище в Берлин. Учебни заведения от този тип се откриват и в Щетин, Пренцлау, Бреслау. За получаването на по-специални познания впоследствие се появяват училища за горите (1770 г.), за миите (1778 г.), за обучение на ветеринари (1790 г.), както това става по същото време и във Франция.

Но най-значимото дело от края на Фридриховото управление е предприетата кодификация на правото, започната през 1780 г. под ръководството на канцлера Кармер (1721–1801). Става въпрос да се избистри и унифицира пруското право на основата на естественото право, на римското право и на законите на страната. Но министърът започва с поредица от мерки, целящи да опростят функционирането

на правосъдието, в реда на реформите на Кокчеи, както и да разграничат по-добре компетенциите на режиите и камарите. След което през 1781 г. влиза в сила един опростен процесуален кодекс.

Що се отнася до кодифицирането на законите, то бива специално поверено на двама експерти, Свареци и Клайн, които успяват да представят на вниманието на краля още през 1784 г. първата част от своя проект. Другата част се появява през следващата година, а Фридрих II, цитирайки Монтескьо, се задоволява да отбележи, че специалистите не са успели да го сторят за по-кратко време. Тогава кралят прибягва до невиждана дотогава процедура, като публикува неокончателния проект, за да провокира истински публичен дебат. Това представлява негласно допускане на известна подялба на законодателната власт с новия елит, не този от традиционните съсловия, а културния и административния елит на държавата. От своя страна елитът все повече осъзнава, че представлява нещо като посредническо тяло между суверена и народа и че е изразител на общия интерес и на универсалността на закона. Биват консултирани и чуждестранни експерти, а европейското мнение е силно заинтригувано от този кодекс още по време на изработването му. Но Фридрих не става свидетел на края на тези дейности, които привършват едва през 1791 г., като законът влиза в сила три години по-късно. Пруският кодекс (*Allgemeines Landrecht*) консолидира съществуващото социално устройство на страната, включително крепостничеството, но в крайна сметка превръща Прусия в правова държава. От тази гледна точка той представлява напредък, който бива приветстван от Кант и вписан в актива на краля. Кодексът ще остане в сила чак до 1899 г.

Еврейският въпрос

В едно друго отношение обаче Фридрих изостава спрямо най-просветените свои поданици: по еврейския въпрос. Разбира се, той проявява толерантност по отношение на привържениците на еврейската религия и не смята да ги спасява от заблуждението им, но той ги смята за най-суеверните от всички фанатици. Към това се добавя презрението, което му вдъхва изключително свързаната с пари тяхна икономическа активност, напълно противоположна на ценностите на аристокрацията, които са му тъй скъпи. Тези причини обясняват поддържането на дискриминационно законодателство, в което няма нищо изключително за тогавашна Европа, но което започва да изглежда архаично за Берлин.

Еврейската общност, разрешена още по времето на Великия електор, е подложена на строги ограничения по отношение на своята численост, местожителство и дейност. Но тя никога не е преследвана и

постепенно нараства, като през 1750 г. достига 2200 членове (живеещи най-вече в Берлин, Кьонигсберг и Бреслау). По онова време Фридрих II обнародва своя „общ ревизиран регламент“ от 33 члена. Този актуализиран статут (който ще се запази до 1812 г.) разграничава няколко класи еврейски поданици. „Главните привилегировани“, доста малко на брой, са приравнени основно към останалите поданици на краля и могат да циркулират свободно из неговите владения; „обикновените протежета“, двеста-триста фамилии, разполагат с позволение за пребиваване в определен град и за упражняване на определен занаят, което може да се предава на най-големия син, а от 1763 г. и на останалите деца, чрез заплащане на допълнителна такса за всяко от тях; няколко десетки „изключителни протежета“ имат разрешение за лично и пожизнено пребиваване; голяма част от „толерираните“, деца на родители от предходната група, които не са успели да платят съответната такса, или имигранти, приютени от своите едноверци, нямат право нито да работят, нито да се женят и са заплашени от експулсиране по всяко време – повечето живеят бедно и се маргинализират поради статута и невежеството си. Първоначално и философът Моше Менделсон принадлежи към тази група, преди научните му занимания и известността да му позволят да получи статут на протежиран. Кралската протекция има все по-висока стойност, заплащана солидарно от общността (25 000 талера през 1768 г.), като в това не влизат таксата за освобождаване от войската и задължението да се платят 300 талера за берлински порцелан при сватба или при закупуване на къща. Но най-унизителната мярка е персоналната такса („поголовен данък“), която пътуващите евреи трябва да платят при влизане в града в изпълнение на един имперски закон.

Кралят е много доволен от най-имотните евреи, които му правят различни финансови услуги, като Ефраим, Гумперц или Ициг, но той е подозрителен към останалите и се стреми да ограничи броя им, както обяснява това в завещанието си от 1768 г.: „Имаме прекалено много евреи в градовете. Те са необходими по границите на Полша, тъй като в тази страна единствено те се занимават с търговия. Щом един град е отдалечен от Полша, евреите там стават вредни с лихвите, които си докарват, с контрабандата, която минава през тях, и с безбройните си мошеничества, които вървят в ущърб на буржоата и на търговците християни. Никога не съм преследвал хора от тази секта, нито един от тях и въпреки това смятам, че е разумно да се внимава броят им да не нарасне прекалено много.“[63]

Въпреки (или именно поради) това презрение общността може да се самоуправлява според собствените си религиозни закони и чрез

[63] Завещание от 1768 г. – в R. Dietrich, *op. cit.*, p. 506.

авторитета на своите равини. Впрочем именно по този пункт се разгаря вътрешният за пруското управление спор между оптимистите, които вярват, че евреите могат да бъдат асимилирани от християните, ако им се даде възможност, и песимистите, които смятат повечето от тях за неспособни да излязат от хилядолетното си затъпяване и затова ги оставят да следват своите обичаи: Фридрих е от вторите и затова се присъединява към равините, които искат да запазят традиционните правила. Анексията на Западна Прусия, която вкарва в кралството около 7000 в повечето случаи бедни евреи, само подсилва това му мнение[64].

Въпреки това берлинската еврейска общност си представя тъкмо обратното развитие, олицетворено от Мозес Менделсон (1729–1786), „германския Сократ": брилянтен самоук, дошъл в Десау на четиринадесет години, той изучава немския и древните езици и натрупва мащабни философски познания, после се опитва да сближи двете култури, включително като превежда библейските текстове на ранен немски език, транскрибиран с еврейски букви. През 1763 г. той получава статута на протежиран евреин благодарение на намесата на маркиз Д'Аржан, който изпраща на Фридрих следната молба: „Един философ, лош католик, умолява един философ, лош протестант, да даде привилегия на един философ, лош евреин." Голяма личност от берлинското Просвещение, известен със своя „Федон", вдъхновен от Платон, близък приятел на Лесинг, който го взима за прототип на героя от „Натан Мъдреца" (1779 г.), борец за еманципацията на евреите, Менделсон остава пренебрегнат от Фридрих, който през 1771 г. даже не си дава труда да отговори на едно предложение от страна на академията[65].

В това отношение възрастният крал изглежда изостанал спрямо образования елит в неговата столица, който дружи на драго сърце с евреите банкери, които сами са склонни да бъдат асимилирани. Давид Фридландер и Исак Ициг дори основават през 1778 г. „свободно ев-

[64] Първоначално Фридрих смята да ги експулсира, но се отказва от това при условие безработните да си намерят някаква работа.

[65] Трябва да уточним, че Менделсон не препоръчва пълна асимилация, нито напълно абстрактна религия, а гражданско равноправие при спазване на ритуалите на предците. Тази умерена позиция е трудна за поддържане и следващото поколение се разделя между тези, които чисто и просто приемат християнството, и тези, които твърдо поддържат юдейската традиция. Виж N. T. Gidal, *Les Juifs en Allemagne*, Köln, Könemann, 1998; M. A. Meyer, *Jüdische Identität in Deutschland (1749–1824)*, München, 1994 (англ. издание, 1967 г.). Виж също главата, посветена на еврейския въпрос, от H. Brunschwig в новото издание на неговата дисертация *Société et romantisme en Prusse au XVIIIe siècle*, Flammarion, 1973 (специално за Менделсон на стр. 116–124). И най-после – D. Bourel, *Moses Mendelssohne: la naissance du judaïsme moderne*, Gallimard, 2004.

рейско училище“, за да преподават германска култура на бедни деца, останали извън влиянието на равините. Извършват се покръствания в християнската вяра и смесени бракове. Еврейските салони оживяват берлинското общество. Изглежда, че е настъпил моментът за реинтегриране на евреите в цивилизацията, тъй както обяснява това през 1781 г. съветникът Кристиян Дом в разтърсващо есе относно „гражданската регенерация на евреите“ (*Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*), от което Мирабо черпи непосредствено вдъхновение[66]. Впрочем отглас от това откриваме в непрестанните дебати в учредителното събрание на Франция по еврейския въпрос между 1789 и 1791 година. Според общественика Кристиян Вилхелм Дом „евреите, разглеждани в качеството им на хора и граждани, са се оказали корумпирани единствено защото са им отказвани както единият, така и другият вид права“. Това е началото на един спор, който в Прусия ще продължи няколко десетилетия. Но що се отнася до Фридрих, той се старае да не повтаря император Йозеф II, който още през 1782 г. обнародва един много благоприятен за живеещите в Австрия евреи декрет.

Това разминаване между донякъде поостарелите идеи на суверена и тези на новото поколение, което има възможността да разцъфти под неговата егида, се проявява още по-ясно в областта на литературата. Берлин се превръща във важен център на германската култура, почти без знанието на своя крал, станал донякъде непознат в столицата, в която все пак е оставил своя незаличим отпечатък и която дължи престижа си до голяма степен на неговото влияние.

Фридрих II и немската литература

Не без основание се е твърдяло, че кралят философ и Просвещението сключват нещо като безпристрастен съюз. Факт е, че разгръщането на духа на Фридрих II има за последствие смекчаване на цензурата, поне за произведения, които не третират политически въпроси: може да се дискутира за всичко останало, включително по религиозните проблеми, при условие че не се стига до полемика. „За да бъдат интересни вестниците, заявява кралят в един станал известен афоризъм, не трябва да им се пречи.“ Или казано по-цинично: „Да си говорят колкото си искат, само да се подчиняват.“ Лесинг се присмива през 1769 г. на тази псевдосвобода, която се ограничава до „излагането на показ на всички възможни глупости, насочени срещу религията“. Но само да решиш „да защитиш правата на поданиците, да издигнеш глас срещу деспотизма, както това се прави често във Франция, и веднага ще раз-

[66] H. G. de Mirabeau, *Moses Mendelssohn et la réforme politique des juifs,* London, 1787.

береш коя е страната, която най-силно подкрепя робството в Европа". Това писмо на Лесинг до писателя Фридрих Николай с пълно право се цитира в подкрепа на обвиненията срещу режима на Фридрих. Въпреки това публикациите в Прусия се ползват с известна свобода, за да подхранват нестихващия спор по обществени въпроси и да подтикват всекидневно развитието на Просвещението чрез научнопопулярна литература, наречена „народна философия". Това спомага и за изключителното развитие на издателската и печатарската дейност, когато в края на управлението на Фридрих Берлин се превръща във втори по значение издателски център в Германия – след Лайпциг, но пред Хале и Франкфурт на Майн. Но докато суверенът има заслуга за благоприятната среда, само няколко личности, независимо от държавата, извличат най-голяма полза, тъй като във всеки случай Фридрих се интересува единствено от публикациите на френски език.

Ръководна фигура в това берлинско Просвещение безспорно е писателят, книжарят и издателят Фридрих Николай (1733–1811)[67]. Известен заради антирелигиозната сатира в романа му „Господарският живот на Себалдус Натанкер", той си остава най-вече неуморният издател на списанието *Allgemeine Deutsche Bibliothek* („Всеобща германска библиотека"), което представя в излизащи без прекъсване между 1765 и 1806 г. 268 тома цялата германска литературна продукция от онова време в най-различни области – както художествена литература, така и право, медицина, изкуство, история, пътешествия и др[68]. При липсата на столица подобна на Париж, списанието има за цел да сближава хората от различните области на Германия, като им осигурява постоянно място за диалог. Но издателят не се колебае да се ангажира страстно в злободневните спорове като упорит защитник на разума, а засвидетелстваната към краля симпатия само може да му се отрази благотворно с оглед на германското обществено мнение.

Друг привилегирован форум на пруското Просвещение – *Berlinische Monatschrift* („Берлинско месечно издание" – *б. пр.*) на Бистер и Гедике, става орган на науката и на философията в тесния смисъл на тези понятия. През 1784 г. то разгръща своите страници за великия дебат относно естеството на Просвещението *(Was ist Aufklärung? „Какво представлява Просвещението?")*, по който Кант и Менделсон имат прочут принос. Но интелектуалните дискусии не се свеждат единствено до списанията, те продължават в салоните и в клубовете, къде-

[67] H. Möller, *Aufklärung in Preussen. Der Verleger, Publizist und Geschichtsschreiber Friedrich Nicolai,* Berlin, De Gruyter, 1974.

[68] Николай е принуден да отстъпи ръководството му между 1792 и 1801 г., по време на реакционния период.

то се смесват аристокрация и простолюдие. Двадесетина членове от висшето обществено управление се събират всяка седмица в Берлин, в рамките на *Mittwoch Gesellschaft* (Обществото от сряда), за да дебатират по въпроси от всеобщ интерес[69]. Впрочем това общество е тясно свързано с „Берлинското месечно издание", което често препечатва представените по време на събиранията експозета. Освен това множество читателски общества разпространяват из цялата страна идеите на Просвещението, правейки ги достъпни и за най-широката публика. Що се отнася до трите масонски ложи от столицата, те също имат свои разклонения в провинцията и допринасят за популяризирането на темите от Aufklärung, но те започват да се делят на прогресивни и реакционни. Университетите в Хале, Кьонигсберг, Франкфурт и Бреслау също вземат участие във всеобщото движение, поляризирайки второстепенните огнища на движението за духовно обновление. За сметка на това академията, председателствана след смъртта на Мопертюи от самия крал, стои встрани, тъй като особеният принцип на нейното попълване не отделя много място за пруски членове, а още по-малко на немскоговорещи. Налага се да дойде следващото управление, за да еволюира тя чувствително под влиянието на министъра Евалд фон Херцберг.

В берлинското Просвещение участие взема и саксонският писател Лесинг (1729–1781), който прекарва почти двадесет години в Берлин и участва в Седемгодишната война като секретар на един пруски генерал. Той извлича от това приключение мотива за своята комедия „Мина фон Барнхелм", която веднага след края на Седемгодишната война извежда на сцената един офицер на Фридрих II и една саксонска фамилия и бива изиграна през 1768 г. в Берлин с огромен успех; за първи път театърът показва действителността. Междувременно авторът напуска Прусия, за да иде в Хамбург, обиден, че не е получил очаквания от него пост на библиотекар.

Това отпътуване предвещава неразбирателството, което ще се задълбочи между уважаван суверен, но привързан към култура от други времена, и младото германско литературно поколение, в частност, след 1775 г. това са писателите от литературното движение *Sturm und Drang* (Буря и натиск). Фридрих, който не знае добре немски, не проявява никакъв интерес към техните творби и дори се учудва на вкуса, който публиката проявява към тях. Но той разрешава откриването в Берлин (Беренщрасе) на театър с 800 места и не пречи на своя министър Херцберг, председател на академията, да поощрява германските

[69] Сред тях са министрите Щруензее и Сварез, съветниците Дом и Клайн, пасторите Дитрих и Телер, публицистите Николай, Гедике и Бистер, философите Енгел и Менделсон.

постановки. Това с нищо не променя неговите убеждения. Възпитан в дух на възхищение към епохата на френския класицизъм, към трите единства (според теорията на драмата – единство на място, на действие и на време – *б. пр.*), към Расин и Волтер, Фридрих за дълго смята творбите им за ненадминати и е убеден, че немската литература ще трябва да направи доста усилия, за да достигне някой ден това ниво. Той споделя това през 1780 г. в един доста провокиращ текст – „За немската литература; за недостатъците, в които може да бъде обвинена; какви са причините за това и с какви средства могат да бъдат поправени те". В този труд, преведен на немски от Херцберг, Фридрих установява взаимовръзка между състоянието на едно общество и качеството на произведенията, които то създава. Френската литература достига постепенно до класическото съвършенство и немската ще трябва да следва този път. Като начало ще е необходимо едно умиротворено общество и един просветен меценат като Краля Слънце за своето време. Това време ще настъпи, уверява Фридрих, но той самият няма да го доживее; междувременно кралят формулира известен брой доста любопитни предложения за унифициране и подобряване на немския език, чието звучене е твърде грубо за ухото[70].

Заемането на подобна позиция, донякъде необичайна за един суверен, поражда доста силни протести на заинтересуваните, някои от тях публични – като тези на Юстус Мьозер или на Клопсток, а повечето частни. И от позицията на времето е твърде любопитно да се види как Фридрих се захваща с немската литература в момент, когато тя навлиза в златния си век. Той въобще не цитира точни примери, поради недостатъчно познаване или поради презрение към нея, но се хваща поименно с Гьоте, чийто „Гьотц фон Берлихинген" и неговите

[70] Фридрих II вече е формулирал тезите си в писмо до Волтер от 24 юли 1775 г.: „Нашите германци имат амбицията да се възползват на свой ред от преимуществата на изкуствата; те се стремят да се изравнят с Атина, Флоренция и Париж. Колкото и да обичам отечеството си, не бих могъл да твърдя, че до този момент те успяват. Липсват им две неща – език и вкус. Езикът е твърде натруфен, а в компанията на благородници се говори на френски и няколкото педанти в училище и няколкото професори не могат да му придадат учтивостта и леките форми, с които може да се сдобие единствено сред високопоставеното общество. Добавете към това многообразието от идиоми. Що се отнася до вкуса, като че ли това липсва най-много на германците [...] Само да има достатъчно злато в думите на тяхната поезия и те си мислят, че стиховете им са хармонични; а обикновено представляват галиматии с надути думи. Относно историята те не биха пропуснали и най-дребното обстоятелство, дори то да е ненужно. Най-добрите трудове са в областта на публичното право. Що се отнася до философията, от времето на гения на Лайбниц и на голямата монада на Волф, никой вече не се вре в нея. Те се надяват да успеят с театъра; но до момента и там не се е появило нищо идеално. Понастоящем Германия е точно такава, каквато е Франция по времето на Франсоа I" – *Briefwechsel, op. cit.*, t. 3, p. 347.

„отвратителни баналности“, представени в Берлин през 1774 г., му се струва толкова безвкусен, колкото и пиесите на Шекспир. Поетът не отвръща веднага, но посвещава на Фридрих няколко твърде интересни страници в автобиографията си „Поезия и истина“. Без да полемизира *a posteriori*, той проявява голямо снизхождение към този крал, протекционист по отношение на икономиката, но който предпочита да внася своите четива от чужбина. Той преценява, че кралят е направил огромна услуга на немската литература, като ѝ е осигурил славния възторг, необходим за епопеята и за простонародните форми, задължителна отправна точка за всяка национална литература: песните на Йохан Вилхелм Глайм са първата илюстрация на това, а след тях идва „Мина фон Барнхелм“, една творба, действително родена от Седемгодишната война – първото театрално произведение, плод на бележити събития, чийто сюжет е взет предимно от съвремието му и което впоследствие има неоценим ефект.“

След това един вид „национална“ пруска гордост завладява писателите, поданици на такъв крал, „и тяхното усърдие е толкова по-пламенно, колкото този, в името на когото те правят всичко, въобще не се интересува от тях“. И в края на краищата Фридрих II прави услуга на германските писатели с упорството си да уважава единствено френските произведения: „Отчуждението на Фридрих към германското е цяло щастие за развитието на литературната култура. Правят всичко, за да бъдат забелязани от краля, не за да получат уважението му, а да привлекат вниманието му.“[71] Така, без да е бил меценат като римския император Октавиан Август или френския крал Луи XIV, Фридрих все пак макар и не по негово желание има известен принос към литературата на своето време. Именно това сочи кралят няколко дни преди смъртта си, като отбелязва пред Мирабо, че е направил най-добрата услуга на германските писатели, като не се е занимавал с тях[72]. Това важи и за отношенията му с Кант и философите от Кьонигсберг, които могат да разсъждават свободно за „века на Фридрих“, без да се срещат когато и да било с краля. Във всеки случай, когато академията в Берлин предлага като конкурсна тема през 1784 г. универсалността на френския език, която носи неочаквана известност на писателя Антоан Ривароль, тази теза отдавна вече не е общоприета в Прусия!

Зад този дебат едва прозира един друг: той се отнася до приноса на Фридрих за германското национално чувство и като цяло за единството на Германия, като става предмет на бурни и често пристрастни спорове. Може да изглежда абсурдно да се търсят наченките на

---

[71] J. W. von Goethe, *Poésie et vérité*, Aubier, 1991, p. 182–183.

[72] Цитирано по H. Welschinger, *La Mission secrète de Mirabeau à Berlin*, Plon, 1900, p. 20.

германското единство у този, който първи критикува Вестфалските договорености през 1740 г., мисли единствено за разширение на пруското кралство и разделя за дълго старата империя на два непримирими лагера. Завещанието от 1768 г. впрочем предвижда една независима Северна Германия със „самостоятелно управление". Други изтъкват, че той е възвърнал гордостта на Германия и подчертават позитивната му роля в полза на германските свободи, в сравнение с авантюриста Йозеф II. Най-вече, принизявайки една повече „Римска", отколкото германска Австрия, непрестанно обърната към Италия и Балканите, Фридрих вероятно полага основите на наистина национален градеж. Следователно той е обслужвал, без да иска, интересите на Германия както в областта на литературата, така и на политиката. Впрочем можем да отбележим, че в сравнение с Волтер или други французи, Фридрих често си спомня, че е германец. И когато през 1779 г. говори много вълнуващо и видимо искрено за „обичта към родината", дали наистина става дума единствено за пруската родина?[73] Във всеки случай славата му надхвърля пределите на неговото кралство, тъй като интелектуалното влияние на Берлин се разпростира над голяма част от Германия.

Смъртта на Фридрих и оценката на Мирабо за него

Фридрих Велики става мит приживе, доста години преди смъртта си, настъпила на 17 август 1786 г. Както често се случва, когато човек надживее времето си, в сърцата на неговите поданици през последните години се борят две противоположни чувства: безспорно възхищение и нежност, за което свидетелстват редица анекдоти; но и не по-малко сигурно отвращение. Август фон дер Марвиц, който го вижда да минава през май 1785 г., предава емоциите на зрителите: „Улиците бяха пълни с народ, прозорците изпълнени, хората гологлави, навсякъде цареше пълна тишина и всички лица изразяваха респект и доверие. Кралят, съвсем сам и възседнал кон, непрестанно сваляше шапката си, за да поздравява тълпата. Необходимо бе известно време, щото хората да дойдат на себе си и да продължат своята работа. И въпреки всичко нищо особено не се бе случило: един седемдесетгодишен мъж, нескопосно облечен, покрит с прах, се връщаше от ежедневната си работа. Но всеки знаеше, че този старец работи за него и че той не е пропуснал да го прави и един ден през последните четиридесет и пет години."[74] Тази популярност се дължи до голяма степен на сборниците

[73] Писма относно любовта към родината – *Oeuvres de Frédéric le Grand, op. cit.*, t. 9, Berlin, 1848.

[74] Цитирано по W. Hubatsch, *Frederick the Great, op. cit.*, p. 229.

с фамилиарни истории, които циркулират за сметка на стария Фриц, както и на гравюрите, които го показват с бастуна му и с тривърхата му шапка, или почти грохнал на коня с, като в картината от парада, скицирана през 1777 г. от известния художник Даниел Ходовиецки и многократно размножавана. Образът на краля, едновременно героичен и близък, вече е фиксиран и симпатията преобладава със сигурност.

Все пак след половинвековен железен режим хората се надяват на промени. Режията е особено непопулярна и по принцип, отбелязва Мирабо през септември 1786, „вжетата са толкова опънати, че могат единствено да бъдат разхлабени. Народът беше толкова потискан, толкова обиждан, толкова мачкан, че трябва единствено да бъде облекчен". Дали затова Берлин се оказва толкова малко развълнуван от смъртта на краля, че свидетелят очевидец е направо шокиран? „Всички са печални, но не и тъжни; всички са загрижени, но не и нажалени. Няма лице, което да не изразява самота и надежда. Нито едно съжаление, нито една въздишка, нито една възхвала. А именно тук приключват толкова спечелени битки, толкова слава, толкова подвизи!"[75] Осем години след смъртта на Волтер и три години преди Великата френска революция времето на Фридрих е вече наистина отминало.

Но некрологът впрочем е подранил. Тъй като оповестяват, че смъртта на краля е близка, през януари 1786 г. Мирабо пристига специално в Берлин, за да присъства на края на неговото управление и да наблюдава дебюта на престолонаследника в качеството си на неофициален агент на министър Калон. Той е приет от Фридрих само два пъти и информацията му по този повод е от втора ръка[76]. Но той възнамерява да напише биография на „най-странния човек, който някога е държал скиптър"; иска също със сравнителна цел да проучи естеството на режима в момента, когато във Франция всичко се вълнува, за да получи „точни резултати за страната, която според науката за деспотизма е това, което е бил Египет за хората от древността, които са се интересували от него". Проверката му щяла да приключи със заключение за незабавна либерална реформа, която в общи линии щял да предложи на новия крал веднага след възкачването му на трона[77]. Не желаят обаче да го чуят, а впоследствие проучването му, придоби-

---

[75] Телеграма от 17 август 1786 г. Виж H. Welschinger, *La Mission secrète de Mirabeau, op. cit.*, p. 170.

[76] За сметка на това съществува ценно свидетелство относно последните месеци на Фридрих II – това на неговия швейцарски доктор Цимерман: J. G. Zimmermann, *Über Friedrich den Grossen und meine Unterredungen mit ihm kurz vor seinem Tode,* Karlsruhe, 1788 (превод на фр. 1790 г.).

[77] H. G. de Mirabeau, *Lettre remise à Frédéric-Guillaume II,* 1787.

ло енциклопедичен характер с помощта на Мовийон, става повод две години по-късно за написването на исторически труд, който си остава една от най-добрите картини на състоянието на Прусия в края на царуването на Фридрих II[78].

Последвалите събития и катастрофата от 1806 г. превръщат Мирабо в нещо като пророк, когото историците непрестанно цитират. Други успяват да заключат, че в по-нататъшната еволюция няма нищо неизбежно и че тя се обяснява по-скоро с посредствеността на Фридриховите наследници. Щайн, който служи в пруската администрация от 1780 г., смята, че цялото зло идва от разхлабването на Фридриховата система. „Колко бързо се промени всичко след смъртта на великия крал. Трябва да си го преживял лично, за да му повярваш.“[79] Вероятно поддръжката на подобна машина не е по силите на един обикновен суверен. Във всеки случай, тъй като явно постигнатите от нея успехи гарантират и бъдещите, както управлението на кабинета, така и абсолютизмът остават непокътнати. От тази гледна точка времето на Фридрих II продължава още двадесетина години. Но духът му вече не е същият.

Фридрих, който до края нехае за условностите, пожелава да бъде погребан на терасата на Сан-Суси в компанията на кучетата си, но не посмяват да изпълнят волята му. Останките му са положени до тези на баща му. Поставени в обикновен оловен ковчег, в криптата на църквата на Потсдамския гарнизон, те подобно на светите реликви на Прусия ще се превърнат в задължително място за поклонение за посетителите и символично убежище във върховни моменти. От среднощната клетва на Александър Всерусийски и на пруската кралица Луиза през 1805 г. до обединяващата церемония на Хитлер и Хинденбург през 1933 г. Фридрих II непрестанно взема участие в историята на Прусия. Гарнизонната черква днес вече не съществува, тъй като е срината през 1945 г. Що се отнася до Фридрих, тялото му почива вече до хрътките му, така както той е пожелал.

---

[78] H. G. de Mirabeau, *De la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand,* London, 1788, 4 vol. in-4°.

[79] *Die Autobiographie des Freiherrn vom Stein,* издадена от K. von Raumer, Münster, 1955, p. 48.

СЕДМА ГЛАВА

От склерозата до катастрофата (1786–1806)

През двете десетилетия след смъртта на Фридрих II Прусия се сблъсква със страшно изпитание. Трябва да се изправи срещу предизвикателството на вълненията, породени от Френската революция, и да поеме нови международни отговорности, докато вътрешната ѝ споеност остава нестабилна. Основите, на които стъпва управлението на двамата предходни владетели, се оказват непригодни за новото време, но макар това постепенно да се осъзнава, новите управляващи предпочитат да не променят нищо от страх да не сринат цялата постройка. Във външната политика опасението да не бъде загубено всичко води до все по-труден за поддържане консерватизъм и това остава в сила чак до финалната катастрофа. Въпреки това, макар последната да хвърля сянка върху предходните години, сценарият, който в крайна сметка се осъществява, вероятно не е неизбежен: той е резултат от редица обстоятелства, както и от личностните качества на главните действащи лица.

1. Кабинетното управление: между реакцията и реформите

Първите двама наследници на Фридрих II, между другото твърде различни един от друг, нямат необходимите качества за упражняване на абсолютна власт. Въпреки това те запазват нейните форми, които трябва да бъдат прилагани от техни фаворити или съветници.

„Големият Вилхелм“, двубрачен и мистичен

Фридрих-Вилхелм II (1786–1797) съвсем не е подготвен за тази задача освен може би във военно отношение. Четиридесет и две годишен по време на възшествието си на трона, той никога не е приобщаван към управлението, след като чичо му приема с известен фатализъм неговата липса на държавнически качества. Останал сирак на четиринадесет години, принцът е възпитаван под контрола на краля, без обаче той да прилага спрямо него суровостта, с която се е отнасял към него собст-

вения му баща. И макар да налага на младежа няколко „стажа“ в администрацията, те доказват единствено степента на неговия мързел и на посредствеността му, поради което Фридрих повече и не настоява. Разбира се, той използва племенника си в армията по време на „картофената война“ и през 1780 г. му поверява представителна мисия пред Екатерина II; но след това вече го държи на дистанция и се отнася към него възможно най-хладно.

Фридрих-Вилхелм е с представителна външност; според Метерних „той беше истинският тип крал; ръстът му беше огромен, съответно и телосложението му“. Но дотук стига приликата с дядо му, Войнишкия крал. Внукът използва енергията си главно за да си доставя удоволствия: за свирене на виолончело и най-вече за маниакално преследване на противоположния пол. След като колекционира актриси и френски танцьорки в ущърб на чичо си, който се бои от разгласяване на дипломатически тайни, най-накрая се спира на една шестнадесетгодишна берлинчанка – Вилхелмина Енке, дъщеря на ресторантьор, „примамена“ с пътуване до Париж и след това омъжена за един услужлив кралски служител. След като става госпожа Риц, Фридрих-Вилхелм поддържа с нея почти семейна връзка, която продължава до края на живота му: той отглежда децата, които Вилхелмина му ражда, докато Фридрих II се нагърбва да подготви законния му син за кралския занаят.

Възрастта не променя Фридрих-Вилхелм. Веднага след като се освобождава от опекунството на краля, „най-приятното приложение на своята сила той вижда в безрезервното отдаване на всички свои желания“[1]. Силно влюбен в красивата Юлия фон Вос, но в невъзможност да вземе за любовница младо аристократично момиче, той сключва с нея, докато е все още женен, втори морганатичен брачен съюз (неравностоен брак, при който по-низшестоящият от съпрузите и неговите деца нямат претенции към наследството на по-вишестоящия – *б. пр.*), „с лявата ръка“, отслужен много тържествено през 1787 г. от един пастор от Лутеранската църква[2]. Когато Юлия умира две години по-късно при раждане, „вдовецът“ също се жени отново през 1791 г. за София Дьонхоф, която го дарява с две деца, от които един син, призван да стане премиер-министър през 1848 г. През всичките тези години красивата Вилхелмина, произведена през 1795 г. в графиня Лихтенау, не престава да играе редом до краля ролята на госпожа Дьо Помпадур в пруски мащаби, като засища ненаситния му апетит

[1] L. P. de Ségur, *Histoire des principaux événements du règne de Frédéric-Guillaume II, roi de Prusse,* an IX (1800), t. 1, p. 56.

[2] Халката му е надяната на пръста на лявата ръка. В консисторията има известни колебания, но откриват прецедент, разрешен от самия Лутер спрямо ландграфа на Хесен.

за млади любовници, подкрепя артистите, прави многобройни услуги и въобще не се намесва в политиката. Това не предотвратява нито завистта, нито злобата: веднага след това смъртта на краля, тя бива арестувана по заповед на наследника, лишена е от имуществото си, изпратена е в затвора, а след и на заточение в Бреслау. Тази странна и скандална, но в крайна сметка симпатична жена остава единичен случай в съвременната история на Прусия[3].

„Съчетанието от сладострастие и суеверие винаги е било загадка за разума, но продължава да се среща отново и отново", отбелязва един съвременник[4]. В случая с Вилхелмина тя споделя властта си над ума на краля с още двама особени персонажи, изскочили ненадейно от небитието при възкачването на Фридрих-Вилхелм на престола – Вьолнер и Бишофсвердер. Техният учудващ възход се обяснява със съпричастността им към едно от тези тайни общества, които процъфтяват в Европа в края на века, след масонството. Това общество битува съвсем открито в Прусия още от 1740 г., а Фридрих II лично се присъединява към него в Брауншвайг още през 1738 г. След това в Берлин се раждат три нови ложи, „Трите сфери", „Ложата на приятелството" и ложата „Роял Йорк", а през 60-те години на XVIII в. между тях се появяват различия, залози на властта, но и идеологически разногласия. В общия контекст на Просвещението някои франкмасони горещо защитават Фридриховата програма, достигайки чак до атеизъм, но други, включително привържениците на „стриктните правила", стигат до оправдаване на точно противоположното, дори на връщането към традиционната религия. Докато най-крайните последователи на първата група впоследствие се присъединяват към илюминатите – радикално движение с баварски произход, останалите основават през 1777 г. тайното общество на розенкройцерите, позоваващи се на Христос и отдаващи се на впечатляващи мистерии на посвещаването[5].

Епохата е благоприятна за шарлатанството, както доказват това от друга страна магнетизмът на Месмер или практиките на Калиостро. Така и розенкройцерите, които се представят за алхимици и претендират, че науката им води началото си от един маг от XIV в., лесно намират привърженици. Това реакционно, елитарно, йерархично общество вероятно никога нямаше да излезе на бял свят, ако не беше

---

[3] Графиня Лихтенау публикува своите „Мемоари" в Париж през 1809 г. Тя е обект на романизирана биография от Ernst von Salomon, *La Belle Wilhelmine,* Gallimard, 1957.

[4] L. P. de Ségur, *Histoire..., op. cit.*, t. 1, p. 72.

[5] В своята телеграма от секретната си кореспонденция от 2 декември 1786 г. Мирабо им прави описание, за което не знаем дали е достоверно. – H. Welschinger, *op. cit.*, p. 395.

извършило подвиг с посвещаването на пруския принц престолонаследник от страна на Вьолнер и Бишофсвердер – вероятно през 1781 г. Двамата „кръстници" ще окажат голямо влияние върху новия крал, с други думи, брат Ормезус Магнус, когото държат в напрежение чрез спиритически сеанси, по време на които му се привиждат Марк Аврелий, Лайбниц, Великият електор, но най-вече малкият Александър от Марката, синът му от Вилхелмина, когото загубва на осемгодишна възраст и не може да прежали[6].

Ханс Рудолф фон Бишофсвердер (1741–1803), от саксонски произход, служи в армията с нисък чин, преди да стане един от най-влиятелните членове на розенкройцерите в Берлин. Набързо издигнат в генералско звание при възкачването на Фридрих-Вилхелм II на трона, той става негов военен и дипломатически съветник, като при това се противопоставя на стария министър Херцберг. Без определена компетентност, но убедителен и ловък, той има благоразумието да остане в ролята на сивия кардинал: това му позволява да назначава хората си, вероятно подбрани сред розенкройцерите, като Хаугвиц, натоварен да работи през 1792 г. с министерството на външните работи. Що се отнася до Йохан Кристоф Вьолнер (1732–1800), произлязъл от семейство на пастори от Шпандау, той учи богословие, после става възпитател на една млада аристократка, която съблазнява и се жени за нея. Срещата му с Бишофсвердер става през 1773 г. и двамата участват в създаването на тайното общество на розенкройцерите. След издигането на новия крал Вьолнер се оказва в центъра на властта, нещо като всемогъщ директор на кабинет, който кореспондира с министрите и подготвя решенията. Той контролира „разпоредителната каса" и играе ролята на нещо като „вицекрал" (Мирабо), преди да замести официално Цедлиц като министър на вероизповеданията през 1788 г. Той ще олицетворява реакционната политика през следващите години и ще фокусира върху себе си сарказма и непопулярността, която тя ще предизвика.

Въпреки това е справедливо да отбележим, че двамата „братя" на суверена не злоупотребяват с постовете си в личен план, като нито единият, нито другият забогатяват от това по скандален начин. От друга страна, вероятно те са напълно искрени в своите убеждения, успяват да демонстрират реализъм и да се съобразяват с опозицията на множество фактори в управлението. Накрая техният ученик понякога се оказва по-смел от тях по пътя, който те са му предначертали, та дори от време на време се налага да охлаждат неговите реакционни

[6] Той заповядва да издигнат за детето, починало през 1787 г., великолепен надгробен паметник, шедьовър на неокласическия стил, дело на скулптора Шадов (който днес се намира в *Nationalgalerie*).

страсти. Фридрих-Вилхелм е мързелив и вероятно „крал на дървеняците“, както пише Мирабо. Но той може да се проявява и като много решителен и силно ревнив към собствените прерогативи владетел. Неговият чичо, принц Хайнрих, който мисли, че може да го направлява в първите му стъпки, бива безцеремонно отстранен и вече няма същото влияние върху него, каквото е упражнявал върху брат си.

Пасивността

След смъртта на Фридрих II като че ли въжетата се разхлабват изведнъж, тъй както това става през 1715 г. във Франция, и един вид духовна волност завладява цялото общество, като примерът идва отгоре. Честно казано, починалият крал никога не е имал претенцията да защитава добродетелта или религията, а пристигналите по негово време в Берлин пътешественици забелязват известно разпускане на нравите, което те с готовност отдават на липсата на религиозност, издигната в система. За сметка на това Фридрих нанизва истински фискални окови на своите поданици, а всеобщият вопъл е за премахването на монополите. В еуфорията от първите дни новият суверен, добро дете и лош счетоводител, се съгласява на всичко, което искат от него. Но това не представлява съгласувана цялост от реформи като споменатите от Мирабо, които други също предлагат в една страна, където започва да се разпространява влиянието на „Изследване на същността и причините за богатството на нациите“, което Адам Смит публикува през 1776 г.[7] Получава се изненадващ срив, прахосничество, стигащо до безстопанственост. По дяволите скъперничеството, кралят премахва режията сред бурни одобрения, докато нейният дотогавашен завеждащ, Лоне, се завръща във Франция съпроводен от освиркванията и почти необезщетен. След това биват премахнати монополте върху захарта, тютюна и кафето. Запазена е единствено лотарията. По същото време Фридрих-Вилхелм раздава, без да се двоуми, чинове, благороднически титли, издръжки. Пазителят на касата Вьолнер не може да откаже нищо на своя господар. След няколко месеца вече никой не е в състояние да каже докъде са стигнали.

Несъмнено тази облекчения отначало носят на новия крал прозвището Любимеца, още повече че той връща на аристокрацията някои от бившите ѝ политически права, но ако вярваме на свидетелството на Мирабо, отчаянието много скоро завладява както началниците на

[7] Фридрих II лично подписва договор за свободен обмен със Съединените щати през 1785 г., но това явно не засяга вътрешната организация на Прусия. Идеите на Адам Смит също се разпространяват през следващите години от Краус (1753–1807), ученик на Кант, който преподава философия и икономика в Гьотинген, после в Кьонигсберг.

армията, така и министрите от директорията. Фридрих-Вилхелм не реформира, той нехае. „Общественото презрение е най-достойната отплата за всички дела. Първоначално се учудвахме, че виждаме краля верен на театъра, верен на концертната зала, верен на бившата си любовница, верен на новата, че може с часове да разглежда гравюри, мебели, търговски бутици, да свири на виолончело, да се осведомява за неприятностите на дворцовите дами, но да отделя само минути, за да изслуша министрите, които обсъждат пред него интересите на държавата. Сега се учудваме, когато някоя нова глупост не е погълнала някой от дните му." А присъдата на наблюдателя е безапелационна: „Никога действителността в някое кралство не е предвещавала по-бърз упадък. То е подкопавано едновременно от всички страни. Намаляват се паричните приходи, множат се разходите, загърбват се принципите, прахосва се общественото мнение, отслабва се армията. Кралят се е заобиколил с паплач, за да си дава вид, че управлява сам. Този човек е обречен, обкръжаващите го са обречени, системата е обречена. Никаква промяна, никакво подобрение не е възможно, докато не се появи главен министър"[8].

Благодарение на натрупаните от неговия предшественик 50 милиона талера резерви Фридрих-Вилхелм може да харчи лесно години наред и понякога напълно съзнателно, когато се прави на меценат или строител. Влечението му към германския театър и към музиката го карат да покани през 1789 г. Моцарт, после да повика в Берлин известния постановчик Дьобелин, както и актьора и интенданта Ифланд; започва строежът на нова зала, призвана да играе важна роля в културния живот на столицата. Създадена е и певческа академия под управлението на Фаш, а после на Целтер. Този толкова оспорван крал дарява на Берлин и най-известния му паметник, Бранденбургската врата, построена между 1788 и 1791 г. от архитекта Ланганс, по модела на Пропилеите в Атина; през 1794 г. тя е увенчана от Шадов с квадригата на победата, която според тогавашните разбирания олицетворява триумфа на мира. В Потсдам, в близост до езерото Хайлигензее, Фридрих-Вилхелм изгражда на почтително разстояние от Сан-Суси „мраморния дворец", който се превръща в постоянната му резиденция. Той издига и красивата тераса в парка на Шарлотенбург (1788 г.), която става място за спиритическите му сеанси. Накрая се сдобива и с подобаваща за неговите заслуги към поданиците му титла, финансирайки реконструкцията по американски маниер на разрушения от пожар през 1787 г. град Ной-Рупин[9]. За сметка на това той се

[8] Телеграми от 1 и 13 януари 1787 г. Виж H. Welschinger, *op. cit.*, p. 452, 478.

[9] Признателните жители впоследствие му издигат огромна статуя в цял ръст, която продължава да стои на видно място на централния градски площад.

отказва да поръча големия паметник на Фридрих II, за който е обявен архитектурен конкурс, организиран от академията през 1791 г. Вярно е, че по това време се вихри полемика относно реакционните едикти на Вьолнер, и може би не е много уместно да се възражда споменът за великия крал, на когото привържениците на Просвещението непрестанно се позовават в подкрепа на своята кауза[10]. Във всеки случай богатството на Фридрих II бързо е изразходвано, още повече че след 1792 г. военните разходи нарастват значително. Налага се да бъдат увеличени митата върху вноса, а кафето се връща на старата си цена. После бива възстановен монополът върху тютюна. При смъртта си Фридрих-Вилхелм II оставя 28 милиона дългове, което ще ограничи значително свободата на действие на неговия син.

Неуспехът на реакцията срещу Просвещението

Наследникът на Фридрих II се възкачва на престола с твърдото намерение да прекъсне порива на Просвещението и да се бори срещу привържениците на „така наречения *Aufklärung*", в които той вижда опасност за традиционния морал и обществен ред. Новият крал прилага тази програма с помощта на двамата си „братя". Но това след предишното четиридесетгодишно компетентно управление не става от само себе си. Абсолютизмът на суверена вече се сблъсква с напълно изграденото обществено мнение, чиито изразители се оказват в сърцето на държавния апарат и което има множество застъпници в цялата страна. Френската революция не променя веднага тази даденост, доколкото се оказва чисто френски продукт: монархията във Версай си носи последствията от грешките, от разхищението, фаворизирането, безгрижието и клерикализма, а нищо от това не заплашва Прусия. За съветника Клайн „превземането на Бастилията е плод на деспотизма на големците, срещу който най-търпеливата нация в крайна сметка се надига. Но Прусия има късмета да живее в такава държава, която не познава подобни злини"[11]. Въпреки това събитията в Париж се използват във вече започналата дискусия вътре в страната, преди вътрешният спор и международните разногласия да се заплетат по невъзможен за оправяне начин.

Срещу Просвещението обаче не е проведена ненадейна пряка атака и министрите на Фридрих II остават на поста си за известно време,

---

[10] Например Николай публикува от 1788 до 1792 г. шест тома с анекдоти, които имат голям пазарен успех.

[11] Цитирано по H. Möller, „Primat der Aussenpolitik: Preussen und die französische Revolution" – в J. Voss, *Deutschland und die französische Revolution,* München, Artemis, 1983, p. 72.

включително Херцберг, Кармер, Хайниц и Цедлиц. Дори последният има време да предприеме тотална училищна реформа, която рационализира различните нива на обучение; от нея се запомня преди всичко теоретичното създаване на *Abitur* (зрелостен изпит – *б. пр.*), предназначен да контролира нивото на кандидатите за университета. Но от 1788 г. Цедлиц е принуден да отстъпи мястото си на Вьолнер, който започва това, което се възприема като *Kulturkampf* (културна война – *б. пр.*)[12]. Той прокарва един „указ за религията" (9 юли), който успоредно с това, че препотвърждава толерантността на държавата към трите големи религии, налага на лутераните връщането им към ортодоксията – такава, каквато е дефинирана през XVI в. Пасторите вече не трябва да се придържат към библейския текст и още по-малко да разсъждават, нито пък да преподават „символните книги" (Свещеното писание – *б. пр.*). След това, тъй като протестите се засилват, включително на най-високо равнище, се приема един „указ за цензурата" (17 декември 1789 г.), който подлага всички публикации на предварителен контрол от страна на специализирани комисии. „Целта на цензурата, се уточнява там, не е да пречи на приемливото и благопристойно търсене на истината, а да възпира всичко, което може да бъде насочено срещу религиозните принципи, срещу държавата, духовния и гражданския ред, срещу честта и репутацията на другите."[13]

Николай заминава за Кил, а редакторите на „Берлинише монатшрифт" – за Десау. По това време френският пример стимулира вече въображението на най-радикалните реформатори, но и опасенията на правителството. През следващите години произволните арести и заточения зачестяват, като засягат Клауер, Лойхзенринг, Вюрцер, Рийм и други, ако трябва да цитираме някои от „приятелите на революцията в Прусия"[14]. Най-известният сред тези публицисти, Карл Фридрих Барт, преподавател в университета в Хале и основател на „Германски съюз", – едно изключително радикално движение, – през април 1789 г. е затворен в подземие на Магдебург, защото е написал сатира срещу указа за религията. Той излиза оттам колкото да умре от последиците от ареста. През 1794 г. самият Кант става обект на порицание след публикуването на „Религията в границите на самия разум" и е прину-

[12] Подобно на тази, която Бисмарк ще започне срещу Католическата църква през следващия век. Виж P. Schwartz, *Der erste Kulturkampf in Preussen (1788–1798)*, Berlin, 1925.

[13] Френският текст от указите за религията и за цензурата е публикуван като приложение от L. P. de Ségur, *Histoire...*, *op. cit.*, t. 1, p. 389–405.

[14] W. Grab, „Revolutionsfreunde in Preussen" – в O. Büsch, M. Neugebauer-Wölk (dir.), *Preussen und die revolutionäre Herausforderung seit 1789*, Berlin, De Gruyter, 1991, p. 119–144.

ден да обещае, че повече няма да се изказва публично по религиозните въпроси.

За да контролира по-добре богословското образование и набирането на бъдещи пастори, Вьолнер учредява през 1791 г. изпитни комисии, които стават изключително непопулярни в университетите. Ожесточени сблъсъци стават в Хале през 1794 г., когато две министерски креатури, Хермес и Хилмер, настояват да инспектират професор Неселт, заподозрян в липса на усърдие; последвалият процес прави инспекторите за смях[15]. Изправена пред такава съпротива, религиозната политика на Вьолнер не може да пусне дълбоки корени и не надживява своя радетел.

Друг спор илюстрира точно готовността за реакция на някои срещу Просвещението, както и границите на тяхното влияние. Става дума за конфликтите, съпътстващи влизането в сила на пруския кодекс. След шестгодишен труд, последвал представянето на проектозакона пред Фридрих II, текстът на Сварец е напечатан през 1791 г. под заглавие *Allgemeines Gesetzbuch* („общ кодекс"), за да бъде приложен през следващата година. Но в контекста на Френската революция, на селските бунтове в Саксония (1790 г.) и на различните вълнения в Хамбург или Гьотинген в двора, както и сред аристократите в съсловията се появява силна опозиция. Потушаването на спорадичните движения срещу ангарията става по-брутално след интронизацията на Фридрих-Вилхелм, който засилва местната власт на аристокрацията, утежнява санкциите срещу „неоснователните" жалби на селяните и не се притеснява да подложи цивилни граждани на наказанието с пръчки. Силезия непрестанно се вълнува.

В такава обстановка някои препоръки на кодекса относно естественото право, твърде близки до прокламираните в Париж принципи, предизвикват тревога и влизането му в сила през 1792 г. е анулирано. Една комисия се заема да ревизира вече публикуваната версия, от която са премахнати няколко параграфа: така шеста алинея от въведението, която оправдава отказа за подчинение при определени обстоятелства; или параграф 79, който споменава естествената свобода и правата на гражданите (*Bürger*), тъй като има опасност този термин да придобие нов смисъл, както става във Франция[16]. Затова кодексът бива малко смекчен, но все пак влиза в сила през 1794 г. под наименованието *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* („Общо право за пруските държави"), като изглежда не толкова революционен, колкото предходния. Вместо абстрактните, вдъхновени от естественото

[15] H. Brunschwig, *op. cit.*, p. 267.

[16] G. Birtsch, „Revolutionsfurcht in Preussen" – в O. Büsch, M. Neugebauer-Wölk, *op. cit.*, p. 95–96.

право и потенциално подривни закони, тук стремежът е да се покажат правила, произтичащи от традициите на страната. Та нали пруският съветник Фридрих фон Генц наскоро е превел на немски „Размисли за революцията във Франция“ на Бърк, която има голям отзвук? Новият кодекс всъщност има две лица: това на една рационална конституция, основана на абстракцията за обществения договор; но на практика представлява и узаконяване на едно състояние на обществото, което облагодетелства определено привилегировано малцинство[17]. Така замислената правова материя е по-скоро констативна, отколкото основополагаща.

Що се отнася до започналата през 1792 г. война срещу революционна Франция, тя също се обяснява с причини от идеологическо естество. Фридрих-Вилхелм за няколко месеца се проявява като поддръжник на традиционния ред и изиграва доста парадоксална водеща роля в процеса, който го довежда до конфликта. Пруското обществено мнение се оказва още по-разделено както на върха, така и вътре в страната. Министър Херцберг, куратор на академията и нещо като пазител на Фридриховото наследство, одобрява напълно френската конституция от 1791 г. В Кьонигсберг Кант приветства революцията[18]. Неговите ученици Райхарт и Фихте не крият симпатиите си към „новите франки“. Клауер, Рийм и други публицисти предупреждават за рисковете от една колкото несправедлива, толкова и опасна война. Един силезиец – Елзнер, пише от Париж доста похвални писма за революцията[19]. Лаукхард, преподавател в Хале, който участва във френската кампания от 1792 г., не крие своето отвращение да се бие с подобен враг[20]. През същата година в Силезия един млад офицер основава заедно сприятелите си Хелд и Цербони „Лигата на евергетите“, тайно общество, пропито с якобински дух, което е унищожено едва през 1797 г. Дори да не приемаме на доверие думите на барон дьо Клотс, също поданик на пруския крал, който заклеймява в Париж „бранденбургския Сарданапал“ и уверява, че „пруският войник ще се бие без желание за имперците, които ненавижда, и за емигрантите, които презира“. Прусите наистина участват

[17] R. Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution*, Stuttgart, Klett, 1967, преизд. München, DTV, 1989, p. 24.

[18] P. Burg, *Kant und die französische Revolution*, Berlin, 1974. Виж G. P. Gooch, *Germany and the French Revolution,* London, Longmans, 1920, p. 260–282.

[19] Тези писма впоследствие са обединени в една книга: K. O. Oelsner, *Luzifer oder gereinigte Beiträge zur Geschichte der französischen Revolution,* 2 vol, 1797–1799. Съкратено издание: Leipzig, Reclam, 1987.

[20] [F. C. Laukhard], *Un Allemand en France sous la Terreur*, Plon, 1915.

донякъде с нежелание в тази война и вероятно именно това чувство допринася за резултата от кампанията[21].

Кралят буржоа и неговите съветници

Фридрих-Вилхелм III (1797–1840) е все още доста непохватен младеж, когато сяда на трона на 16 ноември 1797 г. С не особени изисквания, той получава традиционното за пруските крале възпитание: протестантска религия, военно обучение от ранна възраст (от което му остава най-вече страстта към униформите и вкуса към детайла), както и управленска подготовка. Великият юрист Сварец дори му дава частни уроци по право. Но макар неговите учители да успяват да му втълпят някои от знанията на онова време, те не са в състояние да му предадат житейския си опит. Взел участие в боевете при Валми и Варшава през 1792–1794 г., новият крал изпитва известни съмнения относно непобедимостта на пруските армии и си обещава да избягва войните, още повече че намеренията му за икономии контрастират с разточителството на неговия предшественик. Той осъжда тихомълком разгула на своя баща и дълго време скриваното озлобление избухва, когато – крал едва от два дни – заповядва да затворят без присъда графиня Фон Лихтенау независимо от законите и съдилищата. Това озлобление всъщност е обратната страна на слабостта, доминираща черта в неговия характер.

Новият крал желае преди всичко да върши добро, но лишен от всякакво доверие в самия себе си, той се консултира с десет души, преди да се реши да действа, колебаейки се понякога и след като моментът за избор вече е отминал. „Меланхолик на трона", този хипохондрик доста добре се вмества в образа на един коронован Хамлет[22]. Преценките му не са неточни, но му липсва тази решителност, която би му помогнала да извлече изцяло полза от обстоятелствата, най-вече в областта на външните работи. Трябва в негова защита да се каже, че периодът, през който управлява, е изключителен и че Прусия се оказва насред континента между две опасни сили, Франция и Русия. Нерешителността му, която се проявява под формата на упорит неут-

---

[21] Реч пред Френското национално събрание от 12 август 1792 г. Anacharsis Cloots, *Écrits révolutionnaires (1790–1794)*, представени от Michèle Duval, Champ libre, 1979, p. 384. Този пруски аристократ, родом от Клеве и присъединил се към Френската революция, се изявява като специалист в порицаването на своята родна страна, заклеймяващ също така и „военния деспотизъм". Когато по време на терора започват специално да подозират чужденците, той е издаден от Робеспиер именно защото е прусак и в крайна сметка е гилотиниран (пак там, с. 654).

[22] T. Stamm-Kuhlmann, *König in Preussens grosser Zeit. Friedrich Wilhelm III, der Melancholiker auf dem Thron,* Berlin, Siedler, 1992.

ралитет, доста добре отразява непосилната дилема, пред която е изправена неговата страна[23].

При такъв характер, който може да се сравни с този на Луи XIII, на Фридрих-Вилхелм му е необходим един решителен министър-председател, облечен изцяло с доверието му. През 1810 г. той открива своя Ришельо в лицето на Харденберг. Но от самото начало търси „родителска фигура", която не открива нито у херцога на Брауншвайг, останал в своето херцогство, нито у граф Фон Шуленбург-Кенерт, необяснимо назначен за главен контрольор на финансите, нито у принц Хайнрих, който вече в твърде напреднала възраст. След като уволнява Вьолнер и Бишофсвердер, кралят оставя на постовете им другите министри, някои от които са още от времето на Фридрих II, но неговата болезнена стеснителност му попречва да ги обедини[24]. Във всеки случай по това време в Прусия е необходима доста голяма смелост, за да се създаде истински министерски съвет, и Фридрих-Вилхелм явно преценява като налудничаво предложението, което му дава младият съветник Харденберг. Абсолютизмът напълно приляга на характера на този крал и това го освобождава от задължението да взема решенията публично и поради това окончателно. Той работи най-много с един-двама министри, но предимно с много приближени съветници, които издигат параван между него и външния свят и поради това се нагърбват с доста голяма тежест. Това „кабинетно управление", за което можахме да кажем, че се превръща в правителство посредством кабинета, впоследствие ще послужи за изкупителна жертва при окончателния срив на страната[25].

Сред тези приближени на краля негов най-близък, но и вероятно най-незначителен е адютантът Кьокриц – един вече възрастен мъж, който е бил негов възпитател и който остава с него до 1814 г. Заедно с генералите Рюхел и Застров той оформя личния генерален щаб на краля. В цивилния живот Фридрих-Вилхелм разчита първо на преподобния Менкен, който вече е служил като секретар на Фридрих II. Но двама мъже са олицетворение на тази особена форма на абсолютизма: съветникът Байме, който се занимава най-вече с вътрешните дела, и секретарят Ломбард, който се нагърбва с външните работи. И двамата са млади мъже, малко по-възрастни от краля, от скромно потекло,

---

[23] B. Simms, *The Impact of Napoleon. Prussian High Politics, Foreign Policy and the Crisis of the Executive (1797–1806),* Cambridge University Press, 1997.

[24] Фридрих-Вилхелм III е известен с лаконичността си: неспособен да нареди две изречения, по принцип той изрича думите несвързано, при това се чува нещо като къркорене на черва или оригване.

[25] H. Hüffer, *Die Kabinettsregierung in Preussen und Johann Wilhelm Lombard,* Leipzig, Duncker & Humbolt, 1891.

израснали в духа на *Aufklärung* и със симпатии към Франция във външната си политика. Впоследствие аристокрацията им приписва вината за поражението, когато те видимо не представляват нищо без краля, а най-лошото, в което биха могли да ги обвинят е, че са служили вярно на краля. Същото важи и за граф Хаугвиц, основен „министър от кабинета" между 1793 и 1806 г., когото отъждествяват донякъде справедливо с дипломатическия консерватизъм, за който основен виновник е Фридрих-Вилхелм.

Накрая не бихме могли да пренебрегнем и ролята на кралица Луиза (1776–1810), родена принцеса Мекленбург-Щрелиц, за която принцът престолонаследник се жени през 1793 г. (докато брат му Лудвиг взема Фредерика, нейната по-малка сестра)[26]. Кралят и кралицата са хармонична двойка, които живеят като богаташки с децата си не в кралския дворец в Берлин, нито в Потсдамския дворец, а в голям дом на Унтер ден линден, пазен от двама постови, или пък в Шарлотенбург. През лятото са обикновено в резиденцията си в Парец – нещо като пастирска къща, която се превръща в идиличен символ на патриархалната простота. Друг път посещават изкуствената руина на Острова на пауните. Кралската двойка може да бъде видяна как се разхожда из улиците на Потсдам – кралят, хванал децата за ръка, а кралицата с бебе на гърди. Луиза, която минава за много красива, е по-грациозна и по-весела от съпруга си, когото тя успява от време на време да завлече сред обществото. Това понякога му разваля настроението, както например когато принц Лудвиг-Фердинанд, първи братовчед на краля и голям изкусител, прекалява с любезничението. Но кралицата като че ли не прекрачва границите на кокетството за разлика от сестра си. И макар да придобива от самото начало истинска популярност сред обществото, първоначално „кралицата на сърцата" няма някаква особена роля в политиката. Но тъй като умее да бъде довереница на краля и да го успокоява, тя придобива все по-голямо влияние, докато накрая през 1806 г. се превръща във водеща фигура.

Щенията на Фридрих-Вилхелм III

За разлика от баща си вторият поред наследник на престола на Фридрих II възнамерява да направи компетентни реформи, та било то и само за да оправи обществените финанси. Безспорно доброто му желание все пак не довежда до разклащане на съграденото. Едно от първите му ре-

[26] Двете млади принцеси са изобразени през 1797 г. от скулптора Шадов в известна скулптирана група, която е преценена като твърде чувствена, за да може да бъде показана пред публика. Днес тя се намира в *Nationalgalerie* на Острова на музеите.

шения е да вдигне заплатата на обикновените войници, която не е променяна от три четвърти век, като я променя от 8 на 10 гроша на всеки пет дни. Тази приятна мярка вероятно увеличава дефицита с половин милиона талера, но младият суверен мисли и за духа освен за финансите. Наложените на графиня Фон Лихтенау вземания са от същото измерение. Фридрих-Вилхелм иска веднага да започне разследване на направените в Полша разхищения след бунта на Косцюшко и третата подялба на страната. Множество имоти на благородници (старости) са конфискувани като наказателна санкция, за да бъдат впоследствие продадени на безценица на някои частни лица; замесен е министър Хойм. Кралят изисква и нещо като одит върху личния състав и разходите на държавната администрация, като предупреждава, че няма да остави нито мързеливите, нито ненужните. Създадена и комисия, но тя тъпче на едно място, тъй като солидарността на заинтересуваните осуетява намеренията на краля. За да се оправят финансите, първоначално трябва да увеличат приходите; затова е замислено премахването на освобождаването от акциз: протестите на заинтересуваните, които се позовават на правото в подкрепа на своите привилегии, провалят тези плахи предложения. Поддържането на мира и скромността на суверена довеждат до икономии, които постепенно възстановяват равновесието.

Същевременно в страната има действително очакване. В частност интелектуалната буржоазия, активизирана от примера на Френската революция, повече не може да търпи арогантността и привилегиите на аристокрацията и особено на военните. Селяните мечтаят за премахване на крепостничеството, и за това се говори постоянно. Въпросът непрестанно се разисква в печата и сред компетентните общности. Някои високопоставени чиновници препоръчват премахване на крепостничеството, защитавайки тази мярка с икономически аргументи – евентуално увеличаване на земеделската продукция. Съветникът Байме внушава на краля да предприеме постепенното му премахване, като се започне от най-младите. След две-три години всички тези надежди се оказват напразни, защото управляващите се задоволяват само с отделни мерки в Източна Прусия. Кралят се опасява от открита конфронтация с аристокрацията, ако се прави на реформатор като Йозеф II, а многото привилегировани от администрацията лесно намират аргументи, с които да поощрят неговата предпазливост. Понякога неправилно се говори за „освобождаване на селяните“ в кралските домени: има само известно намаляване на бремето, което засяга около 30 000 души. Така в организацията на обществото нищо не се променя и неоправданите надежди обясняват напълно безразличието на голяма част от населението, когато военното поражение окастря високомерието на една все по-мразена каста. На първо време

тя обаче смята, че външната сила може да се запази, без нищо да се променя отвътре.

Остава само това, че реформата „се носи във въздуха", че изникват нови идеи под формата на мемоари и статии в списания, като по този начин се постига интелектуално узряване, ефектът от което проличава веднага след поражението. Бързият обрат, който се осъществява през 1807 г., не би могъл да се обясни по друг начин. Общо взето, всичко е готово, но изпитанието може би е необходимото условие за това.

2. Между Австрия, Франция и Полша (1786–1795)

Игрите на традиционната дипломация (1786–1792)

Съперничеството между Прусия и Австрия след 1740 г. е постоянно и макар след Седемгодишната война двете германски сили да успяват да съжителстват повече или по-малко мирно, те не престават да се дебнат, както сочат инцидентите от 1778 и 1785 г. За Прусия е важно да попречи на всякакво засилване на австрийската мощ, което не би могло да се компенсира с еквивалентно свое нарастване. Една от целите е Германия и Фридрих-Вилхелм II успява да извлече полза от княжеския съюз, поддържан след 1785 г., за да подсили влиянието на Прусия в империята – сред протестантските държави като Хесен или Саксония-Ваймар, но и сред висши духовници, отблъснати от Йозефовите реформи. Фридрих-Вилхелм дори се оказва избран за посредник между трима германски епископи и папата по повод властта на нунция, което в крайна сметка донася на „маркиза на Бранденбург" признаването му за крал на Прусия от страна на Светия престол.

Но австрийско-пруското съперничество надхвърля рамките на империята. След 1780 г. обаче съюзът между Русия и Австрия, насочен срещу Османската империя, открива нови перспективи за австрийско разширение по посока на Балканите. Фридрих II е прекалено изолиран в международен план, за да се противопостави на Йозеф II на тази основа, но той успява да се сближи с Франция, която се оказва неговата най-здрава и сигурна опора, въпреки съюза, който я свързва с Австрия. Френският външен министър Вержен желае да закриля Турция и въобще не цени инициативите на императора. Единствено кредитът на Мария-Антоанета вероятно попречва за новата смяна на съюзниците към края на управлението на Фридрих II.

След смъртта на великия крал неговият наследник като че ли се опитва да пренасочи своята политика. Под ръководството на министър Херцберг пруската дипломация преминава в офанзива срещу Ав-

стрия и слага край на съюза с Франция[27]. Докато Фридрих II от дълго време вече се опитва единствено да защитава благоразумно своите придобивки, Херцберг се мъчи да извлече полза от обстоятелствата, за да се опита да се справи веднъж за винаги с опасността от вероятен австрийски реванш. Йозеф II не се чувства стабилен поради своите предходни неуспехи и от недоволството, което предизвиква вътре в страната си, а неговият френски съюзник се оказва пленник на тежките финансови проблеми. Следователно има вероятна надежда да се блокира настъплението му по посока на османците и дори да се отнеме неговата част от Полша.

За да се реализира подобен план и поради това, че не може Русия да бъде откъсната от Австрия, трябва поне да бъде задържана Франция; Англия се съгласява да го стори. Тя жадува за реванш след Американската война; освен това е зле настроена към Екатерина II, която през 1780 г. създава Лигата на неутралните и дава на Франция търговски привилегии; най-накрая Англия желае да запази Турция, която повече отвсякога се оказва заплашена, когато руската императрица извършва при голяма тържественост своето прословута пътуване в Крим, придружавана известно време от Йозеф II. Англия и Прусия се договарят и аферата с Холандия подпечатва техния съюз.

В този момент Обединените провинции са жертва на един от тези постоянни спорове, които противопоставят Генералните щати на Оранжката фамилия, и този вътрешен конфликт се изразява във воденето на различна външна политика[28]. По време на Американската война Холандия подкрепя Франция против волята на статудера Вилхелм V и през 1785 г. между двете страни бива сключен отбранителен съюз. Когато през 1786 г. в Холандия настъпва ново напрежение по повод узурпираните през предходния век права от страна на Вилхелм III, всеки от лагерите търси подкрепа отвън – „оранжистите“ в Лондон, а „патриотите“ във Версай. Британското правителство тогава умело успява да събуди по този повод интерес у пруския крал, зет на статудера. От своя страна Франция, парализирана от финансова криза, лишена от енергично управление след смъртта на Вержен, не предприема никакви военни приготовления, като само се опитва да укроти противниците. Прусите, готови да действат на Рейн, поемат инициативата и през септември 1787 г. триседмичната военна кампания отвежда херцог Брауншвайг от Клеве в Амстердам. Неговите зле въоръжени противници са пометени, а статудерът налага закона, дока-

---

[27] Твърди се, че той иска да се разграничи по този начин от съветите на своя досаден чичо: „В Берлин бяхме против французите, за да бъдем против Хайнрих“, твърди Сегюр.

[28] P. de Witt, *Une invasion prussienne en Hollande en 1787,* Plon, 1886.

то голяма част от „патриотите“ се укриват във Франция[29]. Престижът на френската дипломация в Европа е сринат, а общественото мнение се чувства силно унизено: Мирабо предупреждава пруския крал да не се доверява на „нашия фалшив упадък“[30]. Пруските финанси не са много натоварени, Брауншвайг минава за голям генерал, а „армията на Фридрих II“ потвърждава своята непобедимост. Няколко месеца по-късно съюзен договор свързва Англия, Холандия и Прусия.

Така, застрахован срещу риск от френска интервенция в полза на Австрия, Херцберг има възможност да разгърне мрежите си срещу Йозеф и Екатерина. Той организира турците, които започват военни действия през лятото на 1788 г., и същевременно мобилизира Швеция и Полша срещу Русия. Пруският посланик във Варшава, хитрият Лукезини, успява да стаи своите намерения относно Данциг и Торун и да примами Полша с евентуална реституция на австрийска Галиция, като същевременно разпалва омразата на поляците срещу руснаците. Кралят Станислав-Август, въвлечен в това движение, отхвърля робството и руските полкове напускат страната. На север Густав III Шведски започва военни действия, като заплашва оставения без защита Санкт Петербург. Това не попречва на австрийско-руските войски да извоюват решителна победа на османския фронт, като през 1790 г. Суворов завзема Бендер. После Швеция бива нападната в гръб от Дания. Йозеф II обаче се оказва изправен срещу нов фронт – избухват „революциите в Брабант“, провокирани от неговата неопитност и вдъхновени от революционните събития в Париж, но тайно подклаждани от Прусия, която интригантства и в Унгария, като същевременно струпва армията си в Силезия. Войната заплашва да вземе още по-големи размери, когато смъртта на императора на 20 февруари 1790 г. ненадейно променя положението. Неговият наследник на австрийския престол Леополд II се отказва от балканските завоевания, за да си развърже ръцете в Белгия. Прусия, която не получава нищо, скланя с неудоволствие и под натиска на Англия да приеме конвенцията от Райхенбах (27 юли 1790 г.), ознаменуваща неуспеха на плановете на Херцберг, който скоро ще подаде оставка[31].

---

[29] Което налага бързи мерки за толерантност към протестантите, предприети от Луи XVI през 1787 г.

[30] H. G. de Mirabeau, *Lettre à un patriote hollandais,* 1787. Виж също P. A. Dumont-Pigalle, *Les Prussiens dénoncés à l'Europe,* 1789.

[31] J. H. Creux, *Pitt et Frédéric-Guillaume II. L'Angleterre et la Prusse devant la question d'Orient en 1790 et 1791,* Perrin, 1886.

Завой към контрареволюция (1792–1793)

До този момент случилите се във Франция събития въобще не разтревожват пруското правителство. Освен симпатиите, които някои министри хранят към преценените като необходими реформи, извършени там, това, че основният съюзник на Австрия е отслабен, не се смята за голяма беда: вместо да се борят срещу революцията, австрийските дипломати в Париж по-скоро се опитват да ловят риба в мътна вода. Посланикът Фон дер Голц, заел поста си през 1768 г., и най-вече неофициалният агент Ефраим (син на банкера на Фридрих II) завързват контакти с редица многообещаващи персонажи, като Барнав, Ламет или Петион, настроен срещу Мария-Антоанета, и поддържат идеята за френско-пруски съюз[32]. От страна на Френското национално събрание мнозина се изказват за нова промяна на съюзниците в полза на Прусия, така както Пейсонел иска още през 1790 г.

Събитията в Лиеж потвърждават двойствената пруска игра. През август 1789 г. поданиците на принца епископ (част от империята) се разбунтуват, настоявайки с нова енергия, подхранвана от парижкия пример, за своите права от предабсолютистко време. След неуспеха да бъде постигнато споразумение имперският трибунал във Вецлар решава срещу бунтовниците да се използва сила и през ноември 1789 г. поверява „имперското изпълнение“ на пруския крал, близък техен съсед в качеството му на херцог на Клеве. Но съветникът Дом, който представлява краля на посоченото място, предпочита по-скоро да спечели доверието на лиежците, разбира се, със съгласието на Херцберг. Пруските войски на практика влизат в княжеството единствено за да защитят революционерите, като по такъв начин предизвикват възмущението на останалите страни в състава на империята. В крайна сметка те си тръгват през април 1790 г., а Австрия подчинява града през януари 1791 г. Тъй като вълненията в Лиеж – една църковна държава, съседна на Нидерландия, която също е в разгара на бунта – могат да навредят на Хабсбургите, Берлин безскрупулно използва народния бунт срещу своя съперник. Дори и за миг не се появява опасението, че семето на революцията може да покълне и в пруските държави[33]. Нещата скоро ще се променят.

Несъмнено е трудно дълго време да се водят едновременно реакционна вътрешна политика, а във външната да се поощряват революционерите. Под натиска на Бишофсвердер, но и под въздействието на някаква лична донкихотовщина за няколко месеца Фридрих-Вилхелм

---

[32] J. Kühn, *B. V. Ephraïms Geheimsendung nach Paris 1790–1791*, Giessen, 1916.

[33] M. Neugebauer-Wölk, „Preussen und die Revolution in Lüttich“ – в O. Büsch, M. Neugebauer-Wölk (dir.), *op. cit.*, p. 59–76.

II става защитник на идеята за контрареволюционна интервенция. Противно на това, което може да се очаква, предвид семейните връзки между Франция и Австрия, която не играе ролята на двигател. Аферата с принцовете, получили власт в Елзас, наистина поражда спорове между Франция и империята, но започват преговори; що се отнася до струпването на емигранти в Рейнската област, те мотивират френските протести, но Леополд II много се пази да не налее масло в огъня. Въпреки това през лятото на 1791 г., след унизителното връщане на френското кралско семейство от Варен (след неуспешния им опит да напуснат страната, обхваната от революцията – *б. пр.*), суверените на Прусия и Австрия се споразумяват. Срещата им в Пилниц през август е добре дирижирана: от нея не произтича нищо конкретно – въпреки молбите на графа на Артоа, който се налага като трета страна, – но донякъде плахите предупреждения, съдържащи се в нея, сякаш говорят за промяна в политиката от страна на двамата монарси. През есента в Париж все по-настойчиво се говори за война. Смъртта на Леополд на 1 март 1792 г. най-после премахва основната преграда пред нарушаването на мира, но отбранителният съюз между двете германски сили, циментиран от необходимостта от противопоставяне на революционната заплаха, е сключен още на 7 февруари.

Честно казано, най-пламенните поддръжници на войната са във Франция, и то в двата лагера: роялистите виждат в евентуалния конфликт начин да разполагат с армията, за да извършат контрареволюция, а жирондинците от Законодателното събрание гледат на нея като на благоприятен катализатор за всевъзможни авантюри. Единствено Робеспиер отляво и няколко умерени републиканци напразно се опитват да тръгнат срещу течението. В крайна сметка на 20 април 1792 г. френският крал обявява война „на краля на Унгария и на Бохемия“[34]. По това време Прусия се съюзява с Австрия чрез договора от 7 февруари. Но в Париж, където споменът за Фридрих II все още е силен, не могат да повярват на този брак „между олиото и водата“ – толкова силна е все още симпатията към Прусия на Фридрих II, а и във всички умове се е загнездила традиционната схема на дипломацията. Затова се заемат бързо да откъснат Прусия от Австрия, дори да я спечелят за съюзник независимо от неуспеха на мисиите на Сегюр и на младия Кюстин в Берлин. Дюмурие, министър на външните работи и бивш офицер от Седемгодишната война, е по-убеден в това откогато и да

[34] Франц II още не е избран за австрийски император, но във всеки случай Франция напада наследствения суверен на Австрия, а не Германската империя. Последната обявява война на Франция през следващата година, когато французите нахлуват на нейна територия след битката при Валми.

било. Налага се обаче много да внимават, защото през юли прусите се подготвят да навлязат на френска територия от североизток, докато две австрийски армии нахлуват от север и от изток. Главното командване е поверено на херцог Фон Брауншвайг, героят от холандската кампания.

Пруският крал „придружава" армията, чието командване на практика не поема, за да улесни връзките с австрийските си съюзници. Но присъствието му не развързва напълно ръцете на генералисимуса. Разликата в характерите на двамата мъже, кралят – склонен на дръзновение, херцогът – на предпазливост, многократно води до напрежение, включително в деня на битката при Валми. Фридрих-Вилхелм е посрещнат ентусиазирано в Кобленц от френските емигранти, които в негово лице приветстват Агамемнона на коалицията и най-добрия застъпник на тяхната кауза: и от тяхна страна приятелското чувство към прусите е силно. На краля приписват безкористност, която може би не е абсолютна, докато подозират Австрия, че иска да загреби Елзас и Фландрия. Във всеки случай те не се съмняват в успеха: уверяват, че укрепленията ще се предадат без бой, а войските на революцията ще се разпръснат само при вида на противниковите войници. Симпатиите на населението вече са спечелени и това се очертава да бъде една обикновена военна разходка, като тази в Холандия; пътуване, чиито етапи вече могат да бъдат определени.

Това лекомислие, освен че не спечелва симпатиите на пруските офицери към емигрантите, има много лоши последици за каузата им: кралят не смята за необходимо нито да наеме повече от 40 000 мъже, нито да набави обичайните припаси. Относително малкото количество на личния състав на прусите се обяснява и с финансови причини – поради липса на английски субсидии. И тъй като Лондон не желае да се присъедини към коалицията, остава да разчитат единствено на обещаните от представителите на Луи XVI обезщетения. От друга страна, съществуват опасения за прекалено оголване на източните граници в момент, когато руснаците със сила се завръщат в Полша след подписването на мирен договор с Турция. Отгоре на това съюзът с Виена не премахва отведнъж традиционното недоверие и пруското участие се съизмерва с това на австрийците, а то е още по-ограничено[35]. Накрая прекаленото доверие довежда до голяма психологическа грешка – публикуването на заплашителен манифест, написан от един емигрант, но подписан от Брауншвайг (27 юли), който представя френс-

[35] За да завладее Франция, Брауншвайг разполага общо с 81 000 души, разпределени в три армии: 42 000 пруси, 29 000 австрийци и 5500 хесенци, както и с 4500 емигранти, които са поставени най-отзад.

кия крал като съюзник на завоевателите. Прякото следствие от това е завземането на Тюйлери и арестуването на Луи XVI на 10 август 1792 г.: афишираната цел на интервенцията – „да се освободи френският крал" – следователно не успява от самото начало.

Първите дни на кампанията все пак като че ли потвърждават предвижданията на оптимистите, въпреки непрестанните дъждове, които превръщат пътищата в тресавища. Но Брауншвайг не се възползва от това, за да се отправи към Париж, без да се опасява от укрепените места. Той се погрижва да обсади Лоуи, който капитулира на 23 август, след което Вердюн пада на 2 септември. Напредването сякаш е едновременно и необратимо и донякъде бавно. Докато в Париж непосредствената опасност предизвиква масовото унищожение на затворници, заподозрени в подготовката на бунт в тила на френските войски, генерал Дюмурие маневрира ловко на север от Аргон, а Келерман се придвижва от юг, за да се присъедини към него. В крайна сметка французите обхождат прусите, а Брауншвайг може би би спрял дотук в кампанията, ако кралят не го подтиква да атакува. Битката започва на 20 септември с разпръснат строй, в близост до мелницата на Валми. Французите държат височините и след като първият пруски щурм е отблъснат, до края на деня те остават в своите окопи. Този неуспех е достатъчен да обезкуражи Брауншвайг, който се чувства застрашен с хората си – изтощени от лошото време и болни за това, че ся яли неузряло грозде поради липса на хляб. При такова положение загубата на битката би довела до катастрофа. А може би той се опасява повече от поредната победа, която би отвела съюзниците чак до Париж, сред население, което наскоро е демонстрирало истинските си чувства и своята непоколебимост? Започват преговори и Дюмурие, който все още се надява да подтикне прусите към съюз, ги оставя да се оттеглят, без да им пречи[36]. В замяна те връщат укрепените Вердюн и Лоуи. „Оттеглянето от Шампан" все пак се превръща в катастрофа, а неговите противници обвиняват Дюмурие, че не се е възползвал от него, за да се разправи веднъж завинаги с прусите. На 21 октомври последните напускат френската територия.

От този момент не липсват спекулации за обяснението на едно толкова нечувано събитие като поражението на най-добрата армия в Европа от банда „кърпачи". Френските емигранти изгарят довчерашния си идол; Агамемнон се превръща в „позора на суверените", Брауншвайг се смята за купен от якобинците. Единици са тези като например прекия очевидец Гьоте, които чисто и просто виждат в това началото на

[36] A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, t. 3, 1891, p. 77–96.

„нова епоха в историята на света“[37]. Вероятно няма смисъл да търсим скрито обяснение на това събитие. Пруското командване не разполага нито с необходимия личен състав, нито с дързост, с която би могло да се бори против съдбата; точно обратното, Дюмурие се оказва много добър стратег и разполага с по-солидна от очакванията армия, съставена от добре обучени войници от бившата кралска армия, както и от доброволците от 1791 г. Психологическите разсъждения след битката позволяват да бъдат обяснени както благоразумието на Брауншвайг, така и предпазливостта на Дюмурие, не особено загрижен след тази великолепна изненада да рискува отново всичко срещу противник, когото отдавна се е научил да уважава.

През следващите седмици армията на Кюстин напуска Ландау, за да завладее Палатината. Майнц се предава на 21 октомври, Франкфурт бива превзет на следващия ден. Белгия се оказва напълно завзета след победата на Дюмурие при Жемап (6 ноември). Провалът на коалицията е видим и в Париж са въодушевени. На 21 септември Конвентът обявява Франция за република, а на 19 ноември жирондинското болшинство гласува декрет, който осигурява „братство и помощ на всички народи, които искат да върнат свободата си“. Що се отнася до теоретичната до този момент идея за естествените граници, тя изведнъж се оказва напълно реализуема. През зимата това опиянение ще намалее. Прусите си връщат Франкфурт още на 2 декември, а Фридрих-Вилхелм настанява там армията си да зимува. Годината 1793 първоначално е твърде критична за републиканците: враждебната на тях коалиция се разширява, включвайки Англия, Холандия и Испания; Белгия е загубена; във Вандея избухва бунт; федералистите завладяват половината от страната. На пруския фронт Майнц капитулира на 23 юли след дълга обсада и докато френските войски успяват да излязат с чест от тази ситуация и да отидат да служат във Вандия, „якобинците“ на Майнц стават жертва на отмъщението на съотечествениците си. Изправен пред смъртната опасност, която надвисва над страната през тези няколко месеца, Конвентът се отказва от революционния прозелитизъм на жирондинците, за да се съсредоточи върху националната защита. Но и ентусиазмът на пруския кръстоносец също изстива: той вече не е желязното копие на коалицията, откакто Брауншвайг оставя върховното командване на войските на австриеца Кобург. След екзекуцията на Луи XVI Фридрих-Вилхелм търси нови военни цели, които да го обезщетят за тежките разходи, а разговорите му с Австрия предвиждат всякакъв вид замяна на територии от Рейн до Полша. Традици-

[37] Заявил е това в навечерието на битката, уверява ни той в своя труд „Кампанията във Франция“, публикуван през 1822 г. Goethe, *Écrits autobiographiques (1789–1815)*, публикувани от J. Le Rider, PUF, 2001.

онната дипломация се завръща. Войната с Франция продължава, но тя вече е изгубила своя предимно контрареволюционен характер, докато полският въпрос излиза на преден план в мислите на краля.

Рейн и Висла (1793–1795)

За страна, която гравитира около Одер, Полша е най-близкият съсед на Франция въпреки рейнските херцогства. И независимо че през 1772 г. ампутират една трета от нея, тя продължава да натежава на везните на Източна Европа. От 1775 г. руснаците я превръщат в един вид протекторат, като руският посланик става истинският господар на страната. Управлението все пак се стабилизира благодарение на създадения от Екатерина II Постоянен съвет, председателстван от полския крал. Но подсилването на кралската власт под руска опека се сблъсква са двояката опозиция – тази на „републиканците", които искат да запазят „позлатената свобода" на аристокрацията, и тази на „патриотите", които смятат да модернизират всичко, като същевременно се отърват от руснаците. Когато силите, разделили си Полша през 1772 г., биват разединени поради кризата в Ориента през 1788–1790 г., Полша се превръща в ухажвана пионка. Полският крал Станислав-Август желае да остане верен на съюза с Екатерина, но Прусия поощрява патриотите да защитят и полския неутралитет, и свободата да реформират своята страна, както намерят за добре. След като войната между Русия и Високата порта (Османската империя – *б. пр.*) избухва и императрицата е изправена пред революционния кипеж в страната, Екатерина II решава, че е разумно да оттегли войските си от Полша (май 1789 г.). Що се отнася до Фридрих-Вилхелм, който се явява в ролята на закрилник на поляците, той ги увещава да му отстъпят Торун и Данциг в замяна на услугите му. В крайна сметка на 21 март 1790 г. между двете страни е подписан договор за отбранителен съюз, който между другото постановява териториалната цялост на Полша.

При тези обстоятелства Станислав-Август следва основното течение на събитията и Сеймът се възползва от създалата се конюнктура, за да ускори реформите. На 3 май 1791 г. той приема конституция, премахваща *либерум вето* и избора на монарх. След смъртта на управляващия крал монархията трябва да стане наследствена за саксонската управляваща фамилия. Литва и Полша са слети под ръководството на една и съща администрация, а кралят ще назначава отговорно правителство, което да се отчита пред двукамарния парламент. В замяна на това се отлага аграрната реформа, от страх да не бъдат разгневени представителите на аристокрацията. Това не попречва на няколко магнати да осъдят евентуалните силови действия в тази насока и да сформират Тарговицката конфедерация, която моли Русия да

възстанови бившия ред (април 1792 г.). Кралят не признава конституцията, а руските войски през юни разпръсват „варшавското гнездо на якобинците". Но Фридрих-Вилхелм се старае да не се намесва, тъй като смята, че полската „революция" от май 1791 г. го освобождава от предходните му ангажименти. За сметка на това обаче поисква от Екатерина компенсации за жертвите, които Прусия дава на Рейн срещу другата протичаща в момента революция – френската. Императрицата се съгласява при условие Прусия да продължи участието си във войната срещу Франция на страната на Австрия. На 23 януари 1793 г. двамата суверени се договарят за повторна подялба на Полша, която дава 250 000 квадратни километра и 3 милиона жители на Русия, и 58 000 квадратни километра на Прусия с милион и половина население. Тя получава и градовете Торун и Данциг, както и Велика Полша заедно с околиите Гнезен, Калиш и Позен (дн. Гнезно, Калиш и Познан – *б. пр.*), които ще оформят провинция Южна Прусия; това ново парченце от пъзела, вложено между Силезия и Източна Прусия, придава доста по-компактен вид на пруската политическа карта. Протестите на държаната, останала настрани от това споразумение Австрия са напразни. Сеймът, който се събира в Гродно под руска опека, ратифицира през септември новата подялба, както и възстановяването на бившите институции.

Ясно е, че това интересно развитие на нещата измества донякъде вниманието на Фридрих-Вилхелм от брегoвете на Рейн, където няма особени надежди за някаква изгода. Междувременно войниците и чиновниците все повече се съмняват в основателността на войната срещу Франция, много повече от пруския крал, който по този въпрос все още има скрупули от морално естество. След възвръщането на Майнц военните операции все повече тъпчат на едно място около Ландау. През есента на 1793 г. пруските победи при Пирмазенс и Кайзерслаутерн не могат да бъдат консумирани поради липса на достатъчна координация вътре в самата коалиция. Австрийското командване като че ли съумява да не натоварва особено пруските войски, все още подчинени и разпилени сред останалите корпуси, които като че ли искат да ги лишат от възможността за славна победа. Сякаш се е върнало времето от Войната за испанското наследство. Втората подялба на Полша отново раздухва взаимното недоверие и в края на септември 1793 г. Фридрих-Вилхелм напуска Рейн, за да посети новите си територии в Полша. В края на декември френският генерал Ош атакува отбранителните линии при Висембург и освобождава Ландау, като принуждава прусите да се оттеглят.

През януари 1794 г. Брауншвайг е заместен на поста командващ пруския корпус от маршал Мьолендорф, който ще стане най-горещият привърженик на сепаративния мир. Хазната е изпразнена, а Фридрих-

Вилхелм заплашва да отзове своята армия, ако не получи незабавно предвидените чуждестранни субсидии. Английските и холандските му съюзници му отпускат част от дължимата според договора от Хага (19 април) сума в размер на 300 000 ливри и обещават редовно изплащане на останалите с надежда, че пруските войски ще защитят Холандия. Но кралят предпочита да остане в Палатината, за да покровителства империята, оставяйки пътя за повторно завладяване на Белгия от французите (победа на Журдан при Фльорюс, 26 юни) свободен, а после за определен срок и този за нахлуване в Холандия, заради което неговите съюзници сурово ще го упрекват.

В Прусия обаче много гласове се издигат вече в полза на мира, включително и тези на най-близките съветници на суверена, Вьолнер и Бишофсвердер. Създава се истинска партия на мира, олицетворение на която става старият принц Хайнрих, но която включва и повечето от бившите министри на Фридрих II, както и много военни[38]. През юли маршал Мьолендорф се нагърбва да проучи френското мнение, като изпраща свой неофициален пратеник. Разнасят се слухове за преговори между Робеспиер и Австрия, а прусите се опасяват да не бъдат изпреварени. Девети термидор (по френския революционен календар това е датата на падането на Робеспиер от власт на 27 юли 1794 г. – *б. пр.*) прекратява за кратко инициативите, но Фридрих-Вилхелм, който все още не приема идеята да преговаря сам с Франция, постепенно се оставя да бъде убеден, че може да посочи пътя на общия мир, както му внушава един доклад на Харденберг от 26 юли. Положението с финансите обаче решава всичко, след като на 1 октомври 1794 г. англичаните прекратяват изплащането на субсидиите. Войната струва 2 милиона талера на месец, а вече на бюджета не достига един милион за приключване на текущата година. Затова на 26 октомври министърът на финансите Щруензее моли краля да сложи край на конфликта.

Междувременно се случват други събития, които ще ускорят оттеглянето на Прусия от военния конфликт. През март 1794 г. в Краков, в остатъчна Полша, под командването на Косцюшко избухва въстание което, след като събира няколко хиляди доброволци, започва да атакува руските окупационни власти, опитвайки се да не засегне Австрия и Прусия. Но след победата му над Денисов през април полските водачи не успяват да спечелят за своята кауза селската маса поради страх да обявят освобождаването на крепостните. Вложените в Прусия надежди също не биват оправдани, тъй като Фридрих-Вилхелм се намесва на противоположната страна и напада въстаниците в гръб, за да завладее

[38] K. Holzapfel, „La Prusse avant la paix de Bâle. Le torpillage du traité de subsides de La Haye par le parti prussien de la paix (1794–1795)". *Annales historiques de la Révolution française,* Société des études robespierristes, 1984, p. 229–239.

Краков и да обсади Варшава (юли 1794 г.). Това обаче става „втори Валми“ за прусите, които са принудени да вдигнат обсадата през септември, когато в собствения им сектор в Полша избухват вълнения. А руснаците постигат победа след победа и Косцюшко бива пленен при Матеевице на 10 октомври. Варшава капитулира пред Суворов един месец по-късно, след кървавата битка при Прага.

Неуспехът на въстанието решава съдбата на полската държава, но и ускорява започването на преговори в Базел: Прусия вече е с развързани ръце, за да защитава претенциите си по време на неизбежната третата подялба, в която Австрия и Русия смятат да получат най-големите дялове. През януари 1795 г. те сключват договор, а Фридрих-Вилхелм няма друг избор, освен да се присъедини към него. Русия спечелва още 1 милион жители, като границата ѝ се премества на запад до река Буг. Австрия получава Краков и Сандомир. Прусия получава централните части на Полша с 47 000 квадратни километра и старата столица Варшава, които стават Нова Източна Прусия. Занапред кралството ще е съставено от истинска двунационална държава с 3 милиона поляци от общо седем и половина милиона поданици. От друга страна, Прусия и Русия се оказват съседки по протежение на огромна по дължина граница, което означава заплаха за по-малката от двете.

На запад, осъществените в Базел неофициални контакти с френския посланик Бартелеми отстъпват място през януари 1795 г. на истински преговори, ръководени първоначално от Голц, а след ненадейната му смърт, от Харденберг (10 март)[39]. Левият бряг на Рейн, който Франция иска, се превръща в спорен въпрос, по който Фридрих-Вилхелм не отстъпва без вътрешна борба. Но Харденберг открива формулировка, която спасява честта му. Подписаният на 5 април 1795 г. договор оставя на Френската република „*притежание*“ на левия бряг на Рейн, „като всяко окончателно споразумение относно тези провинции [бива] отложено до постигане на траен мир между Франция и Германската империя“ (член 5). Тайни членове освен това предвиждат евентуално обезщетяване за засегнатите пруски територии, както и създаването на неутрална зона в Северна Германия (включително британски Ханновер) под пруска гаранция; трасето на демаркационната линия, което следва и р. Майн, е уточнено на 17 май с допълнително споразумение. Останалите велики сили не пропускат да заклеймят „Юдата на Германия“, но малките държави скоро го одобряват, като Саксония и Хесен-Касел дори сключват мир с негово посредничество. Австрия

[39] В случая Харденберг се явява за първи път на международна сцена; дотогава той ръководи администрацията на Ансбах и Байройт. Относно преговорите за Базелския договор има поредица от статии от Albert Sorel, „La paix de Bâle“, *Revue historique,* t. 5–7, 1877–1878.

и Англия заздравяват връзките помежду си чрез формален съюз (20 май), към който през октомври се присъединява и Русия. Прусия, която, от друга страна, се отказва от предлагания ѝ от Франция съюз, се оказва отново изолирана. Въпреки това на нея ѝ предстои едно мирно десетилетие.

3. Шансовете и рисковете на неутралитета (1795–1806)

През единадесетте години след Базелския договор Прусия успява да запази своя неутралитет сред почти непрестанните конфликти между излязлата от революцията Франция и европейските монархии. За това обаче ѝ е необходимо голямо постоянство, тъй като тя непрестанно е изкушавана ту от единия, ту от другия лагер. Упорството ѝ предизвиква голямо озлобление, но от него тя извлича и доста ползи. Когато напуска своето дотогавашно място в системата на международните отношения, това става при условия, които ѝ костват скъпо. Можем да се запитаме дали, от друга страна, този резултат не е своеобразна проверка за благоразумието на взетото решение, или е неизбежно следствие от политика, несъвместима с отговорностите на една велика сила, настанена в сърцето на континента.

Островче на мира

Първото последствие от мира е подновяването на редовните дипломатически връзки между Париж и Берлин. Разменят се посланици, нойенбургецът Сандос-Ролен (докъм 1801 г.), после Лукезини (1801–1806) са изпратени в Париж, докато в Берлин се изреждат Кайар, Сейес, Ото, след това Брюмер, Бьорнонвил и Лафоре. Въпреки известната взаимна подозрителност има диалог и съществуването на френско дипломатическо представителство в Берлин дава възможност на републиката за дискретни контакти с трети страни, докато Прусия при нужда може да играе ролята на честен посредник. Тя го прави, но без особено желание, в отношенията между Франция и Русия през 1800 г.

Базелският договор предвижда и оформянето на неутрална зона в Северна Германия, намираща се под контрола на Прусия. Нейните граници, определени през май 1795 г., са леко променени през август 1796 г. вследствие на няколко инцидента между френските и пруските войски, които продължават повече отвсякога да влизат в конфликти помежду си на юг. През следващите години Северна Германия се превръща в мирно убежище, в което намират подслон изкуството и литературата, но и много френски емигранти, които са принудени да бягат от победните републикански армии. Там те намират покой било в самата Прусия, било в една от малките държавици, които тя покровителства:

няколко хиляди емигранти живеят в Хамбург и в съседния град Алтона (който е под властта на Дания). Някои от тях са там от дълго време, като например Риварол, който до смъртта си живее в Берлин, или пък академик Буфлер, който заедно с Делфин дьо Сабран разделя времето си между Берлин и едно имение в пруска Полша. В Берлин се срещат и доскорошни посланици на френския крал, Естерно и Мустие, офицери като Дампмартен, станал възпитател на един от синовете на графиня Лихтенау. Бившият интендант Сенак дьо Мейлан живее в Брауншвайг от 1794 г., като го прави тема за своя роман „Емигрантът" (1797 г.). Държавният преврат от фруктидор, септември 1797 г., става причина за нови вълни от приждащи френски емигранти[40].

Повечето от тези хора не представляват никаква заплаха за Френската република и мнозина от тях ще побързат да се завърнат веднага щом Бонапарт им разреши това. Но те продължават да бъдат под наблюдение и не трябва да използват предоставеното им убежище за провеждането на подривна дейност. Ръководителите на роялисткото агентство в Байройт – Преси и Ембер-Коломес, изпитват това на свой гръб през 1801 г., когато им се налага да прекарат няколко месеца в затвора. От тази гледна точка престоят в Прусия на претендента за трона (Луи XVIII) като че ли е донякъде обременителен. След като прекарва известно време в Бланкенбург, в херцогство Брауншвайг, той е принуден да замине за Митау (в руска Курландия). Когато е прогонен оттам от руския император Павел I, Фридрих-Вилхелм му разрешава да пребивава във Варшава, където остава от 1801 до 1804 г. Подновеният му отказ да се откаже от правата си въпреки демарша на пруското правителство, вероятно инспириран от Първия консул (Наполеон Бонапарт – *б. пр.*), в крайна сметка прави присъствието на френския принц не особено желателно.

Повечето от емигрантите мечтаят единствено да преживеят по най-добрия начин. Някои успяват да постъпят в пруската армия, като граф Ларош-Емон, фаворит на принц Хайнрих. Други само минават през Прусия, като г-жа Виже Льобрен и г-жа Дьо Жанлис в Берлин, Луи дьо Фонтан или Талейран в Хамбург. Трети ще останат окончателно, като Шамисо, който става паж на кралица Луиза, след това ботаник и пишещ на немски език поет – без да скъса напълно с бившата си родина, където се завръща по време на империята[41]. Повечето от тези хора,

---

[40] Ще намерите списъка им в G. de Diesbach, *Histoire de l'émigration*, Perrin, 1984, p. 352.

[41] Понякога той обяснява своята известна приказка за Петер Шлемил (1814 г.), мъжа, загубил своята сянка, като носталгия на човек, който е загубил родната си култура. „Аз съм французин в Германия и германец във Франция, аз съм навсякъде чужденец", изповядва един ден авторът.

останали анонимни в историята, се хващат с някакъв занаят, някои се женят. Но обменът е непрестанен и предизвиква неизбежно смесване на културите, което сближава Прусия и по-точно Северна Германия с Париж. Добра илюстрация на този феномен представлява съдбата на емигранта от Лотарингия Шарл дьо Вилер: след като сътрудничи в Хамбург на френския месечник на Бодюс, „Северен наблюдател", той се връща във Франция и по време на Консулството разпространява идеите на Кант, запознавайки и мадам Дьо Стал с германската култура. След това заминава отново и се установява в Гьотинген.

Обратно, германци поемат към френската столица, където откриват доста внушителна колония, сред която „парижкият Диоген" – Шлабрендорф, син на министър на Фридрих II, представлява най-колоритната личност. През 1797 г. от Берлин пристигат братята Хумболт – Вилхелм, който остава две години[42], и Александър, настанил се там за постоянно след прословутото си американско пътуване. Други пътници минават за по-кратко: Фридрих Тик, Рахел Левин и др. Успехът на списание „Франкрайх", публикувано в Хамбург от прусина Райхарт въз основа на писмата на установили се в Париж кореспонденти, потвърждава този интерес.

Други, по-материални по своя характер обмени също се развиват. Прусия не приема търговския договор, който обещава в Базел, но под флага на неутралитета и поради положението си в периферията на балтийското пространство, има възможност да предостави на Френската република известен брой стоки от Севера, облекчавайки зависимостта на Франция от Хамбург. Тя заема и кораби за крайбрежно плаване между Северно море и атлантическите пристанища, предимно Бордо. Като цяло делът на Прусия във френските покупки в Германия вероятно нараства от 8% през година V (1796–1797) на 29% в година VIII[43]. В този мирен промеждутък трябва да включим и вноса през 1800 г., по искане на Френския институт, на сорт цвекло, култивирано отдавна в Прусия, с цел добив на захар – важен принос към изследванията, които дават резултат десет години по-късно.

Но най-блестящият плод от тези мирни години е изключителният културен разцвет на Берлин, символ на който са десетина салона, приемащи (богати) хора от всички класи и всякакви таланти. Забележителен факт в една страна, която още не е признала гражданските права на евреите, е, че повечето от тези салони се държат от покръстени или асимилирани жени от висшето еврейско общество: в частност при-

---

[42] W. von Humboldt, *Journal parisien (1797–1799)*, Arles, Actes Sud, 2001.

[43] R. Dufraisse, „Les relations économiques entre la France révolutionnaire et l'Allemagne" – в J. Voss (dir.), *Deutschland und die französische Revolution, op. cit.*, p. 214–248 и по-специално 243.

мерите с Хенриета Херц (1764–1847), съпруга на известен лекар, и Рахел Левин (1771–1843), дъщеря на златар, която изживява множество любови, преди да се омъжи през 1814 г. за дипломата Варнхаген фон Ензе[44]. Подобно на френските салони от XVIII в. веднъж въведен, човек ходи там без специална покана и в съществуващата неутрална и непринудена обстановка за един принц е по-лесно да разговаря приятелски с някой професор или някой музикант, отколкото на някое по-формално място.

Берлинските салони са особено благодатна почва за романтичната литература: именно там се изготвят списания като „Атенеум", извършва се обмен на идеи и се провеждат приятелски срещи, понякога започва любов, която впоследствие подхранва творбите. Там богословът Шлайермахер упорито ухажва Хенриета Херц; Фридрих Шлегел е удивен от Шлайермахер, после е въодушевен от Доротея Вайт, покръстената дъщеря на Мозес Менделсон, която го вдъхновява да напише „Лусинда" – скандален роман, апология на свободната любов (1799 г.). Но това са все литературни и интелектуални представители на една изключително богата епоха, които повече или по-малко посещават тези салони: Лудвиг Тик и приятелят му Вакенродер, Хумболтови, братята Шлегел, Фихте, Генц, Адам Мюлер, Ламот-Фуке, доктор Хуфеланд, но и художници като Шадов, музиканти, актьори и др. Някои са берлинчани по рождение, други пристигат от други места; едните остават, другите ще си заминат, но всички допринасят за създаването на един почти чудодеен период от културната история.

Госпожа Дьо Стал пристига в Берлин през май 1804 г., за да допълни уменията си в Германия след престоя във Ваймар. Тя открива у Рахел Левин равностоен партньор, но се оплаква, че по принцип „женското общество не се е обединило с това на мъжете", във всеки случай не толкова, колкото в Париж. Дъщеря ѝ Албертин вероятно мисли по същия начин, тъй като удря шамар на принц Вилхелм (бъдещият император на Германия, тогава седемгодишен), което вероятно е щяло да има последствия, ако новината за екзекуцията на херцог Ажен не праща инцидента на подобаващото му място. Що се отнася до мадам Жермен (Дьо Стал), тя пленява както винаги, но и предизвиква усмивка с претенцията си да усвои философията на Фихте за четвърт час. Все пак тя се свързва с А. В. Шлегел, когото определя за свой наставник, и го отвежда в Копе.

Въпреки притегателната сила на Берлин в тази освободена от войната Северна Германия съществуват и други много жизнени огнища

[44] H. Arendt, *Rahel Varnhagen: la vie d'une juive allemande à l'époque du romantisme*, Tierce, 1986.

на културата. В самата Прусия такова положение имат университетските градове Хале и най-вече Кьонигсберг, където в залеза на своята кариера Кант има много силно влияние над цяла група ученици, сред които професорите Фихте и Краус, но и бъдещи държавници като Теодор фон Шьон. После, след третата подялба на Полша, Варшава на свой ред се превръща в център на германската култура с масонската си ложа и със забележителни личности като Закария Вернер и разказвачът Е. Т. А. Хофман. Извън пруското кралство, но все пак в създадената на негова територия неутрална зона, университетите на Гьотинген и на Йена са също значими притегателни центрове, които непрестанно са във връзка с Берлин. Накрая Ваймар се явява културната столица на Германия и задължително място за поклонение, озарено от несравнимия престиж на Гьоте и Шилер. В това относително ограничено географско пространство хората идват и си отиват и се познават лично. Това придава на творбите им колективен характер и създава нещо като общ дух независимо от индивидуалните отлики. Що се отнася до Прусия, тя почти успява да концентрира около Берлин и околностите му цялата германска култура. Това подсилва една легитимност с общонационален характер, последиците от която ще се проявят по-късно. От тази гледна точка произнесените през XIX в. точно в името на национализма присъди срещу Базелския договор и последвалите години на дипломатическо безсилие вероятно недооценяват шанса, който крие в дългосрочен план временният отказ на Прусия да играе играта на великите сили.

Изборът на изолацията

Сепаративният мир на Прусия с Френската република послужва за пример на доста други членове от коалицията, последван от Тоскана, Испания и Холандия през 1795 г., а после и от Пиемонт, Неапол, Баден и Вюртемберг през 1796 г. Но този мир коства на пруския крал обидите или сарказма от страна на неговите бивши съюзници, в това число Русия и Австрия. Въпреки това Екатерина II не манифестира ясно определен ангажимент срещу „якобинското гнездо“ в Париж, а смята за по-удобно и по-изгодно да разтури това във Варшава. Атифренската ѝ дейност се ограничава до експулсиране на официалните дипломати и до прием на френски емигранти. Що се отнася до Австрия, след като заклеймява едно предателство, през 1797 г . тя на свой ред сключва мир, който не обръща внимание на германските интереси. Обаче злопаметността между двете германски сили се активизира отново. Австрия приема зле факта, че посредством неутралната зона Прусия разполага със сфера на влияние, принадлежаща въобще на Германия. А тъй като оставянето на левия бряг на Рейн на Франция

предполага евентуално определяне на обезщетения (чийто принцип, заложен в Базел, бива подновен в полза на Австрия при сключването на мирния договор от Кампоформио), това означава всяка от двете сили да получи колкото се може повече за себе си и да остави колкото се може по-малко за другата. Така например Виена вмъква таен член относно Прусия в договора от Кампоформио (1797 г.), за да уточни, че ако рейнските херцогства бъдат върнати на прусите, на тях няма да се полага никакво обезщетение. Явно в интерес на Австрия е Прусия по-скоро да запази незащитимите териториални късчета, отколкото да окръгли ядрото на своите държави. Но директорията не е достатъчно макиавелистична или е прекалено благосклонна към Берлин, за да чуе тези внушения. Във всеки случай тъпченето на едно място на открития през следващата година в Ращат конгрес, целящ очертаването на последиците от договорите от Базел и Кампоформио, прави нищожна тази спекулация.

Прусия е много ухажвана и по време на „втората коалиция" срещу Френската република. След кратък континентален мир Англия, която никога не се отказва от битката, успява да създаде през 1798 г. нова лига, в която влизат Русия и Турция – недоволни от експедицията на Наполеон в Египет, – кралство Неапол и малко по-късно Австрия. Ако и Прусия би се присъединила към тези сили, за Франция натискът би станал твърде заплашителен, още повече че новият руски император Павел I не се задоволява само с присъствието си в лигата: армията на Суворов ще нанесе най-тежките удари на французите в Италия. За да успее да издейства съюза, или поне неутралитета на Прусия, директорията изпраща Сейес в Берлин като извънреден посланик. Изборът на цареубиеца (гласувал за екзекуцията на френския крал Луи XVI – *б. пр.*) се явява предизвикателство за някои, а тази твърде зле приета личност не прави нищо, за да изглади възникналите противоречия[45]. Но пруският крал остава верен на неутралитета независимо от заканите на партньорите от антифренската лига. Публицистите също се намесват: Генц в „Историшес журнал" и абатът на Прат в анонимна брошура настояват на висок глас за влизане във войната, други защитават неутралитета[46]. През лятото на 1799 г., когато коалицията сякаш побеждава навсякъде и когато англичаните и руснаците дебаркират в Холандия, изкушението е голямо. Самият Хаугвиц, обикновено твърде предпазлив, е склонен на интервенция. Що се отнася до Ломбард, той не е особено полезен за господаря си, когато му пише: „Прусия може да остане спокойна или да участва във войната. Няма нищо по-лесно

[45] M. Adler-Bresse, *Sieyès et le monde allemand,* Lille, ART, 1977.

[46] O. Tschirch, *Geschichte der öffentlichen Meinung in Preussen (1795–1806)*, t. 2, Weimar, 1934, p. 424 sq.

от това да се пресметнат неудобствата на двете решения; нищо по-трудно от това да се избере едното от тях. Човешкият разум е склонен да вижда по-скоро възраженията, отколкото мотивите за положително гласуване. Когато съгласието и несъгласието за нещо са заложени в бъдещето, само Господ може да е сигурен в избора си. И все пак трябва да се вземе страна и за нещастие на краля единствено той трябва да избере."[47] Фридрих-Вилхелм извърта доста дълго време, в очакване бъдещето да се изясни и без неговата намеса. Френските победи от есента на 1799 г., а после и завръщането на Бонапарт го убеждават, че е имал право да изчаква.

Обратно, през следващата година той се старае да не взема страната на Франция, противно на предложенията на първия консул и въпреки че новият режим сякаш предлага по-сигурни гаранции от директорията. Специалният пратеник на Бонапарт Дюрок е приет много добре веднага след 18 брюмер; след това обръщат подобаващо внимание на посланика Бьорнонвил, но дотук. Дори неочакваната промяна, настъпила у Павел I, който ненадейно напуска коалицията и започва сърдечна кореспонденция с Бонапарт, не измъква Фридрих-Вилхелм от неговата „изчаквателна" позиция, която започва да вбесява Париж, където подозират, че Берлин намира някаква изгода в продължаване на войната между Франция и Австрия[48]. Когато мирът на континента е възстановен в Люневил през февруари 1801 г., а френско-английската „морска война" още продължава, Прусия неохотно се присъединява към новата лига за военен неутралитет, създадена от руския император, за да сложи край на тормоза, упражняван от Англия върху неутралната търговия. После се налага силен френско-руски натиск, щото кралят да се реши да завземе Ханновер през март 1801 г., уведомявайки същевременно Лондон, че се касае за обезпечителна мярка.

След като мирът се възцарява, се оказва, че неутралитетът е бил най-добрият възможен избор. В приложение на договора от Люневил се пристъпва към обстойно прекрояване на Германия, където всички църковни държави са секуларизирани (с изключение на една, за ерцканцлера Далберг) с цел да бъдат компенсирани загубите на суверените от левия бряг на р. Рейн. Това е удобен повод да бъдат отнети привилегиите на почти всички имперски градове, което пък позволява доста широкообхватно обезщетяване. Тъй като Франция е арбитър на тези операции, нейните протежета са третирани най-добре: Баден, Бавария и Вюртембург, но и Прусия. Последната получава пет пъти

---

[47] P. Bailleu, *Preussen und Frankreich (1795–1807). Diplomatische Korrespondenzen*, t. 1, Leipzig, 1881, p. 287.

[48] M. Kerautret, „L'année 1800 vue de Berlin. L'ambassade de Beurnonville", *Revue d'histoire diplomatique*, 2003, p. 101–132.

по-високи компенсации от понесените загуби на левия бряг: секуларизираните епископии на Падерборн и Хилдесхайм във Вестфалия, градовете Ерфурт, Мюлхаузен, Нордхаузен и Гослар в Тюрингия, както и множество вестфалски абатства; общо около 12 000 квадратни километра вместо 2500 и 800 000 жители вместо 127 000. Тези придобивки, към които се добавят княжествата Ансбах и Байройт, получени като наследство през 1791 г., значително увеличават пруските територии на запад и на юг от Елба, но те все пак си остават разпокъсани. Освен това принцът на Оранж-Насау, роднина на Фридрих-Вилхелм, получава Фулда и Корвей като компенсация за статудерата с право на връщане на Прусия при отмиране на фамилията. Австрия, която не е тъй добре третирана, няма друг избор, освен да ратифицира това преразпределение, санкционирано с решение на диетите на Германската империя през февруари 1803 г. Изчезването на църковните държави, традиционни привърженици на Хабсбургите, както и подсилването на Прусия и на „третата Германия", отслабват влиянието на Австрия и преобразяват германската структура, видимо обречена на близък край.

Прусия въобще няма време да се зарадва спокойно на своите придобивки: подновяването на френско-английската война през май 1803 г. ще доведе до появата на нови дилеми. Веднага се поставя въпросът за Ханновер, единственото британско владение, достъпно за френското оръжие. Първият консул иска да заграби този залог и от физическа гледна точка има право на това, тъй като неутралната зона прекратява съществуването си с мирния договор от 1801 г.; но трябва да щади чувствата на пруския крал, тъй като става въпрос за територия, донякъде вклинена в неговите държави. Последва нова дипломатическа мисия на Дюрок и продължително обсъждане в Берлин: не е ли по-добре да бъде извършена пруска окупация на града, както през 1801 г.? Генерал Мортие завършва завоеванието, преди да е взето някакво решение (юли 1803 г.). Но присъствието на френски войски на пруските граници, както и установяването на френски контрол върху речния трафик по Елба и Везер създават потенциални поводи за търкания. Прусия се опитва да уреди отпътуването на французите в замяна на съюз в законосъобразна форма. От опит обаче Първият консул знае, че е по-добре да заложи на сигурното и поради това възниква известно напрежение в двустранните връзки. Макар екзекуцията на херцог Ажен през март 1804 г. да не предизвиква големи протести и провъзгласяването на империята през пролетта да е признато безпроблемно, отвличането в Хамбург през октомври на английския агент Ръмбалд, акредитиран като дипломат в Прусия, поражда истинско вълнение, което Наполеон има благоразумието да успокои, като веднага освобождава заинтересувания.

Тази реакция е одобрена в Берлин, още повече че там не са я очаквали, и в този момент настъпва истински меден месец между Франция и Прусия. Вестниците се изпълват с взаимни любезности. Разменят се ленти с най-висшите ордени – „Почетния легион“ за „Черният орел“. Въпреки това отношенията внезапно ще се развалят през 1805 г., след създаването на нова англо-австрийско-руска коалиция.

4. Катастрофата през 1806–1807 година

Причините за разрива с Франция

След подновяването на френско-английската война през 1803 г., континентът продължава да е неутрален, а Лондон остава под заплахата от френски „десант“ от Булонския лагер. През април 1805 г. Англия, с цената на огромни субсидии успява да вкара Русия в двустранен съюз, но руската армия не може да действа срещу Франция, без да премине през Австрия или за предпочитане през Прусия. Виена бърза да се присъедини към коалицията, но през лятото отново възниква въпросът за пруския неутралитет. Д'Антрег, бивш пълномощник на Луи XVIII и настоящ агент на Русия, публикува мним „Фрагмент от 18-а книга на Полибий“, преведен на множество езици, който представя под името на антични герои всички актьори от настоящето, с цел да докаже необходимостта от участието на Прусия в европейската лига[49]. Обратно, един бивш пруски офицер, Хайнрих фон Бюлов, възхвалява Наполеон в анонимен памфлет и подканя страната си да влезе в редовен съюз с него[50].

Наполеон предлага за пореден път съюз на Прусия и предлага да напусне Ханновер в знак на добра воля. Дюрок се връща в Берлин през септември 1805 г., но Фридрих-Вилхелм трябва да е изключително дързък, за да се бори с възгледите на европейските монарси и с тези на по-голямата част от неговата аристокрация, ако се съюзи открито с императора на революцията. Това би било страхотен удар, като този с германско-съветския пакт от 1939 г. От страна на коалицията също се мъчат да привлекат Прусия в своя лагер, залагайки на Харденберг, който замества излезлия в отпуск и подкрепящ Англия Хаугвиц. През 1804 г. руският цар вече е подписал таен договор с Фридрих-Вилхелм за противопоставяне на Наполеон, ако той премине река Везер. За

[49] J. Godechot, *Le Comte d'Antraigues,* Fayard, 1986, p. 257–258; *Mémoires de Fauche-Borel,* t. 3, 1829, p. 226–230.

[50] [H. von Bülow], *Über Napoléon*, Berlin, 1805. Виж P. P. Sagave, *Berlin und Frankreich*, Berlin, Haude & Spener, 1980, p. 130–134.

момента обаче пруският крал не се чувства достатъчно застрашен, за да поиска преминаване на руските войски през пруска Полша и Силезия. Кралят като че ли иска да се противопостави на това, при нужда дори и със сила, като същевременно се опитва да спечели време: той предлага на руския император Александър среща, която впоследствие непрестанно отлага под различни предлози. Но когато по време на бързия ход на Великата армия на Франция към Улм корпусът на маршал Бернадот престъпва границите на пруската територия на Ансбах, Фридрих-Вилхелм намира в това причина да позволи на руснаците да прекосят Силезия, докато той лично заповядва неговите войски да окупират град Хановер, напуснат предварително от французите (на 25 октомври). След това решава да се срещне с Александър, който пристига в Потсдам в края на октомври[51].

Двамата владетели се познават добре още от проведената в Мемел през юни 1802 г. среща, по време на която, както се твърди, пруската кралица е пленена от чара на императора. По време на срещата Фридрих-Вилхелм не може да устои на умението на своя събеседник да убеждава и обещава почти всичко, което той иска от него. Прусия трябва да предложи на воюващите военното си посредничество в твърде удобни за коалицията бази, а ако Наполеон откаже, да се присъедини към неговите противници. Сигурно е, че евентуална пруска интервенция откъм север, когато императорът вече трябва да се сражава с руснаците на изток и с австрийците на юг, би могла да се окаже катастрофална за французите, изложени на риск от своята отдаленост от базите си и на прага на зимата. За да скрепят този договор, двамата суверени и кралица Луиза полагат клетва в полунощ на гроба на Фридрих II. Този епизод, който твърде много напомня за спиритическите сеанси на починалия крал и чиито детайли са силно украсени от по-късните разкази, скоро бива представен в гравюри и е осмян от Наполеон.

Веднага след като царят си заминава, Фридрих-Вилхелм отново се опитва да спечели време; на всяка цена са му необходими още няколко седмици, за да се подготви. Избират да пратят Хаугвиц, който минава за франкофил, да отнесе ултиматум на Наполеон. Но пратеникът стига до френския генерален щаб едва в навечерието на битката при Аустерлиц и отлага изпълнението на своята задача, за да изчака резултата от сражението. Когато поздравява императора няколко дни по-късно, последният знае почти всичко за намеренията на Прусия и министърът бива посрещнат твърде хладно: „Това е комплимент, чийто адрес Фортуна е сменила.“ Хаугвиц съумява изкусно да предаде нещата в

[51] В памет на това посещение площадът, през който той влиза в Берлин, е кръстен Александерплац.

друга светлина, но тъй като Наполеон се хваща за думите му, той е принуден да подпише на 15 декември в Шьонбрун съюзен договор с Франция: Прусия получава Ханновер, като в замяна отстъпва Клеве, Нойенбург и Ансбах. Заминал с ултиматум, министърът се завръща по Коледа с договор.

Можем да си представим смущението на нещастния Фридрих-Вилхелм при тази новина, която като начало означава скъсване с Англия. Но опасяващ се от война с Наполеон, в случай че откаже ратификацията, той я отлага за неопределен срок, после се опитва да хитрува, като предлага да отложи формалните замени на териториите до подписването на френско-английския мирен договор, като същевременно запазва пруската окупация на Ханновер. И за да си върне тъпкано, Прусия иска отгоре на това и Бремен и Хамбург. Когато Хаугвиц отнася тези контрапредложения в Париж, той предизвиква гнева на Наполеон, който оттегля предишните си предложения и изисква или връщането на предвоенното статукво, включително окупацията на Ханновер от френските войски, или затварянето на реките за английската търговия, което би означавало открит разрив с Лондон. Волю-неволю пруският преговарящ приема втората възможност в нов договор от 15 февруари 1806 г., на който кралят не посмява да откаже ратификация. „Поведението на Прусия, заявява английският политик Чарлс Фокс пред Камарата на общините, обединява най-грозното от алчността с всичко най-недостойно в раболепието."

Вероятно оттогава води началото си дълбоката рана, довела няколко месеца по-късно до ненавременен бунт, който е твърде абсурден, за да не е плод на емоции. Кралицата се чувства особено засегната и през следващите месеци тя се преобразява пред очите на всички в амазонка, или в Армида (прелъстителна вещица от „Освободеният Йерусалим" на Торквато Тасо – *б. пр.*), на която се подиграва Наполеон. Тя издейства получаването на полка на Ансбах, на който дава наименованието „драгуни на кралицата", и си ушива униформа[52]. Преди всичко тя се превръща в идол на група млади офицери, водена от принц Лудвиг-Фердинанд, който на висок глас иска скъсване на отношенията с Франция. Случват се многобройни инциденти, като счупени прозорци у Хаугвиц, протести в театъра по време на представлението на „Валанщайн"[53], обиди срещу френските дипломати, точене на саби на стълбите пред френската легация. Във Франкония един остър

[52] Прехвърлянето към Бавария с Шьонбрунския договор на маркграфство Ансбах – едновремешно владение на Хоенцолерите във Франкония – е критикувано предимно от противниците на миролюбивата политика.

[53] Аплодисменти се разнасят най-вече при думите: „На конете, приятели! На битка за свободата! В битката човек все още струва нещо."

пасквил заклеймява тиранията на Наполеон, унижението на Германия и съучастието на краля на Прусия. Брутalният отговор на френските военни, които екзекутират книжаря Палм през август 1806 г., е само допълнение към кипежа. Срещу краля застават дори братята му, които през септември 1806 г. подписват заедно с видния администратор Щайн и неколцина други една доста непочтителна критика. Въпреки това в дълбочина общественото мнение остава индиферентно или резервирано, а привържениците на Наполеон повтарят своите предупреждения – Бюлов в сензационен труд относно кампанията от 1805 г., Буххолц в статиите си във вестниците „Восише цайтунг“ и „Анал еуропеен“[54]. Сред самите военни мнението в подкрепа на войната съвсем не е единодушно; такава важна личност като полковник Масенбах, началник на щаба на армията на Хоенлое, открито пледира за тясно сътрудничество с Франция.

На практика условията за водене на война не са особено благоприятни, защото Русия, попарена от предишните промени в позицията на Прусия, се държи на разстояние, а Англия след смъртта на министър-председателя Пит започва преговори с Франция. Поддържането на армията в бойна готовност струва всекидневно 100 000 талера и за няколко месеца са похарчени 5 милиона от трудно спестените от началото на управлението на Фридрих-Вилхелм 13 милиона. Затова кралят предпочита да продължава своята еквилибристика. Успоредно с ратифицирането на съюзния договор с Париж той уведомява Русия, че няма да го прилага спрямо нея; що се отнася до Хановер, градът е запазен само като временен залог в очакване на всеобщия мир. Дори двамата министри на външните работи са натоварени да олицетворяват две различни политики: Хаугвиц – тази на съюза с Франция, а Харденберг – тази на приятелството с Русия. Става ясно, че след няколко месеца това огромно разминаване вече е непоносимо. В крайна сметка то срива всякакво доверие към краля както сред чужденците,

---

[54] Х. фон Бюлов (H. von Bülow, 1757–1807) е по-малкият брат на бъдещия генерал от Ватерло. Подкрепящ Наполеон военен анализатор, той публикува анонимно в Лайпциг през 1806 г. своя труд *Der Feldzug von 1805 vom politischen und militärischen Standpunkt betrachtet*, който предизвиква скандал и го праща в затвора, където умира вследствие от лошо лечение. Виж O. Tschirch, *Geschichte der öffentlichen Meinung in Preussen, op. cit.*, t. 2, p. 379–381. Фридрих Буххолц (Friedrich Buchholz, 1768–1843) публикува анонимно през 1805 г. *Der neue Leviathan*, където оправдава Наполеоновото господство в Европа. След това той развива своите тези в редица вестникарски статии. Виж L. Herrmann, *Die Herausforderung Preussens*, Frankfurt am Main, P. Lang, 1998, p. 85–96. Полемичният климат на тези първи месеци на 1806 г. е много добре илюстриран в романа на Theodor Fontane, *Schach von Wuthenow*, Arles, Actes Sud, 1988.

така и сред собствените му васали. А какво би станало, ако Франция отново влезе във война с Русия и поиска да бъде приложен договорът? Започналите обаче след битката при Аустерлиц френско-руски преговори са прекратени през август 1806 г.

Появяват се и други страхове. Във Вестфалия френският маршал Мюра, който е получил от Наполеон херцогство Клеве, настоява за три гранични пруски абатства и това предизвиква възмущението на Берлин. После през юли 1806 г. се създава Рейнската коалиция, която обединява около Франция държаните от Южна Германия Баден, Бавария и дори Вюртемберг. Свещената империя изчезва, Наполеон предлага на Фридрих-Вилхелм да застане на негова страна начело на Северна конфедерация, но след това той като че ли се отказва от тази идея. Що се отнася до започналите между френския и английския първи дипломат Талейран и Фокс преговори, от тях Берлин го облива студена пот. От Париж зле информираният Лукезини допълнително влошава нещата с неверните си новини. Но е напълно вярно, че се говори за връщане на Ханновер на Англия в случай на френско-английско примирие, което би лишило Прусия от единствената полза, извлечена от договора ѝ с Франция. Кралят наистина силно желае Хановерския електорат, който би дал на Прусия излаз на Северно море и би прехвърлил мост между Елба и Вестфалия, но пред руския цар Александър той твърди обратното, а и не смее истински да се сближи с Наполеон, за да загради плячката си. Така, изправен отново пред вътрешните си противоречия, в крайна сметка той не постига нищо.

Йена и Тилзит

В края на юли Фридрих-Вилхелм приема или по-скоро е принуден да приеме войната и започва да демонстрира известно фаталистично вироглавство въпреки предчувствията си. Мобилизацията започва на 8 август и отначало Наполеон не иска да повярва на тази инициатива, която изглежда толкова безсмислена. Част от френските войски, останали в Южна Германия още от предишната кампания, са в очакване да започнат да се изтеглят. Императорът се опитва да усмири краля с още няколко отстъпки, но той се оказва толкова решителен, колкото колеблив е бил до този момент. Антуражът му го подкрепя в неговото решение. Продължавайки диалога, за да печели време, той едновременно с това замисля плана за водене на войната с назначения за главнокомандващ Брауншвайг и съсредоточава своите войски, подсилени с контингентите на електора на Саксония и на херцога на Ваймар. После хвърля ръкавицата: Наполеон трябва да се оттегли зад Рейн в едноседмичен срок, който изтича на 9 октомври 1806 г. Впоследствие обвиняват Фридрих-Вилхелм, че не е дочакал руснаците и че се е под-

дал на прибързаността. В действителност последните, които не са забравили епизода от ноември 1805 г., отказват да се помръднат, преди Прусия да е доказала с действия твърдата си решителност. Кралят се присъединява заедно с кралицата към войската, но присъствието му създава отново ситуацията, съществувала при Валми, предизвиквайки един вид вредно двувластие.

За няколко дни Наполеон осуетява пруските планове за военна кампания. Обхождайки през долините на Тюрингия настъпващите към Франкония войски, той ги принуждава да се обърнат за една битка с почти неоформени фронтове[55]. Принц Лудвиг-Фердинанд загива в схватка още на 10 октомври. Четири дни по-късно всичко се решава само за няколко часа, по време на две отделни сражения. Впрочем в този фатален 14 октомври има известна доза изненада, тъй като основната пруска армия се натъква случайно на корпуса на маршал Даву при Ауерщет, докато Наполеон среща при Йена корпуса на Хоенлое, като никой от тях не знае точно с кого си има работа. Тъй като херцог Брауншвайг е тежко ранен в окото още в началото на деня, основната армия на практика се оказва без командване, тъй като кралят не е способен да го замени. Вечерта двете пруски армии са разгромени, без да са в състояние да се оттеглят на предишните си линии. Притокът на войнишки маси, които се оттеглят от двете страни на бойното поле, създава допълнителен безпорядък и Наполеон организира преследването им, което превръща поражението в безредно бягство.

През последвалите седмици почти всички си загубват ума. Впрочем кралят дава личен пример за бягството, предшестван с един ден от кралицата. Той подминава Берлин, където губернаторът Шуленбург окачва един станал известен плакат: „Кралят загуби една битка. Първостепенно задължение на гражданите е да останат спокойни." Фридрих-Вилхелм не прави и опит да се съпротивлява в някоя крепост и само преминава през Магдебург и Кюстрин. Докато дивизиите капитулират една след друга, а укрепените Ерфурт, Хамелн, Шпандау, Щетин, Кюстрин и Магдебург се предават в разстояние на няколко дни, електорът на Саксония подписва мирен договор, а Наполеон накрая влиза тържествено в Берлин на 27 октомври, Фридрих-Вилхелм се укрива със семейството си в Източна Прусия, в близост до руските граници и армия. Продължават да се съпротивляват единствено крепостите в Силезия и Грауденц, както и снабдяваните по море вътрешни укрепления на Данциг и Колбер; един-единствен корпус се оттегля невредим заедно с краля – този на генерал Лесток.

---

[55] A. Blin, *Iéna, octobre 1806,* Perrin, 2003; H. Houssaye, *Iéna et la campagne de 1806*, Perrin, 1912.

След като Фридрих-Вилхелм отказва да преговаря на основата на отказ от провинциите, разположени на запад от Елба, съдбата на неговите държави зависи единствено от изхода на започналата война между французи и руснаци. На 24 ноември Наполеон напуска Берлин за Позен (Познан), като три дни по-рано издава прословутия Берлински декрет относно континенталната блокада (насочена срещу Англия – *б. пр.*). При наближаването му пруска Полша се надига, водена от надеждата за възстановяване на някогашната република. Този нов фактор ще промени плановете на императора относно Прусия. По време на изключително трудната за френските войници зима, в която те са зле снабдени, газят в калта и са затрупани от снегове, военните операции продължават с кръвопролитни сражения, завършили без победител – при Пултуск и най-вече при Айлау (с пруско участие) през февруари 1807 г. Тъй като тези френски полупобеди вдъхват известни надежди на прусите, кралят отклонява новите предложения на Наполеон и се свързва тясно с руския цар Александър чрез Бартенщайнската конвенция (26 април 1807 г.). Но решителната победа на французите при Фридланд (14 юни) попарва тези надежди. Кьонигсберг пада на 16 юни. Няколко седмици по-рано Калкройт е принуден да предаде Данциг на маршал Льофевр[56]. Руският цар, който вече не разполага с армия, е твърде щастлив от възможността за примирие и на 21 юни поема протегнатата от Наполеон ръка.

Докато двамата императори демонстрират приятелство на Неман, а след това и в град Тилзит (на пруска територия), тези първи летни дни на 1807 г. добавят за Прусия и унижението от военното поражение. Тъй като прекратяването на военните действия засягат единствено руснаците, Фридрих-Вилхелм първоначално не е допускан до официалните разговори. След това, когато той подписва свое лично примирие, го третират като незначителен партньор. Нерешителността му го прави „глупав“ в очите на Наполеон, който разисква политиката единствено с царя, а с краля разговаря за „военни шапки, копчета и кожени чанти“. Дори мобилизирането на прелестите на кралицата не дава очаквания резултат. Наполеон ѝ е изключително сърдит заради подигравките по негов адрес и заради военния екстремизъм, за който той намира доказателство в оставените в Шарлотенбург документи. По време на една известна сцена, при която тя разгъва своят талант на трагична героиня, оплаквайки съдбата на фамилията си, императорът я кара да седне, защото „нищо не прекъсва по-добре една трагична

[56] За сметка на това Колберг устоява до края, въодушевяван от своя кмет Нетелбек, подкрепян от помощта, оказвана му от съседния Шил и добре защитаван от полковник Гнайзенау. Той ще се превърне в истински мит, пресъздаден през 1945 г. в киното за нуждите на воюващия докрай нацизъм.

сцена“. Той не отстъпва нищо, дори Магдебург, който тя му иска в замяна на една роза или на една усмивка.

Известно време изглежда, че Наполеон възнамерява чисто и просто да детронира Хоенцолерите. В крайна сметка обаче им оставя четири провинции: Бранденбург, Померания, Силезия и Прусия. Кралството губи почти половината от своята площ и от жителите си, като запазва едва 5 милиона от предишните 9,7. Разположените на запад от Елба провинции (включително бившата Марка, люлка на Бранденбург), с изключение на присъединената към Холандия Източна Фризия, ще образуват кралство Вестфалия, поставено под управлението на Жером Бонапарт. Прусия напуска също почти всички анексирани някога полски територии, които ще образуват Варшавското велико херцогство под номиналната власт на краля на Саксония и под френски контрол; занапред военен път през пруска Силезия ще свързва Варшава и Саксония. Териториалната връзка между Източна Прусия и Померания се запазва, разбира се, но Данциг си възвръща бившия статут на свободен град, намиращ се този път под протекцията на Франция. Що се отнася до цар Александър, той не се свени да получи от Наполеон парче от бившата пруска Полша, в района на Бялисток. Накрая Прусия е принудена да участва в континенталната блокада и да затвори пристанищата си за Англия.

Наполеон прави така, че да сведе Прусия до статута на второстепенна сила, но добавя и ненавист към диктата, като уточнява изрично в текста на френско-руския договор от 7 юли, че, „от уважение към Н. В. императора на Русия, той е съгласен да възстанови на Н. В. краля на Прусия“ изброените по-долу територии. Изливайки цялото си високомерие над своя смазан противник, той го превръща в свой безпощаден враг – за момента безсилен, разбира се, но разполагащ с достатъчно средства за отплата, когато дойде подходящият момент. Както Наполеон съжалява по-късно, договорът от Тилзит с Прусия е „прекалено твърд, където трябва да бъде мек, и прекалено мек, където трябва да е твърд“. Когато след няколко месеца осъзнава това, той се опитва да го поправи чрез поддържането на много тежка окупация. Допълнителната конвенция, подписана от Калкройт и Бертие в Кьонигсберг на 12 юли, оставя крепостите Щетин, Кюстрин и Глогау в ръцете на французите, докато не бъде платена контрибуция, чийто размер остава да се уточни. Разполагайки с това оръжие, Наполеон ще продължи да си отмъщава дълго време на Прусия, но и да изгуби относителната симпатия, с която отначало се ползва сред населението.

От пруска страна настъпва часът на покаянието. Необходими са виновници за тази катастрофа и такива се търсят сред антуража на Фридрих-Вилхелм, тъй като самият крал не може да бъде обвинен. Хаугвиц и Ломбард послужват за изкупителна жертва на една неут-

ална политика, която впоследствие е преценена като измамна. Може би наистина е недопустимо една велика сила да стои бездейна, когато всичко около нея е в движение. Но дори тази позиция да е плод на малодушния характер на краля, то тя се обяснява и със съзнанието за една наистина съществуваща слабост. Четиридесет години след като за малко се е разминала с пълното си ликвидиране, Прусия остава уязвима: доста по-бедна и по-слабо населена от останалите четири велики европейски сили, с разпокъсана и без точно установени граници територия, непрестанно принудена да се съобразява с отмъстителността на Австрия и заплахата на Русия. Можем да разберем защо кралят ѝ иска първо да укрепи придобивките и после да се стреми към нови териториални разширения в зависимост от обстоятелствата. Логическите разсъждения би трябвало да го подтикнат към съюз с Франция въпреки опасността първоначално да играе ролята на *младши партньор*. Но това, което вероятно е позволено на електора на Бранденбург, несъмнено не е позволено на петата европейска велика сила. Във всеки случай кралят не се осмелява да направи това и скоро се оказва заплетен в мрежата на собствените си подлости и лъжи, от които не знае как да избяга, освен да се впусне абсурдно напред. Това, че Наполеон по онова време е склонен да планира ликвидирането на Прусия, ясно показва неговото раздразнение, продиктувано от непрестанната двулична игра на Фридрих-Вилхелм, но и потвърждава все още несигурното съществуване на тази малка велика сила, за която Талейран отбелязва, че е по-скоро първата от второразредните европейски страни. Цяло чудо е, че Прусия успява да излезе от дълбоката пропаст, в която пропада. Затова допринасят както късметът, така и интелектуалните и моралните основи, които са заложени през предходните десетилетия и които ще послужат за база на възстановяването.

ТРЕТА ЧАСТ

АПОТЕОЗ И РАЗПАДАНЕ НА ПРУСИЯ

ОСМА ГЛАВА

Възкръсването на Прусия (1807–1815)

Смята се, че след Тилзитския договор Прусия е сведена до равнището на второразредна сила. Това може би е пресилено, ако се има предвид, че, въпреки понесените загуби тя запазва повече жители, отколкото е имала двадесет години по-рано, при смъртта на Фридрих II. Но съпоставена с руския и френския гигант, тя изглежда жалка и не е в състояние сама да направи нищо, което отново да постави под въпрос резултатите от последната война. Следователно цялата ѝ политика ще се състои в това да чака условия за евентуален реванш и да се подготвя за него, като едновременно с това се реформира отвътре и поддържа тесни връзки с потенциалните противници на Наполеон отвън. По отношение на последния, от когото не очаква нищо, тя ще отстъпи покорно пред неговите изисквания, като няма да се откаже непрестанно да хитрува до момента, когато ще може да му отмъсти по блестящ начин. Това решение предполага голямо търпение, но то се струва посредствено на най-запалените, които в крайна сметка се разбунтуват срещу политиката на изчакване на собствения им суверен. Тогава, ако не ги повежда, той поне ги подкрепя в „освободителната война“. И в края на пътя Прусия излиза от изпитанието още по-голяма и по-силна, а освен това легитимирана в очите на зараждащата се германска нация.

1. Прусия под робство

Приносът

Подписването на мирния договор би трябвало да доведе след себе си до бързото освобождаване на оставената на Прусия територия: Тилзитският договор отбелязва датата 1 октомври като крайна за този процес и той започва наистина още в края на юли в най-източната област. Но впоследствие спира, тъй като напускането на войските е свързано с изплащането на военни репарации, които пруската страна не предоставя в предвидения срок било поради невъзможност, било поради нежелание. Въпросът за тези „контрибуции“ отравя – изразът

не е пресилен – отношенията между Франция и Прусия през следващите години[1]. Тъй като конвенцията от Кьонигсберг не уточнява никаква сума, по този повод в Берлин започват преговори между пълномощника на Наполеон, главния интендант на армията Пиер Дарю, и пруска комисия, председателствана от съветника Зак. Има за какво да се препират: за това дали контрибуциите са обикновени или извънредни, дали в сметката влизат или не вече направените реквизиции, дали се включват единствено официалните мандати или всички местни инициативи и т. н. След безкрайни пазарлъци Дарю фиксира дължимата сума на 154 милиона франка, от които 128 остават да бъдат платени на 29 август. Що се отнася до комисията, тя стига само до общо 19 милиона, които впоследствие закръгля на 30. Докато чака да се разберат, френският окупатор продължава да събира данъци и такси директно, като аванс, който трябва да се приспадне от дължимите суми. Но тази блокада още повече засилва напрежението и следват множество инциденти.

Отчаян от това, което смята за чиста злонамереност, Наполеон заплашва да конфискува пруските приходи. Щайн пледира пред краля за бързо уреждане на въпроса с разсрочено погасяване на плащанията: по този начин прусите ще имат свобода на действие и ще видят по-ясно какво се очертава да е бъдещето. Но Наполеон иска 100 милиона още през същата година, изплатени в брой, в менителници или в имения. Тогава братът на краля, принц Вилхелм, отива в Париж, за да предложи настъпателен и отбранителен съюз (януари 1808 г.). Надяват се, че в замяна Франция ще поиска „за свое собствено благо да предотврати пълното рухване на тази монархия и да ѝ протегне ръка за помощ, за да я спре на ръба на пропастта“. Но в този момент се появява ново обстоятелство: недоволен да гледа как руските войски пребивават във Влахия и Молдова в нарушение на Тилзитския договор, императорът се произнася за продължаване на окупацията на Прусия като компенсация, дори за анексиране на Силезия. Що се отнася до предложението за съюз с победения противник, той не му се доверява нито за миг, съзнавайки че са му причинили „прекалено много зло, за да се надяват той да го забрави“.

Все пак Наполеон трябва да отстъпи от претенциите си, когато трудностите, които среща в Испания след капитулацията на генерал Дюпон в Бейлен (22 юли 1808 г.), го принуждават да изтегли част от войските си от Прусия. Конвенцията от 8 септември фиксира на 140 милиона франка все още дължимата „на френската войска“ сума; плащането трябва да се извърши в следващите 18 месеца. В замяна той

[1] C. Lesage, *Napoléon Ier créancier de la Prusse,* Hachette, 1924.

ще напусне Прусия в срок от 40 дни, с изключение на трите крепости на Одер (Щетин, Кюстрин и Глогау), запазени като залог за уреждането на последните трати. Таен член предвижда отбранителен съюз срещу Австрия след 1810 г., а друг ограничава личния състав на пруската армия до 42 000 души за срок от 10 години. Следователно от финансова гледна точка се цели цялостно уреждане на нещата, което потвърждава видимото безсилие на Прусия. Въпреки това Щайн препоръчва ратификацията с пълното съзнание, че договорът няма да се спазва: това ще е само малка легитимна „хитрост" срещу „бруталната и престъпна сила". На практика той има големи очаквания за изхода от войната, която Австрия подготвя, и възнамерява да се присъедини към нея. Кралят подкрепя мнението му. След ходатайството на цар Александър в Ерфурт сумата бива сведена до 120 милиона, а срокът на падежа е определен на 30 месеца.

Въпреки това тази работа няма край, тъй като Прусия непрестанно иска нови отбиви или срокове, дори прекратяване на плащанията, когато международният климат като че ли предлага нови перспективи, какъвто е случаят през пролетта на 1809 г. по време на войната между Франция и Австрия. Плащанията обременяват тежко нейните финанси и това е впрочем една от целите на Наполеон, загрижен да попречи на възстановяването на военните ѝ средства. Тъй като финансовите и данъчните методи не са достатъчни, за известно време се възприема и плащане в натура, чрез цесията на Силезия; през 1810 г. се прави опит за вземане на заем от Амстердам, но безуспешно. През септември 1811 г. остават за изплащане още 60 милиона от договорените през 1808 г. 120 милиона. Наполеон се съгласява на отлагане на плащанията в рамките на френско-пруския съюз срещу Русия през 1812 г., а последвалите събития го карат да забрави за изплащане на остатъка. Но споменът от тази унизителна битка като че ли остава жив в Прусия, където продължават да връщат някои от взетите заеми в течение на половин столетие. А тежките репарации, наложени на Франция през 1871 г., са сякаш реванш за Наполеоновите беззакония.

Окупацията

Нахлуването на френските войски в градовете и селата в седмиците след катастрофата от 14 октомври първоначално предизвиква всеобща паника, като селяните напускат селата, а стотици богати берлинчани масово бягат, след като с ужас виждат как кралицата минава през столицата, без да спира. Губернаторът Шуленбург, който предната вечер апелира за спокойствие, дава личен пример, като заминава на изток. В бързината изоставят муниците и оръжието в арсенала. Маршал Даву минава през града на 25 октомври, после в него се настанява корпусът

на Ожеро, докато Наполеон спира в Потсдам, за да посети Фридрих II. „Ако беше жив, нямаше да стигнем до това положение“, това вероятно казва той на неговия гроб. При посещението той взема сабята му, която е пренесена в парижката сграда на Инвалидите, и будилника му, който го придружава чак на о. Света Елена. След това, тъй като цитаделата Шпандау капитулира без бой, той спира в Шарлотенбург, където открива поучителните документи на кралица Луиза, които тя е забравила в суматохата. Това откритие задълбочава недоволството му и частично обяснява непреклонното му поведение в Тилзит. „Бележките, докладите и държавните документи бяха целите в мускус и бяха разбъркани с парцали и с други тоалетни принадлежности на кралицата“, предателски съобщава 19-ият бюлетин на Великата армия.

В Берлин настъпва институционален вакуум. Принц Хацфелд, зет на Шуленбург, който по някаква случайност се намира там, е посочен за цивилен губернатор, който да предаде на Наполеон ключовете от града. Множество картини обезсмъртяват това триумфално влизане от 27 октомври: как императорът преминава през Бранденбургската врата в хубав слънчев ден, между своите наконтени генерали, сред любопитна, дори приветлива тълпа. Хората са много сърдити на тези самодоволни пруски офицери, виновни за катастрофата, и първоначално не хранят никаква омраза към френските войници, които се смесват с населението, лагеруват по площадите или отсядат у частни лица. Учудват се, когато ги виждат без перуки, с разноцветни униформи, с пробити обуща и че пушат по улиците.

Наполеон лично се заема да организира временното управление. Назначен е нов магистрат, а буржоата, треперейки за социалния ред, лесно се съгласяват да има общинска полиция, която си сътрудничи прекрасно с победителите. Що се отнася до чиновниците от всякакъв ранг, на 9 ноември те приемат да положат клетва за вярност пред императора. Впоследствие ги упрекват за това и кралят съвсем не го одобрява, но това тяхно поведение се обяснява напълно с навика им да се подчиняват и със загрижеността им преди всичко за запазването на реда. В провинцията са отбелязани няколко отказа от клетва, но повечето от държавните служители наистина чувстват, че продължавайки да изпълняват съвестно административните си задължения, обслужват общия интерес. Това не им пречи да поддържат връзки с бившите си началници, независимо от продължаващата война: така принц Хацфелд дава сведения относно разположението на френските войски и той би бил разстрелян, ако не е известният снизходителен жест на Наполеон, който отстъпва пред молбите на бременната му съпруга. Впрочем този епизод е подобаващо експлоатиран от пропагандата и разказан подобаващо в 22-рия бюлетин от 29 октомври 1806 г. Все пак има и други подобни случаи, което е нещо съвсем естествено. За

сметка на това се намират и офицери и войници, които се записват в полк, сформиран на 18 ноември от принц Изенбург, за да служи във френската армия.

Въпросът за лоялността се поставя окончателно, когато Тилзитският договор слага край на военните действия. В изоставените от Прусия територии, включително в западните провинции, съставляващи даденото на Жером Бонапарт Вестфалско кралство, трябва да се избира между бившата и новата националност. Граф Фон Шелинбург предпочита Вестфалия, където са повечето от земите му. Писателят Йохан фон Мюлер, преди враждебно настроен към Наполеон, става министър на крал Жером. По принцип всичко това протича без драма, но не може да се очаква в държавите наследници да има особено усърдие към новите суверени. Хората се приспособяват, и то отново без да се драматизира, когато махалото на историята се залюлява в обратната посока. Изследвания относно пруските провинции на Вестфалия показват забележителна приемственост в административния персонал независимо от политическите лутания[2]. Същевременно се наблюдават известни нюанси в зависимост от това за колко време жителите са останали поданици на краля на Прусия: например между Минден, протестантски и от два века пруски град, и напълно католическите му съседи Падерборн и Мюнстер, присъединени през 1803 г. Що се отнася до полските поданици, те ясно заявяват избора си веднага след появата на френските войски, но от някои пруски благородници се налага да бъдат отнети конфискуваните преди старости.

В провинциите, където окупацията продължава в очакване на уреждането на обезщетенията, нещата са по-сложни. На практика се появява един вид двойно гражданство. В Берлин преминаващите пруски министри не пропускат да окажат натиск върху местните чиновници, които по принцип зависят от френската военна власт. Това предизвиква доста бурен инцидент по време на идването на Щайн и поражда покъсно експулсирането на Зак. С течение на времето и с влошаване на икономическото положение напрежението нараства. Наложените на столицата реквизиции охлаждат първоначалното благоразположение; активността замира в отсъствие на двора. Извършваните под наблюдението на Денон конфискации на художествени творби (116 картини и стотици различни предмети) и най-вече отнасянето на квадригата от Бранденбургската врата, пренесена с кораб в Париж, предизвикват истинско недоволство[3]. Така още в началото на 1807 г. бива констатирано известно възраждане на патриотизма. Съпротивата на Данциг и

[2] P. Burg, *Verwaltung in der Modernisierung,* Paderborn, Schöningh, 1994.

[3] Относно инвентара на отнесените предмети, виж B. Savoy, *Patrimoine annexé*, Maison des sciences de l'homme, 2003, t. 2.

на Колберг кара берлинчани да се гордеят, а някои вестници понасят ударите на френската цензура.

Патриоти започват да се обединяват в дома на Шлайермахер или у Хенриета Херц. Но те най-вече смятат да обновят страната в дълбочина, като извлекат поуки от събитията, а не като се противопоставят на окупатора. Тъй като критиките са отправени предимно към бившата Прусия, френската цензура няма никаква причина да забранява писанията на един Бухholц или на един Фридрих фон Кьолн и други, които за няколко месеца се ползват от невиждана до момента свобода. Тя не попречва и на изнасяните от Фихте всеки неделен следобед беседи през зимата на 1807–1808 г., които след това биват публикувани под заглавие „Беседи за германската нация". Каквото и да се твърди, това не са призиви за бунт, а разсъждения с далечна перспектива, също като проповедите на Шлаермахер в църквата „Св. Троица". Що се отнася до вестник „Телеграф" на публициста Готлиб Ланге, твърде толерантен към окупаторите, той става жертва на различни нападки и редакторът му е принуден да си замине заедно с френските войски.

Нищо от това не прилича на някаква съпротива. В Силезия има доброволно опълчение, а в Померания операции на специални въоръжени групи, но това е преди подписването на мирния договор. Впоследствие хората предпочитат да страдат и да изчакат. Взаимоотношенията между окупирани и окупатори не са наистина съвсем лоши, въпреки неприятностите заради непрестанните настанителни заповеди за военните. Генерал Кларк и маршал Виктор, последователни губернатори на провинцията, генералите Олен и Сент-Илер, комендanti на берлинската крепост, както и администраторът Биньон явно са на висотата на задълженията си. Берлинчани не са толкова свирепи към френските герои, а местният жаргон като че ли се обогатява с няколко красноречиви израза[4]. Повече са инцидентите между жителите и войниците от съюзническите контингенти, като баденци или вюртембергци. Обаче хората гледат с изумление как през пролетта на 1808 г. французите започват да строят обширните казарми на Наполеонбург в близост до Шарлотенбург, сякаш ще се настаняват за постоянно. Но в резултат от испанските събития градът е освободен и войските го напускат на 3 декември. Една година по-късно Фридрих-Вилхелм и неговата съпруга най-после се завръщат в своята столица (23 декември 1809 г.).

[4] Например „физиматантен" (идете при леля ми) или „мутерзееленалайн" (буквално, сам като майчина душа). Виж C. Buffet, *Berlin, op. cit.*, p. 147.

Между Франция и Русия

Нито кралят, нито отговорните цивилни и военни лица се примиряват с унижението на страната си и цялата им вътрешна и външна политика има една-единствена цел, да възвърне загубената мощ. Това става посредством социална и институционална модернизация, предмет на така наречените реформи на Щайн и Харденберг[5]. Става и с помощта на една несигурна – ден за ден, – но праволинейна в основната си линия външна политика; тя цели да удовлетвори Наполеон дотолкова, че да може да го надвие, когато настъпи решителният момент. Дотогава с останалите монархии ще бъдат поддържани конфиденциални отношения, но те трябва да са запознати напълно с истинските чувства на пруския крал. Фридрих-Вилхелм искрено мрази Наполеон, но го уважава и се бои от неговия гений. Затова трябва да се играе сигурно и в това отношение кралят действа по-разумно от някои от своите съветници. Преди всичко Прусия трябва да се запази като държава: този въпрос на живот и смърт оправдава цялото търпение и всевъзможните измами. Следователно двойната игра продължава, но това, което преди е израз единствено на нерешителност, вече се превръща в система.

След като френският император демонстрира в Тилзит недоверие към Харденберг, той бива заменен с Щайн, който през октомври 1807 г. става министър-председател и ръководи пряко външните отношения. Тъй като по това време Франция и Русия изживяват меден месец, прибягват до цар Александър, който трябва да разнежи своя приятел Наполеон. Това не пречи на Щайн да предложи съюз на Австрия, която подготвя ново нападение срещу французите, а на Гнайзенау – да се позамисли за „малка война“ по испанския пример. Когато през септември 1808 г. френската полиция залавя едно писмо на Щайн, който не крие въобще намеренията си да разбунтува Германия; оставката му става неизбежна (декември 1808 г.). Но когато кралската двойка отива в Санкт Петербург през януари 1809 г., Фридрих-Вилхелм ухажва Александър, надявайки се да го види поохладнял към Наполеон. Но през май новината за австрийската победа при Асперн (Еслинг) дава всички основания за надежди и смелото начинание на майор Шил, който извършва нападение срещу Вестфалия с няколкостотин пруски конници, не е изрично порицано – макар че е недвусмислено осъдено след Ваграмската битка през юли (при която австрийските войски са разбити от Наполеон – *б. пр.*). Шарнхорст реорганизира армията и намира начин да избегне съкращаването на

[5] Виж по-долу.

бойния състав благодарение на *Крюмперската система*[6]: когато Наполеон го заподозира през 1810 г., той официално е уволнен, но тайно остава на поста си.

След известно време, през юни 1810 г., Харденберг, който отново е станал приемлива фигура за Наполеон, е привикан отново във властта. Той пледира за по-категорично заставане на страната на Франция, дори за истински съюз с нея. Без да отказва подобна възможност, кралят първоначално успокоява руския цар Александър. През 1811 г., когато заплахата от френско-руска война става вече явна, Прусия отново се превъоръжава, уверявайки всеки от бъдещите съперници, че го прави, за да му помогне по-успешно. Кралят трепери заради неведението, в което го държи Наполеон относно намеренията си. Патриотите горещо се надяват и се готвят за война. Що се отнася до канцлера, той играе почти перфектна двойна игра – патриот с патриотите, истински французин с посланика Сен-Марзан, изпращайки Шарнхорст да уговаря военно съглашение в Санкт Петербург или подновявайки предложението си за помощ към Париж. Когато през февруари 1812 г. съюзът с Франция бива действително сключен с мотива, че от двете в този момент тя е способна да стори по-голямо зло на Прусия, се вземат мерки руският цар да бъде предупреден. Заявено му е, че пруският корпус във Великата армия ще води симулативен бой. На този етап играта вече става твърде деликатна за доста чиновници и най-вече за пруските военни, които предпочитат да напуснат службата при своя крал и да се присъединят към Русия. Фридрих-Вилхелм отива да поздрави Наполеон по време на преминаването му през Дрезден през май 1812 г., после го приветства за завземането на Москва през септември; той дори възнамерява да се възползва от евентуалните изгоди от кампанията, като анексира Курландия. Но за да се реши през февруари 1813 г. да избере открито лагера на Русия, на пруския крал са необходими още много време, натиск и доказателства, че за прусите руската страна вече е станала по-опасна от Франция.

Можем да преценим тази политика като лоша, и тя наистина е такава, но е трудно да я осъдим, тъй като е продиктувана от необходимостта. Шест години след Тилзит Прусия е оцеляла и това е най-съществено. Тя използва тази отсрочка, за да си осигури нови морални и институционални основи.

---

[6] Виж за нея по-долу.

2. Ерата на реформите

След невижданата катастрофа от 1806–1807 г. крайните мерки вече не са достатъчни. Но това, което прави пруските реформи оригинални и значими, е силата на глобалната самокритика и поставянето под въпрос на цялостната политическа и социална система. Започва се с един вид нравствено вглъбяване, каквото често се наблюдава след големите колективни травми. Тъй както френската аристокрация след революцията се обръща към религията, пруското висше общество обръща рязко страницата на безгрижието. Две прекрасни личности олицетворяват това безгрижие повече от всичко, но принц Лудвиг-Фердинанд загива в битка през 1806 г., а кралица Луиза сякаш се преобразява след Тилзит, после умира светкавично от болест през 1810 г. Настъпва времето на сериозните хора и на достойното поведение.

Реформаторите

„Пруското чудо“ се състои в способността на една почти съсипана и видимо осъдена от историята страна само след няколко години да се прероди силна и променена. Разбира се, за това допринасят и обстоятелствата, но преди всичко решителната воля на няколко личности да преобразуват изцяло страната, без при това да прекъсват нишката на нейната история. Брилянтното поколение на тези „пруски реформатори“ не се появява ненадейно от нищото, за разлика от френските революционери от 1789 г. Това са хора на зряла възраст, повечето от тях „чужденци“ – родени в други германски държави, но постъпили от известно време на служба в Прусия; така те обединяват дистанцирания поглед отвън със солидния опит на местното управление, чиито недостатъци имат време да преценят. Разполагащи със силни характери и с реални интелектуални възможности, те съумяват да се възползват от моментните нужди, за да наложат поредица от реформи, независимо от консерватизма и от различните видове съпротива, която срещат.

Най-известният от тези реформатори, този, който дава началния тласък и символизира повече от всички пророческата енергия на епохата, е барон Фон Щайн (1757–1831). Роден в Насау, Западна Германия, в семейство на потомствени аристократи, което не признава друг суверен освен германския крал, Фрайхер (барон – *б. пр.*) фон унд цум Щайн представлява странна смесица от архаизъм и модерност. Горд с произхода си, той открива в старата германска конституция модела на едно предабсолютистко общество, в което елитът взема участие в политическите решения за разлика от наложения през последното столетие модел в Прусия. Закърмен с Монтескьо, пътувал в Англия, той става почитател на британската система, но и ученик на Адам Смит,

и желае да съживи държавата чрез засилено участие на поданиците – тоест на собствениците, – както и чрез освобождаване на индивидуалните сили. Но за разлика от някои свои сътрудници, израснали с философията на Кьонигсберг, Щайн не е теоретик: той е преди всичко човек на действието и „характер", който ще се окаже необходим по време на най-голямата опасност.

Постъпил на служба в Прусия по времето на Фридрих II, след обучението си в Гьотинген той прави бърза кариера благодарение на протекцията на министър Хайниц, но и на безспорните си качества. Служи в управлението на мините, после последователно председателства редица провинциални камари във Вестфалия, преди в края на 1804 г. да бъде натоварен с отговорността за финансите на цялото кралство. По това време той окончателно избира новата си родина и с гръм и трясък скъсва със силния си рейнски съсед, херцога на Насау, след като последният използва неяснотата в решението на Ландтага от 1803 г., за да постави под своя зависимост владенията на наследствената аристокрация, включително тези на фамилия Щайн.

Във функцията си на министър в Берлин този четиридесет и осем годишен масивен и грубоват мъж се оказва не особено удобен партньор за краля и неговия кабинет, макар да дължи назначението си на Байме, един от двамата кралски секретари. Към тях двамата, които са с обикновен произход, райхсфрайхерът не смята, че е длъжен да се държи изключително възпитано, и дори не се притеснява прекалено от краля. Пуританството му го прави твърде критичен към покварения „хайлайф" на столицата, включително към кралицата, която смята за кокетка и прахоснича, повърхностна и невежа, както и към „чантаджиите" – тези сраснали се с бюрокрацията провинциални благородници, които са повече настървени да си разпределят постовете, отколкото да мислят за доброто на страната. Що се отнася до самата система на управление, с колективната директория и нейния безотговорен кабинет, то тя му се струва архаична и нуждаеща се от реформа. Но преди Битката на народите (срещу Наполеон, през октомври 1806 г. – *б. пр.*) при Йена гласът на Щайн е глас в пустиня и дейността му на министър се състои в създаването на статистическо бюро, в премахването на няколко вътрешни митници и във въвеждането на книжните пари (съкровищни бонове) в началото на 1806 г., необходими за финансиране на военните усилия.

Бъдещият канцлер Карл Август фон Харденберг (1750–1822), другата емблематична фигура в пруските реформи, по рождение е хановерски поданик. Той служи на краля на Англия, после на херцог Фон Брауншвайг и накрая на маркграф Фон Ансбах. Когато през 1792 г. малката франконска държава е продадена на Прусия, Харденберг се явява нещо като просветен провинциален деспот, натоварен впрочем

да подготви асимилацията на пруските държави. Там той натрупва управленски опит, който го квалифицира за по-нататъшната му работа, макар впоследствие да се насочва към дипломацията. Като преговарящ при сключването на договора от Базел през 1795 г. за известно време той замества Хаугвиц начело на министерството на външните работи (1804–1805). Не толкова груба личност като Щайн, съзнателен епикуреец, имащ слабост към красивите жени, той умее да се държи гъвкаво и дипломатично. Но и той може да бъде твърде авторитарен. За разлика от Щайн той не търси своя политически модел в Средновековието или в съвременна Англия, а по-скоро го намира в пруската абсолютистка традиция и още повече в най-новите френски институции – тези на Учредителното събрание, но най-вече в създадените от Наполеон по самите граници на Прусия: във Варшавското херцогство и във Вестфалското кралство.

Тези двама протагонисти не действат сами. Освен че успяват да увлекат краля, независимо от колебанията му, те стават ръководители на екипи и веднага след като застават начело на управлението, откриват в администрацията хора, които са готови да ги чуят и да ги подкрепят; някои от тях впрочем вече са подготвили почвата за реформите. Например Шрьотер, предвестник на премахването на крепостничеството в Източна Прусия; Винке, наследник на Щайн във Вестфалия; съветниците Зак, Фрай, Фризе или Алтенщайн; председателят фон Шьон; съветниците Нибер и Бегелин и др. Да не забравяме военните реформатори Шарнхорст, Гнайзенау, Бойен и Клаузевиц, нито обновителите на образователната система, като се започне с министър Вилхелм фон Хумболт, който открива много помощници сред университетските преподаватели. Пруските реформи са колективно дело, дейност на поколение, подготвено от Фридриховия *Aufklärung* и доста повлияно от учението на Кант. Независимо от техния „отбранителен“ характер и напълно вписвайки се в логиката на една епоха, подлежаща на преразглеждане вследствие от революционния шок, тези реформи придобиват особена окраска. Макар в Германия по онова време навсякъде да се правят реформи и да е вярно, че понякога в държавите от Рейнската коалиция се стига по-далеч, отколкото в Прусия, както правилно подчерта напоследък германската историография, истина е, че пруското движение, водено от специфичната си динамика, има уникален характер.

Реформите на Щайн

Както видяхме, желанието за реформи предшества военната катастрофа, а Щайн го изразява с особен плам през април 1806 г. в един доклад, насочен най-вече срещу кабинетното управление. „Ако кралят не се

реши на промяна, каквато му се предлага, заключава той, сигурно е, че пруската държава ще се разпадне и че той никога вече няма да получи нито уважението, нито любовта на своите поданици."[7] Впоследствие Щайн подписва с неколцина други един не толкова остър текст, съставен от Йохан фон Мюлер, който е връчен на краля през септември и предизвиква гнева му. Но спешността е от военен характер. След поражението при Йена, докато Фридрих-Вилхелм панически бяга към Кьонигсберг, министърът запазва самообладание и прибира обществените фондове, което се приема като подвиг сред всеобщото разложение. Но когато Щайн отказва да стане заместник в министерството на външните работи, за който пост смята, че е некомпетентен, той си спечелва острата критика на вече отчаяния от неговите маниери Фридрих-Вилхелм. В писмена форма и „на добър немски" кралят го нарича „вироглав, опърничав, инатлив и непослушен служител, пропит с чувство на превъзходство заради гения и уменията си, воден от собствените си капризи и насочван от страстта". След подобно спречкване министърът няма друг избор, освен да си подаде оставката, като прави това не без известна безочливост (4 януари 1807 г.). Докато Харденберг застава начело на външните работи на Прусия, Щайн се връща в Насау; там той се отдава на написването на завещание относно състоянието на Прусия и необходимите реформи за неговото подобряване – известния Насауски меморандум (*Nassauer Denkschrift*), който остава като един от значимите политически текстове в германската история. Когато подходящият момент настъпва, този документ поставя основите на нова управленска програма: сформирането на истински отговорен кабинет, привличане на собствениците към управлението, освобождаване на крепостните, отделяне на религиите от образованието, развитие на народната просвета, като всичко това цели зараждането на национално чувство. След подписването на Тилзитския мирен договор Наполеон поисква уволнението на Харденберг, когото разглежда като настроен против французите, и препоръчва на Фридрих-Вилхелм да върне Щайн. Поради сериозността на момента всеки от двамата забравя миналото, а Щайн получава пълномощията на истински министър-председател (4 октомври 1807 г.).

Пет дни по-късно е обнародван Октомврийският едикт, който премахва крепостничеството. Тази символична мярка, макар да се свързва с името на Щайн, е подготвена след дългогодишни разисквания, а през последните няколко месеца и от работата на създадената от Харденберг комисия, в която заседават и Шьон и Шрьотер. Новият министър, който не се интересува толкова от социалната страна на въпроса,

[7] Цитирано по G. Cavaignac, *La Formation de la Prusse contemporaine*, t. 1, 1891, p. 231–232.

колкото от организацията на управлението, има заслугата веднага да реши въпроса, като обнародва едикта „относно улесняването на придобиването и на свободното ползване на поземлената собственост, както и относно личните взаимоотношения на селските жители". Става дума единствено за това да се даде лична свобода на крепостните и да бъдат премахнати юридическите различия между поданиците с цел да се позволи на хора от простолюдието да купуват благороднически земи. Премахването на крепостничеството, станало неизбежно след дадения от Наполеон пример във Варшавското херцогство, по принцип е сензационно, за разлика от приложението му. Впрочем в този момент то е отложено „до празника на свети Мартин през 1810 г." и на последователите на Щайн се пада да уточнят начините на неговото приложение. За сметка на това позволението обикновените хора да купуват земя води до многократни смени на собствеността, така че в края на XIX в. те вече са придобили повече от 60% от бившите имоти на аристокрацията. Обратно, аристократите имат възможността да си изберат каквато си искат професия, без това да води до деградация на статута им. Несъмнено в това се състои истинската октомврийска революция на Щайн, отваряща пътя за създаване на благороднически елит от английски или от френски тип. Но както ще видим, преходът от едно кастово или съсловно общество към класово общество не става по такъв категоричен начин като в Западна Европа.

Втората значима реформа на Щайн, този път изцяло замислена от него с помощта на Фряй, връща на градовете свободата на самоуправление, която те губят през вековете в интерес на държавата – или пък никога не са я притежавали, като в случая със зависимите от сеньорите или „опосредствани" (непряко подчинени на върховната власт – *б. пр.*) градове (19 ноември 1808 г.). Тази реформа е повлияна частично от френския закон от 1791 г. и доста от английския пример. Вече всеки може да се установи в даден град, но право на вот имат единствено „буржоата", които са с доход от най-малко 150 талера или притежават имение. Останалите жители са „протежирани", нещо като пасивни граждани. За сметка на това, старите отличия, свързани с личния статут, с принадлежността към дадена гилдия, са премахнати. Избирателите, които представляват по-малко от 10% от населението, трябва да изберат градското събрание, което от своя страна избира градската управа – колективен изпълнителен орган. Признатите нови компетенции на градовете (поддръжка на пътищата, обществено подпомагане) са финансирани от тях самите. Следователно реформата води след себе си значителни икономии за държавния бюджет. Все пак правителството запазва върховенството си по отношение на правораздаването и опазването на реда, макар в малките градове последното да е делегирано на градоначалника.

Градовете ще останат дълго време малки автономни островчета в държавата. Тази свобода на местната власт не се разпростира и в селата, както Щайн би искал, но дискусията по този въпрос ще продължи още дълги години. Администрацията модернизаторка би желала да премахне разликите между градовете и селата по френския модел, с цел да завърши усъвършенстването на държавата, докато аристокрацията упорито защитава феодалните отживелици, които до този момент ѝ осигуряват упражняването в селата на дадената ѝ по право власт, в това число „предаваните по наследство" опазване на реда и правораздаване. Отново се позовават на английския модел, но този път консерваторите, за да оправдаят запазването на „мировите съдилища" и на пълномощията на „дребното дворянство" по пруски маниер. Въпреки това социалната действителност е вече доста различна.

Третата и последна реформа на Щайн, обнародвана на 16 декември 1808 г., е насочена към управлението и администрацията. На централно равнище тя учредява едно все още не истинско „министерство" в съвременния смисъл на думата, а пет функционални отдела: финанси, вътрешен, правосъдие, военен и външни работи, всеки ръководен от министър, отговарящ пред суверена. Някои от тези отдели имат специализирани подразделения: например вътрешният отдел разполага с шест: полиция, търговия, религии, законодателство, хигиена, мини; финансите имат три, военният два и т. н. Главната директория и сложните ѝ компетенции са окончателно премахнати, както и преградата на „кабинета": Щайн издейства уволнението на Байме и сам осъществява връзката между краля и министрите, които започват редовно да се събират.

Така Щайн полага основите на едно широкомащабно реформаторско дело, когато министерската му кариера ненадейно приключва заради непредпазливото му писмо. Наполеон го публикува на 8 септември на цяла страница на „Монитор" – немският текст с паралелен френския. След като изчаква два месеца, за да спази благоприличието, Фридрих-Вилхелм приема оставката на своя министър (24 ноември), за най-голямо удовлетворение на противниците му консерватори, които изобличават в негово лице чужд якобинец, опитващ се яростно да революционизира Прусия. Тогава Наполеон допуска глупостта да лиши „тъй наречения Щайн" от право на пребиваване в империята и да нареди конфискация на цялото му имущество, което се намира в Германския съюз (16 декември). Тази неприложима мярка изведнъж осигурява европейска известност на прогонения министър, който намира убежище в австрийските държави, преди да стане през 1812 г. един от най-приближените съветници на руския император Александър.

Реформите на Харденберг

Отпътуването на Щайн е последвано от особено опасна година за Прусия. Наистина всичко зависи от външни събития и от изхода от новата война между Франция и Австрия. Германия се вълнува, говори се за английски десант на север в помощ на хусарите на Шил или на черния легион на Брауншвайг-Елс. Младото Вестфалско кралство е разтърсено. Независимо дали Австрия ще постигне нов успех след Асперн, или англичаните ще се появят на устието на Елба, Прусия ще се окаже в центъра на конфликта и не един глас съветва краля да се хвърли в мелето. На първо време той се задоволява с прекратяване на плащанията си към Франция. Но в края на лятото на 1809 г. възстановява предишното положение.

Финансовият проблем остава напълно в сила. След като изпадналият в безизходица наследник на Щайн – Алтенщайн, предлага да отстъпят Силезия, за да погасят дълга – честа практика за Средновековието, но шокирала съвременниците на това събитие, – Фридрих-Вилхелм предпочита да го замени с Харденберг през юни 1810 г. Според него той е най-способният и най-близкият за него човек; Наполеон, който вече не се страхува от него, вдига възбраната от 1807 г. За новия „председател на съвета“ това назначение е и идеален повод да се спаси от личен крах: „най-задлъжнелият мъж в кралството става канцлер“[8]. Харденберг поставя своите условия и заедно с новата титла „държавен канцлер“ придобива почти абсолютна власт. Смъртта на кралица Луиза няколко седмици по-късно освен това го превръща в единствен политически съветник на един крал, изпаднал в голяма лична безизходица.

Новият отговорник за пруската политика също е имал време да помисли за необходимите реформи. През лятото на 1807 г. след уволнението по искане на краля той изготвя пълна програма за управлението, *Rigaer Denkschrift* (Рижки меморандум). Повече от Щайн, обърнат преди всичко към миналото на Германия, Харденберг осъзнава колко радикално нова е Френската революция и колко необходимо е нейното влияние за ограничаване на пожара: но това желание само го разгаря още повече. Настъпва време държавата да схване „истинския дух на века“ и да действа изпреварващо: „Една революция в добрия смисъл на думата, осъществена с благоразумно управление, а не под необуздания подтик отвътре или отвън, такава трябва да е нашата цел. Демократични принципи в едно монархическо управление, такава е според мен подходящата за духа на времето формула.“[9]

Именно тази програма се опитва да приложи канцлерът през след-

[8] Цитиран от T. Stamm-Kuhlmann, *op. cit.*, p. 315.

[9] Цитирано по G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 1, p. 340.

ващите години – в свой собствен стил, смесица от несигурна и гъвкава власт. Харденберг разчита не толкова на важните фигури от пруската администрация, които твърде бързо се отдалечават от него (Шьон, Нибур, включително Винке[10]), колкото на поколението на младежи с често скромен произход, изцяло предани на неговата особа и понякога твърде радикални в разбиранията си, сред които Фридрих фон Раумер и Шарнвебер се оказват най-забележителните представители, редом с професор Хофман и съветниците Бойт и Ротер. По този начин той вероятно постига незабавни резултати, но и рискува да попадне в опасна изолация. А времето, което спечелва в началото, спестявайки си предварителните консултации, губи накрая, когато, изправен пред съпротивата на обществото, е принуден да преправи, поправи и дори да се откаже от някои свои реформи. Впрочем можем да се запитаме, подобно на историчката Барбара Фогел, дали появилите се сред висшите държавни чиновници различия се свеждат до лични прения или по-скоро са израз на дълбоки несъгласия по отношение на целите на реформите. В този случай „диктатурата" на канцлера вероятно е толерирана временно и частично от преобладаващата част на бюрократичната каста, в очакване с края на кризата тя да стане излишна[11]. Въпреки отстъпленията и компромисите Харденберг все пак извършва значимо дело; за тази цел той се обляга и на общественото мнение, призовано за свидетел благодарение на нова, официална и повлияна от „Монитор" публикация – *Gesetzsammlung* („Сборник със закони"), направена през 1810 г., за да обясни смисъла на реформите.

Неотложността е от финансово естество. Трябва да се изплатят не само дължимите на Франция контрибуции, но и да се задоволят нуждите на държавата с данъчни ресурси, намалели с две трети поради отнетите ѝ територии[12]. Макар през 1810 г. наложената от Наполеон на европейските държави „Трианонска тарифа" да докарва на Прусия неочаквани митнически постъпления от 4 или 5 милиона талера от колониалния внос, реформата на системата за облагане е неизбежна. Поради крайната необходимост биват секуларизирани някои забравени след Реформацията капитули, продават се няколко домена и от една или друга провинция се събират извънредни налози върху капитала. Измислят се различни сигурни приходи (гербов налог, данък върху колите), но трайната реформа трябва да премине през увеличението

[10] Но след прогонването Щайн изглежда го подкрепя още дълго време въпреки някои дребни разминавания и независимо от разликата в концепциите им.

[11] B. Vogel, „Reformpolitik in Preussen, 1807–1820" – в H. J. Puhle, H. U. Wehler (dir.), *Preussen im Rückblick*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980, p. 202–223.

[12] През 1809 г. данъчният приход е оценен на 10 или 11 милиона талера. G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 47.

на косвените налози или през цялостното премахване на данъчните привилегии. Едиктът от 27 октомври 1810 г., останал най-вече известен с програмния си преамбюл, избягва реформата; същевременно орязва някои от предимствата на аристокрацията, като например освобождаването от акциз и митническите такси или монопола върху пивоварството. Но основната тежест пада върху по-голямата част на населението, като се почне със селяните: акцизът се разпростира и върху селата, а процентът му се увеличава внушително за изделията от първа необходимост, до 50% за хляба – лесно е да се прехвърли отговорността за това върху изискванията на окупаторите. Впоследствие се въвежда временно нещо като подоходен данък, приложим и спрямо аристокрацията. Съществото обаче освобождаване от поземления данък бива запазено за дълго.

Реформаторското начинание среща от самото начало силната опозиция на привилегированите, които се позовават на правото на съсловията да одобряват данъка, опират се на решенията на Ландтага от 1653 г. и издействат свикването през февруари 1811 г. на „национално представителство“ – вид събрание на благородници, съставено от петдесетина посочени от правителството членове. Доминирано от аристократи, то дотолкова се представя като върл противник на „якобинските“ реформи, че двама от неговите най-разпалени членове, Марвиц и Финкенщайн, биват затворени за няколко седмици. Въпреки привидната непреклонност в действителност Харденберг трябва да направи компромис, както се вижда скоро, когато е принуден да спре процедурите по освобождаването на селяните, прокламирано от Щайн през 1807 г., тоест да уточни правата им върху земята.

Проблемът със собствеността върху селските имения със сигурност не е лесен. Както добре го формулира Кавеняк, „те вече не принадлежат на сеньора, тъй като той няма никакво право чисто и просто да ги присъединява към своя домен. Но те принадлежат още по-малко на арендаторите, които могат да бъдат изгонени, ако на сеньора му се прииска да ги замени с нови наематели.“[13] „Регулационните едикти“ от септември 1811 г., подготвени от Шарнвебер, се опитват да ликвидират това „вековно недоразумение“, но окончателната им версия прави значителни отстъпки на собствениците[14]. Макар да стават свободни по право и да могат да си тръгнат по свое усмотрение, селяните запазват само част от своето имение, като останалата част остава за господаря; освен това те трябва да откупят повинностите си и поради това затъват в дългове, като най-бедните в крайна сметка продават парчето

[13] G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 91.

[14] Указите от 1811 г. биват променени през 1816 г. в още по-благоприятна за аристокрацията насока.

земя, за да се разплатят. Държавата се отказва от традиционната си политика на „протекция на селяните“ (която има за цел да ѝ гарантира достатъчен брой мъже за армията, но и като резултат предотвратява присвояването на селските земи от страна на господарите), като съотношението на силите улеснява значително благородниците да прибавят към домените си множество селски имоти.

Най-видимите последствия от тази реформа следователно ще бъде значителното нарастване на големите поземлени владения и капиталистическото развитие на земеделската икономика, по примера на Англия. Към това трябва да се добавят и резултатите от насилствената подялба на общинските имоти в някои региони като Източна Прусия. В крайна сметка като цяло се получава ръст на селскостопанската продукция и прилив на пролетаризирано население към градовете – точно тогава, когато Прусия е обхваната от индустриалната революция. От дистанцията на времето се твърди, макар и с преувеличение, че в крайна сметка тази реформа не е тъй благоприятна за селяните, колкото политиката на малките стъпки по време на предходните суверени. Въпреки това настъпва известно изясняване на положението, което позволява на малка част от оцелелите селяни да се доберат до пълно и цялостно владение на земята.

Все пак това не означава край на административното и моралното опекунство на бившите господари. Когато в порива на поредния си реформаторски устрем Харденберг иска да се захване с местното управление, заменяйки традиционните частни съдилища с представител на държавата, „директор на околия“, той среща още по-силен отпор. От неговия „указ за жандармерията“ през 1812 г. остава единствено модернизацията на силите на реда. За сметка на това канцлерът има възможност да дообогати стореното от Щайн, като въвежда патент по френски модел (ноември 1810 г.), което е равносилно на окончателното освобождаване на икономическата дейност. Освен това той успява да тури край на привилегиите на професионалните съсловия чрез закона от октомври 1811 г. Накрая, на 11 март 1812 г., Харденберг дава почти пълно равенство в правата на няколкото 70 000 евреи, живеещи официално в кралството, както и правото да се установяват на места по свой избор, да упражняват всякакви професии и да служат в армията. Макар да остават ограничения по отношение на постъпването в държавната администрация, по принцип това вече не е пречка за „еврейската нация“[15].

Всички тези реформи позволяват на Прусия да се модернизира и да навакса част от политико-социалното си изоставане спрямо Запада.

---

[15] Все пак по време на възвръщането на Позенското херцогство през 1815 г. този режим не се разпростира над новата провинция, където евреите са многобройни.

След започнатата от Щайн „регенерация“ Харденберг написва страницата на „реорганизацията“. Но както при единия, така и при другия става дума за отговор на дошло отвън предизвикателство: реформата е преди всичко „отбранителна“. Тя цели да се реорганизират материалните и моралните сили на страната, за да се подготви нейното очаквано възстановяване като велика сила. И е напълно естествено тази държава, която е отъждествявана предимно с нейната армия, да не забрави да огледа отново своите военни средства.

Военните реформи

Това оглеждане започва още през зимата на 1806–1807 г. За краля, който винаги се взира в детайлите, новата епоха се изразява предимно в избора на нови униформи, с не толкова тясна кройка, и във въвеждането на шако (военна шапка с форма на пресечен конус – *б. пр.*). След това идва ред на каскета на запасняците и на сивия калпак. Това може да ни накара да се усмихнем или да видим в него израз на желанието машинално изпълняващият командите пехотинец да бъде заменен с по-самостоятелен боец, чийто типаж създават армиите на Френската революция[16]. Факт е обаче, че преценката на моментното състояние на пруската армия, извършена от няколко пруски офицери след поражението, по принцип и доста разбираемо се опира на разбор на френския пример – от масовата всенародна мобилизация до практиката на свободната стрелба, като се премине през реорганизацията на армията в дивизии. Но предварително условие за обновление е промяната на духа на войниците, които трябва да бъдат превърнати в мотивирани участници в защитата на страната, а това предполага големи реформи в цялото общество; от друга страна, френският надзор ограничава свободата на военните реформатори. В тази стеснена рамка те все пак подготвят промени, които се усещат най-вече след 1813 г.

След поражението трябва да се реже жива плът, за да се сведе армията до формат, съвместим със средствата на държавата. Полските войници си тръгват, а всички наемници биват уволнени. Но това не е достатъчно. Съкратени са доста полкове, като се започне с капитулиралите, а имената на оставащите се променя. Свиването на личния състав води до принудително поставяне на стотици офицери на половин заплата. То позволява и премахването на провалилите се. От 143-ма генерали през 1806 г., през 1813 г. остават да действат само двама, Тауенцийн и Блюхер. Във всеки полк е наредено да се правят постоянни разследвания, а множество провинили се отиват на военен съд;

[16] Th. Stamm-Kuhlmann, *op. cit.*, p. 338, 346.

седмина са осъдени на смърт. Въпреки всичко повечето от офицерите, които са на служба през 1813 г., са служили и през 1806 г.

За да подготви бъдещето, още през юли 1807 г. Фридрих-Вилхелм създава комисия по реформите, председателствана от генерал Шарнхорст (1755–1813) – офицер от скромно потекло, преминал в Прусия от Ханновер и получил благородническа титла, който ръководи щаба на армията в Ауерщед, после в Айлау. Той отдавна разсъждава върху американския и френския пример и написва редица доклади с предложения за промени. Комисията включва силни личности като Гролман и Гнайзенау, към които впоследствие се присъединяват Бойен и Гьотцен. Въведената през 1808 г. от Щайн реформа на правителството води до създаването на военно министерство, но първоначално кралят се въздържа да посочи титуляр за него, като се ограничава с назначения в двете основни дирекции – администрация и общи дела[17].

Последната дирекция, която се пада на Шарнхорст, е равнозначна на Генерален щаб[18]. Ролята му за преструктурирането на пруската армия е огромна. В нея той влага мъдростта на безразличния към почестите философ, знанията на ерудирания историк, страстта на „патриота", както и търпението и ловкостта, необходими при наличието на толкова нерешителен суверен като Фридрих-Вилхелм III. Необщителен, флегматичен, малко тромав, той може да мине за „учен без военна стойност", но подготовката на младите офицери, до които има достъп, оставя дълбока следа у тях, като се започне с Клаузевиц. Съзнаващ стойността си, той напразно мечтае през 1813 г. да упражнява върховното командване, което скромният му произход не му позволява. Но армията на реванша е наистина негово дело[19].

Смятайки, че армията преди всичко трябва да стане наистина национална, комисията първоначално се стреми да направи военната служба по-популярна, като облекчи дисциплината, за да може занапред да се обърне повече внимание на войнишката чест, както във френската армия. Телесните наказания са смекчени посредством „освобождаване на гърба" (Гнайзенау), а плачевно известният *Gassenlaufen* (боят с пръчки) най-сетне е премахнат. Реформаторите ликвидират и *Kompagniewirtschaft*, тази толкова порочна система, която се състои в даването под аренда на ротите на техните капитани. Впрочем назначаването на офицери вече не трябва да зависи от прослуженото време,

---

[17] Първият военен министър в пруската история, Бойен, е назначен през 1814 г.

[18] Когато през 1810 г. Шарнхорст е принуден по искане на Наполеон да напусне дирекцията, той остава неин действителен ръководител с названието началник на Генералния щаб.

[19] Относно Шарнхорст, виж J. Vidal de La Blache, *La Régénération de la Prusse après Iéna*, 1910, p. 43–68.

а да се основава предимно на заслугите, както и да бъде достъпно за хората без благородно потекло. Вместо да започват службата си още на четиринадесет години, младежите ще бъде приемани за кандидати на седемнадесет години, при условие че са преминали приемния изпит (декрет от 6 август 1808 г.). Поне такъв е принципът, на който съсловната солидарност и социалната йерархия дълго време няма да позволят да се прилага. Що се отнася до военната подготовка, която вече не е толкова формалистична, тя цели да подготви войниците за реална битка, като включва упражнения в индивидуална стрелба, предвид възможността от самостоятелни действия. Накрая образованието на офицерите е подобрено чрез създаването на „военна академия“ (военно училище) през 1810 г.

Но основното трябва да бъде създаването на народно опълчение – прототип на бъдещата *Landwehr*, подобна на френската национална гвардия и включваща всички освободени до този момент от военна служба мъже. В държава от 5 милиона жители може да се очаква подобна, наистина универсална военна повинност, засягаща около 120 000 мъже, които се присъединяват към редовната армия. Накрая Шарнхорст, като добър ученик на Щайн и като добър наблюдател на испанските събития, предвижда като крайна мярка призива към всеобщо въстание или масовата мобилизация (*Landsturm*), ако оцеляването на страната се окаже в опасност. Тези смели предложения срещат силна опозиция и не намират приложение преди 1813 г. Но схемата е изработена. За момента се запазва кантоналната система на набиране от 1733 г., с традиционните за нея изключения. Все пак, когато френско-пруската конвенция от септември 1808 г. ограничава позволения на Прусия армейски личен състав до 42 000 души, Шарнхорст измисля „Крюмперската система“[20]. Като ограничава времетраенето на военната служба на всеки войник и като ускорява ротацията на новобранците, тя позволява подготовката на по-голям брой хора за армията и разполагането в случай на нужда с резерв, който може веднага да бъде мобилизиран. Дори истинската ефективност на тази система да е донякъде преувеличена, тя все пак позволява на Прусия, когато през 1811 г. мобилизира превантивно войските си, да разполага със 75 000 души[21].

[20] На военен жаргон *крюмпери* са наричани резервните коне в армията.

[21] Вярно е също така, че в резерва са включени много бивши войници, освободени през 1807 г.

Реформата в образованието

На Фридрих-Вилхелм III се приписват вероятно апокрифните, но напълно характерни за духа на времето думи, според които Прусия трябва да компенсира загубата на своите провинции чрез интелектуални завоевания. От друга страна, подготовката за една обновена Прусия явно зависи от образованието на младежта, което трябва да отговаря на изискванията на новото време. Според самия Шарнхорст бъдещето на Прусия минава през оръжията, законите и науката. За няколко години биват поставени основите на една образователна система, в която се обединяват високоидеалистични идеи и много практични разсъждения.

В тази област реформите се отъждествяват почти изцяло с донякъде страничната фигура на Вилхелм фон Хумболт (1767–1835). Произлязъл от берлинско аристократично семейство, по-големият брат на известния пътешественик се интересува най-вече от музите и води живот на образован дилетант, като редовно посещава берлинските салони и пребивава продължително в Париж по време на директорията и консулството, преди да стане представител на Прусия при Светия престол (1802–1808). Учен елинист и филолог, преводач, автор на труд върху езика на баските, той се интересува и от етнология и като че ли не е истински призван да служи на държавата, докато не получава ненадейно през 1809 г. Дирекцията по вероизповеданията и образованието в министерство на вътрешните работи. Там ще остане едва четиринадесет месеца, преди отново да стане дипломат, но тъй като са набрали скорост, неговите сътрудници Николовиус и Зюверн продължават започнатото дело.

Въпросът за висшето образование се поставя принудително след извършеното в Тилзит териториално прекрояване: университетът на Хале вече не се намира на пруска територия, още по-малко този в Дуйсбург[22]. Идеята за основаване на нов университет в Берлин се налага доста бързо, въпреки известните резерви относно съвместимостта на учението с динамиката на една толкова голяма метрополия. Хумболт обаче успява да събере необходимите финансови средства и да привлече преподаватели: още през зимата на 1809 г. се откриват няколко курса, а първият официален прием на студенти се извършва през октомври 1810 г. Новият университет получава престижна сграда – бившия дворец на принц Хайнрих (брат на Фридрих II), разполо-

[22] Ако решим да споменем само старите университети. Иначе Прусия губи и придобитите през 1802 г. университети в Ерфурт, Падерборн и Мюнстер, както и този в Гьотинген, който е част от окупирания през 1805 г. Ханновер.

жен срещу Операта и Кралската библиотека, в началото на булевард Унтен дер линден". Сред 58-те преподаватели (от които 33-ма професори) мнозина са величия за времето си: философите Фихте, който ще стане ректор, и Солгер; филолозите Волф и Бьок; историкът на римското право Нибур; химикът Клапрот; богословът Шлайермахер; юристът Савини; кралският лекар Хуфеланд. Преподавателският състав е внушителен дори за онова време, тъй като броят на студентите през първите години не достига и 300, но и те са достатъчно, за да предизвикат някои инциденти с населението, довели през 1812 г. до оставката на Фихте, смятан от колегите си за прекалено репресивен. Накрая университетът успява да установи взаимодействие с други институции, като се започне с реформираната през 1812 г. Академия на науките, която се обръща към изследванията и издаването на научна литература, а мнозина нейни членове четат лекционни курсове в университета.

Но най-вече влиянието на новия университет е това, което ще изгради репутацията и бъдещото значение на висшето училище. Хумболт съзнателно поставя ударението върху придобиването на обективни познания, върху тясната връзка между образованието и научните изследвания, както и върху единството на знанието и това, което тогава още не се нарича интердисциплинарност. В неокласическия дух на времето той отделя важно място на сатрогръцкия език, като същевременно отдава значимото и на изучаването на езика и на миналото на Германия, но с най-голям престиж се ползва философията. Въпреки това Хумболт трябва да се съобразява с исканията на държавата, загрижена за създаването на чиновници и упражняваща непряк контрол върху учебните програми посредством „държавния изпит", който служи за набирането на нови кадри за администрацията. Впоследствие това води до компромиси[23].

Същият идеалистичен дух ръководи и реформата в средното образование, предвид адаптирането на неговото съдържание към това на университета. Макар *Abitur* (зрелостният изпит) да съществува по принцип още от 1788 г., бива доуточнен курсът на обучение за „гимназиите", който вече е фиксиран на десет години, както и програмите, които дават предимство на латинския, старогръцкия, немския и математиката, с цел развитие на ума. Обратно, религията и френският биват пренебрегнати. Що се отнася до преподавателите, те всички трябва да преминат за определен срок през университета. В условията на тогавашното време подобно образование би подобавало единствено на определен социален елит, и то скоро поражда различни критики от-

[23] Друг университет е създаден в Бреслау през 1811 г., докато този във Франкфурт на Одер е закрит.

носно отдалечаването му от реалния свят. Но то допринася за повдигане на културното равнище на благородниците и за формоване чрез калъпа на *Bildung* (образованието) на новата ръководна класа, която се надява да подготви.

Началното образование също не е забравено: именно то трябва да подготви бъдещите поданици граждани. Реформата му е вдъхновена от методите на швейцарския педагог Песталоци, който дава преимущество на наблюдението и практическите занимания, и цели да развие индивидуалните способности на всеки ученик. За начало в Ивердон биват изпратени стажанти, които от своя страна подготвят други учители в основаните в Кьонигсберг (1809 г.), Браунсберг (1811 г.), Бреслау (1812 г.) и другаде училища. Това движение продължава развитието си и през следващото десетилетие, въпреки недоверието на някои благородници, които наблюдават с известно притеснение как влиянието на пасторите и авторитарното обучение отстъпват от своите позиции.

Разбира се, резултатите от амбициозните реформи на Хумболт, които засягат и трите нива на обучение, не могат да се усетят от днес за утре, необходимо е да се смени цяло едно поколение. Независимо от проявената известна съпротива и някои по-късни доусъвършенствания, тя не е застрашена по време на последвалата след 1815 г. реакция и остава най-безспорната придобивка на „епохата на реформите". От този момент Прусия вече не е само страна на казармите, тя става страна и на училищата, както констатира това Виктор Кузен по време на своето пътуване през 1831 г., а образът на университетския преподавател, дори този на „пруския учител", заема своето място редом да тези на юнкера и офицера.

3. Освободителните войни

Когато поражението на Наполеоновата Велика армия в Русия безвъзвратно отслабва френската военна мощ, през 1813 г. Прусия застава начело на освободителното движение на Германия. Това решение не произтича от краля (толкова болезнен за него е предходният опит), то му е наложено от най-решителната част от пруския елит, която през последните пет години се изгражда като истинска патриотична партия.

Патриотичната партия

При подготовката на Тилзитския мирен договор Наполеон проявява прекалена строгост или прекалена слабост към сломената Прусия. Получава се нещо като порочен кръг: орязвайки я сериозно в терито-

риално отношение, като същевременно я оставя да съществува като велика сила, победителят знае, че трябва да очаква опит за реванш; а за да го предотврати, той е принуден да оказва върху победения все по-непоносим натиск. Финансовите искания и продължителната военна окупация лишават Франция от симпатиите на едно население, което първоначално се показва доста безразлично към поражението. От своя страна крал Фридрих-Вилхелм отново се оказва изправен пред вече познатата му от преди 1806 г. дилема, но оттогава целите са станали доста по-високи: той може да се опита да отхвърли робството, с риск този път да загуби всичко; или да предпочете да се сниши и да се хареса във всичко на победителя си, за да приспи неговата подозрителност и да оцелее в очакване на сигурна възможност за възстановяване на предишното си положение. Той възприема втората възможност, която несъмнено е единствено реалистичната, и я поддържа твърдо докрай.

Въпреки това още през лятото на 1808 г. голяма част от неговите съветници – на първо място Щайн, но и редица военни – препоръчват подновяването на войната против Франция. Година след Тилзит това предложение може да изглежда лудост: то се обяснява донякъде с отчаянието и най-вече с въздействието на дошлите от Испания новини, където народното въстание поставя в шах френската армия. До този момент Щайн и Шарнхорст не виждат никакъв друг начин за освобождението на пруските територии, освен да се издължат както подобава на Франция[24]. Испанският пример неочаквано им предоставя алтернатива: „Трябва да разпространим и да подбудим навсякъде появата на бунтарски идеи", пише Щайн на 11 август на краля. Военните реформатори подкрепят тази гледна точка и вероятно тогава се заражда истинската конспирация, за която свидетелства заловеното от френската полиция писмо на Щайн. Френските окупационни власти подозират навсякъде дейността на едно създадено в Кьонигсберг тайно общество, *Tugendbund* („Добродетелна лига"), което разполага само с неколкостотин, но особено решителни членове (сред които много от поставените на половин заплата офицери). Падането на Щайн, предпазливостта на краля, след това поражението на Австрия през 1809 г. и неуспехът на няколкото организирани в Северна Германия бунтове временно прекратяват тези планове; *Tugendbund* бива разпусната. Въпреки това различни тайни организации продължават да съществуват с активната подкрепа на Грюнер, началник на берлинската полиция.

През следващите години патриотичното движение придобива пре-

[24] Щайн идва в Берлин през май с надеждата да приключи финансовото договаряне, а Шарнхорст пледира на 13 май за „съюзяване с Франция". Виж G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 1, p. 439.

ди всичко нови измерения: то става колкото пруско, толкова и – ако не и повече – германско движение. Този нюанс допринася за появилите се по-рано разминавания между краля и неговите приближени, от една страна, и, от друга, на хора като Щайн, Шарнхорст или Гнайзенау, които, произхождайки от други региони на Германия, не свеждат вижданията си единствено до интересите на Прусия. Той се проявява и в новопоявилата се през 1809 г. симпатия към Австрия, когато мнозина пруски военни забравят традиционната съперница на Прусия, за да възкресят покровителския имидж на германския император. Но понататък този феномен придобива съвсем други измерения.

Несъмнено той е неразделен от обновлението на германската култура, което се наблюдава вече няколко десетилетия, преди ударът на Френската революция и Наполеоновата експанзия да ускори осъзнаването на германската специфика. Последното романтично поколение се стреми да се върне към корените на нацията: тези години стават свидетели на публикуването в Берлин на сборника с народни песни *Des Knaben Wunderhorn* („Момчешкият вълшебен рог“) от Арним и Брентано (1806–1808), в очакване братя Грим да издадат своите приказки през 1812 г. Приемането на католицизма от един Шлегел или един Адам Мюлер е израз на същата нужда от връщане към германското Средновековие, предшествало разделението в епохата на Реформацията. От по-идеологическа гледна точка става въпрос да бъде отхвърлен прекалено универсалният, прекалено абстрактен – и прекалено френския – разум в полза на теориите, основаващи се върху историческата приемственост и специфичните за всеки народ характеристики. Прусакът Фридрих фон Генц първи възприема идеите на английския политолог и политик Едмънд Бърк, още преди да отпътува за Виена; но най-съвършеният представител на това течение става друг заминал за Австрия прусак, Адам Мюлер, интересът към когото ще се утвърди особено по време на Реставрацията. Откриваме същото влияние и в концепциите, защитавани от юрист като Савини, който възнамерява да положи основите на позитивното право по-скоро върху традицията, отколкото върху естественото право. Подобно влияние откриваме дори при Нибур. Дали не трябва да припомним и знаменитите беседи на Фихте за германската нация, изнесени в Берлин през 1808 г.? В тях някогашният философ универсалист твърди, че всеки човек трябва да има връзка с даден език и културно наследство, от което стига до заключението за належаща нужда от германска независимост. Проповедите на Шлайермахер водят със средствата на богословието приблизително до същите изводи.

В този интелектуален климат „реваншистките“ аспирации на Прусия срещат едно много по-обширно движение. Понякога двете като че ли се преливат. В самия Берлин литературата по онова време става

войнстваща, и то с какъв размах. Клайст не крие особено омразата си към Франция между редовете на своите *Abendblätter* („Вечерни страници“) – периодично издание за общи и местни новини (1810–1811). Той възхвалява миналата слава на Прусия и в театралната си постановка „Принцът на Хомбург“ (1811 г.), която обаче е с прекалено сложен сюжет, за да се хареса в двора. Други писатели като поета университетски професор Ернст Мориц Арнт или колежанския преподавател Фридрих Лудвиг Ян се специализират в националистически обиди. Последният твърди, че още от 1811 г. мисли за бъдещата война, като подготвя своите ученици чрез физкултура и спорт на един специално пригоден за целта терен в гората Хазенхайде: така обръщайки се към старогръцката традиция, но в спартанската ѝ версия, той става „първият баща на модерната гимнастика“.

Дори социалният живот се променя за сметка на някогашните космополитизъм и Просвещение. Еврейските салони са вече по-малко на брой, но и те допринасят за разпалването на национализма. Неопиетизмът дава тон вместо рационализма – както при срещите на аристократите, така и в „Дружество на християнската и германската маса“, основано в Берлин през 1810 г. и забранено за евреи и за жени. Неговите членове също са твърде критични към „революционните“ реформи на Харденберг. Този съюз между национализма и реакцията води до нюансиране на картината на мненията и на чувствата и същевременно обяснява раздорите, възникнали след 1815 г.

За да представим по-схематично нещата, лагерът на реформаторите схваща модернизацията като средство за подготвяне на Прусия за реванш, който сам по себе си ще представлява и завършък на нейното развитие; за да докажат тезата си реформаторите често се опират на универсалисткото учение на Кант. Освен това те възнамеряват да използват пруската държава, за да обхванат със своята борба пределите на цяла Германия, не само защото мнозина сред тях по рождение не са пруски поданици, но и защото те са проникнати по неясен начин с новия дух на времето. Усилията им за социална модернизация логично се сблъскват с яростната съпротива на аристокрацията с нейните засегнати интереси, която, от друга страна, остава и доста неподатлива за общогерманската кауза, чувствайки се по-скоро закотвена в специфичното полско-пруско пространство. Следователно по-логично би било аристокрацията да заеме позиция на подчинение пред Наполеон и да бъде против тези, които подготвят реванша. И мнозина от нейните членове правят именно такъв избор, в частност тези, които са по-близки до краля. Но, от друга страна, за да удовлетворят императора, те трябва да увеличат размера на финансовите постъпления, тоест да реформират данъчната система. Към това се прибавя и гордостта на една унизена и жадна за отмъщение военна каста: следователно други

съчетават враждебността към реформаторите с пруския национализъм. При тези условия можем да разберем, защо някои индивиди се поколебават и обществото е разделено в момент, когато историята задължава всеки да направи своя избор.

Кризата през 1812 година

Тъй очакваният от патриотите момент за действие настъпва, когато разривът между Франция и Русия предоставя на Прусия поле за маневриране. За краля и поддръжниците на политиката на изчакване възниква жестоката необходимост да изберат един от двата лагера, преди войната още да е започнала.

Прекъсването на съюзните отношения между Франция и Русия се очертава още в началото на 1811 г., когато цар Александър денонсира приетите в Тилзит ангажименти относно континенталната блокада и облага с мито вноса на френски стоки в своята империя. Но основната ябълка на раздора е на самите граници на Прусия и това е Полша, а внезапно руско нападение срещу Варшавското херцогство през пролетта на 1811 г. е отложено в последната минута. При евентуална война пруската територия рискува да се превърне в бойно поле за воюващите сили и затова всяка една от тях има интерес да си осигури помощта на Прусия; що се отнася до нея, при подобни обстоятелства наистина ѝ е трудно да остане неутрална. За Фридрих-Вилхелм цялата 1811 г. преминава в колебания. Той явно се бои повече от Наполеон, отколкото от Александър, но първият мълчи относно намеренията си, докато вторият търси съюз с него. Съществуват опасения, че Наполеон, преди да се впусне в решителната битка, може да най-напред да унищожи Пруското кралство. След няколко различни и често противоположни по същността си демарша, когато бива обявено предложението за съюз с Франция, кралят бърза да не го изпусне.

За патриотите, укрепнали в решимостта си през четиригодишната подготовка за решителна битка, този избор е необясним и при всички случаи неприемлив. През предходните месеци те не пестят усилията си предвид подготовката за война на страната на Русия. Дали трябва на тях да припишем фалшивия доклад, според който Наполеон се готви да разпокъса Прусия и който кара краля през юли 1811 г. да предложи съюз на Александър[25]? Във всеки случай те вече играят собствена игра, позовавайки се на големия отсъстващ Щайн. Гнайзенау, разочарован от краля, който нарича „поезия“ неговите планове за национално въстание (8 август 1811 г.), не се колебае да се споразумее с един английски агент за предприемане на революционни действия,

[25] T. Stamm-Kuhlmann, *op. cit.*, p. 329–330.

в случай че Прусия остане в съюз с Франция[26]. В тази свръхнапрегната обстановка канцлерът Харденберг, предчувствайки накъде духа вятърът, ласкае чувствата на патриотите. Шарнхорст е упълномощен да мобилизира резервите. После през есента всичко се обръща: Харденберг подновява предложението си за съюз с Франция и без затруднение убеждава краля да приеме изискванията на Наполеон (4 ноември). Чрез Шарнхорст той все пак сондира мнението на Австрия, но Метерних не се интересува особено да предизвиква Наполеон със съюзници като Прусия. Затова на 24 февруари 1812 г. бива сключен френско-пруски съюз.

Този договор предоставя на разположение на Наполеон цялата пруска територия (с изключение на Силезия и Потсдам), която той може да използва като огромен експедиционен лагер за своята офанзива срещу Русия. Прусия се ангажира да снабдява френската армия – на практика, да позволи да я окупират отново. Освен това тя трябва да осигури самостоятелен корпус от 20 000 души за Великата армия, който да участва в нападението срещу Русия. Изправени пред толкова унизителен за тях договор, възмутените патриоти са почти на ръба да скъсат с монархията, която според тях предава германската кауза. Гнайзенау е един от най-екзалтираните. Ако прекалено много се боим от революционния ентусиазъм, заплашва той, в крайна сметка ще го предизвикаме. „Ако предадените от своите суверени народи си вършат сами работата, скоро ще забравят за кралете и ще последват народните водачи." От мястото на своето изгнание Щайн дава да се разбере, че мисли почти по идентичен начин. Същото се отнася и за Грюнер, отзован от Харденберг през 1811 г. и задържан незаконно в Австрия[27]. Няколко десетки пруски офицери, сред които Бойен и Клаузевиц, подават оставка, за да постъпят на служба в руската армия[28]; Шарнхорст се оттегля в Силезия, а Гнайзенау отива в Лондон. Що се отнася до Щайн, той отива в Санкт Петербург по покана на император Александър, за да го съветва по германските въпроси. Там ще открие професор Ернст Мориц Арнт, който ще стане негов секретар. „Имам само една родина, която се нарича Германия, ще напише той няколко месеца по-късно. Затова ми е все едно какво ще сложите на мястото на Прусия или просто ще я разпуснете, или колко ще укрепвате Австрия."[29]

По време на решителния сблъсък, който окончателно ще опреде-

---

[26] G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 135.

[27] G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 171–172.

[28] Често цитираният брой от 300 души изглежда преувеличен.

[29] Писмо от 20 ноември до хановерския министър Мюнстер. Цитирано по G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 269.

ли бъдещето на света, Прусия се оказва разпъната повече отвсякога. Един пруски корпус действа в Курландия срещу руснаците, на левия фланг на Наполеоновите сили и под командването на маршал Макдоналд. Неговият началник, генерал Йорк фон Вартенбург, като че ли няма емоционални реакции, впрочем той минава за убеден противник на реформите и за дисциплиниран поданик на своя суверен. От друга страна, мнозина пруски офицери служат на страната на руснаците, създавайки при това германски легион. На 22 август в битката при Даленкирхен прусаците от двата лагера се бият едни срещу други и взаимно се избиват[30]. Единствено претърпяният по-късно от Наполеон крах позволява тези разделения да бъдат преодолени, не без напрежение до самия край, разбира се.

Начало на пруската освободителна война

В началото на декември 1812 г. катастрофата на Великата армия вече е пълна. Сковаващият студ превръща отстъплението на французите от Русия в бягство. На 5 декември Наполеон напуска остатъците от армията на Мюра, за да се върне колкото се може по-бързо в Париж, и тя скоро се превръща в няколко дезорганизирани банди. Останалият в покрайнините на Руската империя корпус на Макдоналд е единственият, запазил боеспособността си; той се оттегля в боен ред към Източна Прусия, докато пруската дивизия прикрива неговия тил. Именно тогава се разиграва първият епизод на обрата, довел до пруската освободителна война[31]. Вяло преследван от руския генерал Дибич, самият той с пруски произход, Йорк приема да започне преговори. Изпращат му Клаузевиц, за да се опита да го убеди да изостави съюза с французите – нечувано искане за офицер, който е обучен да се подчинява на заповедите на своя крал и който впрочем не е преживял революционната еволюция на „патриотите“. Дали е прочел написаната преди две години от Клайст пиеса, в която принцът на Хомбург постига победата при Фербелин, като не се подчинява на получените от суверена заповеди? Във всеки случай, когато руският император Александър поема писмено ангажимента да върне на Прусия бившите ѝ територии, Йорк се преструва, че приема аргумента, според който в Берлин кралят не е свободен в решенията си и че като не му се подчини, той обслужва истинските му интереси. На 30 декември той се решава да подпише конвенцията от Тауроген, която неутрализира войските му и открива пътя за навлизане на руската армия в Източна Прусия. Макдоналд все

---

[30] В този ден загива известният пруски патриот Тидеман. „Добре е, че умря“, бил казал генерал Йорк. Цитирано по G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 207.

[31] J. d'Ussel, *La Défection de la Prusse (1812–1813)*, 1907.

пак успява да се спаси, но французите започват отстъпление, което ще ги отведе постепенно чак до Елба, без пруските патриоти да се опитат да спрат чрез партизанска война тяхното изтегляне.

На първо време все пак нищо не е загубено, а Фридрих-Вилхелм осъжда този акт на неподчинение, за който той не прощава никога на неговия автор. Изправен пред ухажването на Александър, кралят се бои както от амбициите на Русия, така и от отмъщението на Наполеон, и смята за благоразумно да моделира поведението си съобразно това на Австрия; но тя пък се въздържа да откликне на неговите предложения от януари 1813 г. Притиснат от завърналия се от Русия генерал Бойен, на 20 януари кралят все пак се съгласява да напусне Потсдам и да отиде в Бреслау, за да избегне близостта на френските войски. Надигането на квазиреволюционната вълна около трона му, както и самите събития, му налагат вземането на поредица от по-скоро наложени, отколкото доброволни решения. Както пише на 4 февруари Ансийон, един от съветниците на краля и противник на патриотите, „единственият начин да се предотврати безредието“ е скоро „движението да получи правила и насока“. С други думи, ако искаш да останеш начело, трябва само да го следваш.

В Кьонигсберг, в окупираната от руснаците Източна Прусия, Щайн поема на 22 януари да основе по тяхно искане нещо като диктатура: по своя инициатива той събира съсловията и на 7 февруари ги кара да гласуват призив за основаване на наборна *Landwehr* (национална гвардия), по модела, замислен някога от Шарнхорст. Председателят Шьон му се притича на помощ. Що се отнася до генерал Йорк, той вече е обърнал оръжието си срещу французите, увличайки със себе си разположения малко по̀ на запад генерал Бюлов. Изолираната от фронтовата линия провинция изцяло се изплъзва от контрола на пруската централна власт и има опасност, ако кралят не подпише договор с Русия за съюз, който вече е станал факт, империята да погълне Източна Прусия както по време на Седемгодишната война. От своя страна, Фридрих-Вилхелм повече от месец напразно се опитва да преговаря с Александър, за да получи, преди да се намеси във войната, гаранции относно бъдещата реституция на своята част от Полша, за която царят въобще не крие своите апетити. Дошлият лично в Бреслау Щайн в крайна сметка разрешава нещата: Калишкият мирен договор (27 февруари) скрепява руско-пруския съюз, като обещава на краля компенсации за евентуалните териториални загуби в Полша.

Остава да бъде реорганизирана и армията, която да превърне Прусия в уважаван партньор. На 28 януари Шарнхорст отново застава начело на Генералния щаб. На 3 февруари Фридрих-Вилхелм разрешава осемдневна мобилизация на самостоятелно екипирали се доброволци, които да сформират относително автономните бойни единици

на „стрелците“. Втори едикт от 9 февруари въвежда задължителната служба за останалите пруски поданици на възраст между седемнадесет и двадесет и четири години. Студентите и децата на градската буржоазия (сред които няколкостотин евреи) се записват с истински ентусиазъм, включително в Берлин, като някои незабавно потеглят към Силезия, пред очите на френските войници. Събират се около 10 000 доброволци, като трябва да уточним, че изпреварвайки задължителния набор, те попадат на по-лека служба в сравнение с мобилизираните в армията селяни или с тези, които служат в опълчението[32]. Устройството на войската запазва наследения от предходния период омразен образ и затова се смята, че е за предпочитане различните социални слоеве да не се смесват безразборно. Настоява се също така, по думите на Шарнхорст, „особено ценният човешки материал“ да бъде запазен. Въпреки това корпусите на стрелците, и в частност този на Люцов, ще станат изразители на националния ентусиазъм по време на пруската освободителна война.

Тези първоначални мобилизационни мерки могат да изглеждат като предпазни независимо срещу какъв противник са предприети, макар общественото мнение никога да може да бъде излъгано. През март те са последвани от демонстративно скъсване с Наполеон. Френските войски вече са напуснали Берлин (на 4 март) и са преминали Елба (8 март). Руският цар пристига в Бреслау на 15 март, а на другия ден Фридрих-Вилхелм обявява официално война на Франция. На 17-и той отправя известното възвание към своя народ (написано от Теодор Хипел), което оправдава предишната политика на изчакване, както и настоящия разрив. Но макар в този текст да става дума за „нация“, то става дума за пруската, а не за германската нация. Същия ден бива публикувано постановлението за организирането на *Landwehr* (опълчението): то трябва да осигури 120 000 войници, включвайки мъжете между двадесет и пет и четиридесет години, избрани на доброволен принцип, а ако е необходимо и с теглене на жребий, без право на замяна[33]. По принцип на провинциите са дадени права да избират начина на набиране на войници, така че аристокрацията запазва известен контрол, включително върху избора на висшите офицери. Въпреки всичко, това е отправната точка на една истински национална армия, в която низшите офицери са избирани от своите хора. Но това

[32] През 1803 г. Англия въвежда почти същата система, като доброволното постъпване в армията води до освобождаване от тегленето на жребий за опълчението, което е много по-заробващо.

[33] Имало е вероятно и около 18 000 доброволци, тоест 12% от личния състав, с вариращ процент в зависимост от различните провинции. Виж G. Cavaignac, *op. cit.*, t. 2, p. 458.

все пак не е достатъчно да бъдат преодолени веднага колебанията на селската маса: необходими са много месеци и няколко принудителни мерки, преди „селяните с кръста“ – тези войници от опълчението, които могат да бъдат разпознати по каскета си от сукно, украсен с ламаринен кръст, заобиколен от девиза „С Господ, за краля и родината“ – да бъдат мобилизирани и после обучени.

Няколко седмици по-късно подготовката приключва с организирането на *Landsturm* (21 април), масова мобилизация на всички все още свободни мъже, за евентуален тормоз над врага: „Да му се преграждa пътят и да се ликвидира възможността за отстъпление, да се държи непрестанно в напрежение, да се заграбват муниците му, кореспонденцията му запасите и подкрепленията му, да се атакува нощем, да бъде изтребван навсякъде.“ На практика не се стига до такива изстъпления и не се налага Берлин да бъде защитаван „къща по къща“, тъй като редовната армия се оказва напълно достатъчна да отхвърли опасността. В столицата обаче са издигнати няколко колоритни сцени, където професор Фихте и актьорът Ифланд се упражняват с една алебарда, няколко кинжала, един мускет и други аксесоари, изнесени от театралните складове. Успешното развитие на военните действия позволява скорошното разпускане на *Landsturm* – формация, която тревожи консерваторите и всички онези, които се опасяват от последиците от подобно разпространение на оръжие сред огромна част от народа.

Със започването на войната пропастта, която се отваря постепенно между краля и неговия народ, изведнъж изчезва. Като че ли в този момент Прусия постига изключителна сплотеност, при която лоялността към монархията не се различава от родолюбивите чувства към Германия. Това намира израз в една войнстваща поезия, на която младият стрелец Теодор Кьорнер, изпаднал в словесна престрелка, е един от най-вълнуващите представители („Лира и сабя“); редом с Рюкерт и Шенкендорф, докато Ернст Мориц Арнт продължава своята страстна полемика срещу френския противник („Катехизис на немския войник“, „Рейн – германска река“)[34].

Дори да отдадем дължимото на преданието, хората стават свидетели на това как девойки се записват в армията наред с мъжете, а жените дават златните си халки за общата кауза, като получават в замяна железни. Желязото, което символизира едновременно освободителната битка и добродетелната скромност, става емблема на тази война за свобода, по време на която Фридрих-Вилхелм учредява „железния

[34] Friedrich Rückert, *Geharnischte Sonette* („Бронирани сонети“), 1814; E. M. Arndt, *Fünf Lieder für teutsche Soldaten* („Пет песни за немските войници“), 1813.

кръст“ (оформен от Хинкел по ескиз на самия крал). Орденът е от нов тип: вдъхновен частично от Почетния легион, той трябва да бъде връчван единствено за заслуги на бойното поле, без оглед на принадлежността към дадена класа.

Независимо от този ентусиазъм първите месеци от новата война не осигуряват все още на Прусия необходимите средства за победа над Наполеон. Но естеството на битките през 1813 г. съществено ги отличава от сраженията през 1806 г.

Реваншът срещу Наполеон

Докато омаломощените от кампанията през 1812 г. руснаци се колебаят известно време дали да продължат войната извън пределите на собствените си граници независимо от увещанията на Щайн, Наполеон междувременно събира една доста многобройна армия, с която да се противопостави още през пролетта на пруско-руския съюз, макар младостта и неопитността на „новобранците от 1813 г.“ да дават основания за опасения относно качеството на тези набързо мобилизирани войници. Императорът разполага освен това с контингентите на Рейнската коалиция, които в този критичен момент му остават верни. „Още тогава става ясно, коментира един историк, че Германия ще бъде освободена не от всеобщо въстание, а от намесата на Прусия, действаща като самостоятелна сила – важен факт, който предопределя цялата история на съвременна Германия“[35].

Във всеки случай императорът не оставя на враговете си време да попълнят личния състав на тяхната армия и тъй като в първата фаза на войната прусите все още не разполагат със своето опълчение, французите и техните съюзници от Рейнската коалиция запазват видимо числено превъзходство. От края на април Наполеон се присъединява към останалия в Заале принц Ойген и преминава в настъпление, като при Лютцен (2 май) постига победа над пруско-руските войски[36]. Но борбата е непосилна, съпротивата е яростна, а загубите – тежки (маршал Бесиер загива); освен това липсата на кавалерия не позволява организирането на решително преследване[37]. На 20 май победата при Бауцен е по-изразителна, но също остава недовършена. Тогава Наполеон допуска грешка, като приема примирието, предложено му от Метерних, който лично посредничи за подписването му (29 май).

---

[35] E. Denis, *L'Allemagne (1810–1852)*, s. d. (1896), p. 50.

[36] В немскоезичната историография това сражение по-често се нарича битката при Грос-Гьоршен.

[37] Именно по време на тази битка Шарнхорст е тежко ранен и умира в Прага няколко седмици по-късно.

През следващите два месеца и половина противниците на Франция успяват да подсилят войските си, а Прусия мобилизира допълнителни количества новобранци: тя вече разполага с 270 000 души, от които 160 000 вземат пряко участие в есенната кампания. Съюзниците успяват също да задълбочат сътрудничеството си и да се обединят по-тясно благодарение на намесата на британския посредник. Накрая от този срок се възползва най-вече Австрия, която довършва въоръжаването си и неочаквано се обявява срещу Наполеон (11 август 1813 г.).

Когато бойните действия биват възобновени в Саксония, Наполеон е изправен срещу една великолепно организирана коалиция. Три армии трябва да съгласуват действията си, за да го притиснат. В командването на прикриващата Берлин откъм север, основно пруска армия, е генерал Бюлов, който е подчинен на Бернадот. Командваната от Блюхер силезийска армия има за началник на генералния щаб Гнайзенау, а бохемската армия на Шварценбер, в по-голямата си част австрийска. Така пруските корпуси се оказват разпределени между трите войски. По съветите на френските дезертьори Моро и Бернадот съюзниците първоначално отбягват да атакуват самия Наполеон, а използват силите си, за да разгромят последователно неговите помощници, веднага щом те се отдалечат малко от основното ядро на императорската армия. Така Макдоналд бива победен от Блюхер на река Кацбах, а Удино и Ней последователно са разбити при Грос-Беерен и Деневиц, близо до Берлин; Вандам е заловен при Кулм. Така, когато през октомври 1813 г. при Лайпциг се разиграва решителната битка, Наполеон вече е в състояние да противопостави само 160 000 души на около 300 000 бойци от коалицията. В края на тридневните сражения, по време на които пруското опълчение се бие с ожесточение, той е принуден да признае своето поражение и да премине обратно през Рейн, докато бившите му протежета от Рейнската коалиция масово го изоставят, за да спасяват короните си. Единствено кралят на Саксония му остава верен, но това му струва твърде скъпо. Все пак патриотичният ентусиазъм, който се наблюдава в Прусия, не се повтаря в Южна Германия, където суверените запазват контрола над своите решения: това впоследствие ще се окаже важно и ще засили влиянието на австрийския външен министър Метерних.

Тогава съюзниците решават да навлязат във Франция въпреки предупрежденията на Фридрих-Вилхелм III, който не е забравил случилото се при Валми. На 1 януари 1814 г. Блюхер преминава Рейн при Кауб, паметно събитие за германския национализъм. По време на операциите в Шампан той отново проявява този устрем, който му спечелва прозвището маршал *Vorwärts* (Напред), и постига първата победа при Ларотиер (1 февруари). Но той си спечелва и няколко неочаквани язвителни забележки, когато Наполеон, маневрирайки ловко между

двете съюзнически армии на изток, го побеждава при Монмирай и Шампобер (10–14 февруари). Въпреки това съотношението на силите е твърде несъразмерно: решителните победи се полагат на коалицията и в частност на Блюхер по възвишенията на Лан (9 март). Между другото пруските военни проявяват голяма непоколебимост, когато австрийският генералисимус Шварценберг, смутен от получените удари, споменава за заповед за отстъпление. Така на 31 март 1814 г. Фридрих-Вилхелм III влиза в Париж редом до император Александър. Наполеон абдикира на 6 април и заминава за остров Елба. Не откриват обаче в дома на Инвалидите сабята на Фридрих II, унищожена в хаоса, настъпил през онези дни. Напразно пруските комисари се опитват да си върнат всички предмети, които французите са отнесли от Берлин през 1806 г.[38] През август квадригата на Шадов най-сетне се връща на мястото си на Бранденбургската врата: богинята на победата вече държи железен кръст в лавров венец. Съседният площад „Каре“ е преименуван на площад „Париж“, а „Осмоъгълният площад“ е прекръстен на площад „Лайпциг“ в памет на неотдавнашните победи. Що се отнася до Блюхер, той става доктор хонорис кауза на Берлинския университет.

Отмъщението не би било пълно без последния епизод, който се разиграва през следващата година. Докато дипломатите прекрояват Европа във Виена, а довчерашните съюзници току-що са преодолели разногласията си относно Полша, Наполеон ненадейно се връща от остров Елба. Събралите се суверени лесно се договорят да не допускат никакъв компромис. Намиращите се най-близко до френската граница англичани, холандци и пруси първи се включват в борбата. Наполеон успява да ги изненада в Белгия, но не и да ги обърка. Разбит при Лини на 16 юни, Блюхер отстъпва, без да губи контакт с Уелингтън. Това позволява на корпуса на Бюлов да пристигне навреме на 18 юни вечерта, за да реши изхода от битката при Ватерло. Блюхер не успява да залови Наполеон, когото иска да разстреля на място, но за него остава изцяло честта от победата, за която заслуга има неговият началник щаб Гнайзенау, а както се твърди понякога, и бъдещият маршал Мюфлинг, по онова време офицер за свръзка при Уелингтън.

Няколко дни по-късно пруси пристигат край Париж, малко рисковано, както го доказва поражението им при Роканкур (3 юли) от генерал Екселманс. Но тъй като Наполеон е абдикирал преди десет

---

[38] Един от комисарите си е водил дневник за времето, прекарано в Париж. (Jean Henry, *Journal d'un voyage à Paris en 1814*, Gallimard, 2001.) Луи XVIII обещава в таен договор да върне неизложените картини, но нещата се проточват. Виж B. Savoy, *Patrimoine annexé, op. cit.*, t. 1, p. 166 sq.

дни, Фуше заповядва капитулация и изтегляне на армията на юг от Лоара. Уелингтън успява с огромна мъка да разубеди Блюхер да не взривява парижкия Йенски мост. Неговите войници брутално отмъкват множество картини от Лувъра[39]. Те извършват много беззакония в завзетите провинции, докато генералите настояват гръмогласно за наказване на Франция и за мащабно орязване на нейната територия. С подкрепата на някои журналисти те лансират и идеята да ѝ отнемат Елзас-Лотарингия. Един век преди Хинденбург и Лудендорф в породената от освободителната война изострена обстановка, военното командване е на прага на военното узурпиране на политическата власт: Харденберг се оплаква, че е обграден от „банда преторианци".

Но победата е постигната, а кралят лесно поема отново ръководството, съкращавайки поста на главнокомандващия на армията. Елзас-Лотарингия временно остава френска, като Прусия получава само Сарбур и Сарлуи. Блюхер все пак е удовлетворен да види, че площад „Рондел" в Берлин започва да носи името на сражението на „хубавия съюз" – както прусите наричат битката при Ватерло.

4. Прусия през 1815 година

Виенският конгрес

След отпътуването на Наполеон на заточение на остров Света Елена и връщането на Луи XVIII на престола, за съюзниците вече не съществува никаква пречка да сключат мир с Франция. С Парижкия договор (30 май 1814 г.) кралят отстъпва всичко, каквото му поискват, но и коалицията проявява благоразумие, като не злоупотребява с победата си. Договорът отнема на Франция всички завоевания от времето на революцията и на империята, включително Белгия и левия бряг на Рейн. Сведена почти до размерите си от 1 януари 1792 г., докато през изминалите оттогава години останалите велики сили са настъпили значително на нейна територия, Франция така и не възстановява предишната си относителна тежест. Лицето на Европа ще се промени чувствително, а на съюзниците не им остава нищо друго, освен да си разпределят остатъците от Наполеоновата империя. За тази цел на 1 октомври 1814 г. във Виена е свикан конгрес. Почти всички съюзени суверени пристигат лично, в това число пруският крал Фридрих-Вилхелм. Преговорите, доминирани от Метерних, от пруска страна се водят от канцлера Харденберг и военния министър Вилхелм фон Хумболт.

[39] B. Savoy, *op. cit.*, t. 1, p. 188.

Освен съдбата на Франция Парижкият договор урежда предварително някои други въпроси: Англия си присвоява Малта и различни френски колонии; Австрия отказва да получи Белгия, която бива присъединена към Холандия; Генуа се пада на възстановения Пиемонт-Сардиния. Освен това са постановени и няколко принципни решения: запазването на германска федерация от независими държави; господството на Австрия над Северна Италия. Накрая множество сключени през предходната зима договори ограничават свободата на действие на конгресистите: датска Норвегия е обещана на Швеция; бившите членове на Рейнската коалиция запазват присъдените от Наполеон територии и титли. Що се отнася до Прусия, тя трябва да придобие територия и жители, приблизително равни на това, което е имала през 1805 г., по време на най-голямото си разширение – тоест около 10 милиона жители, двойно на това, което притежава на 1 януари 1792 г.

Все още висящите въпроси засягат основно съдбата на Варшавското херцогство и тази на различните германски територии, които не са незабавно върнати на своите собственици: дотогавашният френски ляв бряг на Рейн, Саксонското кралство, части от Вестфалското кралство, включително Великото франкфуртско херцогство. Тези различаващи се една от друга територии без господари временно минават под управлението на Централен управителен комитет, учреден за случая от суверените на Прусия и Русия и председателстван от Щайн, който ги ръководи с желязна ръка в интерес на коалицията, като извлича от тях значителни контрибуции и отвежда повече от 400 000 души. Превърнал се по този начин в олицетворение на Германия без териториални принцове, той не предвижда доброволната ѝ подялба и дори няма нищо против изчезването на тези „36-ма незначителни деспоти, които позорят нацията“. Следователно въпросът за германското единство е поставен, но „московецът“ Щайн, който също присъства във Виена като съветник на император Александър, се сблъсква открито с политиката на Метерних. Впрочем Щайн вече не среща и подкрепата на бившия си господар Фридрих-Вилхелм III, все по-отчаян от „химерите“ на германските националисти: „Не познавам германци, а прусаци, баварци, австрийци“, обича да повтаря той[40].

Освен германският въпрос две други взаимно свързани цели стават център на дискусиите на конгреса: бъдещето на Полша и това на Саксония. Цар Александър отдавна демонстрира амбицията си да обедини Полша под свой протекторат, или поне да получи по-голямата

[40] T. Stamm-Kuhlmann, *op. cit.*, p. 406.

част от Варшавското херцогство – тоест бившата част от Прусия, а дори и отстъпената на херцогството от Австрия през 1809 г. Галиция. Подобно разрастване на Руската империя поражда силно притеснение във Виена и Лондон и Метерних се опитва преди всичко да организира английско-пруско-австрийски фронт, за да накара Александър да отстъпи. За да убеди Прусия да се присъедини към противниците на Русия, австрийският канцлер ѝ предлага Саксония, отдавна желана от Хоенцолерите. Пруският канцлер Харденберг проявява интерес, но Александър обръща нещата по време на патетичен разговор с Фридрих-Вилхелм (3 ноември). Пруският крал, който не забравя какво дължи на руския цар, изцяло застава на страната на руснаците въпреки възраженията на своите дипломати. Метерних, скаран вече с Александър, оттегля свързаното със Саксония предложение. Напрежението се покачва, когато царят възлага управлението ѝ на Прусия и от страна на пруските военни са проведени известни демонстрации на сила, а външният министър лорд Касълрей дори заплашва с призрака на Франция, принуждавайки Талейран да подпише отбранителен договор с Англия (3 януари 1815 г.).

Окончателното споразумение по този въпрос предвижда „четвърта подялба на Полша", която връща на Австрия цялата ѝ част от предходните поделби, с изключение на обявения за свободен град Краков, и дава на Русия по-голямата част от бившия пруски пай – 3 милиона жители със столица Варшава. Това е „конгресна Полша", известна като независима, въпреки личния съюз, който превръща руския цар в крал на Полша[41]. Все пак Прусия получава Данциг, както и ивица от територията на Велика Полша (с Позен, Гнезен и Торун), което улеснява връзката между Източна Прусия и Силезия.

В замяна на загубените полски територии Фридрих-Вилхелм получава по-малката половина от Саксония с около 850 000 жители, но без Лайпциг. И вместо остатъка от Саксония, върнат на бившия ѝ суверен, той получава без особено да се въодушевява от това частта от левия бряг на Рейн, ограничен от реките Нае, Глан, Саар, Мозел и Зауер. Това неочаквано решение е предпочетено от Англия, загрижена преди всичко да постави солидна преграда пред Франция. То бива прието без съпротива и от френската дипломация, която не дооценява опасните последици от него[42]. Като поставя пруския

[41] Руската част от Полша, присъединена през предходния век, остава интегрирана в Руската империя.

[42] T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte (1800–1866)*, München, Beck, 1983, p. 91. Това е основното, в което може да бъде обвинен Талейран: за да спаси трона на краля на Саксония, първи братовчед на Луи XVIII, той настанява опасен враг на границата на Франция, обслужващ единствено интересите на Англия.

войник на френската граница, за да „пази Рейн“, Виенският конгрес подготвя не само обединението на Германия, но най-вече гибелната свада, която ще противопостави Франция и Германия в продължение на цял век, с всички катастрофални за световната история последици от това[43].

Новата карта на Прусия

Вследствие от Заключителния акт, подписан във Виена на 9 юни 1815 г., Прусия наследява малко повече жители от това, което губи през 1807 г. – 3,415 милиона срещу 3,373 – и така тя се сдобива с население от 10,4 милиона при повърхнина от 278 000 квадратни километра[44]. Но обликът ѝ е изцяло променен: тя се „приплъзва“ с неколкостотин километра на запад и заменя повечето от някогашните си полски поданици с германци[45]. Гравитационният ѝ център се премества от Одер към Елба.

На юг Прусия се разширява за сметка на Саксония, анексирайки в това число Витенберг, Торгау, Наумбург и Мерзебург. Тя си връща и придобития през 1802 г. Ерфурт, но не и бившите си франконски домени Ансбах и Байройт, които остават за Бавария. Накрая, макар княжество Нойенбург да е върнато на Фридрих-Вилхелм, то вече не е съставна част от пруските държави, а се присъединява към Швейцарската конфедерация: този неясен статут скоро ще се окаже нетърпим.

На север Прусия получава шведска Померания, предмет на нейните непрестанни амбиции от векове – вследствие от различни размени с Швеция и Дания придобиването на Щралзунд, Грайфсвалд и Рюген ѝ осигурява целия балтийски бряг, с изключение на останалия свободен град Любек и датския Лауенбург. Близо два века след паметната експедиция на Густаф-Адолф на шведското присъствие в Германия най-после е сложен край.

На запад Прусия отбелязва значително териториално разширение във Вестфалия, където прибавя към бившите си владения Клеве и

---

[43] Изразът „да пази Рейн“ – *Wacht am Rhein* – изглежда се появява едва през 1840 г. по време на кризата, която за малко не провокира френско-пруска война. Но това понятие витае във всички умове още през 1815 г., както сочи успехът на брошурите на Арнт и Гьорес на тема: „Рейн – германска река“.

[44] Тази площ (която е променена на близо 280 000 кв. км от Втория парижки договор) е по-малка от 305-те хиляди кв. км от 1807 г. Прусия заменя обширни слабо населени територии в Полша за много по-гъсто населени региони в Западна Германия.

[45] Частта на полското население, която през 1795 г. достига 40%, вече не надминава 15% (при 20% на анексираните полски територии спрямо общата площ на Прусия).

Марк не само абатствата на Есен и Верден, но и херцогствата Берг и Юлих (регионът на Рур). Тя присъединява също така и по-голямата част на стария ляв бряг на Рейн, съответстваща на бившите църковни електорати Трир и Кьолн, с Кобленц и Аахен, в това число и значителна част от Саарбрюкен и неговите въглища[46]. За първи път в своята история Прусия има обща граница с Франция.

Особеност на тази променена карта е все пак непостоянният характер на новата държава: между нейния източен териториален масив, който се простира от Елба до Неман, и западните ѝ територии, разположени от двете страни на Рейн, съществува промеждутък, широк на места от 50 до 100 километра, в който са разположени Хановерското кралство, Херцогство Брауншвайг и Хесен-Каселското, или „електорско“ графство. Английският крал не само си връща националното богатство, но и го увеличава, тъй като Прусия приема да му отстъпи Източна Фризия, която тя е владяла между 1744 и 1807 г., както и Гослар и Хилдесхайм, присъединени с решение на Ландтага през 1803 г. Чрез Хановер Англия изцяло контролира излаза на Германия към Северно море. Два военни пътя, трасирани през очертания по-горе коридор, все пак позволяват свързването на двете половини на Кралство Прусия.

Това ново географско разположение ще превърне Прусия в щит на Германия на изток и на запад. Откъм Полша руският гигант се е доближил застрашително и напълно разбираемо е защо пруската политика запазва предпазливостта си спрямо него през целия XIX в. Откъм Франция Прусия е оставена сама на стража, след като Австрия избира да се откаже от всичките си западни владения не само в Белгия, но и в бившите територии от Фордерйостерайх – Швабия и Брайзгау. Наполеон естествено ги включва към Баден и Вюртемберг и обещава целостта на тези държави да бъде запазена, а император Франц би могъл да ги замени с част от отнетия от Франция ляв бряг. Той обаче не пожелава да го стори напълно съзнателно, като по този начин се отказа от традиционната германска мисия на Австрия на Рейн и предпочита да създаде една компактна териториална цялост в района на Алпите и в Централна Европа. Така още през 1815 г., без последиците от това да могат веднага да бъдат преценени, между двете германски велики сили се наблюдава истинска взаимна размяна.

Реорганизацията на Германия

В центъра на установения във Виена нов европейски ред всъщност за пореден път се поставя германският въпрос. Дискутиран ожесточено

[46] Вторият парижки договор от 20 ноември 1815 г. окончателно предава Саарбрюкен на Прусия.

на конгреса и извън него, той става предмет на 11 члена от Заключителния акт, както и на специален документ от 20 члена, подписан на 10 юни (но с поставена дата 8-и, за да бъде включен в международните гаранции).

По логиката на Реставрацията би трябвало да се възстанови бившата Германска империя със свой император, с върховните съдилища, кръговете (групи от по няколко съседни области, принадлежали през Средновековието на Свещената Римска империя – *б. пр.*) и т. н. На практика никой не желае това, докато Наполеоновата намеса в хода на германската история извършва модернизация, която реформаторите напразно препоръчват от десетилетия. Единствено общността на принцовете и подчинените им рицари искат връщането на бившето състояние на нещата, от което ще се възползват главно те. Австрийският император не желае да се нагърбва отново с един колкото излишен, толкова и скъп пост, а суверените от Рейнската коалиция възнамеряват да запазят своята толкова трудно извоювана самостоятелност. Що се отнася до националните тежнения за изграждането на нова държава, включваща всички народи, които споделят немската култура и език, изразени енергично от Гьорес в неговия „Рейнски Меркурий“ и олицетворени от личността на Щайн, те не намират особен отклик сред суверените, които се страхуват от революционната им сила. Впрочем само мисълта за германското единство, колкото и утопична да е тя за момента, кара един Талейран или един Касълрей да потръпнат. Въпреки това никой не желае пълното раздробяване на Германия и Парижкият договор от 1814 г. постановява в своя член 6, че „германските държави ще бъдат независими и свързани с федеративна връзка“.

Остава да бъде уточнено, какво ще представлява тази федеративна връзка. По този повод се противопоставят две основни идеи, тази за федерация на държави (*Staatenbund)* и тази за федерална държава (*Bundesstaat*). Пруската дипломация предлага различни междинни формулировки, но в крайна сметка за голямо разочарование на патриотите бива избрано най-лесното решение, препоръчано от Метерних и южногерманските държави. Новият Германския съюз, организиран през 1815 г. и окончателно реорганизиран през 1820 г., включва 39 твърде различни по размер държави, като Австрия получава едно изцяло почетно председателство. Двете големи сили – Прусия и Австрия, впрочем влизат в съюза само с част от териториите си, както по времето на бившата империя: нито австрийска Италия, нито австрийска Унгария, нито разположените на изток от Одер пруски територии са включени в нея, а в същото време тяхното население е предимно германско. Обратно, редица членове на Германския съюз са чужди по отношение на Германия: английският крал спрямо Хановер, холанд-

ският крал спрямо Люксембург и датският крал спрямо Холщайн. Събрание от постоянни посланици е задължено да заседава във Франкфурт и да гласува при нужда по сложна система, при която равновесието на гласовете се променя в зависимост от целите. Всеки член на Германския съюз остава суверен в собствената си страна, но няма право да сключва външни съюзи, насочени срещу друг неин член. Германският съюз носи колективна отговорност за външната, но и за вътрешната сигурност, което води до правото на по-силния да се намесва. Същевременно не съществува нито обща изпълнителна власт, нито върховен трибунал, нито военна организация; единствено е постановено, без да се прави изрично уточнение, че всяка държава членка ще приеме своя конституция. Това е далеч от очакванията на Щайн, но и от институциите на Свещената Римска империя. Както пише Хумболт, „невъзможно беше при създаденото през 1815 г. положение да не се направи нещо, но беше също толкова невъзможно да се направи нещо, което да е правилно: разстоянието между тези две крайности, ето това представлява определението за този Германски съюз.“[47]

Непреходността на тази конструкция, призвана да поддържа „външната и вътрешната сигурност на Германия“, както и „независимостта и неприкосновеността на конфедеративните държави“ (член 54 от Заключителния акт), очевидно зависи от доброто разбирателство на двете велики сили. Те също са въвлечени в поддържането на международния ред, редом до Англия и Русия, в изпълнение на сключения през септември 1815 г. Свещен съюз, и най-вече на договора на четворния съюз, подновен на 20 ноември за двадесетгодишен срок и насочен срещу Франция, но и срещу всякаква нова поява на революционни движения.

Така Прусия бива призната както в Германия, така и в Европа като напълно равностойна на Австрия въпреки видимо по-малкия брой свои жители. Това е в резултат от безспорния ѝ принос към съвместната война. Но това е и нова отговорност, която тя трябва да поеме в партньорство с Австрия, в условията на един истински „дуализъм“. А тя вече има и съвсем специфична „германска мисия“: призванието, което някои историци от XIX в. угоднически откриват в предходните векове, когато Прусия очевидно гледа на изток и въобще не се интересува от интересите на империята. Това призвание тя получава именно в този момент, когато географското ѝ положение се променя в резултат от международните договори.

Прусия приема тази мисия от всички умове, които след неуспеха през 1815 г. виждат в нея единствената възможност за утвърждаване

---

[47] Цитирано от И. Мийк по O. Büsch, *Handbuch der preussischen Geschichte*, t. 2, Berlin, De Gruyter, 1992, p. 80.

на националното начало. Докато Австрия се обръща с лице към Дунава, изоставяйки носталгиците от Свещената Римска империя, които разчитат на нея през 1809 г. и все още се надяват на нея през 1814 г., Прусия вече е застанала на стража при Рейн. Тя въплъщава спомена за освободителната война срещу „чуждото господство", включително този за най-агресивните ексцесии на национализма срещу френския съсед. Нейната площ, сила и положение в сърцето на Германия, вече рисуват очертанията на една единна германска държава. В същото време обаче нейната незавършеност и недомисленият коридор, прокаран в средата ѝ, показват, че явно предстои ново развитие, при което съществува опасност легитимираният от събитията и последвалите договори пруски милитаризъм ненадейно да се прояви. Свързването на новата национална енергия и на наследения инструментариум, усъвършенстван от възродената Прусия, представлява реална заплаха за бъдещето, която не е забелязана веднага. Защото наистина през десетилетията, последвали договорите от 1815 г., пруската монархия обръща гръб на германските патриоти, отъждествяващи националния идеал с революцията.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Реставрация и Формерц (1815–1848)

Периодът между 1815 и 1848 г., от Виенския конгрес до мартенските революции през 1848 г., изглежда като преходен период, който германската историография често нарича *Vormärz* („предмартенски"), сякаш той може да бъде определен само ретроактивно по един квазибогословски начин – чрез завършващото го събитие, към което той непрекъснато се стреми[1]. Историите въобще не обичат този начин на реконструкция *според последиците*, но в конкретния случай трудно може да бъде оспорено отделянето на тази епоха, доминирана от напразния опит на традиционните власти да спрат хода на историята, превърнал се в неудържима река. В Германия и в частност в Прусия свързването на посятото от Френската революция и Наполеоновата империя семе на политическия либерализъм и на национализма, от една страна, с последиците от икономическия либерализъм и от индустриалната революция, от друга, в крайна сметка взривява налагания в течение на тридесет години от „системата Метерних" похлупак.

Тези години все пак не се ограничават до точно определено време: те твърдо определят бъдещето и без тях би било невъзможно да бъде разбрана последващата германска история, която през тях поема в множество важни насоки, включително тази на „не-либерализма", който насърчава нейния „специфичен път" (*Sonderweg*). По този път ролята на Прусия се оказва първостепенна.

1. От компромиса към реакцията (1815–1823)

Следвоенните дадености

Макар Прусия да е част от силите, победили през 1815 г., и макар нейният крал да има основание да вярва в чудеса, предвид изминатия след Тилзит път, тя е изправена пред поредица деликатни проблеми. Най-неотложен е финансовият проблем. Обществеият дълг, който

[1] Понятието Формерц понякога е ограничено до десетилетието, което предхожда 1848 г., или до периода 1830–1848 г.

през 1807 г. възлиза вече на 48 милиона талера (или на почти двугодишните данъчни постъпления), впоследствие силно нараства поради изискванията на Наполеон и заради положените през 1813–1815 г. военни усилия. Неотложните мерки, претопяването на златната посуда, продажбата на домени, принудителните заеми и импровизираните данъци са само временно решение в отсъствието на фискална реформа. Единствено неочакваните печалби от митническите приходи вследствие от континенталната блокада позволяват през 1812 г. да бъде избегнат банкрутът. Впоследствие британските субсидии и изплатеното обезщетение от победената Франция само смекчават безизходното положение: през 1817 г. бюджетът, тежко обременен от дълга, остава структурно дефицитен. Това допълнително ограничава военните възможности на Прусия и нейната свобода на действие на международната сцена; следователно фундаменталните реформи стават неизбежни.

Но фискалните цели на практика се свеждат до социални, както това се вижда при опита на Харденберг да премахне освобождаването на благородниците от поземлен данък върху техните имения. От друга страна, трябва да се осъществи действително освобождаване на крепостните селяни. По тези въпроси битките в събранията на благородниците през 1811–1812 г. са жестоки и в началото на последвалата война нищо още не е постигнато. Тези битки ще се разгорят отново с пълна сила през 1815 г., на фона на новото съотношение на силите, променено вече от отсъствието на външна необходимост, което позволява прокарването на няколко извънредни мерки. Всичко остава да зависи от позицията на суверена, който се явява безспорен арбитър между страните.

Поради тази причина въпросът с управлението придобива особен характер. Под напора на събитията от 1806–1807 г. Фридрих-Вилхелм е принуден да се откаже от толкова оспореното „кабинетно управление", което поддържа непроменена абсолютистката практика на големите „деспоти" от предходния век. На негово място той учредява нещо като министерски съвет, ръководен с твърда ръка от 1810 г. нататък от канцлера Харденберг. Въпреки това последният не е всемогъщ: освен че всеки министър запазва известна самостоятелност, кралят не се отказва от практиката да му се докладва редовно за състоянието на нещата. Впрочем той е доста податлив и на други влияния освен тези на министрите, както го потвърждават събитията от 1813 г. Един Ансийон или един Кнезебек се явяват в неговия антураж като противотежест на реформаторите. Що се отнася до бюрокрацията, тя не възприема изцяло постановките на Харденберг.

Следователно откритата битка във високите сфери на държавната власт става напълно възможна. От едната страна са тези, които искат повече или по-малко страната да се върне към Фридриховия абсолю-

тизъм, а от другата – представителите на умереноreформаторската тенденция; съществуват и крайни реформатори, свързани до момента с канцлерството, и накрая тези, които, под влиянието на присъщото на Реставрацията идейно течение, осъждат двете предходни политически ориентации. Германският национален въпрос се явява допълнителен фактор за разделение. В този нов контекст Харденберг ще бъде не толкова истински началник, колкото един вид арбитър (понякога лавиращ), но само на първа инстанция: неговият авторитет се гради единствено на доверието към него от страна на краля, който е описван от някои теоретици на политиката като нещо повече от обикновен символ на държавата[2].

Дали възпитаният в абсолютистката традиция Фридрих-Вилхелм би могъл сам да се откаже от тази върховна власт и да създаде истински конституционен режим? Въпросът е поставен открито, след като на 22 май 1815 г., в момент, когато връщането на Наполеон налага мобилизация на страната, кралят обещава да даде на своя народ конституция и национално представителство. Така той подновява по доста недвусмислен начин един поет пет години по-рано ангажимент по повод едикта относно финансите от 27 октомври 1810 г.[3] Но трудността се крие в подробностите, а „националното представителство“ може да бъде тълкувано по хиляди начини. Впрочем Харденберг има възможността да установи на свой гръб подобно на френския министър Шарл-Александър дьо Калон през 1787 г., че двете цели – реформите и представителството – не е задължително да съвпадат, щом като в държавата и в обществото събранията представляват преди всичко привилегированите, заинтересувани от запазването на стария ред. Следователно двете цели са отделни и на първо време за продължаването на реформите е напълно достатъчен един абсолютизъм, ориентиран към бюрокрацията. Последната, насърчена от успеха си през предходните години, повече отвсякога се чувства пазител на общия интерес, олицетворяван от държавата. Въпреки известен брой лични ангажименти феодалната аристокрация и бюрокрацията посрещат новия период с доста различаващи се виждания.

Същата несигурност обгръща първоначално и германския въпрос. Прусия, петата европейска сила, продължава да бъде и член на Германския съюз. В това си качество тя е обвързана чрез член 13 от учре-

---

[2] Бюлов-Кумеров през 1842 г. говори за краля като за „символ на суверенитета“, който се превръща по доста противоречив начин в „началник на администрацията“ (цитирано по R. Koselleck, *op. cit.*, p. 278). Хегел като че ли е по-склонен да го опише като „върхът и основата на покрива“ (цитирано по K. G. Faber, *Restauration und Revolution, 1815–1851,* Wiesbaden, 1979, p. 28).

[3] Виж по-горе в предишната глава.

дителния акт от 8 юни, според който всички държави членки трябва да приемат конституция. Но, от друга страна, тя се оказва в двусмислено положение по отношение на Германия, защото въпреки че олицетворява надеждите на патриотите, участва в интегрирането на новата, замислена от Метерних и суверените от Юга цялост, имаща за цел да постави преграда пред германските национални аспирации. Необходими са няколко години, за да бъдат разсеяни съмненията около тази първоначална двойственост на нейната позиция.

Най-деликатният проблем, който се появява пред Прусия през 1815 г., е резултат от нейните лични победи. Осъществените във Виена анексии и „приплъзването" на пруската територията на запад на практика я сблъскват с една напълно нова реалност. На левия бряг на Рейн тя е принудена да интегрира население, което в продължение на петнадесет години е живяло под френско управление, което то одобрява. На всичко отгоре в по-голямата си част това население е с католическо вероизповедание, а и се характеризира с по-високо от това в останалата част на Прусия равнище на икономическо развитие. „Ето ни женени в бедно семейство", отбелязва банкерът от Кьолн Абрахам Шаафхаузен[4]. По подобен начин разсъждават и във Вестфалия, а също и в Мюнстер. За да бъдат интегрирани безболезнено тези „прусаци по неволя" (*Muss-Preussen*), свързани със своите традиции и най-вече с Наполеоновото право, новите власти трябва да действат изключително тактично. Този проблем възниква в по-слаба степен и в придобитите на изток области – Великото херцогство Позен и Западна Прусия. В рамките на Варшавското херцогство те са били обект на не толкова радикални френски реформи; преди това са принадлежали на пруската цялост, а германската част от населението (средно една трета, на места със значими отклонения) изповядва протестантска религия. Що се отнася до интеграцията на останалите анексирани области, тя не представлява никаква трудност независимо от напрежението, възникнало в Саксония.

Вътрешното хомогенизиране на нова Прусия

За да може въз основа на този случаен конгломерат да бъде създадена пруска нация, явно е изключено да се мисли за „реставрация" на бившия режим, който никога не успява да премахне нито провинциалната самобитност, нито привилегиите на „съсловията". Затова се предприема заздравяване, дори само доизграждане или поправка на очерталата се през предходните години под влиянието на необходимостта сграда. Първите стъпки напълно отговарят на тази програма:

[4] Цитирано по P. Ayçoberry, *Cologne entre Napoléon et Bismarck,* Aubier, 1981, p. 67.

участниците в реформите остават по местата си и в движение извличат поуки, за да „регулират, в краен случай да „ревизират" някои неща, като същевременно всеки продължава по своя път. Но реакционният натиск продължава като отвътре, така и отвън. След по-скоро символичното, отколкото реално огъване през 1819 г., годините 1822–1823 представляват време на истински поврат.

Военният закон

Първата емблематична за нова Прусия мярка предхожда края на военните действия. Както е характерно за всяка държава, която винаги е била под знака на войната, именно важният военен закон относно армията открива третата поредица от пруски реформи. След като достига до победата, през 1814 г. Фридрих-Вилхелм започва да анулира предприетите през предходната година извънредни мерки, включително въведената задължителна военна служба. Но няколко месеца по-късно по настояване на военния министър Бойен тя става постоянна: според едикта от 3 септември 1814 г. пруската армия трябва да обединява постоянен числен състав от 136 000 войници (изпълняващи тригодишна редовна служба, последвана от две години в резерва) и *Landwehr* (опълчение) от 163 000 души, които да са на разположение за седем години и да се явяват всяка година на периодична преподготовка[5]. Дипломираните гимназисти получават привилегията да служат само една година *(Einjährige)* и впоследствие могат да станат офицери от запаса: това е възможност за синовете на буржоазията да получат чин, а после, със смяната на поколенията на свой ред да възприемат изцяло военните ценности[6].

„Бойният" състав е доста по-малък от този на армията на Фридрих II, а процентът на заетите в нея непрестанно намалява, като личният състав остава непроменен, докато броят на жителите непрестанно расте. Между 1815 и 1848 г. относителният дял на армията намалява от 1,26 на 0,83% от населението. Следователно не всички подлежащи на мобилизация са включени, което довежда до възобновяване на освобождаването от служба и до въвеждането на теглене на жребий[7].

---

[5] Опълчението се състои от младежи, които не са „на линия", както и от всички мъже до тридесет и две годишна възраст, които още не са приключили с петте си години редовна служба. Опълчението е разделено на два „сбора". Виж J. Vidal de La Blache, *La Régénération de la Prusse après Iéna*, Berger-Levrault, 1910, p. 441 sq.

[6] Подобна едногодишна служба за гимназистите е въведена във Франция по време на Третата република.

[7] Инструкция от 30 юни 1817 г. През 1840 г. само една четвърт от подлежащите на мобилизация са включени в бойния състав на армията. Виж H. U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, München, 1987, t. 2, p. 384.

Двете формации, бойната и опълчението, са напълно разграничени в мирно време, като последната съхранява специфичната си йерархия с буржоазен произход и с дух, твърде различен от този, който подхранва традиционната военна каста. Следователно това, което трябва да послужи за обединение на страната и въоръжените ѝ сили, скоро се възприема от някои генерали като причинител на разделение вътре в армията и те многократно настояват за включването на опълчението в бойната формация, още повече че установената през 1814 г. система струва относително скъпо. Те постигат това частично през 1819 г., провокирайки оставката на министър Бойен и на началника на Генералния щаб Гролман, както и пенсионирането на Клаузевиц, който използва свободното си време, за да напише големия си труд „За войната".

Дебатът относно „армията на народа" и „армията на краля" все пак не е окончателно преустановен, той се появява отново след 1848 г. и на Брауншвайг се пада задачата да го разреши окончателно. Не съществува обаче никакво съмнение, че задължителната военна служба действително допринася за засилването на чувството за съпричастност на младите наборници от различните провинции. Основната придобивка от освободителните войни (наборната армия – *б. пр.*) не се отрича, тъй като става ясно, че „защитата на една държава вече не е възможна без материалната и моралната помощ на цялата нация"[8]. И по символичен начин вече се полага клетва не само пред краля, но и пред родината.

Административната реорганизация

Друг начин за укрепване на единството на новата Прусия е реорганизацията на традиционните географски рамки на административните единици. При всички случаи това се налага поради териториалните промени, но случаят е удобен повод, за прекрояване на новите административни единици, без при това да се стига до зачеркването на някои от тях като при Учредителното събрание през 1790 г.

Наредбата от 30 април 1815 г. определя три нива на административно деление: като се тръгне по низходящ ред от най-обширните единици, това са провинциите, окръзите (*Regierungsbezirk*) и околиите. След края на преходния период през 1824 г. броят на провинциите бива намален от 10 на 8, този на окръзите (*Bezirke*) – на 25, а този на околиите е закован на 329. Околиите, в които живеят средно по 25 000 или 30 000 жители, по размера си могат да бъдат сравнени с малки райони, докато окръзите са равностойни на големите френски депар-

[8] Доклад на Бойен от 1818 г. Цитиран по J. Vidal de La Blache, *op. cit.*, p. 425.

таменти. Една-единствена провинция Прусия включва в себе си територите на бившите Източна и Западна Прусия (с окръзите Кьонигсберг, Гумбинен, Данциг и Мариенвердер); тази на Рейн групира бившия френски бряг и бившето Велико херцогство Берг (Кобленц, Дюселдорф, Кьолн, Трир и Аахен); новата провинция Саксония включва съседните пруски територии, които са анексирани от кралството през 1815 г. (Магдебург, Мерсебург и Ерфурт); също така Померания събира на едно място придобитото през 1815 г. с бившето завоевание на Великия електор (окръзите Щетин, Кьослин и Щралзунд); останалите провинции почти запазват традиционните си очертания: Бранденбург (Потсдам, под чиято зависимост са градовете Берлин и Франкфурт на Одер); Познания (Позен и Бромберг); Силезия (Бреслау, Лигниц, Опелн); Вестфалия (Мюнстер, Минден, Арнсберг).

Основната единица на администрацията обаче не е провинцията, а окръгът. Подобно на бившата военна камара и на службите, които наследяват, окръзите запазват колективното си управление, като отделните съветници си разпределят задачите, но разискват заедно важните дела. Противно на първоначалното намерение на Харденберг, който желае да има префекти по френски маниер, институцията се обединява, за да съхрани пруската колективистична традиция, смятана за „по-разумна“ и по-малко изложена на страстите и на превратностите на случайността. Вярно е, че начело на всяка провинция е поставен не колегиум, а „върховен председател“ *(Oberpräsident)*, и тази предимно почетна длъжност придобива истински авторитет поради назначаването на силни личности. Редица сред тях като Винке, Бюлов, Шьон, Зак и Ингерслебен в качеството си на бивши министри или председатели в Берлин се отнасят като с равни с правителството; бидейки на служба от твърде дълго време, те едновременно са далновидни представители на своите подчинени и много ценни съветници в Берлин. Впрочем при липсата на избираемо представителство мрежата от местни администрации, подсилена с богата кореспонденция в хоризонтална и във вертикална посока, се превръща в нещо като неофициален парламент. Този вид обмени подхранва солидарността на бюрокрацията и поддържа убеждението ѝ, че в управлението единствено тя е компетентна и е изразител на общия интерес. С течение на годините бива констатирано, че при липсата на силна политическа воля на върха това е начин да се укрепи консерватизмът.

Съпротивата срещу промените непрестанно се засилва. На местно равнище тя се изразява преди всичко в рамките на околията, където *Landrat* (общинският съветник) продължава да представлява държавата, без да принадлежи в действителност към бюрокрацията. Посочен от равните нему, на него все пак му е делегирана власт (като на кмет), но той трябва да се съобразява със събранието на околията и

логично обслужва цели от „феодално“ естество. Впрочем основата на пирамидата почти напълно се изплъзва от влиянието на държавата: на село, където живее почти 70% от населението, и въпреки теоретичното разграничение между властта на домена (*Gutsbezirk*) и тази на селската община (*Gemeinde*), традиционният господар е този, който продължава още дълго време да поддържа реда и справедливостта. Държавната власт прониква по-лесно в градовете въпреки градската реформа от 1808 г. (която е променена частично през 1831 г. в по-олигархичен дух).

Фискалната модернизация

Проблемът за финансовото равновесие през 1815 г. е още по-неотложен. Той предполага фискална реформа, която е още по-необходима заради обединяването на страната.

Фискалната унификация на пруските държави е предхождана от митническата: законът от 26 май 1818 г., разработен от съветниците Кунт и Маасен, довежда докрай предприетото през 1805 г. от Щайн дело. Премахнати са всички вътрешни митници, а при вноса на стоките се събира само едно-единствено мито: то се основава на теглото, а не на стойността, което улеснява работата на чиновниците и предотвратява измамите. Но разгледан откъм най-лошата му страна, в духа на Адам Смит, той отваря широко пруския пазар за английските стоки, което през следващите години води до катастрофални последици.

Фискалната реформа започва да се прилага от 1819 г. За да се отговори на необходимостта, през най-тежките години е въведена единен данък върху потреблението, като по този начин се премахва разликата между града и селото; но освен няколкото акциза се плаща и поголовен данък, удържат се 3% от индивидуалното състояние и данък върху дохода. Последните два са премахнати през 1814 г., но не са заменени с нови, така че държавният дълг се увеличава въпреки френското обезщетение. През 1819 г. е определен нов данък върху потреблението, както и така наречения данък *Klassensteuer* (данък според категорията – *б. пр.*), тъй като той се налага на семействата в зависимост от категорията, в която спадат техните доходи. След различни поправки биват определени четири главни категории и тринадесет техни подразделения с възможност за освобождаване от тях. Тази система остава в сила до 1873 г., но градовете имат възможност да се отърват от нея, като я заместват с такса върху месото и брашното, което води до парадоксален резултат – възстановяване на разликата между града и селото. Патентът (*Gewerbesteuer*), въведен през 1810 г., бива консолидиран, но се определя без оглед на търговския оборот – нещо като варираща според професиите входна такса, което води до по-високо

облагане на кръчмаря, отколкото на просперираща производител. Накрая се запазва един много несправедлив поземлен данък, с променлив размер в зависимост от провинциите, от който големите благороднически имения са освободени чак до 1861 г. Като цяло въвеждането на данъка според категорията на доходите все пак позволява да се увеличат с една трета постъпленията от преките данъци, докато непреките данъци остават непроменени.

Налага се да се предприеме и погасяване на дълга, чието обслужване изисква повече от 11 милиона талера годишно на основата на 4-процентна лихва. Но това веднага отвежда до сърцевината на политическите отношения, тъй като в миналото задлъжняването на суверените винаги е водело до упреци към техните държави. С постановлението от 17 януари 1820 г. правителството се ангажира вече да сключва заем единствено с разрешението на „бъдещото национално представителство". Това е потвърждение на даденото по-рано обещание за учредяване на последното, но преди всичко е силен подтик повече да не се трупат нови дългове. Същевременно обаче по този начин се ограничава способността на държавата да инвестира в инфраструктурата, в това число и да строи железопътни линии. Общият дълг на Прусия бива закован на 217 милиона талера (в това число дължимите суми от отделните провинции) и впоследствие той непрестанно намалява.

Накрая бива рационализирано и самото управление на финансите: изработеният истински бюджет на страната ограничава разходите до 50 милиона талера годишно – размер, който е поддържан чак до 1840 г. За първи път разходите на короната са ясно разграничени от държавните благодарение на създаденото министерство на кралския дом и на въвеждането на държавна издръжка за монарха, фиксирана на 2,5 милиона талера годишно. За сметка на това държавната собственост бива отделена от имуществото на кралската фамилия, което е решителна крачка към конституционната монархия. Това позволява да бъдат мобилизирани всички домени за постепенното погасяване на обществения дълг чрез продажби или ипотечни заеми. През 1848 г. дългът възлиза вече на не повече от 120 милиона, а Прусия е една от най-малко задлъжнелите германски държави.

Постигането на тази финансова цел би звучало анекдотично, ако не допринасяше за обяснението на множество важни аспекти на този период: не само възприетата от Прусия външна политика на снишаване, в това число спрямо Австрия, но и отказа на държавата да се намеси в социалната област противно на нейните традиции, когато индустриалната революция намеква за първите последствия от нея, тоест за човешката нищета.

Съпротивата на партикуларизма

Когато се налага, желанието за обединение не пречи на проявата на известен прагматизъм. Това е видно и по отношение на новите западни провинции. С изключение на няколко бивши пруски територии те никога не са се ползвали от действащото право в останалите провинции, кодифицирано от 1794 г. в *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* (ALR) и допълнително в множество законодателни сборници, отнасящи се до гражданско-процесуалния и наказателно-процесуалния кодекс. За сметка на това те оценяват положително благотворното влияние на френското право, прилагано на левия бряг на Рейн, както и във Вестфалия или във Великото херцогство Берг. Следователно те трудно биха се подчинили на ALR, който за тях представлява известно отстъпление. Главният управител Зак има благоразумието да не пришпорва нещата през 1815 г. независимо от инструкциите, които има. По-късно, през 1818 г., министър Байме приема съгласувано с Харденберг, да замрази положението в очакване на генералното преправяне на пруското законодателство. То ще се забави чак до 1900 г. За момента „със специалното благоволение на краля към неговите рейнски поданици" за всеобщо удовлетворение Наполеоновият кодекс остава в сила, както и приемането на устни показания и публичността на съдебните заседания.

Това не пречи на появата на известни търкания, свързани с трудното съжителство между пруските чиновници и жителите. Съобразно традиционния си отказ да назначава местни чиновници правителството в Берлин открива множество длъжности за военни и цивилни чиновници, дошли от другаде. Населението на рейнските области ги смята за доста строги и винаги е готово да ги критикува и осмива, още повече че те често са протестанти, при това бедни. Местните градски елити, богати и горди с миналото си, не се смесват много с новата управленска каста. Трябва да мине цяло поколение и изпитанието от откритият конфликт по религиозния въпрос, щото с помощта на икономическия напредък провинцията да се примири с новата си принадлежност. А рейнската буржоазия ще продължи да подхранва задълго пруската преса и политика с кадри на либералната опозиция, представена чрез „Рейнски вестник" или от имена като това на Ханземан или Кампхаузен.

Първоначално положението в източните покрайнини не е толкова обтегнато. Макар 60% от 800-те хиляди жители на Великото херцогство Позен (Познан) да са поляци, те вероятно предпочитат пруското пред руското господство. Що се отнася до правителството, то определя за полския език в административните актове същия статут като за немския, като се надява, както подчертава министър Алтенщайн в

циркулярно писмо от 1822 г., да спечели колкото се може повече сърца. Освен това за „върховен председател“ *(Oberpräsident)* бива назначен католик и местен жител, Йозеф Цербони, и дори бива създаден пост за „наместник“ (*Statthalter*) – нещо, което не се среща другаде – за наследника на стар полски княжески род и роднина на Фридрих-Вилхелм, Антон Радзивил. Повечето от постовете за *Landräte* (общинските съветници) са дадени на местни благородници и макар ALR да бива въведен отново, биват запазени някои от законите на Варшавското херцогство, отговарящи на интересите на местната аристокрация. Всички тези усилия няма да попречат на населението да подкрепи поне морално антируското въстание на Варшава през 1831 г., което води до ревизия на пруската политика в много по-рестриктивна насока. Проблемите от религиозно естество ще влошат още повече нещата, донякъде заради личното упорство на суверена и поради насочването им срещу пруската традиция.

Религиозните въпроси

През 1815 г. в нова Прусия все още има протестантско мнозинство от 60% срещу 39% католици (и 1% евреи), но твърде неравномерното географско разпределение на различните вероизповедания води до съжителството на региони с подчертано католическо население, особено Ренания и Познания, с други, в които е налице голямо протестантско мнозинство. В Берлин има едва 5% католици. В годините непосредствено след войната католицизмът въобще не представлява проблем за една държава, която отдавна е олицетворение за религиозна толерантност. През 1821 г. в Рим посланикът Нибур подписва конкордат, а диоцезите биват очертани наново в дух на помирение между политическите нужди и исканията на папската власт. На запад се премахва Наполеоновата епископия на Екс-ла-Шапел (Аахен) и се създава Кьолнска архиепископия с епископии в Трир, Мюнстер и Падерборн; на изток се създават архиепископства в Гнезен и в Кулм, а се дава автономия на епископствата в Бреслау и Ермланд. Светият престол дава на краля право на вето върху назначенията на епископите и се съгласява църквата да дава своя принос към обществените финанси, докато държавата се отказва от нови секуларизации. Събуждането на непримирим католицизъм постепенно ще промени съществуващия религиозен климат (на толерантност) в страната.

На първо време и по парадоксален начин именно протестантската религия се оказва в центъра на конфликт по вина на самия крал. Докато пруската монархия оставя безпрепятствено да съжителстват в продължение на два века калвинистката династия и предимно лутеранското население, Фридрих-Вилхелм изведнъж решава по повод

тристагодишнината от тезите на Лутер да провъзгласи с декрет обединението на протестантските църкви в една пруска Евангелска църква (27 септември 1817 г.) и предлага на поданиците веднага да проведат съвместно богослужение. Макар повечето от енориите да се подчиняват на своя „върховен епископ", богословите не са склонни изведнъж да забравят какво разделя вероизповеданията им. И когато през 1821 г. кралят поисква да наложи нов ритуал (*Agende*), сметнат за прекалено „католически", той се сблъсква с твърдата опозиция на преобладаващата част от пасторите, включително в Берлин. „Караницата за ритуала" продължава години наред между тези, които признават на краля неговото „позитивно богослужебно право", тоест да прави нововъведения, и тези, които зачитат единствено неговото „негативно" право, тоест да забранява промените. В крайна сметка Фридрих-Вилхелм отстъпва, но административното обединение на протестантските църкви остава, а „епископалната" централизация надделява над синодалните ориентации на реформираните (калвинистите – *б. пр.*). Независимо от непрестанната съпротива държавата засилва трайно влиянието си над Евангелската църква – а думата „протестант" е вече забранена. Всяка провинция бива ръководена в религиозно отношение от назначен главен интендант, подвластен на министъра на вероизповеданията, а епархиите загубват цялата си останала автономия.

Кралският абсолютизъм и въпросът с конституцията

На идеята за един вид национална държава съответства разделението, поне принципно, между суверена и родината: тя повече не се свежда до този, който вече бива определян с абстрактната характеристика „държавен глава". Въпросът за конституция и за национално представителство остава в центъра на политическия дебат през първото десетилетие на Реставрацията, а впоследствие изчезва, за да се появи отново по най-настойчив начин през четиридесетте години на XIX в. Освен това слабохарактерността на Фридрих-Вилхелм още повече окуражава всички, които искат да властват от негово име, като ясно се очертават две противоположни страни. Но дори и това разделение оставя на краля пространство да маневрира и да поддържа смекчена форма на абсолютизма – това, което някои историци наричат „полуабсолютизъм".

През май 1815 г. кралят обещава да предостави на страната общо представителство, призвано по презумпция да замести бившите провинциални съсловия. Но това обещание веднага предизвиква силна съпротива и става предмет на безкрайни дискусии. През септември 1815 г. е учредена комисия за решаване на въпроса, но нейният председател Байме не бърза да я свика. Две години по-късно се измисля

нещо като заместител под формата на Държавен съвет, който носи нещо от частния съвет при Стария режим, от Наполеоновия Държавен съвет и от английската Камара на лордовете (20 март 1817 г.)[9]. Този нов орган, съставен от министри, от административни директори и от председатели на провинции, от назначени от краля висши чиновници и магистрати, но и от чистокръвни принцове и висши военни, е призван преди всичко да подготвя законите и много скоро се превръща в нещо като постоянно действащ парламент. По думите на тези, които го възхваляват, той е „най-интелигентното законодателно тяло на Европа", способно да работи по рационален начин, без натиск и във всеобщ интерес. Той обаче представлява също така и безспорно ограничение за монархическата власт, още повече че кралят никога не си прави труда да председателства лично заседанията му. Нито един закон вече не може да бъде приет, без преди това да е утвърден от тази инстанция.

Според схващанията на канцлера създаването на Държавен съвет не може да възпрепятства осъществяването на обещанието за конституция и за тази цел през 1817 г. бива създадена нова комисия. Тя няма да стигне по-далеч. Макар Харденберг да желае да доведе докрай реформаторското дело от вярност към заложените през 1807 и 1810 г. принципи, и то въпреки лошия спомен от събранието на благородниците, кралят най-много се страхува от форум, на който има опасност разминаващите се интереси на социалните групи да разцепят хубавия идеал за единство на държавата. Тогава неочаквано на помощ му идва развитието на политическото положение в Германия. От 1818 г. изискванията на Метерних, после новата интерпретация от Ландтага на член 13 от федералния акт предоставят удобен претекст за отлагане за неопределено време на изпълнението на обещанията[10].

На ниво изпълнителна власт Фридрих-Вилхелм проявява интуиция и разделя, за да владее. Запазвайки Харденберг на поста до смъртта му през 1822 г., той му създава противотежест. В такава насока можем да разберем назначаването през 1817 г. на Байме в министерството на правосъдието и на Алтенщайн в министерството на вероизповеданията и на образованието, а през следващата година – неочакваното назначение на датчанина Бернсторф във външното министерство. Но най-вече сред неофициалния антураж на краля, неговата „камарила", непрестанно нараства влиянието на „реакционерите", като се започне от принца престолонаследник, бъдещия Фридрих-Вилхелм IV, и неговия бивш възпитател Ансийон. Шуреят на краля – Карл фон Мекленбург, принц Витгенщайн – министър на полицията, и пастор Айлерт

[9] Относно тази институция виж R. Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution*, *op. cit.*, p. 264–276.

[10] Виж по-долу.

успяват да използват страховете на Фридрих-Вилхелм, за да го откъснат от влиянието на неговия канцлер, умело обрисуван не толкова като злонамерен, а като прекалено слаб, за да устои на якобинците от неговия антураж. Това става още по-лесно поради факта, че авторитарността на Харденберг непрестанно му създава неприятели сред самата бюрокрация.

През 1817 г. дейността на министерския съвет бива преразгледана, за да се наблегне повече на колективното начало, за сметка на ролята на канцлера. Но през 1819 т. настъпва невероятна криза вследствие и от личностна криза между Харденберг и Вилхелм фон Хумболт, за кратко „министър на преговорите със съсловията". Трима министри подават едновременно оставка, за да протестират срещу приетите в Карлсбад под въздействието на Метерних решения: Хумболт, Байме и най-вече военният министър Бойен. В действителност всеки един от тях открива в собственото си министерство причина да се откаже от заемания пост. Според общественото мнение това означава напускане на реформаторското поколение и очевиден знак за победата на реакцията. Харденберг се оказва изолиран.

Въпреки няколкото опита да защити една обречена кауза, той не е в състояние да попречи на своите противници да наложат напълно различна концепция от неговата: вместо представителство от цялото кралство – провинциални съсловни събрания съобразно желанията на Метерних и на местната аристокрация. Този принцип е формулиран през 1821 г. и е приложен две години по-късно чрез закона от 5 юни 1823 г. Във всяка провинция трябва да заседават народни събрания (*Landtage*), депутатите на които да са разделени на три групи – благородници, представители на градовете и селяни собственици на земя. Аристокрацията разполага с около половината от местата; така в Бранденбург 2000 благородници имат толкова депутати, колкото един милион и половина души от простолюдието. Тези събрания, свиквани без определена периодичност, трябва да ограничат своите разисквания до делата с местно значение и дори им е забранено да създават постоянни комисии между отделните сесии, като тези, които съсловията от Стария режим създават през най-величавите си времена. Все пак тези форуми ще доведат до натрупване на политически опит, включително в най-размирните западни области. Предвид хетерогенността на пруската държава, те вероятно представляват необходимо предварително условие за създаването на каквото и да било национално представителство. Факт е, че двадесет години по-късно от събирането на едно място на всички тези *Landtage* ще произлезе първият пруски *Reichstag* (Райхстаг).

2. Прусия и системата „Метерних“

Реакцията, която се проявява в Прусия през първите години на Реставрацията, не може да бъде разбрана единствено чрез логиката на вътрешното ѝ развитие. Тя се вписва в една обширна международна цялост и се обяснява чрез специфичното положение на германските държави. Освен това е и до голяма степен подвластна на духа на времето.

Духът на времето

Ако Харденберг е в състояние да се позове на духа на времето между 1807 и 1812 г., за да оправдае реформите, вдъхновени от френския пример, след 1815 г. той го открива в лагера на своите противници.

Връщането на идеологическото махало става в цяла Европа, където идеите на контрареволюцията, вдъхновени отдавна от Бърк, като че ли са мотивирани от последните събития. В Прусия те получават силен тласък и от успеха на тезите на Лудвиг фон Халер от Берн, издал през 1816 г. своя труд „Реставрация на политическата наука“. Той става учител по мислене на реакционерите, докато Кант бива отречен. Халер не признава естественото право и поставя обществото върху изцяло феодалната пирамида на частните договори и личните свободи. Освен това авторът оправдава властта на принцовете въз основа не „на правата, които биха получили от своите подчинени“, а въз основа „на собствените им – естествени или придобити – права“, съобразно принципа, според който „вишестоящият съществува преди низшестоящия“. В замяна единственият им дълг е към „правосъдието и благотворителността, задължителни за силните по отношение на слабите“[11].

Подобна концепция, която се представя единствено като продукт от научния анализ на фактите, може да се хареса само на тези, на които е противна идеята за конституция. За сметка на това тя се сблъсква с други теории, които са по-способни да привлекат пруските чиновници и които поставят държавата в центъра на обществото. Адам Мюлер го прави с известно затруднение няколко години по-рано в своите „Елементи на политическото изкуство“ (1808 г.): той отхвърля индивидуализма и подчертава, че „държавата е сбор от човешките интереси, сливането им в едно органично цяло“, че тя предхожда и обуславя живота на всеки гражданин и го надживява, осигурявайки историческата приемственост. Но за него тази държава не е абстрак-

[11] J. Droz, *Le Romantisme politique en Allemagne,* Armand Colin, 1963, p. 187–194.

цията, в каквато я е превърнал просветеният абсолютизъм. Така Мюлер критикува без заобикалки делото на Фридрих II, преди да застане през 1811 г. редом с човек като юнкера Август фон дер Марвиц, за да защити традиционните аристократически институции срещу плановете за реформи на Харденберг[12]. Следователно никой няма да се учуди, че впоследствие преминава към католицизма и към Австрия. Влиянието му не е по-малко в Прусия, включително над групата от млади благородници, която основава през 1811 г. *Christlich-deutsche Tischgesellschaft* („Германско християнско общество"). То се свързва с мъглявината на политическия романтизъм[13].

Не така стоят нещата с философа Хегел, пристигнал през 1818 г. от Хайделберг в Берлин, за да наследи Фихте в катедрата по философия, останала вакантна четири години по-рано. Той е избран лично от министър Алтенщайн, въз основа на своя талант, но и на политическата си благонадеждност. Впрочем мисълта му е трудна за тълкуване, както го доказват впоследствие разнообразните заключения, които извличат от нея неговите епигони. Самият той се шегува с нея на воля: „От всички мои ученици, ни уверява той, един-единствен ме разбра, и то ме разбра неправилно." Но погледнато отгоре, тя може да мине за оправдание на пруската държава. Във всеки случай именно по този повод решават да приемат неговите „Принципи на философията на правото" (1821 г.) и лекциите му върху философията на историята. Идеята за абсолютна и стояща над всичко държава, по отношение на която индивидът е само „мушицата, която умира през есентая или искрата, която изскача от наковалнята", опровергава теориите за естественото право. Потвърждението на рационалността на действителността може да послужи за защита на установения ред срещу либералните искания. Освен това тя предоставя идеология на бюрократичната каста дотолкова, доколкото последната претендира да е именно „всеобщо съсловие", стоящо над съперничещите си интереси и олицетворяващо здравия разум в политиката. В този момент въобще не се виждат революционните дедукции, които също могат да бъдат извлечени от представата за един свят в непрестанна еволюция. Във всеки случай в онзи исторически момент въпреки славата на философа неговите идеи се споделят от скромно малцинство от ентусиасти.

Много по-силно е влиянието на многословния романтизъм, който се излива извън границите на Прусия. В течение на почти две десетилетия той връща умовете към историческото минало на Германия, към католическата вяра, към Средновековието. Той възхвалява бив-

[12] A. Müller, *Über Friedrich II. und die Natur, Würde und Bestimmung der preussischen Monarchie,* Berlin, 1810.

[13] J. Droz, *op. cit.*, p. 82–102.

шата Германска империя, което предизвиква амбициозни начинания като публикуването, започнало през 1819 г. под покровителството на Щайн, на „Монумента германика", превъзходни сборници със средновековни документи; той допринася и за интереса към старите катедрали и рейнските крепости, намиращи се вече на пруска територия. Но политическият романтизъм придава друг цвят и на старите институции, което само може да обслужва носталгията по феодалното време. В Прусия той се свързва с идеите на човек като юриста Фридрих Карл фон Савини относно историческото право и вдъхновява силно течение, в което едни до други се нареждат „протестантското пробуждане" – форма на неопиетизма, особено жизнена в Померания или във Вупертал – и отделни католически кръгове. В антуража на принца престолонаследник, артистична и чувствителна натура, тези тенденции от протестантска страна са представени от братята Герлах и са формулирани също и от „Евангелистки църковен вестник" на пастор Хенгстенберг (основан през 1827 г.); а от католическа – от министъра Йозеф Мария фон Радовиц и неговите приятели. Бъдещият суверен дължи на тях своите непоклатими социални възгледи[14].

Романтизмът обаче връща най-вече на Австрия – олицетворение на католицизма и на империята, загубения от нея морален блясък. Не може да пренебрегнем този фактор, когато обясняваме освен чрез други доводи направения тогава от Прусия избор в полза на германската политика, който явно противоречи на собствената ѝ традиция. Трябва да се предпазим и от анахронизма, който би ни накарал да разглеждаме този период в светлината на по-късни събития. Очевидната по време на Бисмарк реалност – една управлявана от Прусия Германска империя, е недопустима през 1820 г.

Прусия „сляпо подражава на Австрия"?

Веднага след освободителните войни поради съзнателното поддържане на неясноти в положението на някои германски патриоти им се привижда възраждането на единната национална държава. Веднага се забелязва обаче, че в отговор на влизането на Австрия в антинаполеоновата коалиция идеята за конструкция от такъв тип бива отхвърлена. Виена бърза да гарантира на суверените от Рейнската коалиция запазването на техните наскоро придобити привилегии, а договорът от 8 юни 1815 г. остава доста под равнището на най-дръзките мечти.

---

[14] F. L. Kroll, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik*, Berlin, Colloquium Verlag, 1990.

Потушаване на студентското движение

Франкфуртското събрание тържествено открива заседанията си през ноември 1816 г. и се заема да допълни 20-те члена от специалния документ, уреждащ германския въпрос, на Виенския конгрес през 1815 г. с необходимите конституционни мерки. През това време националните и либералните страсти намират убежище в университетите. Много студенти, някои от които са взели участие в освободителните войни, изразяват чувствата си под на пръв поглед безобидна форма, афиширайки своята *Teutschtümelei* (предизвикателна германска същност) чрез цветистия си речник, чрез умишлена имитация на старинни костюми (пристегнат в талията черен редингот, голяма свалена яка, черна шапка, ботуши с маншет), като участват в гуляи и дуели и образуват сдружения от средновековен тип – *Burschenschaften* (студентски корпорации – *б. пр.*). Националната им риторика, вдъхновена от колежанския преподавател Фридрих Лудвиг Ян и от професора Ернст Мориц Арнт, демократичните им тежнения, девизът им „Чест, свобода, отечество", претенцията им, че продължават „движението на гимнастиците" (основано от Ян през 1811 г.[15]) или че увековечават духа на стрелците на Люцов (както и техните цветове – черен, червен и златен), и продължаващото брожение в протестантските университети в крайна сметка разтревожват суверените, особено когато студентската корпорация в Йена организира във Вартбург, в близост до Айзенах, голям събор, за да бъдат отбелязани едновременно годишнината от победата при Лайпциг и тристагодишнината на Реформацията (18 октомври 1817 г.), тоест двете освобождения на Германия[16].

Близо 500 студенти, дошли от 11 университета, присъстват на това събитие. Това представлява една напълно нова по своя характер политическа проява поради това, че отнема от владетеля традиционния му монопол върху публичната церемония – макар организаторите да получават разрешение от херцога на Саксония-Ваймар. На събора се държат критични речи към Германския съюз, а празникът завършва с аутодафе, призвано да напомни за жеста на Лутер, хвърлил в огъня папския документ, прогласяващ отлъчването му от църквата. На събора във Вартбург между другото биват изгорени един Наполеонов кодекс, „Реставрацията" на Халер, книга от Август фон Коцебуе, полицейски правилник на Прусия, сабя на австрийски улан и палка на пруски капрал. През следващата година бива създадена пангерманска студентска организация, която има за цел да пропагандира „принципите от Вартбург".

---

[15] Виж по-горе в глава 8.

[16] След лишаването му от право на пребиваване в империята Лутер се укрива в продължение на няколко месеца във Вартбург.

Метерних веднага заклеймява якобинството на тези студенти, но въпреки силния натиск на Виена Фридрих-Вилхелм първоначално се ограничава само с разпореждане за наблюдение на движението. По време на конгреса на европейските суверени в Аахен през септември 1818 г. австрийският канцлер и руският император настояват за по-енергични мерки. Няколко месеца по-късно убийството в Манхайм на писателя Коцебуе (23 март 1819 г.), който заклеймява пред руския цар студентските движения, създава нова ситуация. Неговият убиец, студентът Карл Лудвиг Занд, който ще се превърне в мъченик след смелата си смърт на ешафода, принадлежи към малката радикална група на „Черните" от университета в Гисен, вдъхновявани от професор Карл Фолен. Този път пруският крал признава основателността на предупрежденията на австрийския канцлер. Той дава всички пълномощия на полицейския началник, за да сложи край на интригите на националистите. Следват множество арести, сред които този на Арнт в Бон; що се отнася до Ян, той е окован в Кюстрин. Самият Шлайермахер бива обезпокоен. Повече от 300 души минават през специална комисия. „Демагозите" биват преследвани, физическото възпитание забранено, старият германски костюм – също.

Тези репресии могат да бъдат ефективни само ако бъдат проведени в цяла Германия и за първи път се вижда, че Германският съюз е сведен на практика до австрийско-пруски кондоминиум. На 1 август двете сили договарят в Теплиц програма, която впоследствие бива възприета в Карлсбад от десетте най-верни на тях германски държави (Карлсбадски решения) и през септември е ратифицирана от Диетата без възражение с процедура, която е окачествена като „федерален държавен преврат"[17]. Така Германският съюз получава невписани в учредителния акт извънредни права да контролира университетите и пресата, както и федерална полицейска компетентност и право на намеса („екзекуция") в държавите, които не прилагат приетите мерки. Германският съюз се защитава по парадоксален начин от националното движение – прибягвайки към обединителни методи! Студентските дружества са забранени, а бившите им членове са отстранени от държавна служба; преподавателите са поставени под наблюдението на специален комисар, а мнозина са снети от длъжност; пресата бива подложена на предварителна цензура за всички публикации, надвишаващи 20 фолия (което ще рече 320 страници във формат „осминка"); Германският съюз придобива право да налага забрани, валидни за територията на цяла Германия. Централна полицейска комисия се настанява в Майнц, за да разследва всякакви подозрителни действия. Ме-

[17] T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte (1800–1866), op. cit.*, p. 283.

терних се опитва да се възползва от този климат, за да спре навсякъде конституционния процес. Състоялите се през зимата на 1819–1820 г. във Виена конференции тържествено утвърждават първенството на „монархическия принцип" и интерпретират по новому член 13 на документа от 1815 г., в рестриктивна насока: под „конституция" трябва да се разбират форми на представителност, сравними с тези на съсловните събрания по време на Стария режим. За малко не се стига до налагане на суверените от юг да отменят приетата от тях конституция.

За Прусия тези уточнения, санкционирани от Виенския договор от 15 май 1820 г., който допълва акта от 1815 г., идват навреме, за да оправдаят отказа на краля да спази обещанието за даване на конституция. Между двете сили (Австрия и Прусия – *б. пр.*) съществува идеална хармония за налагане на тази реакционна политика в Германия. В Прусия това означава край на една епоха, символизирана от оставката на министрите либерали. Решенията от Карлсбад, първоначално приети за срок от пет години, през 1824 г. биват удължени без никакви проблеми.

Полицейският режим от 30-те години на XIX век

Така конституционната опасност бива предотвратена за близо едно десетилетие, но се появява отново през 30-те години на XIX в., вървейки по стъпките на „трите славни дни" на Париж. Европа сякаш пламва отново, като се започне от белгийската революция и се стигне до въстанието в Полша. Редица скромни суверени от Северна Германия са засегнати от тези събития и се принуждават да направят отстъпки пред разбунтуваните си поданици. В самата Прусия на фона на социалното недоволство и при пристигащите от Брюксел новини рейнските работници се разбунтуват и в края на август 1830 г. предизвикват в Аахен сериозен метеж. През септември вълнения има и в Берлин („революция на шивачите"). По-инертният либерален елит на Рейнската област, стимулиран от примера на съседна Белгия, отново започва да се надява на отделяне или поне настоява за либерални реформи; в този дух е докладът на Давид Ханземан до краля относно положението в Прусия. В полските провинции населението не крие симпатиите си към въстаниците в руска Полша, поради което се налага подсилване на пруските войски, разположени на тяхна територия[18].

[18] Посредством което, в желанието си да предотвратят революционната зараза, улесняват разпространението на холерата, донесена от Черно море от руските войски, и която струва живота на около 40 000 души в Прусия – от които близо 1500 само в Берлин. Гнайзенау, Клаузевиц и Хегел са сред жертвите.

Впрочем пруското обществено мнение по онова време не крие симпатията си към полската кауза. През следващите години обаче новият председател на Великото херцогство Позен (пруската част от Полша – *б. пр.*) Флотвел прилага доста по-неотстъпчива политика, включително по отношение на езика.

Германското вълнение достига своя връх по време на „празника на Хамбах" (27 май 1832 г.), който събира повече от 20 000 души в близост до този известен дворец в Баварския палатинат. Събитието получава силен отзвук сред либералите, но то ускорява и реакцията на поддръжниците на установения ред. Прусия и Австрия отново координират действията си, щото на 28 юни Диетата да приеме документ, състоящ се от шест члена, целящи да „се запазят редът и спокойствието" в Германия. После няколко луди глави атакуват градската гвардия на Франкфурт, предоставяйки претекст за засилен натиск. Нещо като федерална инквизиция проучва повече от 2000 заподозрени. В Прусия специална комисия осъжда обвинените без право на апелация в „държавна измяна", като произнася 39 смъртни присъди (които по-късно са заменени), а мнозина са осъдени на дългогодишни срокове затвор. Писателят Фриц Ройтер, който ще стане известен с разказите си на мекленбургски диалект, бива осъден на тридесет години затвор заради своята непредпазливост. Затворите, при това непрестанно разширявани в течение на десетилетие, са пренаселени, като между 1830 и 1840 г. през тях вероятно са преминали повече от 120 000 души. Това не предотвратява появата на нови тежки инциденти в Берлин през август 1835 г. („революция на фойерверките"); те също биват жестоко потушени.

Следователно оловният похлупак на полицейския режим е затиснал Берлин и Виена. Явно нищо не може да се очаква от възрастния Фридрих-Вилхелм III, изпаднал напълно под зависимостта на Метерних. Всички съветници и министрите на краля са спечелени за каузата на реакцията. Принципът на властта и на монархическата солидарност сякаш е абсурдно покварен. През 1837 г., когато новият крал на Ханновер, пропит с ултрареакционни принципи, уволнява „гьотингенската седморка", която подписва протест срещу негов произволен акт (сред тях са братя Грим и историкът Далман), професори от Кьонигсберг и видни личности от град Елбинг имат смелостта да изкажат публично възмущението си. Пруският министър Рохов ги порицава за това, като отбелязва, че въобще не е редно „ограниченият разсъдък на един поданик" да съди действията на държавния глава. Бурният смях, който посреща тази станала печално известна фраза, все пак показва, че двадесет години на енергична реставрация не са достатъчни, за да обърнат хода на историята. Преподавателите от Берлинския университет проявяват почти единодушна солидарност с колегите си от Ханновер, а

организираните събирания на средства в тяхна помощ натрупват значителни суми.

Съпротива срещу авторитаризма

Духът на съпротивата вече не може да се изразява публично и е неразумно човек да разкрива прекалено свободно чувствата си, тъй като цензурата и шпионите на директора Кампц са навсякъде. Претърсват се читалните, забраняват се някои пиеси на Гьоте или Шилер, отварят се писмата на подозрителните лица. Когато съветникът Хофман, известен и като автор на фантастични разкази, понечва да се подиграе по доста видим начин в една от новелите си на полицейския началник, той не само бива цензуриран, но е и заплашен с уволнение и преследване: единствено смъртта го избавя от процес (1822 г.). Варнаген фон Ензе, бивш дипломат и наследник на великата традиция на предходния век, поверява действителните си мисли единствено на личните си бележници. Сатиричният вестник на Гласбренер, „Дон Кихот", все пак доста умерен в своите шеги на берлински диалект, бива забранен от полицията. За да се изрази открито, на човек му остава единствено изгнанието, най-вече в Париж. Именно там от 1834 г. нататък около централната фигура на Хайне се събират писатели, които биват обединени под наименованието „Млада Германия": Лудвиг Бьорне, Гуцков, Теодор Мунт.

Само една организирана сила си позволява да се противопостави открито на властта преди края на това управление и тя е католическата йерархия. На фона на ултрамонтанисткото (в смисъл пуритански и аскетично – *б. пр.*) и ортодоксално обновление, поставящо ударение върху различията между Римската църква и протестантските вероизповедания, католическото духовенство в рейнските провинции започва да създава известно напрежение. Първите вълнения избухват през 1832 г., когато една военна наредба задължава войниците католици да присъстват като своите другари на евангелисткото богослужение. По-късно, през септември 1835 г. – идва осъждането от папа Григорий XVI на „Хермесовата" доктрина, наречена така на името на богослова Георг Хермес, който проповядва рационална и открита религия (много ценена от пруските власти), и има множество ученици в Мюнстер, а после и в Бон.

Но конфликтът се конкретизира по въпроса за „смесените бракове". Кралят, който е убеден протестант, се чувства още повече засегнат от факта, че синът му е женен за баварска принцеса католичка. В подобен случай възпитанието на децата представлява основна трудност и Фридрих-Вилхелм нарежда през 1825 г. внуците му да бъдат възпитавани в бащината вяра. Това не предизвиква никакъв проблем

до 1835 г., до назначението на нов архиепископ на Кьолн – Клеменс Август фон Дросте-Вишеринг, който е по-безкомпромисен от своите предшественици. Тъй като спорът придобива уродливи размери, кралят заповядва прелатът да бъде затворен в Минден (1837 г.). Рейнската област се възмущава от това и католиците в цяла Германия се вдигат на крак. Стотици брошури, сред които полемичният вестник на стария Гьорес, разпалват неотшумелите страсти. През 1839 г. провинция Позен на свой ред бива засегната, а нейният архиепископ Дунин се завръща в крепостта Колберг. Смъртта на стария крал позволява да бъде избегнато най-лошото. Въпреки отстъпките, които след това прави Фридрих-Вилхелм IV, зейналата пропаст няма скоро да се затвори. Това все пак не е достатъчно, за да изкристализира една еволюция от белгийски тип, при която либерали и католици обединяват своите усилия в очакване на евентуален революционен изход.

Различността на Прусия

По отношение на религиозния въпрос, който възражда прастарите съперничества на Свещената Римска империя, сътрудничеството между пруския и австрийския абсолютизъм се оказва в шах. Но това не е единствената област, в която по време на Метерниховия „ледников" период теченията, различаващи се от официалното русло, успяват да се запазят. Те се зараждат от една по-стара традиция и нюансират основите на австрийско-пруската солидарност.

Нюансите на външната политика

Непривичното сътрудничество между Прусия и Австрия има тази заслуга, че осигурява на Германия тридесет години непрестанен мир, който нито една чужда столица няма възможност да смути. Франция, без съмнение превърната след 1815 г. във второстепенна сила, продължава по навик да гледа към Южна Германия, но вече не открива там някогашните си привърженици и напразно протестира срещу „държавния преврат" от 1819 г. Що се отнася до Русия, удовлетворена от придобивките по време на Виенския конгрес и най-вече загрижена да запази характера на Свещения съюз, повече не се опитва да се противопоставя на Метерних.

Тяхното разбирателство не пречи на Австрия и Прусия, предвид географското си разположение, да разглеждат нещата от по-различен ъгъл. Те очевидно си сътрудничат по-добре в „периода на конгресите" (1815–1822), през който съюзените европейски суверени се събират периодично в различни курортни селища, за да упражнят европейската си власт; в тези случаи Фридрих-Вилхелм, подобно впрочем на руския цар Александър, следва примера на Метерних. Това, че Прусия не

участва за разлика от Австрия и Франция в операциите по поддържане на реда, провеждани в Неапол, в Пиемонт или в Испания (1821–1823), се обяснява напълно логично с отдалечеността ѝ от центъра на събитията. Тя обаче не понася и съответната част от непопулярността на тези намеси сред либерално настроените кръгове.

През 1821 г. войната за независимост на Гърция вбива клин в съюза. Докато Русия прегръща каузата на въстаналите православни гърци, особено след смъртта на император Александър през 1825 г., Метерних дипломатично поддържа Турция в името на запазване на статуквото. Принудена да избира между двете си съюзнички, Прусия, която няма личен интерес в региона, предлага посредничеството си на воюващите страни, а Одринският мир (1829 г.), подготвен от пруския генерал Мюфлинг, облагодетелства руската позиция. Приятелството между Фридрих-Вилхелм III и неговия зет Николай I натежава пред солидарността с Австрия. Но това не е всичко. В Берлин са чувствителни към подкрепата на германското обществено мнение за независимостта на Гърция. Подкрепяйки гръцката кауза в момент, когато „неохуманизмът“ триумфира, пруската политика се придържа към своята традиция от Просвещението, както и към желанията на общественото мнение, докато Австрия трупа пасиви в тази област.

Международната криза от 1830–1831 г. отново показва Прусия в една едновременно умерена и решително проруска светлина. Тя демонстрира отстъпчивост спрямо Франция и Белгия, признава Луи-Филип и отказва да помогне във военно отношение на краля на Холандия. Заради нейната въздържаност идеята за руска или австрийска намеса се оказва неосъществима. После за разлика от Австрия тя незабавно установява куртоазни отношения с Юлската монархия във Франция. По отношение на Полша, обратно, Прусия безрезервно поддържа руската контраофанзива: снабдява руската армия с припаси и муниции, разрешава транзитно преминаване на руските войски през пруска територия, конфискува полски авоари в пруски банки и обезоръжава бягащите полски въстаници. Това събитие показва очевидно солидарността на двете съделителки на Полша, докато Австрия то като че ли въобще не засяга. Огромна военна церемония, състояла се в Калиш (1835 г.), в чест на съюзния договор от 1813 г., отново подчертава пруско-руската дружба.

Кризата в Ориента през 1840 г.[19] така непредпазливо подклаждана от Адолф Тийрс, че застрашава да доведе Европа до ръба на всеобщ конфликт, поставя Прусия на първата линия в случай на война меж-

[19] Сблъсък на френските и английските интереси в Близкия изток, тогава под властта на Османската империя. – *Б. пр.*

ду Франция и Германия. Когато националните страсти се изострят и започват да си отправят поеми вместо плесници или предизвикателства, като „Германският Рейн" на Мюсе срещу „Песен за Рейн" на Николас Бекер или „Стражата на Рейн" на Шнекенбургер, пруското оръжие, разположено по западната граница на Германия, ненадейно се превръща в закрилник на нацията. Този ирационален изблик ще стихне, но споменът от него ще остане жив. Отсъствието на Австрия, отдадена изцяло на своя поход на изток, по време на тази криза, изглежда странно. И когато тя се мъчи отново да се „завърне" в Германия, участието ѝ в укрепването на крепостите Ращат и Улм изглежда като сляпо подражание на пруската политика.

Културният престиж на Берлин

Германската нация, която си присвоява оръжията на Прусия, все повече разпознава в нея майката на своето изкуство и култура. В Германия, отбелязва с учудване мадам дьо Стал, областта на интелектуалните теории и тази на политическите реалности остават ясно разграничени: „Духът на германците и техният характер като че ли нямат нищо общо; единият не може да търпи граници, а другият се поддава на всякакво робство." Дори се твърди, че при отсъствието на непосредствена национална перспектива съзнанието предлага на германците резервна родина. Впрочем точно тази родина намира най-благодатната си почва в Прусия, а реакционната политика на правителството въобще не поставя под съмнение това наследство, а точно обратното.

Въпреки упражнявания над преподавателите и студентите контрол, властта много добре разбира каква полза може да извлече страната от културното си влияние. Създаването през 1817 г. на отделно министерство на вероизповеданията, образованието и здравеопазването, различно от това на вътрешните работи, показва загрижеността за провеждане на истинска културна политика, олицетворявана в продължение на двадесет години от министър Алтенщайн. Атакуван от най-настървените реакционери, той успява да защити идеята, че Прусия се нуждае от учени и че набирането на опит предполага свободно и обективно обучение. Затова се ограничават с изхвърляне на политиката от университета и с подлагане на студентите на чести изпити. Що се отнася до останалото, не се скъпят нито за средства, нито за признателност към учителите на младежта.

През 1818 г. в Бон се ражда нов университет, където Арнт преподава няколко месеца. Що се отнася до Берлинския университет, той продължава да бъде галеникът: броят на студентите постепенно се увеличава (от около 1100 през 1820 г. на повече от 1700 през 1829 г.), а за преподаватели се избират най-престижните професори, като

например Хегел през 1818 г., историците Раумер (1819 г.) и Ранке (1825 г), ориенталистът филолог Боп (1821 г.), германистът Лахман (издател на „Нибелунгите"), известният юрист Едуард Ганс (покръстен евреин, чието назначение през 1826 г. кара някои да скърцат със зъби), за да не изброяваме цялата плеяда от известни учени и медици. Сред тази група е дори и един все още маргинален философ – Артур Шопенхауер, назначен през 1820 г. за *приватдоцент*, който обаче остава без ученици; дотолкова философията по онова време се свежда единствено до Хегел, въпреки недодялаността на неговото преподаване. Един студент го описва по следния начин: той е винаги „напрегнат и мърморещ, а докато говори, е с наведена глава и непрестанно рови в огромните си тетрадки; кашля, произнася накъсани фрази и като че ли насила пуска по някоя сричка с металния си глас на силен швабски акцент". Но това не пречи студентите да се натискат да запишат грижливо и най-незначителните му пророчества. Друг силен момент е поредицата от лекции, които Александър фон Хумболт изнася в университета през зимата на 1827–1828 г., по време на представянето на част от огромната му колекция.

Министерството на вероизповеданията се нагърбва и с поощряването на различните културни институции – театри, музикални общества, ботаническа градина – и с финансирането на научните пътешествия в чужбина, като това на генерал Минутоли в Египет през 1823 г., както и с покупки на колекции от Франция и Англия. Специални кореспонденти редовно го информират от чужбина за всичко, което би послужило на пруската наука: Кореф изпълнява отлично тази роля в Париж от 1827 г. нататък; Хумболт също я изпълнява понякога, по време на своите редуващи се престои във Франция и в Тегел. Пак по френски модел през 1830 г. е открит първият музей на изкуството в Берлин, на Лустгартен, срещу кралския дворец[20]. Що се отнася до съвременното изкуство, то става обект на редовно излагане в академията, където кралят не пропуска да купи добре подбрани платна, включително от Фридрих и от Гертнер. Марксистът историк Франц Меринг, който не може да бъде заподозрян в благосклонност към Реставрацията, определя делото на споменатото министерство като „светлата страна" на пруската политика през онези години.

Дейността на Алтенщайн се разпростира и върху средното училище, където той субсидира снабдяването на „гимназиите" с библиотеки и лаборатории и възстановява преподаването на френски език. От 91 през 1818 г. броят на училищата през 1845 г. достига 118, а този на учениците се удвоява, за да надвиши през 1846 г. 26 000 души. Пре-

[20] Построен от Шинкел, той става Старият музей (*Altes Museum)* и днес подслонява картинната колекция с творби на майстори от XIX в.

минаването през гимназията се превръща в един вид задължително сито за достъпа до обществени постове и до привилегията да се служи само една година в армията. Влиянието на държавата върху учебните заведения впрочем непрестанно се засилва под формата на контрол над програмите и изпитите, назначаване на директори и преподаватели, които вече имат статута на държавни чиновници. Матурата е окончателно организирана през 1834 г. Макар че се набляга най-вече на древните езици, ролята на немския език значително се засилва. Но обучението остава предимно на книга, твърдо отдалечено от практиката и предоставящо твърде ограничено място за естествените науки. За децата от по-бедните класи, определени да се занимават с търговия и производство, остават управляваните от градовете *Realschulen* (реални училища).

Културни „мероприятия" се организират и по линия на министерството на кралския дом (създадено през 1819 г.), което финансира пиеси и опери, изпълнявани в кралската зала[21]. Фридрих-Вилхелм се проявява като голям любител на спектаклите и сезонът е великолепен – с повече от шестдесет постановки годишно. Сред тях няма особено много шедьоври, но театърът си остава социално събитие, място на относителна свобода, където могат да се срещат различните класи. Директорът Ифланд, починал през 1814 г., е заместен от граф Фон Брюл, който обича безмилостните към кралската хазна пиеси със скъпи театрални костюми и богати декори[22]. Той успява да открие брилянтни актьори като Лудвиг Девринт, известен с интерпретациите си на Шилер и Шекспир, или съпрузите Волф. За оперите Брил е принуден да се договаря с композитора Гаспаро Спонтини, наложен от краля за музикален директор, но той се радва на огромен успех с премиерата на „Вълшебния стрелец" от Вебер през 1821 г. Съперничеството между Вебер и Спонтини впрочем заинтригува за известно време любителите. Изборът на постановките предпазва от риска от по-сетнешна цензура, която струва скъпо. Затова се придържат към отдавна утвърдени драми или към леки пиеси, като сполучливите комедии на днес вече напълно забравения Раупах. Но „Принцът на Хомбург" на Клайст, представена в доста смекчена версия, бива забранена след две представления по изрична заповед на краля (1828 г.). През 1824 г. редом до официалната зала е разрешено откриването на частна зала в новия квартал Кьонигщат, предназначена за по-популярни спектакли, чийто успех бива гарантиран от певицата Хенриете Зонтаг.

---

[21] D. Scheper, „Schauspielhaus", *Berlin zwischen 1789 und 1848, Facetten einer Epoche*, Berlin, Akademie der Künste, 1981, p. 275–300.

[22] Твърди се, че Харденберг му дава следното наставление: „Направете най-добрия театър в Германия и след това ми кажете колко струва това."

Музиката, в конкретния смисъл на думата, многократно се превръща в събитие, като при посещенията на цигуларя Паганини или на пианиста Ференц Лист. Без да е равна на Виена, столицата на Прусия очарова Берлиоз: „Там музиката витае във въздуха, дишаш я, тя прониква в теб. Откриваш я в театъра, в църквата, на концерта, на улицата, в обществените градини, навсякъде. Богатите и бедните, духовенството и армията, артистите и аматьорите, народът и кралят, всички еднакво я почитат.“[23]

В ежедневието берлинската общителност се изразява най-вече в посещението на едно ново място – *Konditorei*, което заменя салоните на предходните поколения. Повечето от тези кафенета-сладкарници са отворени от швейцарци и хората се срещат тук или там в зависимост от афинитета си, за да разговарят, да четат предоставените им немски или чужди вестници и да обменят новини. Офицерите посещават „Кранцлер“ на Унтер ден линден, чиновниците – разположената на същия булевард Шпарнапани, докато артистите и литераторите се срещат по-скоро при „Щехели“, на две крачки от театъра[24]. Успехът на тези швейцарски сладкарници ще се задържи в течение на половин век, след което ще бъдат изместени от виенските кафенета. Тези, които предпочитат по-силни напитки, се озовават във винарните на „Лутер & Вегенер“, в непосредствена близост до „Щехели“; именно там се събира и известното литературно братство на „братя Серапион“, описано от Хофман.

Следователно въпреки полицейския натиск Берлин запазва своята доста оживена социална и културна активност, към която на драго сърце се присъединяват и преминаващите през него пътници. Неговият университет е един от водещите в немската наука; в Берлин се издават повече вестници отвсякъде другаде; театралният и музикалният му живот са доста привлекателни. В германски мащаб той напълно играе ролята на столица, макар и още да не е столица на Германия. Това до голяма степен е резултат от една обмислена политика на правителството, от която произтича и решението в града да бъдат издигнати нови сгради, наситени със символика.

В цяла Европа онази епоха се характеризира с разцвет на строителството на индивидуални или колективни мемориални паметници, по примера на революционна и имперска Франция. Но Фридрих-Вилхелм съвсем не бърза да издигне паметника на Фридрих II, за който е обявено още през 1790 г. За сметка на това той издига във Витенберг – емблематичния за Реформацията град, станал пруски

---

[23] Цитирано по C. Buffet, *Berlin, op. cit.*, p. 173.

[24] F. Sass, *Berlin in seiner neuesten Zeit und Entwicklung,* Leipzig, 1846. Виж и J. Droz, *La Formation de l'unité allemande*, Hatier, 1970, p. 128–129.

през 1815 г. – статуя на Лутер, дело на Шадов, под готическия балдахин, изработен от Шинкел. После той поръчва за Берлин множество скулптури, предназначени да почетат героите от освободителната война, като се почне от Шарнхорст. Накрая той поръчва на Шенкел да издигне голям паметник на хълма Темпелхоф в памет на голямата победа над Наполеон: тази оригинална конструкция, изпълнена от желязо, е увенчана от кръст, който дава наименованието на квартала Кройцберг. Всички тези произведения на изкуството, разположени в Прусия, явно се отнасят за цяла Германия. Дали това, че тяхната поява изпреварва статуята на Фридрих II, се дължи само на благоразумието на краля, а не донякъде и на жалката му завист, както се мисли понякога?

Накрая трябва да спомена и поредицата от монументални сгради за обществени нужди, като театъра на Жандарменмаркт, музея Лустгартен, църквите, архитектурната академия, *Neue Wache* (Новият караулен дом – *б. пр.*), поръчани на големия архитект Шинкел. Следите от неговото дело – класически или готически, от камък или тухли в зависимост от случая, все още отчасти могат да се видят в днешния Берлин, въпреки разрушенията от последната война и продължават да бъдат достойни акценти в пространството на една голяма столица. Във всеки случай с изключение на Мюнхен на Лудвиг I никой германски град не строи толкова по времето на Реставрацията, а Виена въобще не издържа конкуренцията на Берлин.

Затова трябва ли в послушното подчинение пред Австрия да съзираме пруската амбиция да се поеме един ден управлението на цяла Германия? Това със сигурност би било преувеличено. Защото съществуват някои дадености, които оказват своето въздействие върху Прусия: нейното географско положение предопределя бъдещите рамки и въпреки моментното разочарование, очакването е винаги налице. И макар патриотите да се сърдят на пруските реакционери, те не могат да очакват нищо от Австрия, която вече не се чувства напълно германска и тежи на Германския съюз, както нещо чуждо; впрочем тя многократно споменава за напускане, но винаги с намерение да я шантажира. Латентното съперничество на двете сили, възпирано от общата необходимост и от личното подчинение на Фридрих-Вилхелм пред Метерних, се проявява най-ярко по повод водената митническа политика.

3. Икономическа революция

Най-забележителният факт от този период, който се оказва определящ за по-късната съдба на Прусия, е непоколебимият избор в полза на икономическия либерализъм, който тя прави. Като набират опит и се придържат неотклонно към държавното управление на икономиката, потомците на Фридрих II се превръщат в най-добрите ученици на Адам Смит и успяват да се възползва от новите възможности, които им предоставя анексията на Рейнската област, за да застанат начело на индустриалната революция в Германия. Но преди това Прусия извършва една друга революция – в земеделския сектор, която отваря пътя за възход на аграрния капитализъм в източната част на страната.

Трансформацията на земеделския свят

Едиктът от октомври 1807 г. освобождава крепостните селяни от личната им зависимост. Но на практика това означава, че са свободни да си тръгнат и да се женят без разрешение, и това е всичко: те не получават никакви права върху земята, която обработват. Регулационният едикт на Харденберг от 1811 г. съдържа значими за аристокрацията отстъпки; „декларацията" от 1816 г. е още по-рестриктивна. Като принцип се приема, че богатите селяни – тези, които разполагат с впряг и достатъчно земя да се издържат, биха могли да я запазят, при условие че я откупят. Най-често това става на цената на отказ в полза на господаря на една трета или на половината от имота (в зависимост от дотогавашния статут на въпросния селянин). Селяните са задължени да откупят под формата на рента и бившите си повинности – задължението да предоставят продукти в натура заради използването на земята. Останалите селяни остават зависими и продължават да извършват традиционните услуги в полза на своите господари.

Тази реформа, въведена през следващите три десетилетия от излъчени от администрацията „общи комисии" и не без масови протести, се оказва изключително изгодна за едрите поземлени собственици. Някои от тях впрочем вече не са благородници поради либерализацията на пазара на земя (позволяваща и на хора с обикновен произход да купуват бивши господарски домени – *б. пр.*). Освен че увеличават площта на своите владения, прибавяйки към тях отстъпените им от крепостниците земи (изчислявани на около 1 милион хектара), те се възползват щедро и от подялбата на общинските земи (86% за господарите срещу 14% за селяните). Отгоре на това често се налага земите да бъдат комасирани, за да се премине от стария начин на колективна обработка към индивидуален такъв. Това е удобен случай за силните да си заделят най-добрите парцели. Накрая те разполагат със зна-

чителни финансови приходи от своите инвестиции благодарение на рентите, предназначени за откупуването на повинностите – капитал от няколко десетки милиона талера[25]. Поради това с пълно право се твърди, че селяните финансират прехода от натурална към монетарна аграрна икономика.

В края на този процес, независимо от кризата през 20-те години на XIX в. се появява новият тип предприемач – галеник на държавата, освободен от всякакви данъци, възползващ се от безлихвени заеми, член на група за твърде ефикасен натиск благодарение на контрола, който се осъществява на местно ниво над Ландрата и на провинциално ниво над Ландтага. През 1850 г. броят на големите имения е приблизително 14 600 (11 700 от които все още се стопанисват от благородници). Но се появява и нов слой селяни собственици, които не са вече толкова социално слаби, които все пак успяват да живеят доста добре, след като са заплатили предвидените за тях ренти: към 1850 г. те притежават около 380 000 стопанства с площ между 8 и 150 хектара. Що се отнася до преобладаващата част от селяните, те се оказват почти пролетарии, едва преживяващи от парчето своя земя или от заплатата на наемни земеделски работници или прислужници. Тъй като мнозина от тях продължават да са зависими от господарското правосъдие, те виждат промяната единствено в посока към по-лошо, тъй като са загубили правото да ползват бившите общински земи. Мнозина предпочитат да заминат в градовете, увеличавайки още повече броя на свръхизобилно предлаганата работна ръка, или да емигрират в чужбина.

Макар реформата да се оказва жестока за най-слабите, тя постига твърде положителни икономически резултати, а това е от значение за правителството. Демографският натиск (който също до голяма степен се дължи на либерализацията в браковете между отделните съсловия) и индивидуализацията на труда довеждат до значимо разработване на нови земи: между 1815 и 1848 г. обработваемата площ в Прусия става почти двойно повече, като нараства от 7,3 милиона на 12,5 милиона хектара[26]. Само в провинциите на изток от Елба разораните земи представляват 4,6 милиона хектара. Освен това се наблюдава интензификация на земеделската практика, като оставяне на угари, прибягване до наторяване и плевене на насажденията. Това е своеобразно продължение на напредъка през предходния период, като ученикът на Таер – Тюнен, дава пример за тези нововъведения в имението си Телтов. Но решителният напредък, основан на нови научни познания, ще настъпи

---

[25] Държавата също печели от тази манна, тъй като селяните от кралските домени не биват освободени от откупуването на повинностите. Между 1820 и 1848 г. тя събира от тях 45 милиона талера, които помагат за погасяване на обществения дълг.

[26] В същото време населението нараства от 10 на 16 милиона души.

едва през втората половина на века, макар земеделските асоциации да се множат (360 през 1852 г. срещу 15 през 1820 г.) и химикът Юстус Либиг да публикува първите си трудове още през 1840 г. Масовото разпространение на картофите, които в средата на века заемат 10% от обработваните площи, позволява безпроблемното изхранване на бързо нарастващото население, както и производството на доходоносен за фабрикантите, но катастрофален за общественото здраве алкохол.

Макар направените в земеделието трансформации да засягат най-голям брой жители в страна, която продължава да бъде в 70% аграрна, те не са така невероятни като извършените промени в индустрията. Последните зависят от технически нововъведения, както навсякъде по света, и от частната инициатива, но пруската държава изиграва също своята роля по различен начин, включително като инициира създаването на Германския митнически съюз, който ще създаде огромен пазар върху значителна част от територията на Германия.

Цолферайн

Създаденият от Прусия Германски митнически съюз за кратко време подрива политическото господство на Австрия над Германския съюз. Вдъхновен и от идеите на Фридрих Лист, който пледира не за всеобща свободна търговия, а за относително защитен от трети страни общ пазар, той е дело на трима решителни пруски чиновници – Айхорн, Маасен и Моц.

В рамките на Германския съюз всяка една от страните запазва собствената си митническа свобода, което води до големи усложнения, предвид припокриването на териториите. Когато през 1818 г. Прусия премахва вътрешните си пътни такси и уеднаквява граничните си тарифи на основата на много умерени налози, се налага да бъде поставен въпросът за анклавите. Започват преговори и през октомври 1819 г. принцът на Шверцбург-Зондерхаузен се включва първи в пруското митническо пространство срещу добра рента. Други суверени се възползват, Метерних прави забележки, южните държави предлагат на Франция да създадат с нея търговска зона (от която тя се отказва). Прусия не успява да убеди своите големи съседи, в частност Хесен-Касел и Хановер, намиращи се между двете половини на нейната територия. Но през 1828 г. Хесен-Дармщат подписва първия от поредицата договори, които ще разпростират икономическото пространство на Прусия доста отвъд границите ѝ, както и в тази част на Германия, разположена на юг от Майн. Асоциацията се основава върху подялба на митническите приходи пропорционално на населението, което е твърде изгодно и за най-малките партньори.

В този момент някои вече виждат ясно последиците от подобна

система. Министър Моц, отбелязвайки, че „митниците са само следствие от политическото разделение на различните държави", заключава логично, че „съюзът на тези държави в едно и също митническо обединение трябва да отведе техния съюз в една и съща политическа система"[27]. Впрочем Прусия проявява голяма гъвкавост, щадейки хорската чувствителност. Метерних и суверените от Юга не са по-малко прозорливи. Но те само забавят така създалата се динамика, опитвайки се да организират конкурентни съюзи. След няколко години Бавария и Вюртемберг отстъпват, а после и Хесен-Касел. На 1 януари 1834 г. договорът за Митническия съюз (*Zollverein*) между тези държави и Прусия влиза в сила. Много скоро към тях се присъединяват Саксония, Баден, Насау и Франкфурт. Съюзът включва общо 25 държави с 26 милиона жители, тоест удвоеният брой на пруското население. Извън това пространство остават единствено Ханновер и неговите съседи от Севера (Брауншвайг, Олденбург и ханзейските градове), обединени в конкурентна асоциация – *Steuerverein*. Австрия също не се присъединява, което е от значение за бъдещето. Макар обединението да не е идеално, тъй като продължава да съществува партикуларизъм относно паричните единици и мерните системи, включително косвените данъци, то ще ускори значително ефекта от индустриалната революция, в очакване да се открие пътят за национално обединение.

Индустриалната революция

Присъединявайки през 1815 г. преобладаващата част от бившите рейнски департаменти на Франция, както и бившето Велико херцогство Берг, Кралство Прусия вече притежава доста индустриализирани за времето си региони, които ще придобият още по-голяма стойност при продължаващата еволюция, особено Саарланд и Рур. Наред със Силезия и Берлин тези центрове скоро превръщат Прусия в единствената истинска индустриална сила на Германия. Въпреки това, макар още през периода преди 1848 г. да има реални промени в тази насока, специалистите по икономическа история смятат, че могат да изчислят с необходимите резерви спрямо наличните източници, че през онзи период пруската икономика нараства с по-бавен ритъм от този на Франция. Истинският отскок вероятно се получава едва през следващите две десетилетия и по-точно от 1845 г. нататък. Но най-поразителна е тази разлика (този път в полза на Прусия – *б. пр.*) между Прусия и останалата част от Германския съюз, и по-специално Австрия и тя е резултат от решителната политика на властите.

Пруското правителство този път не се опитва да командва индус-

[27] Цитирано по E. Denis, *L'Allemagne (1810–1852), op. cit.*, p. 175.

трията, както преди, а да ѝ предостави най-благоприятната рамка за дългосрочно развитие. Това става преди всичко чрез осигуряване на свобода за търговията, въпреки първоначалните разочарования, така че Прусия става модел за подражание на самата Англия, когато тя започва дебат, който довежда до приемане на Законите за зърното от 1846 г. По отношение на вътрешното положение и там не се отказват от икономическата свобода, обявена с декрет от Харденберг през 1810 г., макар впоследствие да се налага тя да бъде нюансирана по някои от точките до постигане на „великата харта“ от 1845 г.

От друга страна, за да „научи на производство“ поданиците си, държавата организира цялостна програма за насърчаване и подготовка, свързана с името на съветника Бойт. Предвид набраната от Англия преднина, явно тя служи за пример: още от 1815 г. Хайнрих Шпикер отива там на наблюдателна мисия, от която се връща с пътепис, разказващ за последните ѝ постижения. За да се справи с пруското изоставане, Бойт създава през 1821 г. в Берлин голямо техническо училище, което за тридесет години ще подготви повече от 2500 младежи от скромно потекло, които след това имат значителен принос за промишления прогрес; най-известният сред тях е индустриалецът Август Борсиг. Двадесетина училища от същия вид са открити и в провинцията. Към това се добавят различни, поддържани от обществени фондове, асоциации за развитие на професионалната дейност: тази в Берлин, под влиянието на Дружеството за наполеоновска подкрепа, наброява близо 400 членове, от които 110 са чиновници, а сред останалите наред с предприемачите участват и военни, и хора на изкуството, чиито разнообразни таланти са обединени в услуга на нововъведенията. В самото министерство формулата „депутация“, обединяваща чиновници и частни предприемачи, позволява бърза намеса и освобождаване от бюрократичната скованост. Друга проява на прагматизма е запазването на създадените от Наполеон занаятчийски камари в Рейнската област, които след това се появяват и в останалите провинции. Множество специализирани списания служат за връзка между заинтересуваните от техническия прогрес. От 1822 г. започва организирането на изложения по френски маниер; през 1844 г. повече от 3000 предприемачи участват в „Празника на индустрията“, достъпен за изложители от цяла Германия и посетен от близо 300 000 души. Що се отнася до пряката подкрепа на държавата за икономическата дейност, тя се ограничава до намеса в създаването на *Königliche Seehandlung*. Наследила морската компания на Фридрих II, по време на председателството на Ротер тя се превръща в нещо като обществена банка и финансира няколко индустриални предприятия като например фабриката за машини на Егелс в Берлин.

В Прусия за разлика от Англия „транспортната революция“ пред-

хожда индустриалната. Германските пътища отдавна имат плачевна репутация: лоша поддръжка, бавно придвижване по тях, скъпи пощи и жалко качество на обслужване. Единственото изключение прави левият бряг на Рейн благодарение на извършените по Наполеоново време работи. От 1815 г. пруското правителство се заема бързо да поправи нещата: пътната „мрежа“ (пътища, покрити с чакълена настилка) се увеличава от 3836 км през 1816 г. (три четвърти от които се намират в анексираните наскоро Рейнска област, Вестфалия и Саксония) на 6794 км през 1831 г., на 11 852 км през 1848 г. и на 16 889 км през 1852 г. Водните пътища са също обект на подобрения и се радват на появата на кораби с парни двигатели (параходи): първо по Рейн, после по Хавел между Берлин и Потсдам (1817 г.) и скоро след това по редовните маршрути за пътници и стоки между Берлин и Хамбург по река Елба или между Кьолн и Ротердам след либерализацията на трафика по Рейн (1831 г.). Оптичният телеграф, въведен в Прусия с голямо закъснение през 1833 г., най-накрая улеснява ускореното (при хубаво време) предаване на новините между Берлин и рейнските провинции.

Решителна революция се извършва и в железниците. По първите три линии се движат коли, теглени от коне, като например по трасето между Линц и Будвайс в Австрия (1832 г.). Но бъдещето принадлежи на комбинацията от железопътна линия и пара, по модела, експериментиран в Англия през 1825 г. През 1833 г. Фридрих Лист става пропагандатор на този нов начин на превоз, който би довел до чувствителен спад на цената на търговския обмен и би спомогнал за по-лесното свързване на германците от отделните региони. Първите линии се появяват в Бавария и в Саксония (Нюрнберг–Фюрт – 6 км, открита през 1834 г.; Лайпциг–Дрезден, открита през 1837 г.), но Прусия е наред с Берлин–Потсдам (1838 г.), Берлин–Анхалт (1841 г.) и Берлин–Щетин (1842 г.). Създават се нови линии и в западните провинции: Елберфелд–Дортмунд в Рур (1843 г.) и Кьолн–Минден (1847 г.). Железопътната мрежа достига 861 км през 1844 г. и 2363 км през 1848 г. Финансирането на строителството в Прусия е изцяло частно (за разлика от останалите германски държави), чрез акциите на капиталови дружества, като държавата се ограничава с отдаването на концесии и с извършване на необходимите експроприации. Високите печалби лесно привличат капиталите, още повече че държавата в крайна сметка през 1842 г. гарантира минимална доходност от 3,5%, която е равна на тази от акциите. За сметка на това правителството изработва нещо като обща програма, без обаче да успее да убеди частниците, засегнати от борсова криза през 1844 г., да построят голяма линия в източна посока, чиято рентабилност изглежда съмнителна. Този въпрос индиректно ще се превърне в един от детонаторите на революцията от 1848 г.

Необходимостта от строителство на железопътни линии оказва голямо влияние върху цялата икономика. То струпва на едно място за определен период от време многобройна и евтина работна ръка. Тези строежи стимулират най-вече добива на желязо и въглища, като имат значение и за местоположението на заводите. Още от 20-те години на XIX в. металургията използва новата техника на подлингуване, която подобрява качеството на желязото и намалява неговата себестойност. Тази технология постепенно се разпространява и през 1842 г. на нея се дължат 40% от произведеното желязо, а през 1847 г. – 70%. Успоредно с това коксът постепенно измества дървените въглища във високите пещи. Неговият дял в железодобива нараства от 10% през 1837 г. на 25% през 1850 г. и на 63% през 1853 г. Тази техническа еволюция довежда до преместването на металургичните центрове в близост до въглищните мини или до речните пристанища. Областите Рур и Саарланд започват своя зашеметяващ подем към края на 40-те години на XIX в., като начело застават градовете Есен и Дуйсбург. Горна Силезия също предлага „индустриален пейзаж". Техническият прогрес и нарасналото търсене се изразяват статистически по следния начин: между 1823 и 1837 г. добивът на желязо се удвоява, като до 1847 г. има ново нарастване с една трета. Що се отнася до въглищата, те се извличат от все по-дълбоки галерии на каменовъгленитe мини – било от тези на Ханиел или на Щинес и с помощта на парни машини, между 1820 и 1848 г. техният добив се утроява, от 1,2 на 4 милиона тона, 40% от които идват от селищната система на Дортмунд. Производството на въглища в Саарланд пък нараства с повече от средните темпове.

Парната машина явно е основен символ и оръдие на индустриалната революция. Първите две, внесени от Англия, се появяват в Берлин през 1800 г., като едната от тях е предназначена за производството на порцелан. Това положение се запазва докъм 1815 г. Анексията на западните провинции предлага наследство от значим машинен парк и довежда индустриалеца Джон Кокрил от Вервие в Берлин. Впоследствие местното производство на парни машини нараства толкова бързо, че скоро могат да минат вече и без внос от Великобритания. През 1837 г. в Прусия има вече 423 парни машини, от които 30 в Берлин, където е отбелязан съществен напредък спрямо всички останали германски райони. Употребата на тези машини води след себе си преминаването от „манифактурата" или от занаятчийската работилница към „фабриката", макар да не трябва да преувеличаваме ръста на новите производствени единици. Голям брой фабрики са съсредоточени предимно в квартала на Берлин, разположен на север от Ораниенбургската порта и отскоро наречен „Фойерланд" („страната на огъня"), където през 1837 г. Борсиг разполага своята фабрика за локомотиви. Десет години

по-късно втори полюс на тежката индустрия вече се очертава пò на запад, в квартал Моабит.

В текстилния сектор механизацията и преминаването към колективно производство става по-бавно, тъй като изобилната работна ръка позволява на собствениците дълго време да се противопоставят на английската конкуренция, намалявайки заплатите на надомните работници до границата на поносимото. През 1846 г. по-малко от 4% от тъкачните станове за памук са механични, а за лен – едва 3%.

Общо взето, и подобно на Франция по същото време, броят на заетите в промишлеността е много по-малък от този на занаятчиите, чийто брой между 1815 и 1848 г. нараства повече от два пъти вследствие от правото на свободно откриване на работилници (този на наемните работници все пак се увеличава повече от този на майсторите). Това са данни, които трябва да запомним, за да можем правилно да разберем революцията от 1848 г.

4. Предреволюционното десетилетие (1840–1848)

Един не особено конвенционален крал

На 7 юни 1840 г. с възкачването на Фридрих-Вилхелм IV (1840–1861) на престола започва нова ера. Новият, четиридесет и пет годишен крал не е лишен от политически опит, тъй като отдавна следи събитията и дори понякога влияе на решенията на своя баща в консервативна, дори реакционна насока. Но макар в дъното на душата си той остава романтик, склонен да идеализира някогашната хармония между владетеля и неговите поданици, и да отрича както Фридриховия абсолютизъм, така и модерния конституционализъм, неговата сложна и великодушна личност не може да бъде удовлетворена от простото следване на една консервативна и полицейска политика. Огромна част от общественото мнение впрочем очаква обрат, дори ново начало, и ако през първите месеци се установява един вид въздържание от критика на новото управление; то до голяма степен се дължи на известно недоразумение.

Този, когото един противник ще нарече иронично „романтика на трона“, не е спечелен единствено за политическите идеи на романтизма, втълпявани му от неговия наставник Ансийон. Той е преди всичко артист, надарен с изобретателна и страстна натура, на която несъмнено са повлияли силните емоции от неговото юношество – от безумното бягство през 1806 г. до неочакваната победа над Наполеон, като се мине през смъртта на обожаваната му майка през 1810 г. и трогателното откриване на Рейн през 1814 г. Женен по любов за една принцеса католичка (с цената на дълго чакане), много верен в приятелството,

за сметка на това той е лишен от практично чувство и от твърдост спрямо всекидневието. Склонен да се излива в сърдечни разговори и в безброй, изпълнени с възклицателни писма, той забравя донякъде разликата между действието и мечтата и се лъже в способността си да избяга, благодарение на идеални умозрителни построения, от напълно реалната безизходица, която наследява. Твърди се, че поради витаенето си в имагинерен свят, той не придава на думите същия смисъл като неговите съвременници, а самият той се хвали с интелектуалната пъргавина, която му помага да обърка своите събеседници. Вероятно той страда преждевременно от болестта, която в крайна сметка ще го направи напълно неспособен да управлява и оправдава регентството на брат му от 1858 г. Впрочем баща му признава недостатъците на неговия характер, неприемливи за един суверен, като в своето завещание дори споменава да бъде ограничена възможността бъдещият крал да взема решения в някои области[28].

Принцът престолонаследник, не особено милитаристично настроен за разлика от всички останали пруски крале, от десетина години се е отдал на изкуствата. Той се намира в тясно сътрудничество с архитектите Шинкел и Персиус, както и с пейзажиста Лене относно вилата си в италиански стил в Шарлотенхоф, в потсдамския парк, като следи и всички строителни площадки в столицата. Както някога Фридрих II, така и той редовно приема литератори. Възхищението му към великия крал впрочем го кара след коронацията всяко лято да се настанява лично в Сан-Суси, като за нещастие обаче предприема непрестанни промени, които пречат днес на посетителите да видят това място такова, каквото е било през XVIII в. Тази приемственост се подчертава отново с издигането на конна статуя на великия крал на Унтер ден линден (1851 г.), както и със създаването през 1842 г. на цивилна категория на основания от Фридрих II орден „За заслуги“, с цел разширяване на обсега му. Но извън отношението му към духовните неща, Фридрих-Вилхелм IV няма нещо особено общо със своя прочут предшественик.

Въпросът с конституцията

Първите месеци от новото управление веднага попадат под знака на недоразумението. Фридрих-Вилхелм IV всъщност приема поредица от решения, които общественото мнение тълкува като израз на либерален обрат: връщане на Бойен във военното министерство и на професор Арнт в университета в Бон, номинация на братя Грим за академията, обезщетение за Ян, амнистия за политическите затвор-

[28] T. Stamm-Kuhlmann, *op. cit.*, p. 552–560.

ници. През 1841 г. цензурата е смекчена, а централната комисия за репресии над инакомислещите е премахната. Кралят иска да спечели и своите рейнски поданици, като освобождава епископа на Кьолн (без обаче да го възстанови на поста му, който е заеман от негов помощник), и като създава католически отдел в министерството на вероизповеданията. През 1844 г. поклонничеството на Светия хитон в Трир (за който вярвали, че принадлежал на Иисус преди неговото разпъване на кръста и за който се говори в Евангелие от Йоан, 19: 23–24 – *б. пр.*) получава официална подкрепа не без користната цел да се постигне разделение между вярващите на модерни и традиционалисти. Във Великото херцогство Позен се възстановява обичайното използване на полски език. На 6 юли 1841 г. кралят тържествено обявява, че всички поданици на пруската корона, макар да се изразяват на немски, валонски, литовски или полски език, в действителност са деца на една и съща страна.

Всички тези мерки, вдъхновени от най-добри чувства, тревожат поддръжниците на старата система, като не задоволяват и либералите, които очакват преди всичко конституция. В това отношение новият крал отстоява позицията на баща си, за която сам той отчасти има заслуга, и се отказва от скрупулите. „Той искаше свобода, но не и конституция, отбелязва Герлах, искаше да се противопостави на недисциплинираността на времето не с незаконен и брутален абсолютизъм, а чрез правото, свободата и вярата.“ Най-близките му съветници, „камарилата“ на неговите приятели пиетисти, оказват силен натиск, за да попречат на всякакви реформи, а от чужбина в същата посока действат руският император Николай I и австрийският външен министър Метерних.

Противоречието се създава още по време на клетвените церемонии, организирани през есента в Кьонигсберг, а после в Берлин, формата на които опровергава съдържанието. Изправен пред поданици, които очакват преди всичко обещание за конституция, кралят си въобразява, че е свикал обикновено събрание за възхвала на съпричастността между монарха и неговия народ. По този повод публиката открива пред себе си нов, красноречив суверен, който произнася истински речи, нещо средно между политика и проповед, което е в ярък контраст със станалата легендарна лаконичност на неговия баща. „Всички вие, които можете да ме чуете, искате ли със сърце и душа, с думи и с действия, искате ли със святата преданост на едно германско сърце, с още по-святата обич на една християнска душа, да ми помогнете да развиваме всеки ден неотслабващите ресурси , които превърнаха тази страна в една от големите сили на земята? Решени ли сте наистина да не ме изоставяте в този ми дълг? – пита той в крайна сметка събраното множество пред двореца в Берлин. „Да“, отвръща, разбира се,

множеството, но както отбелязва един непокорен дух, щом се поставя въпрос, той може да предполага и отрицателен отговор. За сметка на това въпреки представените искания кралят не оповестява никаква конституция и критиките скоро развалят хубавата церемония, за която той е мечтал.

Първите критики идват от Кьонигсберг, където старата бунтовническа традиция от XVII в., свързана с тази на Кантовия университет, подхранва повече отвсякъде другаде духа на либерализъм. Още на 9 септември 1840 г. депутатите от Ландтага напомнят почтително за обещанието от 1815 г. После почитаемият председател Фон Шьон изпраща на краля конфиденциален доклад, препоръчвайки свикването на Генерални щати. Накрая доктор Якоби издава през февруари 1841 г. в Лайпциг „Четири въпроса на един прусак от изтока", настоявайки открито за конституция. Трудът е забранен от Диетата на Франкфурт, а авторът е преследван. Що се отнася до Шьон, след обнародването на доклада му той бива уволнен.

Фридрих-Вилхелм IV смята, че е успокоил либералите чрез няколко отстъпки, които въобще не ги удовлетворяват, но пък разширяват възможностите им за действие. През 1841 г. той свиква провинциалните Ландтази, които не са били свиквани от 1837 г., и съобщава, че те ще заседават вече на всеки две години, като освен това разрешава оповестяване на дебатите им, както и назначаване от всеки от тях на постоянна комисия. Още през следващата година в Берлин той организира общо събрание на всички тези комисии, състоящи се от общо 96 членове (от които 44 благородници), но относно статута им съществува пълно неразбирателство и три седмици по-късно те биват отпратени не без да са поискали преди това създаването на представителство от цялата страна.

Вдигането на цензурата дава необичайна публичност на тези дебати, както при процеса на Якоби, който бива оправдан през 1843 г. Налага се да бъде възстановен контролът над пресата, но общественото мнение вече се е събудило от летаргичния си сън. В берлинските сладкарници, най-вече в Щехели, се чуват все по-радикални спорове, подхранвани включително и от „младите хегелианци", радикално настроени ученици на философа. В Рейнската област Карл Маркс, токущо завършил университета в Берлин, се оказва един от най-радикалните редактори на „Рейнски вестник", издаван от Мевисен и Опенхайм, който се налага през април 1843 г. да бъде забранен. Тогава Маркс емигрира първо в Париж, а после в Брюксел, където завършва неговата еволюция, отвела го от идеализма до комунизма. Вълнения има и сред занаятчийските сдружения, първите от които се появяват през 1844 г.; в берлинското, избухнало през 1846 г., участват повече от 2000 души. През юли 1844 г. един мъж стреля срещу краля. Метер-

них не си прави вече никакви илюзии: „Разпадането на старата пруска политическа машина, преценява той тогава, е свършен факт. Новата машина предстои да бъде създадена. При подобни ситуации никой не може да отговаря за утрешния ден."

Междувременно дебатът за конституцията се разгаря още по-силно по време на сесията на различните ландтази през 1845 г. Тези от Вестфалия и от Прусия, и най-вече този на Рейнската област в Кобленц, се оказват най-настойчиви. Но причини от финансово естество принуждават краля да направи още една стъпка в тази посока, подготвяна в продължение на две години и ненадейно оповестена на 3 февруари 1847 г., въпреки силната опозиция на неговия брат Вилхелм. Общият интерес като че ли оправдава всъщност строежа на железопътна линия *(Ostbahn)* от Берлин до Кьонигсберг, която частните предприемачи не искат да финансират поради липса на рентабилност. Държавата пък е прекалено бедна, за да ги замести, без да прибягва до заем, но в този случай бива припомнен законът от 1820 г., според който държавата не може да взема заем без съгласието на националното представителство. Именно това мотивира свикването на „Обединения Ландтаг", който се събира през април 1847 г. в Берлин, в голямата „бяла зала" на двореца. Той обединява всички депутати от провинциалните събрания, тоест 613 делегати (от които 307 благородници, 182 депутати от градовете и 124 селяни, притежаващи земя). Но елитът на депутатите благородници сформира отделна камара от 76 членове, докато останалите 537 ще създадат Курия на съсловията. За всяко решение е необходимо съгласието на двете курии.

Няколко месеца по-късно избухва мартенската революция, която впрочем се обяснява с доста други причини, но за която непреставащият вече тридесет години дебат за конституцията и големият форум от 1847 г. вече са подготвили духовете. Тъй като не е успял да избере правилно коя страна да подкрепи и е отстъпил ненавременно и прекалено скъпернически, кралят предизвиква натрупване на взривоопасно отчаяние у поданиците си. Истина е обаче, че революцията се вписва също така и на фона на една още по-задълбочена от конюнктурата социална мизерия.

Социалният проблем

Като всяка страна, въвлечена в динамиката на промишлената революция, Прусия постепенно осъзнава изключително негативните последици от този процес за част от населението. Това става именно през 40-те години на XIX в.

Вероятно не всичко може да се припише единствено на промишлената революция, и някои историци се опитват да докажат, че фено-

менът на обедняването е резултат най-вече на демографския натиск: броят на жителите в Прусия за три десетилетия нараства с 60%, като от 10 става 16 милиона. Към това се добавят резултатите от освобождаването на крепостните селяните, което предизвиква силни миграционни движения към индустриалните центрове, където предлагането на работа се увеличава; в Берлин през този период населението се удвоява, за да достигне през 1848 г. 400 000 жители.

В резултат на това чисто икономическите сътресения водят до западането на цяла поредица от занаяти, защото, първо, те са подложени на числения натиск от приижащи занаятчии, ограничавани дотогава от корпоративния закон, и, второ, върху тях се стоварва конкуренцията на новите технологии и на вносните стоки. Макар че някои от тези занаятчии успяват да натрупат богатство и да станат индустриалци, преобладаващото мнозинство от преброените през 1848 г. 842 000 души, упражняващи някакъв занаят, се оказват с намалени доходи въпреки удълженото време, през което работят. Така трима от всеки четирима не успяват да достигнат до прага на минималния доход, подлежащ на данъчно облагане. От това следва нарастващ недоимък, който понякога се изразява твърде радикално, но се появява най-често единствено в статистиките за бедността, водени грижливо от администрацията, въпреки отказа от пруската традиция на подпомагане, изоставена под влияние на либерализма[29]. Що се отнася до тези, които се примиряват и стават фабрични работници – 554 000 на брой през 1848 г. – те са още по-малко облагодетелствани. Общата оценка показва, че половината от населението на Прусия живее обикновено на прага на бедността и че около 15% се нуждаят от помощ, за да оцелеят.

Сред най-покъртителните примери на тази еволюция историята е запомнила силезийските тъкачи, работещи на ишлеме, чиято заплата непрестанно намалява през годините (с 40% за тридесет години), които, доведени до глад, в крайна сметка се вдигат на бунт през юни 1844 г., когато им налагат поредното намаление. Работническото шествие оплячкосва дома на един фабрикант, армията се притичва на помощ и ги наказва, а общественото мнение е разбунено. Литературата се възползва от този драматичен епизод, като се почне от поемата на Хайне с нейния ритъм, наложен от механичния рефрен „Ние тъчем, ние тъчем“, и се стигне до известната пиеса на Герхард Хауптман, създател на натуралистичния театър през 1892 г. Но поло-

[29] Историците често използват по този въпрос синтезираното изследване на C. W. Dieterici, *Der Volkswohlstand im Preussischen Staate,* Berlin, 1846, преизд. Münster, 1986.

жението продължава да се влошава, като става още по-тежко, когато анексията на Краков от Австрия (1846 г.) прекратява активната контрабанда.

Макар бунтът в Силезия да засяга един видимо обречен от промишления прогрес начин на производство, хората започват да смятат за още по-скандални условията на труд в новите фабрики, както и начинът на живот, до който са доведени работниците и техните семейства. Като отклик на прословутата анкета на Вилерме в Северна Франция, една известна жена, принадлежаща към социалната и литературната аристокрация – Бетина фон Арним, провежда през 1843 г. анкета в работническия квартал на Северен Берлин. Тя публикува резултатите от нея под формата на твърде трезв и още по-поразителен репортаж в книга, която посвещава на Фридрих-Вилхелм IV и която озаглавява просто „Тази книга принадлежи на краля“[30]. Констатираното не се различава въобще от това, което може да се види по същото време във Франция или в Англия. За работен ден, вариращ между дванадесет и седемнадесет часа, и продължаващ след разпространението на газовото осветление до късно през нощта, надницата на хората не надвишава 1 талер. Що се отнася до жените, те най-често получават по-малко от 10 сребърни гроша (тоест една трета от талера). Накрая детският труд също е често срещан, най-вече в текстилната промишленост, въпреки циркулярното писмо от 1839 г., което забранява наемането на деца под деветгодишна възраст и ограничава до десет часа работния ден за децата под шестнадесетгодишна възраст. Що се отнася до жилищните условия, с бързото нарастване на населението те стават още по-отвратителни. Проституцията и просията допълват картината, и се наказват със затваряне в трудови домове, като известния под името „Биволската глава“, намиращ се на Александерплац.

Тази крайна бедност твърде рядко води до протести поради липса на солидарност между декласираните индивиди, изтръгнати от естествената си среда. Най-много да се спомене за стачката през 1844 г. на печатарите на памучните импримета в Берлин, която завършва със сурови наказания. Единствено интелектуалците и някои занаятчии имат достатъчно свободно време и култура, за да замислят бунт и различни форми на организация. Преди още у Маркс да настъпи споменатият обрат и той да публикува през 1848 г. „Комунистически манифест“, известен брой предвестници на назряващите събития, под въздействие на комунизма, настояват в своите творби за социална революция,

---

[30] *Dies Buch gehört dem König*, Berlin, 1843. Откъси от нея се съдържат в P. Bertaux, *La Civilisation urbaine en Allemagne*, Armand Colin, 1970, p. 112–115. Виж също I. Drewitz, *Bettina von Arnim (1785–1859)*, Denoël, 1982, p. 205.

като например Мозес Хес в Бон от 1837 г., Карл Грюн във Везел или Пютман в Кьолн. Но движението се разгръща най-вече в чужбина: в Париж Шапер и Вилхелм Вайтлинг основават Лигата на справедливите (1837 г.), която открива свой филиал в Берлин през 1845 г. и от която произлиза Комунистическата партия. Но връзката между тези две повече или по-малко утопични разсъждения и политическата дейност все още остава неразбрана от мнозинството, още повече че напълно справедливо главният противник може да се окаже фабрикантът либерал, вместо абсолютисткото правителство. Та нали същият Давид Ханземан, който се изявява в дебатите в Ландтага през 1847 г., пише на краля няколко години по-рано, за да осъди противната на морала обществена благотворителност, тъй като тя може да събуди у заинтересуваните чувството, че имат право на милостиня, а това ще ги разубеди да работят?[31]

Обичайно трудното положение на работническите семейства става непоносимо, когато през 1846–1847 г. общата земеделска криза изведнъж вдига цената на храната, която средно се удвоява, а в някои дни се учетворява. Слабата реколта, дължаща се на неблагоприятните климатични условия, засяга не само зърнените култури, но и картофите, станали жертва на болест. Според класическата схема за криза при Стария режим, намаляването на покупателната способност се разпростира и върху занаятчийството и промишлеността, водейки след себе си финансова и борсова криза, но най-вече безработица и нарастваща мизерия за занаятчиите, които са най-уязвимите. Повече от 15 000 души буквално умират от глад в Силезия. В страната се множат метежите, засягайки двадесетина града; Берлин преживява през април 1847 г. „картофена революция" под формата на няколко оплячкосвания. През юни срещу няколко занаятчии е изфабрикуван „Процес срещу комунистите" и те са обвинени в държавна измяна. Съвпадането му с дебатите в Ландтага е напълно случайно. Но съпоставките скоро ще бъдат направени и социалният климат ще подхрани политическите вълнения.

Прусия и националното възраждане

Последна забележителна компонента от това, което *по*-късно ще изглежда като бдение преди подготовката за революцията, е възраждането на националната нетърпимост и вече ясно ориентираното към Прусия очакване. Такъв е доста предвидимият резултат от Митническия

[31] Цитирано по P. Brandt, *Preussen. Zur Sozialgeschichte eines Staates*, t. 3 от *Preussen, Versuch einer Bilanz*, Reinbek, Rororo, 1981, p. 202.

съюз и от военната екзалтация през 1840 г., когато Рейн носи в себе си доста силна символика. Напразно Метерних се опитва да оправи това, което предчувства, като присъедини Австрия в Митническия съюз през 1841 г., но той не успява да убеди виенската бюрокрация в своята правота; във военната област поне успява да засили сътрудничеството с Прусия. Но става все по-видно, че Австрия проси, вместо да диктува.

От своя страна Фридрих-Вилхелм не крие националното си чувство, подхранвано от романтизма. Той дава блестящ пример за това през септември 1842 г., по време на големия празник, организиран в Кьолн по случай полагането на първия камък за строежа на катедралата. Същата, останала незавършена още от XVI в. и преоткрита в началото на XIX в. от братя Боасре, се превръща в един вид символ на нацията, като готическото изкуство по това време минава за германско изкуство. Една асоциация провежда кампания за завършването на зданието. И тъй като то се оказва на пруска територия, новият крал открива в това възможност да завърши помирението си с рейнските католици и да изрази любовта си към Германия. Той идва лично да председателства празника, който придобива напълно национален колорит и се явява като обратно повторение на този в Хамбах[32], като пруският крал поема върху себе си чувствата, насочени някога срещу суверените, заели негативна позиция към германското обединение. Фридрих-Вилхелм дава и друго доказателство за своя „патриотизъм", когато през 1845 г. предлага гербът на Германския съюз да бъде заменен от трите цвята черно, жълто и червено. Метерних отхвърля с възмущение този символ на подривната дейност.

По време на заседанието на пруския Ландтаг през 1847 г. интересът, който стенографираните дебати предизвикват в цяла Германия, доказва, че Прусия вече заема централно място. Макар да е непълен, този парламентарен опит е нов за германците, тъй като дискусиите в нито един парламент досега не са били обнародвани по толкова жив начин. Затова всички погледи се обръщат към Берлин, а националната идея сякаш се е възродила. Още от юли Гервинус и Басерман започват да издават в Манхайм „Германски вестник" (*Deutsche Zeitung*), като обединяват Мати, Дройзен, Хойсер и др., и призовават горещо към единство; вестникът допринася за сближаването на либералите от южните германски държави и рейнските поданици на Прусия. Последват различни инициативи, като среща в Хепенхайм през октомври, конгрес на германисти и спортисти, предложение за създаване на Германски музей и др. Развъл-

[32] За това събитие, случило се на 27 май 1832 г., виж по-горе в тази глава.

нуван, Фридрих-Вилхелм се оставя да бъде убеден от приятеля си Радовиц да предложи на Виена през ноември 1847 г. пълен план за преобразуване на Германския съюз в чисто федерален аспект. За разлика от своя съветник обаче кралят не си представя Германия без Австрия[33]. Но събитията вече се развиват по-бързо от всички тези разсъждения. Въпреки това остава впечатлението, че Прусия е узряла, за да поеме онова, което започват да наричат „германската мисия".

[33] P. Matter, *La Prusse et la révolution de 1848,* 1903, p. 101; H. Lutz, *Zwischen Habsburg und Preussen, op. cit.,* p. 243–244.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Прусия и германското обединение (1848–1871)

С революцията през 1848 г. се започва нов период, през който историята ускорява своя ход. Първоначално Прусия е въвлечена във вихъра на революционните събития, които следват същата крива като в останалата част на Европа – от всеобхватно споделяния през март ентусиазъм до разцеплението на движението, а след това през екстремистката надпревара до триумфа на реакцията. Страната същевременно взема участие и в големия национален подем, който обхваща цяла Германия и усложнява постигането на преследваните цели. В края на тези бурни месеци трайно се налага идеята, че въпреки всички трудности един ден Прусия ще е в състояние да осъществи националното единство. Изправена пред неуспеха на революцията отдолу, прибягването до *Machtstaat* (силовата държава – *б. пр.*) като че ли е неизбежно. Макар тази „мисия" да поощрява нейните амбиции, Прусия не приема без известни колебания да се разтвори в една нова цялост, в която рискува да загуби традициите, които са я изградили. Ще са необходими поне две войни и политическият гений на една изключителна личност тези колебания с променлив характер да бъдат окончателно превъзмогнати – за добро или за зло.

1. Революцията от 1848–1849 година

Берлинският март

За пореден път сигналът идва от Париж. Падането на монархията на Луи-Филип на 23 и 24 февруари 1848 г. действа като истински детонатор върху Германия. В дните след пристигането на новината в повечето от малките и средно големите държавици на Германския съюз се вдигат въстания, като се започне с Баден, Вюртемберг и Хесен-Дармщат. Суверените доста лесно отстъпват пред либералните искания (свобода на пресата, буржоазна гвардия, съдебни заседатели, избор на германски парламент) и се съгласяват да бъдат създадени т. нар. мартенски правителства, ръководени от умерени реформатори. Единствено кралят на Бавария Лудвиг I трябва да абдикира, злепоставен от

своята натрапчива любовница, танцьорката Лола Монтес. В рейнските провинции на Прусия, избухналите на 5 март вълнения се изразяват в подаването на поредица от петиции и от обръщения към краля, и този пример скоро бива последван и от другите пруски провинции.

В Берлин, докато в градината Тиргартен, в близост до известните „шатри" – любимо място за разходка на берлинчани – се събират първите тълпи, Фридрих-Вилхелм не смята за необходимо да ускорява нещата. Но понеже напрежението от ден на ден расте и по улиците непрестанно се случват инциденти между гражданството и военните, на 11 март той все пак решава да обяви свикването на обединения Ландтаг... за кря на април. Но революцията се движи на една крачка пред него. На 16 март в Берлин научават за станалите на 13 март във Виена събития и за падането на Метерних. На другия ден събралият се народ изработва „обръщение към краля", формулирайки четири основни искания: изтегляне на военните, организиране на буржоазна гвардия, свобода на пресата и незабавно свикване на Ландтага. Образува се много широк фронт, включващ значителна част от берлинската буржоазия. А за да се връчи обръщението на краля, за 14 часа на следващия ден е свикана масова манифестация на дворцовия площад. Кралят се съгласява да премести с няколко седмици по-рано свикването на Ландтага и дава свобода на пресата. Той обявява и въвеждането на конституция за Прусия и по много конкретен начин се ангажира – доста над това, което се иска от него – със създаването в Германия на истинска федерална държава, снабдена с парламент, с армия, със знаме и т. н. От този момент изглежда, че Фридрих-Вилхелм, вероятно не с користна цел, а по-скоро опиянен от собствените си романтични мечти, надценява националния мащаб на движението, но омаловажава неговата либерална доминанта. На 18 март и в последвалата нощ той вече не може да овладее положението.

Манифестацията пред двореца, първоначално мирна, дори сърдечна при обявяването на новите мерки, се обръща в метеж вследствие от вероятно неволен инцидент. Когато гвардията се опитва да опразни площада, се чуват два изстрела; тълпата започва да вика, че има предателство и започва да издига барикади в околните улици. По време на кървавите сблъсъци 14 000 наемни войници с помощта на 36 оръдия едва успяват да възстановят контрола си над центъра на града. Убити са над 200 цивилни граждани, както и двадесетина войници. В антуража на обърканият крал мненията се движат от едната до другата крайност – между привържениците на грубата сила, водени от брат му и от бъдещ престолонаследник принц Вилхелм, и настояващите да бъдат направени отстъпки. Генерал Фон Притвиц, който ръководи войската и не смята, че ще съумее да овладее уличните боеве, съветва Берлин да бъде евакуиран, за да бъде обсаден и да бъде бомбардиран отвън.

Фридрих-Вилхелм предпочита помирението. Призори на 19 март той обявява оттегляне на войските срещу напускане на барикадите. Оставеният тогава без защита дворцов парк става свидетел на един необикновен и станал по-късно знаменит епизод – кралят сваля шапка пред телата на жертвите от предната нощ, които са докарани там. Същия ден следобед е създадена буржоазна гвардия, която трябва да въдвори ред в столицата, а суверенът се поставя „под защитата на гражданите", отхвърляйки съвета да се укрие в Потсдам. Макар „военната партия" да смята, че всякакви отстъпки са унизителни, а някои да припомнят примера с Луи XVI, вероятно благодарение именно на тези отстъпки се избягва най-лошото. Фридрих-Вилхелм обявява съставянето на либерално правителство, докато неговият брат, наричан от берлинчани „принц картеч", поема за Лондон под прикритието на дипломатическа мисия[1].

На другия ден столицата се събужда зашеметена: без своите военни и покрита с черно-червено-златисти знамена. В знак на победата по улицата се пушат лули или цигари – нещо, което дотогава е забранено. На политическите затворници е дадена пълна амнистия, а освободеният печат започва да се развихря. Именно в духа на тази еуфорична и почти нереална обстановка трябва да оценим прословутата езда из целия град на носещия трицветната кокарда и безумно приветстван от населението Фридрих-Вилхелм. Една паметна прокламация „до моя народ и до германската нация" заявява, че Прусия престава да съществува, погълната от Германия[2], и че нейният крал поема управлението на Германия „в тези опасни дни". На другия ден той обнародва програмата за либерални реформи, които смята да предложи за гласуване от Ландтага. Фридрих-Вилхелм със сигурност е искрен, но е необходимо прилагането на цялата монархическа власт, за да бъде наложена тази линия на неговия антураж, включително на военните. Впоследствие той донякъде променя мнението си, отива в Потсдам и попада под влиянието на противниците на движението. Същевременно, на 29 март новото правителство поема своите функции: то включва в частност и двама души от Рейнската област – министър-председателя Кампхаузен и министъра на финансите Ханземан.

---

[1] Изглежда, че в тези объркани дни Бисмарк е мислел да свали краля, за да го замести с неговия брат или племенник, освен ако идеята не е дошла от принцеса Августа, съпруга на Вилхелм. Този неприятен спомен вероятно предизвиква омразата, която бъдещата кралица храни впоследствие към него.

[2] *„Preussen geht fortan in Deutschland auf."*

Националната цел

Събитията в Берлин са неразделно свързани с тези от останалата част на Германия, макар да сме принудени да ги разделим за по-голяма яснота на изложението. Докато Фридрих-Вилхелм издига трицветното знаме върху купола на своя дворец, във Франкфурт се мъчат да намерят компромисна формула, за да успокоят суверените и да запазят въпреки революционния изблик известна законна приемственост. Бундестагът (събранието на Германския съюз), излъчен от 39 държави, но частично обновен вследствие от сформираните мартенски министерски съвети, поема лично инициативата да създаде „комитет на 17-те", за да подготви реформа на институциите в Германия[3]. По същото време една частна по своя характер инициатива обединява седем личности, които кооптират 574 членове на едно събрание, което в скоро време започва да се нарича „Предварителен парламент" и е натоварено да мисли върху организирането на избори за Национален парламент. В това събрание, което заседава от 31 март до 2 април, републиканското малцинство под ръководството на Хекер и Щруве бързо се отцепва и след това неуспешно се опитва да разбунтув Баден. Това не пречи на тази странна институция да се спре на принципа на избор с всеобщо гласуване, променлив в зависимост от традициите на всяка държава, на базата на което да се избира един депутат на всеки 50 000 жители[4]. Следователно държавите запазват контрола си над този процес и осигуряват неговата рамка, докато други предлагат границите да бъдат прекроени наново, като например всяка отделна пруска провинция да бъде третирана като автономен елемент от нова Германия. В замяна на това решават да включат източните провинции на Прусия в националната територия, макар да не са част от Германския съюз. След като Бундестагът се присъединява към тези предложения, законността изглежда спазена.

Изборите в Прусия се провеждат от 1 до 10 май. От 4 милиона потенциални избиратели (пълнолетни мъже) биват изключени само десет процента, тъй като се намират в зависимост от помощта за бедни[5]. Но изборът не е пряк, гласува се за големите електори, които

---

[3] Този комитет е председателстван от Макс фон Гагерн, представител на Насау. Числото 17 отговаря на това на гласовете по време на обикновеното гласуване, тъй като най-малките от 39-те държави не разполагат със самостоятелен глас, а трябва да го споделят с други.

[4] Тъй като работят със запазените от 1819 г. данни, на практика един депутат се пада на около 70 000 жители.

[5] Възрастта за достигане на пълнолетие не е еднаква за всички провинции поради съжителството на различни граждански кодекси: двадесет и една години в Рейнската област (според Наполеоновия кодекс) и двадесет и четири на другите места (според Всеобщото пруско обичайно право).

впоследствие посочват 203-мата депутати от страната за Националния парламент. Последните, както в останалата част на Германия, в мнозинството си са интелектуалци – професори, висши чиновници, магистрати. Франкфуртското събрание се открива на 18 май в църквата „Свети Павел", веднага след като половината от неговите на теория 649 членове пристигат на място. То трябва преди всичко да изработи германската конституция, но поради липса на консенсус ще загуби доста време. Макар да не липсват идеи, множество от членовете нямат никакъв парламентарен опит, а политическите приоритети не се избистрят веднага. Все пак постигат единодушие да изберат хесенеца Хайнрих фон Гагерн за председател на събранието и преди всичко (на 28 юни) австрийския ерцхерцог Йохан (1782–1859), най-малкият брат на починалия император Франц – за „управител на държавата" (*Reichsverweser*): този избор не пречи на никого и представлява гаранция за бъдещето[6]. Бившият Бундестаг незабавно предава властта на ерцхерцога, като по този начин легитимира злоупотребата на парламента, който току-що е създал сякаш по невнимание една нова държава. Създава се и имперско правителство, но Прусия (подобно на Австрия) забранява на своите войски да положат клетва пред „управителя на държавата". Тя отказва и всякакво директно общуване с него, което би могло да се изтълкува като някаква форма на негово върховенство; отношенията продължават да бъдат изцяло дипломатически, осъществявани посредством един акредитиран шарже д'афер, както по времето на Бундестага.

Оттогава всичко започва да се развива на две нива. Отделните германски държави запазват дотогавашния си начини на управление, най-вече Прусия и Австрия, но първоначално са принудени да преодолеят вътрешните конфликти, с които всяка от тях се сблъсква. На централно равнище се борави със символа, без да се упражнява действителна власт, но тъй като все още мартенските процеси отчасти продължават да се развиват и суверените нямат пълна свобода на действие, този символ трябва да се запази като сила, способна да се намеси в политиката на отделните държави. Следователно сме свидетели на една сложна игра, в която всеки се опитва да използва другия, тъй като не може да мине без него. Това се прилага особено в отношенията между Франкфурт и Берлин.

По отношение на външния свят франкфуртска Германия е една илюзия. Никоя от европейските велики сили не я признава. От идеологически и стратегически подбуди руският цар Николай I се отнася по-

[6] Ерцхерцог Йохан командва австрийските войски, разбити от Наполеон в битката при Хоенлинден през 1800 г. Той става популярен заради това, че води обикновен честен живот и минава за патриотично настроен германец.

скоро враждебно към нея, поради което събранието дори възнамерява да му обяви война, като предварително условие за реализирането на германското единение. Париж не е настроен по-благоприятно, въпреки първоначално изразените революционни братски чувства; във всеки случай след юни вече не искат и да знаят за друг, освен за Прусия и Австрия. Накрая в Лондон изчакват, за да видят какво ще стане. Малките държавици са по-нетърпеливи: Швеция, Швейцария, Белгия и дори Американските щати признават официално централната власт. Но когато трябва да се действа, се налага съществуващата реалност, тъй като го доказва заплетената афера с датските херцогства[7]. Събранието решава да анексира Шлезвиг и да подкрепи въстаниците, но за „изпълнение на федералното решение" то трябва да прибегне до помощта на Прусия. Това е добра възможност за Фридрих-Вилхелм да повдигне авторитета на унизените през март негови воини, но когато след най-различни перипетии все пак той трябва да отстъпи пред натиска на трети сили, в това число на Англия, през август кралят подписва примирие в Малмьо, без да се посъветва с „управителя на държавата", резидиращ във Франкфурт; последният протестира, но все пак го ратифицира.

Обратно, подбуди от национално естество подкрепят понякога политиката на Прусия и Австрия по отношение на техните не-германски поданици. Изправен пред появилото се чешко движение на Палацки и пред отказа му да има представител във Франкфурт (докато Бохемия е част от Германския съюз както преди е принадлежала векове наред към Свещената Римска империя на германския народ), парламентът предлага ценни аргументи за каузата на австрийската армия, когато Виндишгрец бомбардира Прага през юни. Случаят на Великото херцогство Позен е по-деликатен, защото полската кауза е популярна в Германия (особено когато става въпрос да бъде осъдена Русия). И въпреки това събранието не се колебае да включи тази полугермански, полуполска провинция в пруската електорска цялост, а след това, в края на юли да подкрепи формално заповяданата от полския крал военна намеса срещу въстанието на Мирославски – въпреки протестите на берлинските либерали. Във Франкфурт излъченият от левицата пруски депутат Карл-Щефан Йордан аргументира края на полската независимост чрез моралното падение на аристокрацията от бивше-

[7] Херцогства Шлезвиг и Холщайн, лична собственост на датския крал, са неделими от XV в. Но, от друга страна, само Холщайн е част от Германската конфедерация, макар и в Шлезвиг преобладаващата част от населението да говори немски език. Когато крал Фридрих VII пожелава отново да затегне връзките между Шлезвиг и останалата част на Датското кралство, избухва бунт, а разпаленото германско обществено мнение настоява за намеса.

то кралство и необратимата принадлежност на Великото херцогство към Германия след извършеното от нея цивилизаторско дело. Скоро събранието ще отхвърли и италианските претенции към Южен Тирол, после ще приеме като германски победи успехите на австрийския маршал Йозеф Радецки в Ломбардия. Тук виждаме как се заражда империалистическата версия на германския национализъм, която ще се концентрира изцяло върху взаимодействието с пруската военна мощ.

Завой към реакцията

В Берлин Ландтагът се събира през април само колкото да ратифицира свикването на Учредително събрание и да гласува закон за изборите. Запазва се същото непряко всеобщо гласуване като при Франкфуртския парламент и на 8 май биват избрани 402 депутати с обикновено мнозинство при съотношение на един депутат за всеки окръг. Новото пруско събрание провежда встъпителното си заседание в двореца на 22 май, после обикновено се събира в Академията за певческо изкуство. За разлика от Франкфуртския парламент в него има относително малко интелектуалци (макар да е възможна двойна принадлежност), но много чиновници и известен брой представители на икономическите среди – индустриалци, занаятчии, селяни. Завърналият се от Лондон принц Вилхелм също заседава в него като представител на Вирзиц, но не и Бисмарк.

Пруското събрание се оказва по-ляво от Франкфуртския парламент, с твърдо малцинство от стотина членове (сред които Якоби, Теме и Валдек са най-влиятелните му говорители), способно често да увлича умереното мнозинство. Левицата намира последователи преди всичко в редица политически клубове, в това число в ръководения от Юнг и Хелд Демократически клуб, както и сред множество работнически асоциации, сред които най-изявената, Централен работнически комитет, е ръководена от Щефан Борн. Пресата изобилства: в Берлин имащият успех всекидневник *Kladderadatsch* като че ли става нейното най-трайно постижение[8]. В Кьолн завърналият се от изгнание Карл Маркс пише в *Neue Rheinische Zeitung* („Нов рейнски вестник"). Парламентарната левица освен това разполага с масова поддръжка за въздействие отвън сред занаятчиите и работниците, останали без работа заради последиците от кризата, или обратно, непрестанно обединени в строителните работи, организирани от Националните работни групи – строежът на канала на *Landwehr* (опълчението) и на множество църкви. За сметка на това тя няма никакви връзки със селските движе-

[8] Неговото заглавие е ономатопея от берлинския диалект, която наподобява по смисъла си „бум, тряс".

ния, които впрочем са по-активни в началото, включително в Силезия, както и сред множеството „селски асоциации". Затова пък администрацията се погрижва да реши техните проблеми още през лятото, ликвидирайки последните спорни въпроси около откупуването на повинностите, отменяйки правото на лов на благородниците в селските земи и закривайки близо 2000 сеньориални съдилища.

Като основа за своите разисквания пруското събрание първоначално се сдобива с конституция, написана от правителството по белгийски модел, но то предпочита да се осланя на комисия, излъчена от неговите редове. Тя изработва „хартата Валдек", обнародвана едва на 26 юли и която отнема на краля правото на абсолютно вето. Хартата бива разгледана едва през октомври. Междувременно обстановката коренно се променя. През изминалите месеци дребната занаятчийска буржоазия започва да се дразни от всекидневните вълнения и от работническите манифестации. Случват се инциденти между градската гвардия и манифестантите. Превземането на арсенала на 14 юни от разгневената тълпа предизвиква падането на мартенския кабинет. Вятърът започва да духа в друга посока, а летните новини все повече подтикват към реакция: такива са юнските събития в Париж, австрийските победи в Италия, завръщането на императора във Виена през август, неуспехът на „втората революция" във Франкфурт през септември[9]. Фридрих-Вилхелм загатва за „решаване на берлинския проблем", но все пак проявява благоразумие да изчака още малко.

Междувременно контрареволюцията в Берлин се организира. Тя има свой печат, в частност „Нойе пройсише цайтунг", станал впоследствие известен като „Кройццайтунг" (заради железния кръст, който стои на първата му страница) и освен това разпространява поредица от анонимни памфлети. Има и свой клуб, Асоциация за защита на собствеността, а през август провежда „юнкерски парламент". Бисмарк участва във всички тези битки и кралят го цени, като все пак си запазва правото да го използва само в крайна нужда. Парламентарен инцидент води до нова смяна на министерския съвет през септември, но кралят вече организира силите на контраофанзивата. През лятото в Берлин е организирана полиция от 2000 души по примера на английските бобита. През септември енергичният генерал Врангел получава командването в Марката, докато все по-многобройни войски се завръщат в столицата. През октомври при вестта за Виенската революция инцидентите се множат, което пък е претекст за ново овладяване на положението. На 1 ноември, след назначаването за министър-премиер

[9] След като двама депутати биват убити по време на метеж, австрийско-пруските войски безмилостно смазват въстаниците, 80 от които загиват (18 септември).

на известния с твърдостта си генерал Бранденбург (извънбрачен син на Фридрих-Вилхелм II), пруското събрание му гласува вот на недоверие. На 9 ноември кралят най-после се решава да реализира своя 18 брюмер, като изселва депутатите на 40 километра от столицата. Обявено е обсадно положение, клубовете са затворени, демонстрациите са забранени. Събранието се лута няколко дни от зала в зала без особени инциденти. Франкфуртският парламент напразно се опитва да организира посредничество. На 5 декември кралят обявява официално разпускането на пруското събрание. Като го разгонва, той все пак проявява политическа интелигентност и в същия ден чрез лично „отпуснатата конституция" дава на своите противници почти всичко, което те искат.

112-те члена на нейния текст всъщност ползват за основа хартата на Валдек, като я редактират по отношение на кралските прерогативи. Противно на волята на пруското събрание, божественият характер на кралската власт е препотвърден, а монархическият принцип остава водещ. Но независимостта на правосъдието е гарантирана, както и свободата на убежденията, на събранията, на пресата, на изследванията и на образованието. Най-сетне създава се един парламентарен режим с отговорно правителство и макар кралят да остава „неприкосновен", неговите решения трябва да бъдат препотвърждавани. Законодателната власт е разделена между правителството и двете камари на парламента. Първата е съставена от членове, избрани по ценз и от назначени такива, а втората от излъчени чрез всеобщи избори членове. Ако по отношение на данъците се допитват до депутатите само в случай на нововъведения, то всяка ревизия на конституцията изисква тяхното съгласие.

След като кралят полага клетва пред своята собствена конституция, през февруари 1849 г. биват избрани двете парламентарни камари. Тъй като втората възпроизвежда приблизително събранието от 1848 г., сътрудничеството с краля скоро се оказва твърде трудно. Мнозинството от нейните членове настоява за амнистия и за вдигане на обявеното обсадно положение, както и за признаване на германската конституция. Затова през април долната камара бива разпусната. За избора на новия ѝ състав измислят системата на „трите класи", която изпразва от смисъл всеобщото гласуване. Тъй както паричната маса от данъчните приходи на една териториална единица е разделена на три равни части, така и първата третина от големите електори (които после посочват участниците в събранието – *б. пр.*) е излъчена от обложените с най-големи суми данъкоплатци (4,7% от населението), втората третина от средно обложените (12,6%), а последната третина – от масата на дребните данъкоплатци. Отгоре на това вотът е публичен, което въобще не дава свобода на действие на селяните и на останалите

зависими избиратели. Поради това през август 1849 г. се появява една невъобразима камара, която наричат „Камара на общинските съвети". В действителност броят на земеделските собственици и провинциалните аристократи не надвишава 35% (т. е. членове на общинските съвети, стриктно погледнато, са не повече от една трета от членовете на долната камара), но от друга страна чиновниците представляват половината от състава. Така правителството може да разчита общо на около 80% от депутатите и освободено от вътрешните проблеми, ще насочи вниманието си към общогерманските дела.

Германското изкушение

В края на 1848 г. националният въпрос се поставя в нови рамки. Двете велики германски сили възвръщат своята свобода на действие, но се оказват в твърде различно положение по отношение на Германия. От морална гледна точка пруският крал може да се гордее, че е възстановил реда, без да пролее кръвта на своите поданици, докато повторното завземане на Виена е особено кърваво. Отгоре на това то е последвано от жестоки, дори скандални репресии, когато с умишлена провокация, въпреки имунитета му, бива застрелян депутатът от Саксония във Франкфуртския парламент Роберт Блум. По този начин Австрия на Шварценберг и Виндишгрец афишира своето презрение към институцията, която представлява германската нация.

По същество пред кабинета във Виена изниква един почти неразрешим проблем. Значителна част от австрийските държави се намират извън границите на Германия – в Италия, в Хърватия и в Унгария. Дори по време на летните дебати мнозинството във Франкфуртския парламент да не беше загубило интерес към Тренто или към Триест, дали би било възможно да се създаде държава, която да включва всички тези територии? Дебатът между привържениците на голямата и малката Германия се оказва открит. Парламентът се захваща с него през октомври на основата на един проект, който в подобен на Австрия случай допуска само личен съюз, като ясно разграничава германските поданици, зависещи от конституцията, от останалите – с цел да избегне всякакво бъдещо господство на германския народ над не-германци. Но Австрия не може да се откаже от единната си държава, без да рискува да отслабне и е още по-малко готова да го стори, когато вследствие от провокациите на хърватския управител Йелачич унгарците се вдигат на бунт и държавата повече отвсякога е разкъсвана между многобройните си националности. Затова Шварценберг предлага по-скоро присъединяване на цялата територия на мултинационална Австрия, тоест създаване на голяма Германия от 70 милиона жители: австрийската конституция от 4 март 1849 г. дори декларира

формално, че Дунавската монархия образува „едно неделимо цяло". При тези условия Гагерн предлага да се откажат напълно от участието на Австрия, за да се придържат към ръководена от Прусия и свързана с Австрия чрез вечен съюз малка Германия.

След дълги колебания парламентът приема тази формула и на 27 март 1849 г. гласува за създаването на наследствена германска империя, чиято корона предлага на Фридрих-Вилхелм с 290 гласа „за" срещу 248 „въздържали се". Новият председател Симсон веднага отива в Берлин с делегация, за да получи съгласието на заинтересувания, но докато пруските министри са на различни мнения по въпроса и кралят не приема веднага, а обвързва съгласието си с това на останалите „коронован глави" от Германия. Най-значимите от тях, като се почне с краля на Бавария, съвсем не са склонни да го дадат, но друг освен Фридрих-Вилхелм IV несъмнено не би го получил, предвид тогавашните възможности на Прусия да оказва натиск. На практика тя единствена разполага с военна сила, способна да се противопостави на революционния прилив през пролетта на 1849 г., докато Австрия остава въвлечена във война за потушаване на въстанието в Унгария. Но този човек с принципи е прекалено скрупульозен, за да извлича от това полза, и прекалено мъдър, за да се отчужди от бъдещето както на все още почитаната Австрия, така и на опасната Русия, която не крие своето неодобрение към това национално поведение. Освен това въпреки престижа на кралската титла той ясно вижда, че истинската му власт в Германия би била ограничена, тъй като Франкфуртският парламент е приел федерална и парламентарна конституция. Преценявайки всички тези аргументи, след няколко седмици той категорично отказва короната, опетнена от позора на революцията. Обаче той не се отказва да осъществи плана за малка Германия по един по-консенсусен начин.

Що се отнася до суверените от Юга, те не пренебрегват помощта на пруската военна сила, когато трябва да се изправят срещу последните революционни тласъци, предизвикани през май 1849 г. от отчаяния опит да бъдат принудени принцовете да приемат Франкфуртската конституция. Така се поражда скандалът с командваните от принца престолонаследник пруски войници, които мачкат надигналите се въстаници, за да може пруският крал да стане император на Германия! Първо на 5 май в Дрезден, където в боевете участват Вагнер и Бакунин и където загиват 250 души; после през юни в Баварския палатинат; накрая през юли в Баден, където бъдещият император напълно оправдава своята репутация на поддръжник на картечния огън. По време на безмилостното „умиротворяване", продължило няколко месеца и изразило се в десетки екзекуции и стотици присъди, името „прусак" става задълго омразно: 80 000 баденци предпочитат да емигрират, отколкото да продължават да понасят опекунството на дошлите от изток военни, а „ба-

денската приспивна песен“ на Лудвиг Пфаус дълго напомня за извършените изстъпления[10]. Но Вилхелм доказва ефикасността на метода, който препоръчва горещо една година по-рано в Берлин: революцията е окончателно изкоренена. През май Франкфуртският парламент се разпада, след като Прусия отзовава своите депутати. Стотина делегати успяват да се обединят за още няколко седмици в Щутгарт, преди да бъдат прогонени на сила с байонети. Обединението на Германия няма да може да се осъществи по парламентарен път.

2. Втората реставрация (1850–1862)

Следреволюционното десетилетие се намира под знака на реакцията. Въпреки това тя не е чисто и просто връщане назад. В рамките на Германия със системата на Метерних е напълно приключено, тъй като по силата на обстоятелствата вече се налага един австрийско-пруски „дуализъм“, който все повече се превръща в съперничество. В самата Прусия въпреки някои ограничения също не се връщат към предишното положение на нещата. Налага се сякаш политически компромис, докато икономическите промени непрестанно се ускоряват.

Епохата на реакцията

Против волята на някои екстремисти от кралския антураж и за разлика от това, което се случва в Австрия, предоставената през 1848 г. конституция не бива отменена. Но започва ревизирането ѝ, а после я интерпретират както им е удобно. „Невъобразимата камара“ от 1849 г. не премахва свободата на пресата, но въвежда възпираща гаранция. Тя създава извънреден трибунал за политическите престъпления и освобождава военните от клетва пред конституцията. Всички тези мерки, както и изборната система с нейните три класи, са включени в ревизираната конституция от 31 януари 1850 г. Това не пречи кралят да допълни новата си клетва с категорични уговорки: „...тъй като в Прусия кралят трябва да управлява, а и аз не управлявам за удоволствие, а защото така е пожелал Господ“. Монархическият принцип, провъзгласен през 1820 г. от Германския съюз като категоричен императив за всички държави членки, следователно е съвсем ясно препотвърден от Прусия. Правителството не е пряко отговорно пред двете камари на парламента, макар министрите да могат да бъдат обвинявани от тях. Последните преподписват кралските решения (с изключение на

[10] „Спи детенце, тихо спи. Прусакът уби твоя баща и изнасили майка ти. Ако не спиш, той ще ти затвори очите. Спи, мое дете.“

тези от военно или религиозно естество), но суверенът ги назначава или ги уволнява по свое усмотрение. Следователно може да се говори за „привиден конституционализъм". Въпреки това камарите имат средство, чрез което да действат и което може да се окаже решително – гласуване на бюджета в случай на увеличение на разходите.

Тази конституция остава в сила чак до 1918 г., включително и ставащата все по-голям анахронизъм система на трите класи, която впрочем трайно опорочава дейността на иначе доста модерните за времето си пруски институции; когато един глас на собственик е равностоен на гласовете на 25 работници, въздържанието задължително е масово. Този режим не възпрепятства напълно евентуалната опозиция, както това се вижда при следващото управление, а Бисмарк явно разбира, че всеобщото гласуване би могло още по-добре да обслужва интересите на властта, както се вижда от френския пример, но и той се отказва да промени съществуващия режим на гласуване. През следващите години са приети още ограничителни закони: ограничаване на общинските свободи през 1853 г.; после, през 1854 г. има промяна в начина на съставяне на първата камара, прекръстена на Камара на господарите. По примера на английските лордове тя вече се състои от наследствени перове и назначени членове.

В тази строго определена рамка все пак има пространство за известен политически живот дотолкова, доколкото, след като революционната опасност е вече преодоляна, консервативната група става по-нюансирана. Постепенно се утвърждават истински парламентарни групи: освен зачатъка на проправителствената католическа група около Райхеншпергер, по произход от Рейнската област, възникват и две общности на идеен принцип, наричани с имената на вестниците, които ги характеризират най-добре – „Кройццайтунг" и „Вохенблат".

Първият от тези вестници отразява мнението на легитимистите и на реакционерите, представено от философа Щал – теоретик на „Християнската държава", историка Лео и най-вече от братя Герлах – крайния доктринер Лудвиг (председател на трибунала) и брат му Леополд, генерал и кралски адютант. Тази не особено многобройна група във Втората камара, но представителна за селската аристокрация, организира пряко „камарилата" от кралския антураж така, сякаш управлява окултно министерство. Тя има силно влияние над суверена, без обаче да го ръководи при всички обстоятелства. По германския въпрос Фридрих-Вилхелм прокарва добре осъзнатите от него интереси на Прусия, преди да се върне към реда на Метерних, препоръчан му от неговите приятели по идеологически причини. Също против волята им той отказва да отмени конституцията. За сметка на това той остава безучастен към социалните им разбирания, които въз основа на някакъв прединдустриален идеал, ги карат да законотворстват в изгода

на най-слабите – не без задната мисъл да ги отцепят от либералната буржоазия. Към тази група принадлежи и Бисмарк, който дължи на Герлаховци началото на своята кариера, както и назначението си във Франкфурт през 1851 г.; впоследствие неговият реализъм го кара да се разграничи от някои техни позиции.

Групата на „Вохенблат", възникнала през 1851 г., е по-прагматична. Ръководена от професор Бетман-Холвег, Пурталес и Роберт фон дер Голц, тя симпатизира на пруския принц и на неговата съпруга, но има достъп и до краля чрез посредничеството на неговия приятел Бунзен, посланик в Лондон. Тя се разграничава най-вече по отношение на външната политика, включително по време на Кримската война.

Що се отнася до истинските либерали, те в този момент са със запушени уста заради избирателната система. Тези, които не са емигрирали след неуспеха на революцията, живеят в усамотение като Винке, или разгръщат енергията си в икономическата област, като Мевисен и Ханземан, които основават съответно Дармщатска банка (1853 г.) – „пруската банка извън Прусия" и Шконтовото дружество (1856 г.). Професорите едва сдържат нетърпението си в очакване на по-добри времена. Въпреки това с написаното от тях няколко историци подготвят почвата за нов обединителен подем, като например Дройзен, Дункер или Зибел. Но утопичният идеализъм на хората от четиридесет и осма година ще направи място на политическия реализъм (*Realpolitik*), теоретик на който става Рохау[11].

Тези нюанси или идеологически разлики обаче не могат да засегнат дейността на правителството, докато кралят му има доверие. След ненадейната смърт на Бранденбург през 1850 г., докъм 1858 г. епохата на реакцията е олицетворявана от Ото фон Мантойфел (1805–1882), който частично се сдобива с притежаваната някога от Харденберг неограничена власт. „Скептичен песимист" и „Шопенхауер на политиката", той ръководи държавата, като се опира на бюрокрацията – станала междувременно по-консервативна, но все още резервирана към аспирациите на носталгично настроените към патриархалния ред – и се смята преди всичко за прагматичен съветник на своя суверен. Мантойфел великолепно съумява да пренебрегва или да „интерпретира" най-обременителните членове на конституцията и да управлява авторитарно, без да поставя под въпрос нейните принципи. В църквата, в училищата и в администрацията се установява строг социален контрол. Злонамерените чиновници и магистрати са отстранени или санкционирани, за да се избегне повторение на сблъсъците, които избухват при оправдателната присъда на Якоби през декември 1849 г.

---

[11] A. L. von Rochau, *Grundsätze der Realpolitik*, 1853.

Въоръжената полиция става вездесъща в Берлин под ръководството на страшния ѝ началник Карл-Лудвиг Хинкелдай, който прогонва революционерите под претекст, че се бори с подземния свят[12].

При все това този съвременен на авторитарната Френска империя режим довежда единствено до годините на Реставрация. Овладяването на положението е съпътствано от социални мерки: ограничаване на детския труд (закон относно фабриките от 1853 г.), защита на занаятчиите, насърчаване на първите дружества за взаимопомощ. Отпускат се банкови заеми на селяните, за да приключат (все пак за петдесет години) с откупуването на земите си; тази мярка позволява на бившите собственици по-бързо да си получат полагащите им се вземания, което е много изгодно за икономиката на страната. За сметка на това за дълго се запазва имущественото право в окръзите, където то е просъществувало до момента: грижата за реда е преди всичко останало. Накрая в Берлин Хинкелдяй не се ограничава само да обуздава, но той се заема и да проведе засилена модернизация: създаване на корпус от обучени огнеборци, развитие на газовото осветление, строеж на канализационна и пречиствателна мрежа от британско дружество, отваряне на места за хранене на бедните и обществени бани. Той също така подготвя реформа, която позволява през 1861 г. да се удвои площта на столицата, за да включи в нея няколко вече добре урбанизирани предградия.

Германският „дуализъм"

Олмюц

Отказът на Фридрих-Вилхелм IV да приеме имперската корона, предложена му от Франкфуртския парламент, не урежда германския въпрос, както става видно през следващите месеци. Като че ли въпреки всичко изкушението е твърде силно и кралят съжалява за своето решение, но ръководената от този момент нататък от Радовиц пруска политика е много по-решителна, което сякаш е стремеж за „революция отгоре". Разбира се, действа се по логиката на принципните изявления на Фридрих-Вилхелм, като се обръщат към останалите германски суверени за изработването на бъдеща конституция, след като легитимността на Франкфуртския парламент бива отхвърлена. Но намерението явно е да се отърват от Австрия. На 28 май 1849 г. в Берлин „тримата крале" (на Прусия, Саксония и Хановер) приемат

[12] Въпреки репутацията си на жесток човек този квазиминистър на полицията все пак се ползва с известна популярност, дължаща се на неговата обективност. Когато бива убит на дуел през 1856 г. от един благородник, когото той изобличава, траурната му процесия е последвана от десетки хиляди хора.

проект от федерален и „малогермански“ тип. През лятото към него се присъединяват почти всички германски държави, като единствено изключение прави Бавария[13]. На 30 септември Радовиц приема австрийското предложение за временна австрийско-пруска комисия, която да упражнява властта в Германия след оставката на ерцхерцог Йохан. Но започналият на 28 май процес продължава своя ход с избирането на нов парламент, който се събира в Ерфурт през март и април 1850 г. едновременно с една Горна камара, съставена от делегати на заинтересуваните суверени. Австрия дава да се разбере, че няма да приема за действителни решенията на този парламент и свиква бившия Бундестаг във Франкфурт за 10 май. Множество малки държави отстъпват, но напрежението между Берлин и Виена става екстремно. То още повече се засилва, когато през септември електорът на Хесен-Касел, който е в конфликт със своя парламент, иска военната помощ на отхвърления от Прусия Бундестаг. В този момент назрява опасност от война между двете германски сили. Съзнавайки пруската малочисленост и опасявайки се от руска интервенция, Фридрих-Вилхелм предпочита да жертва Радовиц, който впрочем е твърде изолиран вътре в кабинета. На 29 ноември подписаният от Мантойфел в Олмюц (дн. Оломоуц) заключителен доклад санкционира пруската капитулация. Ерфуртското обединение е изоставено, а бившият Бундестаг възкръсва.

Това унизително „натирване“ ще подхранва злопаметността на Прусия и в удобен момент Бисмарк ще съумее блестящо да си отмъсти. За момента обаче договорът е одобрен от бъдещия канцлер, съгласно ориентацията на Герлах и въпреки ропота на военните и на принц Вилхелм. Макар националното му чувство да е засегнато, в действителност той не е съгласен Прусия да участва във федерален процес, в който тя ще се погуби, а евентуална война би била в изгода единствено на левицата. В паметно изказване в камарата той защитава открито взетото решение и горещо препоръчва тясно сътрудничество (но равнопоставено) с тази Австрия, „която често и славно е държала германския меч“. Така той се оказва най-подходящият човек, когато се налага да бъде посочен представител на Прусия в Бундестага, който да помири двете сили. През 1851 г. Дрезденското споразумение установява статуквото от преди 1848 г. – без поисканите от Прусия паритет и ротационно председателство, без включването на не-германските територии на Австрия; подписаният тригодишен отбранителен съюз обаче покрива нейните бивши владения.

Страстно защитаваното от Бисмарк във Франкфурт „равенство на

[13] Вюртемберг се присъединява към тях в края на септември.

правата“ ще продължи да трови двустранните връзки. Бъдещият канцлер бързо загубва своите илюзии по отношение на съюза с Австрия, забелязвайки, че от 1853 г. в Германия вече не достига въздух, за да могат двете конкурентки да дишат свободно и че премерването на силите рано или късно е неизбежно. И той наистина не прави нищо, за да свали напрежението, дразнейки се от безочието на личния си партньор граф Тюн и не пропускайки нито една възможност да налее масло в огъня по своя саркастичен маниер. Впрочем Прусия не закъснява да постигне реванш в икономическата област.

Цолферайн

Австрия отдавна е забелязала, че е изтървала влака, като не е влязла в Митническия съюз и като е предоставила пълна свобода на своята съперница. Тя се опитва да се справи с този проблем, като се опре на по-доброто съотношение на силите от 1850 г. Австрийският министър на търговията фон Брук, произлязъл от търговските среди, би желал да създаде в Централна Европа обширна зона за свободна търговия, включваща австрийските владения и *Zollverein* (Митническия съюз). Но Австрия желае да създаде нещо ново, преговаряйки с всяка държава поотделно, а не да се присъединява към доминирания от Берлин съществуващ съюз. След като този въпрос е поставен по време на Дрезденската конференция, Прусия възразява, че търговските дела не са от компетенцията на Германския съюз. После тя бележи точка, като извоюва присъединяването на Хановер и на неговите съседи в Цолферайн (септември 1851 г.): така се запълва една значителна празнота и се постига излаз на Северно море. Когато редица държави от Юга, чувствителни към виенските сирени, приемат да разискват с Австрия за преработване на съюза, Прусия денонсира договора, който вече изтича. Но икономическите интереси, които вече се припокриват прекалено много, налагат своята логика на политическите: шантажът на Прусия има пълен успех, а Цолферайн е обновен без Австрия, която впрочем трябва да се задоволи само с един твърде изгоден търговски договор (февруари 1853 г.).

Паритетът сякаш е възстановен чрез тази подялба на сферите: Австрия налага политическото си превъзходство на Германия, Прусия запазва своята хегемония в икономическата област – а развоят на нещата показва, че това никак не е лошо. Благодарение на икономическия бум, под управлението на Прусия зоната на Цолферайн бързо ще развие както своята вътрешна, така и външната си търговия, като последната ще се възползва от общото снижение на митническите такси (благодарение на търговските договори с Пиемонт през 1851 г., с Белгия и Холандия през 1852 г. и с Франция през 1862 г.). През 1857 г.

пруското господство се изразява посредством налагането на талера като единствено разплащателно средство на Цолферайн, докато австрийският флорин (гулден) постепенно отпада от обращение.

Международното измерение на съперничеството

Идването на власт на Наполеон III предвещава известно оживление на световната сцена. Макар че възстановяването на империята предизвиква в Прусия главно безпокойство и враждебност, то предоставя и нови възможности, които Бисмарк съзира веднага до степен, че да пледира, не без известно предизвикателство, за съюз с втория Бонапарт. Това остава на теория. Кримската война все пак заставя Берлин да вземе решение в една твърде деликатна обстановка. Вземайки страната на Османската империя в спора ѝ с Русия, Франция и Англия на практика търсят помощта на германските сили, а Виена, уплашена от настъплението на руските сили в придунавските провинции, се присъединява към западняците. Какво трябва да стори Прусия, настоятелно привличана от Лондон и все още свързана с Австрия чрез съюзен договор? Общественото мнение е силно разединено. Консерваторите, включително Бисмарк, възнамеряват да останат верни на Русия, тъй като тя продължава да бъде изразител на духа на Свещения съюз, но и със задната мисъл да унищожат близките съюзни отношения между Виена и Санкт Петербург, които през 1850 г. спъват действията на Прусия. Обратно, групата на „Вохенблат" начело с принц Вилхелм и неговия син, искат да вървят в крак с Англия и наричат нейните противници „казаците от Шпрее". Кралят избира неутралитета, въпреки обтегнатите отношения с брат му, и уволнява военния министър Бонин, привърженик на интервенцията. После, когато през декември 1854 г. Австрия понечва да мобилизира конфедералните сили срещу Русия, Берлин отказва помощта си, като парализира операцията. Това коства на краля няколко ругатни в Англия, но не попречва Прусия да заседава по време на Парижкия конгрес през 1856 г., нито да се възползва от благосклонната помощ на Франция през 1857 г. за окончателното уреждане на Нойенбургския въпрос[14]. Що се отнася до Русия, тя е тежко наранена от неблагодарността на австрийската монархия, която спасява през 1849 г. в Унгария и твърдо поддържа по германския въпрос през следващата година. Този факт е достатъчен косвено да промени съотношението на силите между Виена и Берлин. Освен

[14] Жителите на кантона Нойенбург (Ньошател) се разбунтуват през 1848 г., прекъсвайки връзките си с пруския крал, и тъй като нищо не може да се уреди според съществуващите закони, се случват тежки инциденти. През 1857 г. кралят се отказва от правата си в замяна на амнистия на неговите поддръжници.

това авторитетът на Австрия е морално отслабен в Германия, след като излиза, че е използвала нейната кауза за цели, чужди на германските интереси.

Второто изпитание настъпва през 1859 г. по време на войната между Франция и Австрия. Въпреки че целта е Северна Италия и австрийско-пруският съюзен договор да е изтекъл, въпросът за евентуална интервенция се поставя сериозно. Преди началото на войната Виена напразно се опитва да се домогне до помощта на Германия, за да разубеди агресора, а Прусия потвърждава неутралитета си в началото на военните действия. Но, от друга страна, принц Вилхелм, който вече е регент, не забравя, че баща му е отведен в Йена от първия Наполеон, защото не е успял да помогне на Австрия преди битката при Аустерлиц. А германското обществено мнение, което непрестанно се възпламенява, когато е замесена Франция, след пораженията при Магента и Солферино (юни 1859 г.) настоява категорично и ясно да се помогне на Франц-Йозеф. Без да откаже напълно, регентът поставя условие за това: Прусия да получи военното командване на Германския съюз – отдавнашно искане, което Австрия отказва да удовлетвори и този път. Затова Вилхелм се ограничава с мобилизацията на шест армейски корпуса на Рейн, надявайки се може би да се яви по-късно като арбитър с непокътнатите си сили. След като Наполеон III преценява опасността, а Виена иска да ограничи пожара, противниците приемат примирието от Виляфранка (11 юли), което отнема Ломбардия от Австрия. Един ден Прусия ще успее да извлече полза от позицията си, но непосредствената равносметка въобще не е положителна за нея, тъй като е разсърдила Франция и Австрия и най-вече е разочаровала германското обществено мнение. Създаването на „Национален съюз“ (*Nationalverein*) през август 1859 г. от завидели на италианския пример германски патриоти, сред които мнозина не са нито прусаци, нито австрийци (като се почне с нейния най-виден говорител – хановереца Бенигсен), показва наличието на ново раздразнение от сметките на двете велики германски сили. Въпреки всичко, като се заговорва отново за реформа на конфедералните институции, по-скоро се обслужват интересите на Берлин, отколкото тези на Виена, което предизвиква появата на конкурентен съюз, *Reformverein* на Юлиус Фрьобел, и на първо време блокира всякакво развитие. Скоро националистите ще приемат, че единствено Прусия може да осъществи техните цели. Но за момента в Берлин са погълнати от дебата, отнасящ се до вътрешната политика.

Новата епоха

Здравето на крал Фридрих-Вилхелм се разклаща бързо след 1857 г. вследствие от мозъчните удари и кралят е принуден да остави управлението на държавните дела на пруския принц престолонаследник, провъзгласен официално за регент на 9 октомври 1858 г., преди да се качи на трона през януари 1861 г. Роденият през 1797 г. принц не притежава вече нищо от качествата на младия човек и затова тези, които поемат отговорностите на управлението не принадлежат към ново поколение. Миналото на регента впрочем го представя като порешителен от брат му в защитата на кралските прерогативи. Не толкова мистичен като Фридрих-Вилхелм, но също толкова пропит от божественото си право, той е силно привързан към пруските традиции. В действията си обаче се оказва практичен и решителен, а вродената му честност не се поддава на скрупули, когато смята, че изпълнява военния си дълг. Това го превръща през 1848 г. в олицетворение на бруталната сила и на контрареволюцията. Оттогава той променя този си имидж донякъде под въздействието на жена си Августа, възпитана в просветената ваймарска среда. През изминалото десетилетие той често възприема тезите на либералните консерватори и по този начин печели известна популярност. Затова изкачването му във властта е посрещнато добре и сякаш оповестява размразяване, което се потвърждава от първоначалните му действия и думи.

Повереното на принц Хоенцолерн-Зигмаринген правителство е почти изцяло подновено в полза на членовете на групата на „Вохенблат" – тези „либерални консерватори", които многократно се противопоставят на реакционния догматизъм на предишната „камарила". Бонин се завръща във военното министерство, докато прекалено свързаният с Герлах Бисмарк е извикан обратно във Франкфурт и е изпратен в Санкт Петербург. В декларация от 8 ноември, особено допаднала на либералното обществено мнение, Вилхелм оповестява, че Прусия смята „да извърши морални завоевания в Германия, давайки пример с едно мъдро законодателство и опирайки се на обединителни елементи като Цолферайн". По-слабо се реагира на значението, което той отдава в своето изявление на укрепването на армията, или пък последиците от това не са осъзнати веднага. В тази обстановка на преоткрита хармония и свобода изборите от 1858 г. вкарват в Камарата на депутатите 151 „стари либерали", водени от Винке, 44 „либерални консерватори" и само 47 консерватори. Но никой не желае да се противопостави на короната, разчита се най-вече на добрите намерения на принца за започване на еволюция по английски маниер, с парламентарен режим и постепенно единение на буржоазията и аристокрацията. Най-вече да не се насилват нещата, препоръчва Винке. Въпреки това конфликтът

се завърта много бързо около основната цел на армията.

Пруският принц, подкрепян от най-близкия си приятел, генерал Албрехт фон Роон (1803–1879), говорител на „военната група", отдавна желае да укрепи армията, тъй като срамът от Олмюц и колебанията от 1859 г. с лека ръка се приписват на нейната слабост. Първостепенна цел е да се увеличи съставът, набиран за задължителната служба, останал непроменен от 1815 г., докато през това време населението нараства от 11 на 18 милиона жители. Чрез възстановяване на първоначалния процент на зачислените новобранци, могат да бъдат създадени петдесетина полка и да се достигне до общ числен състав от 195 000 души вместо сегашните 151 000. Втората цел е по отношение на качеството: да се намали автономията на *Landwehr* (опълчението), което през 1848 г. не се проявява като особено надеждно, и то да бъде включено още по-тясно в постоянната армия, за да може държавата да има на разположение добре подготвени войници. Такъв е планът, който станалият военен министър през декември 1859 г. Роон представя пред депутатите, тъй като по конституция, когато трябва да се предприеме нов разход, се иска съгласието на камарата.

Депутатите приемат да бъде засилена ефикасността на военните средства в контекста на обтегнатото международно положение, но те се оказват твърде сдържани спрямо плана да се увеличи тежестта на постоянната армия, както поради финансови причини, така и от страх да не се засили още повече влиянието на военната каста. Освен това те са много привързани към опълчението, символ на въоръжената нация. Тъй като им се изтъква, че демографският растеж не позволява наистина всеобщ военен набор, който е в ущърб на равноправието и на обучението на запасняци, те предлагат да се възстанови съществувалата от 1832 до 1852 г. двегодишната служба, което би позволило да бъдат набирани и обучавани всяка година повече новобранци, без да бъде променян мирновременният числен състав на армията. Но регентът смята трите години за необходими и опозицията съзира в това желание хората да бъдат обучавани в пасивно послушание, за да може веки бъдещ бунт да бъде потушаван по-лесно. Все пак през май 1860 г. камарата отпуска 9 милиона талера временен кредит, за да се отсрочи с година уволнението на полковете, съставени по време на международната криза през предходната година. Но тази сума е достатъчна за сформирането и на нови военни подразделения, и когато Вилхелм става крал (2 януари 1861 г.), той показва, че смята нещата за уредени.

Заседанието през 1861 г. е твърде бурно. Една част от либералите се разделят със сметнатия за прекалено умерен Винке, за да създадат собствена група, към която се присъединяват множество депутати от Източна Прусия, но и няколко значими фигури, като ветерана от 1848 г. Валдек, Шулце-Делич – основател на дружествата за взаимопомощ и член

на „Националната лига“, философът Твестен, ученик на Огюст Конт и др. След като кралят разпуска камарата, по инициатива на лекаря Вирхов, през юни 1861 г. дисидентите се обединяват в Партия на прогреса (*Fortschrittspartei*)[15]. Декемврийските избори връща в парламента 83 прогресисти, 95 стари либерали, 68 рейнски либерали, докато консерваторите са сведени до 16. Поредното негово разпускане не променя нищо на изборите през март 1862 г. и през лятото безизходицата се оказва пълна. Освен първоначалния залог на тези избори в този момент изниква и принципният проблем за естеството на режима.

Отказвайки да се подчини, но отхвърляйки идеята за препоръчаното от военните му съветници силово действие, кралят мисли да подаде оставка. Дори съставя акта за абдикация и може би само трябва да се съжалява, че впоследствие той го оттегля: синът му Фридрих, настроен либерално и женен за английска принцеса, вероятно е щял да ориентира пруската монархия към парламентарен режим. Но се намира човек, който има силата да наложи военната реформа. Бисмарк, междувременно станал посланик във Франция, е извикан няколко дни по-рано от Роон с бележка, станала знаменита: „*Periculum in mora*. Побързайте.“[16] Поради липса на алтернатива Вилхелм назначава за министър-председател човек от военната партия, този, който според либералите е олицетворение на най-бруталната контрареволюция, и то въпреки сериозните предубеждения, които той храни към него (23 септември 1862 г.). Добре координирана маневра, изпълнена в определения момент, или бягство напред? „Виждам мястото, на което ще ви отрежат главата, ще да е казал кралят на новия министър, а след това ще падне и моята. – Хубаво е да се умре в защита на правата на държавата“, отвръща последният. В действителност операцията се подготвя от два месеца, а Бисмарк избира приблизително часа ѝ, оставяйки съзнателно напрежението в Берлин да се покачи, докато той възстановява силите си, плувайки в Биариц.

Въпреки понякога силното напрежение, пред изтеклите три години в Прусия никога не се създава революционна атмосфера. Това със сигурност се дължи на съотношението на силите, но и на невъзможността за опозиционерите да прибягнат до подкрепата на народа. Заради избирателната система дебатът се ограничава до елита, разполагащ с пари и благородническо потекло, чиито интереси всъщност не се противопоставят и чиито цели остават тясно идеологически. Впрочем той се провежда в една икономическа и социална атмосфера, твърде различна от тази през 1847 г.

---

[15] Тази партия също има своя вестник, „Националцайтунг“, ръководен от Цабел и Михаелис.

[16] „Вкъщи има опасност“ (тоест – да закъснее).

Икономическата промяна

На фона на общото световно развитие и въпреки конюнктурната криза от 50-те години на XIX в., изминалото десетилетие видимо засилва фазата на подем в икономиката, започнала още през 40-те години. Тя дотолкова засилва интеграцията между страните участнички в Митническия съюз, че става почти статистически невъзможно Прусия да бъде разграничена от цялостния *Zollverein*. Общият пазар става толкова по-реален, колкото повече комуникациите разводняват обмените: развитието на железопътните връзки е най-красноречивият израз на това, като за шест години германската мрежа (без Австрия) е повече от удвоена и през 1860 г. достига 11 000 километра. След несвързаните помежду си отсечки от първоначалната фаза на изграждане на железопътните линии, най-сетне биват завършени основните връзки от Аахен до Кьонигсберг, от Берлин до Касел и Дрезден, от Вестфалия до Саксония. Прусия се оказва повече отвсякога в сърцето на тази паяжина, върху която държавата поема частичен контрол, експлоатирайки през 1860 г. 55% от цялата жп мрежа.

Тежката индустрия, основана на желязото и въглищата *(Montanindustrie)*, се разраства значително в Рур, Заарланд и Силезия, облагодетелствана от закона, който либерализира минната експлоатация през 1851 г. Дървените въглища изчезват почти напълно, като между 1851 и 1857 г. в Рур са построени 57 действащи с кокс доменни пещи. За десет години общата продукция в този минен басейн се увеличава повече от два пъти – от 1,9 на 4,2 милиона тона. В същото време пруското производство на желязо се увеличава от 500 000 на 1,3 милиона тона, освобождавайки местната индустрия от зависимостта, в която се намира до този момент от английските ѝ доставчици. Откриването на нови мини за цинк и олово позволява на Прусия също така да снабдява цяла Германия с тези два метала. Машиностроенето се развива със същите темпове: Борсиг произвежда през 1854 г. своя петстотен локомотив, а през 1858 г. хилядния си; броят на действащите парни машини през 1861 г. достига 7000 срещу 1500 през 1850 г. Ръстът на производствените единици непрестанно нараства: заводите „Круп“ в Есен през 1860 г. наемат 7000 души вместо 70-те през 1848 г. Към това трябва да добавим започващото обединение по хоризонтала и вертикала под егидата на акционерни дружества. Същото прегрупиране се наблюдава при текстилната индустрия, най-вече в памучната: във Вестфалия през 1861 г. 32 предприятия разполагат с 1500 механични стана (срещу съответно 93 и 45 през 1849 г.). Промишлените инвестиции нарастват годишно със средно 10%, улеснени от създаването на търговски банки, които мобилизи-

рат дремещите капитали[17]. Изобилието от метал, съчетано с откриването на калифорнийското злато позволява на Пруската банка да увеличи повече от два пъти паричното обращение, за да поддържа развитието, без при това лихвеният процент да нараства, оставайки фиксиран на 3%.

Подобен климат обяснява защо след разочарованията от 1848 г. буржоазията се отдава на сделките, пренебрегвайки политиката, стига само държавата да гарантира социалния ред и да поддържа икономиката благодарение на либералното законодателство и на *Цолферайн* – две важни условия, способстващи за нейното развитие. Що се отнася до работниците от промишлеността, чийто брой нараства непрестанно и вече надвишава милион и половина, то тяхното положение не се променя, но и те получават все пак някакви трохи от икономическия прогрес. Между 1850 и 1860 г. покупателната им способност вероятно нараства с около 20%, донякъде благодарение на отслабения демографски натиск вследствие от масовата емиграция към Америка. Работещите в промишлени предприятия започват освен това да осъзнават принадлежността си към класата на „работниците“ или на „пролетариите“. За това заслуга има огрaмотяването, като според статистиките на военната повинност неграмотността почти изчезва. Работническият елит на практика започва да се занимава все повече с писане и четене независимо от минимум дванадесетчасовия работен ден. Това става благодарение на масовото производство на метални писци и развитието на нощното осветление (газените лампи). Въпреки че хората, произлезли от по-висшите слоеве на обществото, предлагат различни пътища за подобряване на положението на работниците – често в един по-скоро патерналистки дух – и че под въздействието на буржоата либерал Шулце-Делич се създават първите дружества за взаимопомощ, заинтересуваните се мъчат да поемат в свои ръце собствената си съдба, като се намесват отново в политиката, въпреки забраните и административните пречки. Докато Маркс и Енгелс все още са в изгнание в Лондон, в Германия „четвъртата“ власт започва да се организира. През ноември 1862 г. в Берлин се провежда работнически конгрес; там се появява оригиналната личност на Фердинад Ласал (1825–1864), който е също буржоа и е от Бреслау (Вроцлав). Богаташ и епикуреец, той страстно се застъпва за работническата кауза и е призван да изиграе мимолетна, но съществена роля в създаването на работническа партия. Въплъщение на „пруския социализъм“, залагащ на сътрудничеството с държавата за заобикаляне на

[17] Освен за Дармщатската банка и Шконтовото дружество става дума най-вече за Шаафхаузен банк в Кьолн и за Берлинер ханделсгезелшафт.

капиталистическата буржоазия и характеризиращия я политически либерализъм, Ласал ще се окаже дори възможен съюзник на новия министър-председател.

3. Революция отгоре

Белият революционер

Министър-председателя, когото Вилхелм I е принуден да посочи през септември 1862 г., разбира се, не е непознат. Ото фон Бисмарк-Шьонхаузен (1815–1898) се проявява на сцената на *Ландтага* още през 1847 г., а след това по време на събранията от 1848–1850 г. като опасен парламентарист, язвителен и талантлив защитник дори и на най-непримиримите позиции на реакцията и поддръжник на монархическия абсолютизъм. Привидно свързан с клана на Герлах, с „Кройццайтунг“ и с „камарилата“, която го покровителства, на практика той се чувства длъжник единствено на себе си, осъзнал, че има интелектуално превъзходство и че прелива от енергия, която от петнадесет години е изцяло насочена към поемането на най-високи отговорности.

Бисмарк произхожда от средно богат военен род от Бранденбург, но по майчина линия е свързан и със средите на преподавателите и служителите. В гимназията получава завидно образование, което впоследствие дообогатява с четене на множество книги, а пребогатата му кореспонденция показва, че той владее доста добре френски и английски. Но освен от жизнеността човек е впечатлен и от нестабилността на този гигант, намиращ се в непрестанно движение. С енергичен и буен характер, с голям апетит, обичащ да пие и пуши, той изпитва нужда от интензивна физическа активност, която се изразява в разходки в гората или в продължително плуване. Младежките му години го представят като припрян към обикновените задължения, нахален студент, страстен любовник, отлъчил се от служба военен, неуморим пътешественик, готов да напусне ниските постове функционер, като не трябва да се забравя и периодът му на пиетистки мистицизъм. След като сватбата и семейният живот го поуспокояват, той сякаш е готов да приеме съдбата на селски благородник сред съседите си юнкери, с перспективата да бъде назначен скоро за общински съветник, когато събитията го изваждат от неговото уединение. Впоследствие той непрестанно снове между политическата борба и селската идилия, носталгично настроен към друг мечтан живот, който много скоро го отегчава, когато го поднови за известно време.

След появата му с гръм и трясък на парламентарната сцена Бисмарк става известен човек и скоро се заговорва за включването му в

управлението; но самият Фридрих-Вилхелм IV се страхува от неговата невъздържаност и изстъпления. Определят го обаче за представител на Прусия във Франкфурт, в Бундестага – напълно необичаен избор за човек, който не притежава и най-малкия чин в администрацията и какъвто и да е опит. След речта му, потвърждаваща направените отстъпки с договора от Олмюц, свързаните със съюза на реставрацията герлаховци разчитат на него да възстанови добрите отношения с Австрия. Но Бисмарк, отчаян от безочието на австрийския си колега, скоро подновява инцидентите и в крайна сметка се убеждава, че рано или късно ще се наложи военно разрешение на спора за превъзходство между двете германски сили. От този момент това се явява основната насока на неговата политика. Освен това, за да я осъществи, му се налага да се намеси в делата и едва ли някога би успял, ако не се появява конституционната криза, причинена от реформата на армията. Новият крал не очаква нищо добро от този скандален човек, когото ненавиждат от все сърце неговата съпруга, синът му и снаха му; и със сигурност не би го назначил, ако веднага бе разбрал докъде възнамерява да го доведе той. Но осъществявайки докрай своята амбиция, Бисмарк внимава да не предоставя каквато и да е подробна програма на своя суверен. Той се ограничава с представянето си като безусловно предан нему човек, който, виждайки, че господарят му е в опасност, се поставя с всички сили на неговите услуги и се заема да наложи военната реформа на камарата. За което получава картбланш.

Впрочем този четиридесет и седем годишен васал, все още млад за пруски водач, ще успее да управлява почти по свое усмотрение в течение на четвърт век, под властта на един по принцип абсолютен монарх. За тази цел му „стига" – но това не винаги е лесно въпреки цялото вложено умение – да убеди своя суверен, човек по-възрастен от него с двадесет години и изповядващ доста различни от неговите принципи. Честно казано, Вилхелм има съвсем обикновени възгледи относно честта на короната, величието на Прусия и мощта на войската, докато Бисмарк демонстрира рядка интелектуална дързост, доста близка до цинизма, която му позволява да се справи със своите врагове посредством вдъхновена от бонапартистите стратегия. Така по отношение на вътрешния ред той не отстъпва пред идеята за всеобщо гласуване и успява да настрои националното обществено мнение в услуга на пруските амбиции навън. Богатият му дипломатически опит, започнал във Франкфурт и трупан при пътуванията и пратеничествата му, в крайна сметка го карат да гледа на международните отношения като на съотношение на силите, без да се притеснява от идеологически съображения. Обединението на „трите черни орли" от Свещения съюз има смисъл за него само ако обслужва интересите на Прусия: впрочем като че ли Австрия е само една съперница. Що се отнася до съюза с

Франция на Наполеон III, отхвърлен от герлаховци като опетнен от греха на революцията, Бисмарк решава да не се лишава от него, щом за момента му е от полза. В края на краищата законността е въпрос на времето и за даден режим трябва да се съди по неговите действия, а не по неговия произход. Дързостта е огромна, когато се касае за германския въпрос или за вътрешната политика. Прусак до мозъка на костите, Бисмарк не го е грижа за „германския народ" и през 1848 г. не намира достатъчно груби думи, за да нарече тези „наденички". Но ако националното чувство е в състояние да обслужва пруската кауза, той няма да изпита и минимални скрупули да го впрегне в своята каруца, особено ако както се надява да открие в това възможност за отвличане на общественото внимание от вътрешния пруски спор.

Тези неща впрочем са заявени без капка лицемерие, дори с известна бруталност и ще уплашат или шокират мнозина. Самият Бисмарк се описва като лишен от принципи и гледа на тях като на „пантофи", които трябва да се хвърлят, когато трябва да се бяга бързо. Това отсъствие на догматизъм и на предразсъдъци му осигурява известна свобода на действие и палитра от средства, която е способна доста да обърка посредствените му противници. Към изключителната си войнственост той добавя огромна ловкост, дори хитрост при изпълнението, комбинативния талант на играча на шах, който винаги има два възможни хода, както и изключително упорство и способност бързо да взема решения. Бисмарк е със сигурност един свръхнадарен в политическата област човек, вероятно нямащ равен на себе си; една обаятелна личност, но с нещо сатанинско и безмилостно, което те кара да му се възхищаваш, потръпвайки.

Бисмарковата „диктатура"

Назначаването на Бисмарк е посрещнато доста резервирано, и то не само от либералното мнозинство, и никой не разчита особено много той да се задържи дълго време в управлението. Членът на Прогресистката партия Форкенбек веднага отсича: „Правителство без бюджет, военен режим вътре и война навън; смятам го за най-опасния министър по отношение на свободата и благополучието на Прусия." Тези предвиждания като че ли веднага са оправдани от необмисленото изказване на Бисмарк още на 30 септември пред бюджетната комисия. След като изважда с театрален жест от джоба си едно наскоро откъснато в Прованс маслинено клонче, той преценява, че може да си позволи да направи следното опасно поверително изказване. Армията трябва да се подсили, обяснява той на своите слушатели, защото „ако Германия обърне взор към Прусия, то няма да бъде заради нейния либерализъм, а заради мощта ѝ. Бавария, Вюртемберг или Баден мо-

гат да кокетират с либерализма, но нито една от тях няма да може да поеме ролята на Прусия. Прусия трябва да съсредоточи силите си и да се подготви за удобния момент, който вече многократно пропуска. Границите от 1815 г. не могат да осигурят на Прусия задоволително равновесие. Основните проблеми на времето няма да се разрешат с речи и с парламентарни мнозинства, а с оръжие и кръв." Тези разсъждения, станали прословути, получават веднага силен отзвук в цяла Германия и само засилват съмнението, че новият министър иска да извърши промяна в областта на външната политика. Ерцхерцогът на Баден, зет на Вилхелм I, коментира „долната постъпка на един юнкер кариерист" и Бисмарк е принуден да пресрещне своя господар на една провинциална гара, за да обезвреди навреме неговото раздразнение: но кралят има изключителна нужда от своя министър, за да се спира на подобен гаф.

Решен да наложи превъзходството на изпълнителната власт, Бисмарк обявява, че се отказва да представи проект за бюджет за 1863 г. Тъй като опозицията, позовавайки се на член 99 от конституцията, обявява предварително за незаконни всички данъчни приходи и всеки разход, извършен без съгласието на камарата, министър-председателят излиза с аргумента за „конституционния пропуск". Основният закон, отбелязва той, не е предвидил нищо за преодоляването на евентуалното противоречие между двете власти, изпълнителната и законодателната, чиито права са равностойни. Докато чакаме този проблем да бъде разрешен, правителството има задължението да осигури функционирането на страната, което му дава правото при необходимост да управлява и без бюджет. Това означава макар и временно узаконяване на диктатурата. Последва междусесиен период, белязан, от една страна, от кампания със събрания и обръщения, а, от друга, от мерки за сплашване на депутатите функционери и на вестниците, като например пенсиониране и глоби.

При възобновяване на работата през януари 1863 г. камарата гласува силно критично обръщение към правителството, като следствие от ожесточен дебат, който разкрива истинската причина за този конфликт: борба за запазване на приоритета на монархическия принцип или за преминаване към парламентарен режим на управление. Според Бисмарк „пруската монархия не е изпълнила своята мисия, все още не е време тя да се превърне в обикновено украшение на конституцията". И прави следния извод: „Вие очаквате короната да отстъпи, а ние, ние очакваме вие да отстъпите." Във всеки случай, ако безизходицата е пълна, то кралят е този, който разполага със сила, добавя той цинично. През юни, след като отново отлага заседанията на двете парламентарни камари, той издава твърде репресивно и незаконно постановление срещу пресата, провокирайки публичното осъждане от страна

на престолонаследника Фридрих, който декларира в Данциг, че той „няма никакъв пръст в току-що предприетите мерки". Кралят отнема думата на сина си, но вълненията в страната се засилват. Налага се да се забрани на кметствата да повдигат политически въпроси и да се санкционират професори по право. Това не пречи на електорите след лятното разпускане и въпреки силния натиск през октомври 1863 г. да възстановят незначително промененото парламентарно мнозинство. В случая системата на трите класи избиратели действа срещу правителството, тъй като богатата буржоазия натежава значително, без да бъде наистина податлива на оказвания натиск. Това кара Бисмарк сериозно да се замисли за въвеждане в Прусия на всеобщо гласуване, което вече е доказало своята консервативност във Франция на Наполеон III. По време на тайни разговори, воден от позицията, че за сметка на гласуване в полза на правителството държавата би могла да поддържа работниците срещу капиталистите, социалистът Ласал го съветва да постъпи така, както възнамерява. Това изглежда прекалено дръзко за краля и за повечето от неговите съвременници.

Следователно конфликтът става хроничен и се превръща в нещо като театър на сенките. Данъците се събират, сделките вървят, държавата функционира и никой не си и помисля да задейства революционен процес. Самите депутати работят, гласуват закони, ратифицират договори, макар сесиите им да траят само по няколко седмици годишно; конституцията не е суспендирана. Както предвижда Бисмарк, в крайна сметка отклонението на общественото внимание към външната политика през 1866 г. прави възможно излизането от безизходицата.

Окончателното обяснение с Австрия

Първите бандерили[18]

Бисмарк не чака дълго, за да се залови със съществения за него проблем за отношенията с Австрия в лоното на Германския съюз. Още през декември 1862 г. в разговор с посланика Кароли той заема заплашителена позиция, обвинявайки Австрия, че като разчита на Ханновер, отнема от Прусия нейното „жизнено пространство". Съветва я да отмести нейните интереси пò на изток и споменава, че ако се наложи, ще кръстосат щикове. За момента обаче нито Франция, нито Русия гледат с добро око на евентуалното укрепване на Прусия, и дават да се разбере за това.

Поемането на отговорностите от Бисмарк съвпада с нова фаза в дебата за институционалното бъдеще на Германия, започнала с диску-

[18] Малки копия с цветни ленти, които биват забивани в гърбовете на биковете в началото на коридата. – *Б. пр.*

сия относно италианското единство и германската безпомощност през 1859 г. През последните три години по инициатива на средноголемите германски държави се множат плановете за реформа на Германския съюз. В момента когато част от националното обществено мнение продължава да се сърди на Прусия за нейния неутралитет по време на войната в Ломбардия и когато либералите са отчаяни от авторитарния обрат в Берлин, Австрия дава пример за еволюция в обратна посока. Чрез „патента" от февруари 1861 г. Франц-Йозеф поема по пътя на реформите, а „великогерманските" теории печелят известна популярност сред обществото. Императорът иска да се възползва от тази обстановка, за да представи на свой ред план за укрепване на германското единство, включващ петчленна директория (Австрия, Прусия, Бавария и две други държави на ротационен принцип), федерален съд и излъчен от *ландтаговете* Консултативен парламент. През август 1863 г. той свиква във Франкфурт конгрес на принцовете, за да го разискват, което неочаквано събужда големи надежди сред обществеността. Що се отнася до Бисмарк, в това той вижда опасност от заздравяване на връзките между Австрия и Южна Германия и опасявайки се от резултатите от личната среща на монарсите, макар и трудно убеждава своя крал да не отива на конгреса, след което и да не признава неговите решения. Същевременно умело успява да предложи контрапроект, който, продължавайки да се придържа към традиционната претенция за паритет с Австрия, добавя към нея и предложението за парламент, избиран с всеобщо гласуване. Това наддаване, предназначено за общественото мнение, проваля всичко.

Вторият епизод за пореден път се разиграва на икономическа основа. Френско-пруският договор за свободна търговия от март 1862 г. предизвиква известни колебания заради интереси по отношение на текстила, включително в Бавария и Вюртемберг, и присъединяването на страните от *Цолферайн* към договора не е прието. Австрия смята, че може да се възползва от това, за да се намеси отново в организацията, но свиканият в Мюнхен през октомври 1862 г. конгрес на германските предприемачи (*Deutscher Handelstag*) открито подкрепя възможността за свободна търговия. Тя изключва всякакво присъединяване на Австрия, напълно неспособна да понесе външната конкуренция. С помощта на общественото мнение в собствените им страни Прусия отново принуждава нерешителните правителства да действат, като ги заплашва да разтури Митническия съюз. Договорът бива ратифициран, като икономическата солидарност очевидно отново се оказва решаваща. Германското единство вече е постигнато „чрез желязото и въглищата".

През 1863 г. и един нов фактор дава видимо преимущество на Прусия: непредвиденото развитие на международното положение в Евро-

па. Основната причина представлява въстанието на поляците срещу руската власт през януари 1863 г. Френското и английското обществено мнение се палят за каузата на въстаниците, германските либерали им предоставят своята подкрепа, подтикваният от Англия Наполеон III предлага съвместна намеса на западните сили, а Австрия посредничи между ангажираните в конфликта страни. Бисмарк обаче избира да подкрепи открито Русия. Специалният му пратеник в Санкт Петербург, генерал Алвенслебен, подписва на 8 февруари конвенция, забраняваща на полските борци за свобода да търсят убежище на пруска територия. Този избор, осъден от по-голямата част от обществеността, несъмнено е в отговор на желанието за запазване на статуквото в интерес на Прусия, която е една от силите, делили Полша. Но преди всичко това е майсторски удар със средносрочна перспектива: Бисмарк не пропуска случая да заслужи бъдещата благодарност на Русия. В замяна тя слага край на медения си месец с Франция, проточил се от 1858 г., което ще намали чувствително възможностите за действие на Наполеон III. Както и при Първата френска империя, полският залог възпрепятства всякакво дълготрайно сътрудничество между двете „флангови сили“, а последиците от това ще бъдат също толкова катастрофални и за Франция.

От гледна точка на Бисмарк това води до намаляване на възможността на френския крал да му навреди, още повече че британският неутралитет по полския въпрос, почувстван в Париж като предателство, също охлажда отношенията между двете западни сили. Нещо повече, свиканият от Франц-Йозеф конгрес на принцовете не се понравя въобще на Париж, където се боят преди всичко от укрепването на военните сили на Австрия, защото тя е способна да попречи на бъдещото връщане на Венето (областта на гр. Венеция – *б. пр.*) на Италия. Така Наполеон III става много добронамерен към Прусия. Следователно равносметката за Бисмарк е повече от добра: руско приятелство, английски неутралитет, френски симпатии: изолиране на Австрия в международен план. Това ще ни помогне да си изясним „безкритичното“ му поведение в аферата с датските херцогства.

Войната за датските херцогства

В края на 1863 г. обстоятелствата предоставят на Бисмарк изключителен повод, от който той се възползва незабавно и много умело. Заплетената афера с датските херцогства, породила две последователни войни през 1848–1850 г., е възобновена след смъртта на датския крал Фредерик VII (15 ноември 1863 г.). По това време се сещат, че херцогствата Шлезвиг, Холщайн и Лауенбург, населени с един милион жители, от които 80% са германци, принадлежат на датския крал

заради „личен съюз“ с него без юридически да представляват част от Датското кралство. От друга страна, Холщайн е в рамките на Германския съюз, но не и Шлезвиг, макар че по онова време херцогствата са смятани за неделими. Германското обществено мнение от дълго време настоява чисто и просто за включването на двете херцогства в германското пространство; обратно, датският крал категорично желае да ги включи в кралството. Някои предвиждат подялба, която да даде на Германия Холщайн и половината Шлезвиг, като оставят на Дания датски говорещата част. Тази бъркотия се задълбочава от задаващия се деликатен проблем с унаследяването на датския престол поради липсата на директен наследник. В кралството, където е позволено върховната власт да наследяват и дъщерите, и в херцогствата, където това е изключено, съществуват различни правила за престолонаследие. Това представлява нерешим проблем и тъй като войната стига до задънена улица, се налагат международни преговори, за да бъде намерено временно разрешение на проблема. В резултат от договореностите от Лондон през 1852 г. крал Фредерик VII се ангажира да запази юридическото статукво и правата на германците, докато цялото наследство, включително и херцогствата, е обещано на наследника на кралството Кристиян фон Глюксбург с цел да поддържа единството на цялото; аугустенбургският херцог, който би трябвало да наследи херцогства по мъжка линия, категорично се отказва от претенциите си в замяна на обезщетение. Въпреки това всеки вижда, че нищо не е уредено, поради което безпокойството остава.

От датска страна са готови на разделяне с надеждата да запазят поне херцогство Шлезвиг. Конституцията от 1855 г. прикрепя тази област към кралството, независимо от протестите на германското ѝ население, и се пристъпва към заселването там на колонисти от датски произход. Това със сигурност представлява нарушение на Лондонския протокол, поради което, позовавайки се на него, след смъртта на Фредерик VII херцогът на Аугустенбург се отказва от поетите десет години по-рано от баща му ангажименти. Той се обръща към Франкфуртския бундестаг, който на 24 ноември 1863 г. отправя апел за освобождение на херцогствата, където междувременно избухват бунтове. Националното обществено мнение отново се разпалва, надига се силна вълнена на ентусиазъм, събират се пари, приижат доброволци. Бундестагът заповядва „екзекуция“, тоест федерална военна операция, която е поверена на контингентите от Ханновер и Саксония.

Трудно е за двете германски велики сили да не откликнат на общественото мнение, но Бисмарк има съвсем различни цели. Като не иска да допусне раждането в лоното на Германския съюз и на границите с Прусия на нова средна по големина държава, той веднага си поставя за цел да присъедини херцогствата към нея, за да сложи ръка на приста-

нищния град Кил. Мисли се дори за канал между Северно и Балтийско море. Но за постигането на тази цел трябва да бъде изминат дълъг път. Необходимо е Дания да бъде победена във война, да бъде денонсиран договорът от 1852 г., без това да отблъсне европейските сили, да бъде убедена Австрия и общественото мнение да бъде удовлетворено. Бисмарк постига всичко това с учудваща вещина. За начало той се позовава на договора, за да отхвърли намесата на Бундестага; после успява да убеди Австрия да се намеси на страната на Прусия, „превръщайки стратегическия противник в тактически съюзник". През февруари 1864 г. смесена австро-пруска войска предприема военни операции срещу датчаните и победата е постигната през април след завземането на противниковите позиции при Дюпел (Дюбьол). Френско-английският антагонизъм парализира морските сили, а неопитността на Копенхаген разколебава всякакви опити за компромис. През октомври изолираната Дания се отказва от херцогствата, губейки по този начин повече от една трета от своето население.

На победителите им остава само да решат бъдещето на завладените територии. Австрия предлага те да бъдат предоставени на херцога на Аугустенбург, съобразно желанието на Бундестага, а пруският крал гледа на това положително. Бисмарк като че ли се съгласява, но изисква отстъпването на Кил и васална зависимост на херцога по отношение на Прусия. Това е неприемливо за Виена, която забранява на аугустенбургския херцог да го приеме. Австрия започва да осъзнава, че е измамена: министър Рехберг е свален от длъжност през октомври 1864 г., а неговият наследник повишава тон. Войната изглежда неизбежна. Бисмарк благоразумно я отлага, като дори кара своя партньор да приеме странната комбинация от Гащайнската конвенция (14 август 1865 г.), която разпределя плячката: Прусия получава Шлезвиг, а Австрия – Холщайн. Абсурдно решение за Виена, която е принудена да се обвърже с една анклавна и твърде отдалечена територия и освен това е заплашена да се злепостави пред германското обществено мнение, като се отказва от налагането на конфедералното право. Така преди още да бъде победена на бойното поле, Австрия вече е загубила моралния си авторитет. Тя сякаш следва сляпо Прусия и от някогашното си превъзходство вече е преминала не към паритет, а към подчинение.

Войната от 1866 година

Гащайнската формула явно е само временен компромис, но тя предоставя на пруския министър няколкото месеца, необходими му за дипломатическата подготовка. Той знае, че ще може да разчита на благодарността на Русия. Няма от какво да се опасява и по отношение

на Англия: Лондон смята, че няма причина да се плаши от нарастване на мощта на Прусия, а освен това я смята за най-добър съюзник в случай на френска заплаха по отношение на Белгия. Ето защо тя помага за нейното разширение до Рейн през 1815 г., а приписваните на Наполеон III претенции правят отново актуален този спомен.

Остава Франция. Бисмарк пристига в Биариц през октомври 1865 г, за да проучи лично позицията на императора, който се оказва лесна плячка. Загрижен основно да завърши италианското обединение, но притеснен от римския въпрос, разделящ френското обществено мнение и залагайки на продължителна война между Прусия и Австрия, Наполеон III смята, че ще надхитри Бисмарк, като не поема никакъв конкретен ангажимент. От неговите неясни думи Бисмарк остава с впечатлението, че той не би се противопоставил на анексията на Холщайн и че е склонен да се разбере с италианския крал Виторе-Емануеле (Виктор-Емануил II, крал на Сардиния и по-късно на Италия – *б. пр.*), като му предложи областта Венето. От своя страна пруският министър действа като изкусител, говорейки за Рейн, за Люксембург, за Белгия, без обаче да бъде решено каквото и да било. Франция е неутрализирана с малко усилия. И именно със съдействието на Наполеон III Прусия и Пиемонт подписват на 8 април 1866 г. съюзнически договор, насочен срещу Австрия и валиден за три месеца. Цената в случай на победа ще бъде Венето. Следователно Бисмарк трябва да започне планираната от него война преди 8 юли, а Австрия напразно се опитва в последния момент да се договори с Франция относно Венето.

Пруската политика има по-слаб успех сред самите германци, въпреки новото предложение за реформа на Германския съюз, включваща избора на парламент с всеобщо гласуване (9 април). Маневрата на този, който потъпква правата на депутатите в Берлин, изглежда твърде дебелашка. Повечето от германците се боят от евентуална братоубийствена война, която би отслабила нацията и би я изложила на опасност от френска намеса, а католиците твърдо стоят на страната на Австрия. По принцип симпатиите са насочени по-скоро към последната; толкова цинично и брутално е държанието на Бисмарк. Единствено няколко интелектуалци либерали като Твестен и Валдек или историци като Момзен, Трейчке и Зибел вече допускат, че единствено той е в състояние да осъществи германското единство. Що се отнася до правителствата, те възнамеряват да се придържат към правото, без да вземат предварително страна. В резултат от това, когато настъпва уреченият час, те са принудени да влязат в конфликта напълно неподготвени, докато Прусия се е готвила месеци наред. Осигурил дипломатически тила си и уверен в своето военно превъзходство, през юни Бисмарк решава да действа. Инциденти в окупираните херцогства създават повод за война. Прусите навлизат в Холщайн, а Бундеста-

гът ги осъжда и мобилизира срещу тях федералните войски (14 юни). Прусия декларира, че вече не признава Германския съюз, и се оказва във война с Австрия, както и срещу южногерманските държави, Ханновер и двата Хесена[19].

Но докато всички очакват продължителна война, военните действия продължават само няколко седмици. Пруската мобилизация протича много бързо благодарение на железниците, а съсредоточаването на войските бива организирано с майсторска ръка от Молтке и неговия щаб. Докато италианският фронт ангажира част от австрийските сили, а войските на средноголемите германски държави бързо са отблъснати, две пруски армии се оказват заедно на 3 юли 1866 г. близо до крепостта Кьониггрец, недалеч от Садова, срещу основните сили на австрийците – по 220 000 души и от двете страни. Бързострелящата пушка с ударник, мотивацията на пруските бойци и накрая появата по фланга на прусите на престолонаследника с втората пруска армия решават изхода на битката. Пътят към Виена като че ли е открит.

През следващите седмици Бисмарк отново доказва своята прозорливост. Решен да обере плодовете на победата възможно най-бързо, като избегне френска намеса или свикването на европейска среща, той успява, от една страна, с цената на бурни размени да убеди своя крал да приеме мир без завоевания и без триумфално влизане във Виена с цел по-бързо да приключи войната[20]. От друга страна, успокоява Наполеон III, който се ограничава с предложението за „приятелско посредничество“ (не въоръжено) въпреки упреците на неговия военен министър, като зачита положените в Париж основи – интегритет на Австрия и граница на Майн. Поради това френският император се съгласява да остави Прусия да осъществи анексии в Северна Германия, без дори да уточни какви, съобразявайки, че би могъл впоследствие да иска компенсации.

Въпреки спечелените победи на италианския фронт, изпадналата в изолация Австрия приема да подпише предварителния Николсбургски мирен договор (25 юли), който е потвърден малко по-късно от Пражкия мирен договор. Виена е задължена да изплати обезщетение в размер на 35 милиона талера, но запазва територията си – с изключение

---

[19] Бисмарк подготвя грижливо и финансовите средства за войната, за които и дума не може да става да измоли от депутатите. За целта той се ползва с ефективната помощ на своя личен банкер, Герсон Блайхрьодер. Относно личните и трайни отношения на Бисмарк с този финансист евреин, виж F. Stern, *L'Or et le fer. Bismarck, Bleichröder et la construction de l'empire allemand*, Fayard, 1990.

[20] Противно на това, което Бисмарк твърди в своите *Мемоари*, изглежда, че генералите по-скоро го подкрепят, осъзнавайки, че предстоят да бъдат превъзмогнати проблеми от чисто военно естество.

на Венето. Прусия трябва да получи датските херцогства, с уговорката да проведе плебисцит (който обаче никога не е организиран) и да предприеме освен това „териториални промени", които не са изрично уточнени. Бисмарк им придава по-широк обхват, тъй като през септември слага ръка на Хановер, Хесен-Касел, и Насау (чиито суверени чисто и просто са свалени), а освен това си присвоява по особено брутален начин и град Франкфурт – около 5 милиона нови поданици като цяло. Площта на Прусия нараства с около 25%, от 279 000 на 348 000 квадратни километра. Завладявайки пространството, което разделя от 1815 г. двете части на нейната територия, тя вече представлява компактно цяло от Рейн до Мемел. Освен това привлича към себе си и малките държавици на север от Майн, като сформира Северногерманския съюз[21]. Що се отнася до Австрия, тя напуска германската съвкупност със своите 11 милиона поданици германци.

Европа приема свършения факт. Единствено Русия отправя искане за конференция, което Франция отклонява. Но, от друга страна, Германия не е напълно обединена, а „революцията отгоре" не изпълнява цялата програма от 1848 г. Напротив, тя престава да бъде дори юридическа цялост, след като членовете на бившата конфедерация вече се оказват разделени на три независими части – Северът под пруско господство, Австрия и група от четири южногермански държави, които остават като сираци и им е разрешено да се обединят, но при условие да запазят „самостоятелно съществуване" (отделно от Северногерманския съюз) съобразно формулировките на член 4 от Пражкия договор. Това може би допада на великите сили, и в частност на Наполеон III, тъй като прилича на познатата схема на трите Германии, формулирана още по времето на Сийес и Талейран – като изключим, че вътрешното равновесие оттогава изцяло се е променило. Но явно националното германско обществено мнение съвсем не е удовлетворено от това. Макар отдавна да се е примирило с решението за „малка Германия", то съвсем не приема тази допълнителна ампутация, която то смята преди всичко за заслуга на наследствения враг.

[21] Тези държавици са 21 на брой, като най-големи са Саксония, Мекленбургското, Сакс-Ваймарското, Олденбургското и Брауншвайгското херцогство, както и ханзейските градове и северната част на Великото херцогство Хесен-Дармщат (което се намира от двете страни на Майн).

4. Германското единство и краят на Прусия

По всичко личи обаче, че Бисмарк не смята да се задоволи с това и че възнамерява да разпростре новия съюз и върху южногерманските държави[22]. Преценявайки все пак, че не трябва да прибързва, той започва с осмисляне на завоеванията си и с организиране на Германския съюз. Но преди това той се заема с преразглеждане на миналото в самата Прусия.

Прусия и Северногерманският съюз

Политическото прегрупиране в Прусия

В самия ден на битката при Садова в Прусия се провеждат избори за обновяване на Камарата на депутатите. Сред патриотичната обстановка на този момент те обръщат всичко в полза на привържениците на правителството. Консерваторите спечелват повече от 100 места за сметка на либералите, които запазват твърде крехко мнозинство. Бисмарк се възползва от това ново положение, за да приключи конституционния конфликт в духа на компромиса. На 14 август чрез процедура в духа на британската парламентарна традиция той представя проект за „закон за освобождаване от отговорност" с цел да не бъде преследван юридически за допуснатите нередности през изминалите години. Това е равносилно на узаконяване на всичко, осъждано до този момент от опозицията, поради което някои от депутатите решително се противопоставят. Но този ход сам по себе си е и признание за значението на конституцията, и публично разкаяние, поради което доста от консерваторите се чувстват обидени. В еуфорията на победата обаче едно значително мнозинство все пак подкрепя проекта, който слага край на започналия десет години по-рано конфликт.

Впоследствие от този закон Прогресистката партия се разцепва: тези от членовете, които гласуват за него, сформират „национална група" под ръководството на Едуард Ласкер. Войната извършва революция в умовете на хората и старият рейнски либерал Мевисен признава, че като всички е бил увлечен от „магическия чар на трофеите". Вследствие от създалата се реалност мнозинството от либералите се оказва в нова Националлиберална партия, която ще постигне огромни успехи на последвалите избори и ще представлява политическата ос на правителственото мнозинство от 1867 г. чак до 1879 г. Това присъединяване на либералите към Бисмарк помага на множество социалисти да еволюират от етатистките теории на Ласал към възхваляваната от

[22] Виж по-долу.

Маркс класова борба. През 1869 г. те основават в Айзенах Работническа социалдемократическа партия, докато сливането на двете течения се осъществява през 1875 г.

В дясното политическо пространство Консервативната партия също се разцепва, като от легитимисткото течение се отделя едно Бисмарково крило, получило названието Свободна консервативна партия. Лудвиг фон Герлах и неговите последователи вече не се виждат в едно правителство, което позори старата Прусия и потъпква историческите права в името на някакъв „псевдопатриотизъм". По време на пруските парламентарни избори през ноември 1867 г., в които участват за първи път анексираните през предходната година области, националлибералите получават 23% от местата (срещу 10% преди), докато свободните консерватори увеличават популярността си от 5 на 11%. Останалите консерватори почти повтарят своите резултати от предишните избори, но броят на гласувалите за либералите в опозиция намалява от 32 на 19%.

Нещо като временна диктатура гарантира прехода и предпазва от избухване на размирици в анексираните територии. Съпротива има единствено в Хановер, където крал Джордж V не иска да се откаже от правата на своята фамилия, които са по-стари от тези на електора на Бранденбург. Той е наказан за това с блокиране на „фондовете на гвелфите"[23], приходите в които стават за Бисмарк ценна черна каса за влияние, включително и над пресата. Но размириците в тази област продължават дълго и се налага мнозина чиновници и магистрати да бъдат изселени или уволнени.

Създаване на Северногерманския съюз

Северногерманският съюз (за разлика от създадения през 1815 г. Германски съюз – *б. пр.*) дължи юридическото си съществуване на поредица от съюзнически договори между Прусия и останалите 21 държави, сключени след 18 август 1866 г. и поставящи сбора от войските им под върховното командване на пруския крал, който е председател на Северногерманския съюз. Постига се и договореност за обявяване на федерална конституция, за изготвянето на която ще бъде създаден парламент, избран според предвидените през 1849 г. норми, тоест на основата на всеобщо пряко и тайно гласуване. Така макар монархическият принцип да се запазва, той отстъпва пред националните структури с революционен произход. За да съхрани традиционната йерархия,

[23] Към Гвелфската династия принадлежат множество германски и британски владетели, управлявали през различни периоди – от Средновековието до ново време. – *Б. пр.*

през декември 1866 г. Бисмарк представя на вниманието на суверените своя проект за конституция, а те я приемат с несъществени изменения през февруари, преди изборите на учредителния *Райхстаг*. Тези избори осигуряват голямо мнозинство на привържениците на пруския министър-председател, а опозицията включва католиците, „гвелфите" – привърженици на детронирания бивш крал на Ханновер, поляците и няколко радикали, към които за първи път се присъединява един избран в Саксония и с голяма бъдеща слава социалист, Август Бебел (1840–1913). Депутатите издействат някои промени по бюджетните и административните въпроси, но не и сформирането на отговорно правителство. Все пак им предоставят канцлер, който да преподписва решенията на председателя (пруския крал – *б. пр.*), тоест на практика отговорен за провежданата политика и при всички случаи призван да се превърне в основния партньор на *Райхстага*. Приетият на 16 април текст влиза в сила на 1 юли 1867 г. Изборът на Бисмарк на поста канцлер, който той заема успоредно с този на министър-председател на Прусия, веднага придава значителна тежест на тази длъжност, поставяща крайъгълния камък в едно все по-централизирано развитие на новия градеж.

Според текста на конституцията Северногерманският съюз не представлява федерална държава, а просто обединение на държави, каквато е бил бившият Германски съюз. Всяка страна членка запазва своето лично правителство и финанси, а общата изпълнителна власт е олицетворена не от един суверен, а от колективен орган и аналог на бившия Бундестаг, наречен *Бундесрат* – Федерален съвет, представляващ правителствата на отделните държави в съюза, на който пруският крал е само председател, както австрийският император председателства *Райхстага* (имперското събрание). Следователно привидно се запазва приемствеността и дори старото равновесие на гласовете, като Прусия получава 17 от 43-те гласа[24].

Новата столица все пак изпълва с ново съдържание тази юридическа рамка, а установеният в нея, избран с всеобщо гласуване Райхстаг е призван да символизира единството и да превъзмогне сепаратистките тежнения на отделните суверени[25]. Трябва да се съобразяват и с действителната тежест на пруската държава, която представлява 80%

---

[24] Броят на гласовете на Прусия съответства на общия брой гласове, с който през 1815 г. са разполагали в Бундестага (събранието на основания тогава Германски съюз – *б. пр.*) пруското кралство и различните анексирани през 1866 г. държави. Прусия обаче разполагала в определени случаи и с право на вето.

[25] Изборът на думата *Райхстаг* (имперско събрание), когато при означаването на Северногерманския съюз съзнателно се избягва да се говори за *Райх* (империя), сам по себе си е обещание за бъдещето.

от общото население и 60% от територията – това е „съюз на кучето с неговите бълхи“, отбелязва баденският министър Рогенбах. Освен това пруският крал получава в Северногерманския съюз безспорни институционални правомощия: не само представлява новата политическа формация пред външния свят, включително при обявяването на война и подписването на международни договори, но и командва военните ѝ сили. Той назначава също канцлера, единствения федерален министър, отговарящ за своите действия пред Райхстага. Въпросът за новата столица не е поставен на специално разглеждане, но Берлин от само себе си се налага като такава. Единствено за федералния флот се приема общо знаме в черно, бяло и червено, но армията трябва да бъде унифицирана възможно най-бързо и да бъде изцяло организирана според пруските устави. Следователно Северногерманският съюз в крайна сметка е нещо средно между твърде пространното обединение от предходния период и желаната от някои унитарна държава: формула, която не би уплашила никого и не би обезсърчила по-сетнешното постъпване на нови страни членки.

В годините след приемането на конституцията на преден план излизат проблемите на външната политика, но това не попречва на новия Райхстаг, избран през август 1867 г., да свърши огромна законодателна работа. В него влиза и втори марксист, Вилхелм Либкнехт (1826–1900), както и трима ученици на Ласал, но десният център запазва своето мнозинство, което позволява установяването на плодотворно сътрудничество между пруската бюрокрация и народните избранници. То преминава предимно през службите на новото канцлерство (*Bundeskanzleramt*), ръководени от един неуморим служител – Рудолф фон Делбрюк (1817–1903). Събранието гласува цяла поредица от мерки за хармонизиране на законодателството и за осъществяването на залегналите в конституцията принципи: свобода на лично и професионално устройване; либерализация на правилата за сключване на брак; отмяна на наказването със затвор за дългове; окончателно премахване на гилдиите, както и на предварителното разрешение за създаване на акционерни дружества; право на стачки и сдружаване (с изключение на земеделието); уеднаквяване на мерките и теглилките; приемане на наказателен кодекс и т. н. Колкото повече тези реформи изпълняват мащабно икономическата и социалната програма на либералната буржоазия, толкова повече някогашните принципни спорове се превръщат в минало. Но това, което циментира най-здраво съюза между тази буржоазия и правителството, са все още целите на външната политика, в това число въпросът за разширяването на Северногерманския съюз на юг от Германия, като самият въпрос е тясно свързан с отношенията с Франция. Бисмарк е принуден да се съобразява с това, но е в състояние и да се възползва от него.

Френското препятствие

Веднага след войната между Прусия, Франция и южногерманските държави започва тройна игра, чийто смисъл е разширението на Северногерманския съюз въпреки договора от Прага. В нея Бисмарк се проявява много над нивото на своите партньори.

Положението на Наполеон III, разклатено вече от неуспеха на мексиканската авантюра[26] и противоречивата политика по италианския въпрос, допълнително е дестабилизирано от бляскавите успехи на Прусия. Още на 3 май 1866 г. в паметна реч пред законодателното събрание Тиер осъжда дългата поредица от грешки, поради които Франция е така отслабена. След битката при Садова това мнение става почти всеобщо[27]. Императорът на всяка цена трябва да преследва макар и символичен успех, ако иска да поправи имиджа си и да осигури бъдещето на своята династия. Но той ще продължава да трупа несполуки, изправен пред един противник, който и за миг няма да се загрижи за запазване на достойнството му, а точно обратното. След като оставя Прусия да победи Австрия и след това да се възползва по най-добрия възможен начин от победата си, Наполеон III изведнъж решава да поиска известни компенсации, когато вече е много късно за това. Затова Бисмарк е в състояние жлъчно да иронизира Наполеон, когато след сключване на примирието последният му представя своята „сметка" и иска за Франция „бакшиш" за сметка не на Прусия, която отказва дори възстановяването на френско-пруската граница от 1814 г. в Саарланд, а на южногерманските държави – Баварския палатинат или рейнския Хесен, които във всеки случай са нищожни трохи в сравнение с придобитото от Берлин. Така Наполеон III не получава нищо и може да се похвали пред обществото единствено с един дребен резултат – линията на Майн, която продължава да разделя Германия на две и придобива все по-голямо психологическо значение. Бисмарк побързва да информира Бавария и другите южногермански държави за френските искания. Те са изплашени от този факт и за изненада на Наполеон, вместо да се сближат с Франция, за да защитят своята независимост срещу силния си северен съсед, през август 1866 г. подписват (тайни) договори за отбранителен съюз с Прусия. Те предвиждат незабавно да започне предварителна хармонизация на въоръжението и на организацията на техните армии под ръководството на пруски офицери.

---

[26] Неуспешният опит на Франция да наложи колониален режим в Мексико начело с поставения от нея австрийски император на страната – Максимилиан. – *Б. пр.*

[27] A. Armengaut, *L'Opinion publique en France et la crise nationale allemande en 1866*, Publications de l'Université de Dijon, 1962.

Изправен пред тези четири държави – Бавария, Баден, Вюртемберг и Хесен-Дармщат, Бисмарк успява да се справи и с тях, като ту заплашва, ту кокетничи. Непосредствено след войната той донякъде ги щади, като се ограничава само с известни промени на границите, но изисква непосилни обезщетения. Впоследствие след подписването на съюзните договори той предпочита да изчака, защото не иска нито да провокира Франция, нито да усложни изготвянето на конституцията, като привлича депутати сепаратисти или либерали от Юга. Но общественото мнение от Севера настоява за единство и веднага след като конституцията влиза в сила, той намира начин да хвърли мост през Майн. На практика южногерманските държави остават членове на Митническия съюз, а Бисмарк постига заздравяване на връзките вътре в организацията чрез създаването на парламент, в който специално избрани депутати от Юга се присъединяват към членовете на Райхстага на Севера, за да разглеждат въпросите от икономическо естество. Въпреки това резултатите от изборите през 1868 г. се оказват разочароващи, тъй като само 26 от 85-те представители на Юга демонстрират благоразположение относно разширението на Северногерманския съюз. Докато Баден проявява преданост към Прусия, Бавария започва да се замисля дали да поднови военния договор, а Хесен-Дармщат открито се надява на реванш на Австрия с помощта на Франция. Следователно каузата не е спечелена, но войната срещу наследствения враг създава възможност за ускоряване на нещата.

Твърде много се дискутира по въпроса, дали Бисмарк умишлено е желал и подготвял войната от 1870 г., за да надмогне и последното препятствие пред германското обединение. Във всеки случай той е приемал възможността за нея и всичко сочи, че я е желаел, преди да заложи капаните, които я правят неизбежна, до такава степен болният и остарял Наполеон III е бил готов да се впусне в нея. Фаталната крачка е предприета още през август 1866 г. Тъй като императорът продължава да търси някаква компенсация, а Бисмарк отказва и „педя германска територия“, се заговорва за френска анексия на Белгия в името на същия принцип за националностите, който е приложен в Германия и Италия. Говори се неопределено, без ангажимент, но достатъчно, щото френският посланик Бенедети да остави неблагоразумно в Берлин собственоръчно изготвен документ за подобна евентуалност – документ, който канцлерът грижливо прибира и след това своевременно изважда през юли 1870 г. за ползване от британското обществено мнение. След това през април 1867 г. настъпва епизодът с Люксембург. Това велико херцогство, което принадлежи на краля на Холандия и е част от бившия Германски съюз, не влиза в Северногерманския съюз, но все още държи пруски гарнизон на своя територия. Наполеон III, който се чувства подкрепен от Бисмарк, се договаря с холандс-

кия крал да го купи от него, но след като той предупреждава Берлин, канцлерът изведнъж повдига в Райхстага този щекотлив въпрос с помощта на депутата Бенигсен, видна фигура от националлибералната група. Германското обществено мнение се възпламенява, призовават се душите на германските крале от люксембургския владетелски дом и френският опит пропада. Неуспехът на Франция става още по-пълен поради факта, че канцлерът обнародва по този повод съюзническите договори на Прусия с южногерманските държави.

Императорът вече не може да си прави никакви илюзии и на войната с Прусия вече се гледа като на неизбежност. През 1868 г. е решено да се проведе военна реформа. Дали Бисмарк е искал да ускори конфликта, преди Франция да укрепне и преди отцепничеството на Юга да вземе връх, или само се е опитал да отслаби Наполеон III, за да постигне целта си благодарение на временното оттегляне на Франция? По този въпрос мненията на историците се разделят. Във всеки случай става видно как пруският канцлер още през 1868 г. се подготвя за това по дипломатически път чрез съюз с Русия, целящ да парализира евентуалното сътрудничество на Австрия с Франция; после как си кротува, докато Френската империя все повече затъва във вътрешни трудности през 1869 г., и как вероятно разчита тя да не се обвързва с други страни, когато през януари 1870 г. се сформира парламентарно правителство; как изведнъж активизира своите батареи, когато майският плебисцит укрепва режима на Наполеон III и когато назначаването на Грамон във външното министерство сякаш възвестява възраждащата се френска решимост[28].

Факт е, че Бисмарк непрекъснато дърпа конците на испанската афера, подсказвайки „кандидатурата Хоенцолер" за вакантния от 1868 г. испански трон, макар да знае, че в контекста на последните събития тя само може да провокира френското мнение, което вече е по-чувствително от това на самия император – и че ако по някакво чудо Наполеон III се примири с това, то той би излязъл оттам морално и стратегически отслабен[29]. После канцлерът прави всичко възможно, за да попречи на отпадането на кандидатурата на принц Леополд (за испанския престол – *б. пр.*), и е толкова отчаян от оттеглянето му на 12 юли 1870 г., че споменава за подаване на оставка. Най-сетне, след като Франция пропуска възможността за дипломатическа победа с някакво глупаво

---

[28] Това е анализът, направен от P. Renouvin, „Le XIXe siècle (1815–1871)" – в P. Renouvin (dir.), *Histoire des relations internationales,* rééd., t. 2, Hachette, 1994, p. 631–636.

[29] Явно претенцията Бисмарк да бъде оневиняван с мотива, че войната е могла да бъде избегната, ако Наполеон III беше капитулирал пред подобен залог, е чист софизъм.

настояване, той пише прословутата Емска телеграма[30], предвиждаща да провокира едновременно негодуванието и на френското, и на германското обществено мнение, представяйки по съответния начин последната среща на крал Вилхелм и на френския посланик Бенедети. Червеният парцал въздейства на „галския бик" както се очаква, а Франция, „оскърбена" от изгонването на посланика ѝ, приема ролята на агресора, мотивирайки се с договорите за взаимна отбрана между Северна и Южна Германия. От германска страна се притичват на помощ на стария пруски крал, „обиден" от един непочтителен дипломат. Вълна на национална омраза повлича всичко от двете страни, преодолявайки останалите в Южна Германия колебания.

В историята рядко се среща човек, който да е успял до такава степен да манипулира чувствата на своите съвременници и да моделира събитията по свое желание. Но историята крие истината и за много други хитрости. Дали пък този демиург в крайна сметка не е обслужвал съвсем друга кауза от тази, с която се е нагърбил? Дали този прусак в истинския смисъл на думата, който смята, че мобилизира страстите, за да създаде една много голяма Прусия, не се е превърнал в играчка на същите тези страсти до такава степен, че да работи за Германия, в която Прусия просто ще изчезне? Мнозина си задават този въпрос, като се почне с пруския крал Вилхелм.

Френско-германската война

Първите седмици на войната през лятото на 1870 г. демонстрират превъзходството на германските войски, които са по-многобройни (450 000 души срещу 300 000 французи) и по-добре обучени от френските. Макар френската пушка „Шаспо" да превъзхожда германската пушка с ударник „Дрейзе", стоманените оръдия „Круп", зареждани през затвора, имат по-голяма и по-точна дългобойност от бронзовите оръдия на противника. Френското интендантство, което е зависимо от своите складове, спъва придвижването на войските, докато пруските единици се приспособяват по-лесно към непредвидимите селски условия, макар прибягването до реквизиции да поражда понякога силни и строго наказвани реакции от страна на цивилното население. Но германските войници са преди всичко по-добре командвани на всички равнища: по-добре обучени нисши офицери, умеещи да разчитат картите; по-независими генерали, но обединени от грижливо изработена обща доктрина и водени от другарски дух, контрастиращ с междуличностните

[30] Разгласяване чрез медиите пред обществеността на разговорите между краля и посланика на Франция с цел да се предизвика Франция да обяви война на Германия, както и става по-късно същата година. – *Б. пр.*

съперничества между френските командири; а на върха – един забележителен генерален щаб, способен да предначертае основните насоки на операциите, като същевременно не забранява инициативите, проявени от командирите на корпуси. Независимо от възрастта си (седемдесет и три години) кралят следва войските си, за да им вдъхне повече пламенност, но оставя действителното командване на генералния щаб, ръководен от Хелмут фон Молтке (1800–1891), офицер от датски произход, с не особено войнствена осанка, изтънчен и образован, но много решителен професионалист[31]. От френска страна присъствието в армията на един едва държащ се на коня и изтерзан от ужасните болки от камъните в бъбреците си Наполеон III не е в особена помощ на генералите, които освен това са нерешителни и завистливи.

Германските войски още от самото начало поемат инициативата и я запазват непрестанно в първата фаза на войната, докато техните противници са принудени да се отбраняват. След перфектно проведена мобилизация железниците отвеждат хората много бързо към границата, докато френските полкове все още не са окомплектовани Така на 6 август Макмахон е победен при Фрешвилер от престолонаследника, а Фросар – при Форбах от Щайнмец. Налага се френските войски да напуснат цял Елзас и Северна Лотарингия. Оттеглянето на маса от двадесет дивизии към Мец, твърде зле организирано от Базен, се превръща в неописуемо придвижване на тълпа под заплахата на враг, готов да се възползва от всеки случай. Независимо от тежките загуби германците побеждават при Гравелот и Сен-Прива (на 16 и 18 август), отрязвайки пътя за отстъпление на тази армия. После на свой ред армията на Макмахон, изтощена от многобройни настъпления и отстъпления, се оказва обкръжена заедно с императора в котловината на Седан. След двудневно безсмислено клане на 2 септември тя капитулира. Следователно сценарият за войната с Австрия сякаш се повтаря във Франция, а Бисмарк като че ли разчита на скорошен мир.

Вероятно той щеше да бъде сключен бързо, ако канцлерът беше проявил същата мъдрост като през 1866 г. и се беше ограничил с искането за обезщетение без анексия на територия. Този път обаче той не е воден от тази добра идея и към края на живота си се обвинява, че в случая е допуснал най-голямата си грешка. Когато през септември Бисмарк поисква Елзас, всъщност никой не го подтиква към това и все още не е формулирана ясно целта на войната, която да оправдава подобно искане. Внезапно избухналата война е въпрос на чест и всеки знае, че от нея зависи германското единство. Но заедно с победата

[31] Невъзмутимата сдържаност на Молтке е в очебиен контраст с пламенността на Бисмарк, който често влиза в противоречие с него. Цивилният мъж осмива военния и полиглота като „мъжа, който мълчи на седем езика“.

общественото мнение като че ли си спомня за едно искане, направено вече през 1815 г. Заедно с редица други историкът Трейчке също го заявява настоятелно на 30 август в „Пройсише ярбюхер": трябваше да си вземем от Франция Елзас и Лотарингия, които някога френските крале са отнели от империята. При всички случаи вероятно Вилхелм и военните са щели да наложат тези анексии, но е факт, че Бисмарк не прави нищо, за да им се противопостави, а точно обратното. Като не се опира на историческия аргумент, който той презрително нарича „професорска идея", но подкрепя неговото разпространение, Бисмарк изцяло от свое име отново привежда довода, според който вбитият като клин Елзас предоставя на французите ключа за Южна Германия. Той, който обикновено мисли в перспектива, не вижда смисъл в подготвянето на условия за помирение и дори подсилва антифренските настроения с цел да оправдае по-добре военните предпазни мерки: най-вече да не остави Германия под дулата на Страсбург. Независимо че императорът е паднал, не може нацията да бъде разграничавана от нейните престъпни ръководители[32].

Първият резултат е продължаването на войната с шест месеца. След като империята е свалена на 4 септември в Париж, още на 6-и от името на временното правителство Жюл Фавр обявява, че и дума не може да става Франция да отстъпи „и камък от крепостите си или педя от своята територия". Срещата във Фериер между Бисмарк и Фавр следователно се превръща в разговор между глухи (15 септември). Германският щаб методично продължава войната, довеждайки докрай започнатите обсади на изток (Страсбург се предава на 27 септември, а Мец – в края на октомври), настъпвайки с пруските войски във вътрешността на Франция. Молтке много държи да превземе Париж, за да накаже агресора, и на 20 септември той вече го е обкръжил, разчитайки преди всичко на глада, защото не разполага с достатъчно артилерия. Бисмарк, обезпокоен от хода на военните действия, който може да доведе до намесата на великите сили, напразно препоръчва целева бомбардировка за сплашване на населението[33]. Това е една от многото точки, по които между министъра и военните има несъгласие, което непрестанно се изостря поради взаимната мнителност. Единият иска да подчини военните операции на политиката и при всеки случай да изкаже мнението си, докато „полубоговете", както ги нарича той, правят всичко на своя глава и освен това искат да пазят тайна от този досаден цивилен, дегизиран като кирасирски полковник. По средата

[32] По-голямата част от германците подкрепят тази програма. В Райхстага единствено двамата депутати марксисти се противопоставят на продължаването на войната след рухването на Френската империя, което им струва изпращане в затвора.

[33] В края на декември все пак се стига до това, но без особен военен ефект.

на зимата положението понякога става много обтегнато. Но опасенията на канцлера не се оправдават. Дипломатическата обиколка на Тиер няма никакъв резултат. Мобилизираните в провинциите от Леон Гамбета армии са разбити след няколкото първоначални успехи. Изтощеният Париж капитулира на 28 януари 1871 г. и се сключва примирие.

Свиканото през февруари в Бордо Национално събрание няма друг избор, освен да се примири. Тиер и Жюл Фавр ратифицират условията на победителите по време на предварителните преговори на 26 февруари, потвърдени във Франкфурт на 10 май. Изключителният подем, настъпил във Франция през зимата, кара Бисмарк да бъде още по-взискателен от възможното, за да отнеме на победените всякаква възможност за реванш. Канцлерът отстъпва пред военните, които настояват за анексия освен на Елзас и на Мец, като твърдят, че той струва „120-хилядна армия". Освен това е определено огромното обезщетение от 5 милиарда франка, гарантирано с окупацията на една трета от френската територия. Единствената германска отстъпка е отказът от присъединяване на Белфор в замяна на тържествено влизане в Париж.

Равносметката от войната е тежка за младата френска република и тя става още по-тежка вследствие от отчаянието, довело през март до Парижката комуна. Но е още по-тежка заради непоправимото положение на бъдещите отношения между френската и германската нация. Загубата на Елзас и Лотарингия, превърнати в обща територия за империята (*Reichsland*) и смятани за фактор, способстващ за по-успешното консолидиране на нова Германия, предизвиква у Франция болка и желание за реванш, които не позволяват никога на германската дипломация да се почувства сигурна и довеждат в крайна сметка до войната от 1914–1918 г. *Райхсландът*, тази ненужна плячка, завещана на Германската империя от пруските военни, един ден ще стане причина за погубването и на Прусия, и на Германия.

Поетът депутат и председател на Конгреса за мир през 1849 г. Виктор Юго, който в патетична реч пред Националното събрание в Бордо предрича реванша, вече не разпознава своята идеална Германия под островърхия пруски шлем. „Бяхте Германия, а станахте Прусия! Уви!"[34] Прусия, дълго време удивявала множество френски интелектуалци с културата и модерността си, предпочитана все още от мнозина през 1866 г., изведнъж се превръща в синоним на цинизма, милитаризма и бруталността. Контрибуциите, безразборните репресии, упражнявани почти навсякъде след действията на френските патриоти от възникналото съпротивително движение – като известния с мрачната си

[34] V. Hugo, *Toute la lyre* (1872).

слава Шатоден, – безсмисленото събаряне на замъка Сен-Клу са все безцеремонни изстъпления, извършвани от един вездесъщ окупатор, които издигат пред него стена от непреклонна съпротива[35]. Дори чисто интелектуалните отношения променят естеството си вследствие от кризата и донякъде заради омразния шовинизъм на германските университети. Болката, изразена от Ренан в писма до Щраус през 1870 г., отваря пътя за едно трезво съревнование[36]. Дали Прусия разкрива вече тъмната си страна, или изведнъж е принудена да сложи върху истинското си лице свъсената маска на национализма? Дали Германия е станала прусашка, както смята Виктор Юго, или Прусия е германизирана? Този въпрос изниква и пред Вилхелм I в момент, когато той най-сетне ще стане суверен на цяла Германия.

Германската империя

Тъй както предвижда Бисмарк, общата война допринася повече за единението на цяла Германия, отколкото годините на търпеливи преговори. Сектантството на правителствата и на южногерманските парламенти много бързо отстъпва през 1870 г. пред силата на националното чувство и уличния натиск. Всички обявяват мобилизация съобразно договорите от 1866 г. В Бавария крал Лудвиг II, разбирайки, че дори тронът му е заплашен, пренебрегва мнението на своите министри, които пледират за придържане към неутралитет. Впоследствие братството по оръжие и опиянението от общите победи заздравяват връзките и принцовете решават – повече или по-малко ентусиазирано – от това да има краен резултат. След двумесечни преговори на Бисмарк не му се налага да ги възпира, както го притиска престолонаследникът, но успява, като ги настройва един срещу друг и като ги шантажира по различен начин, последователно да ги присъедини в края на ноемв-

---

[35] Освен това Бисмарк смята военните за прекалено снизходителни и предлага в случай на инцидент да бъдат избивани всички жители от мъжки пол. Той смята също, че по време на зимните боеве се вземат прекалено много пленници и че трябва да бъдат избити всички заловени чернокожи войници. Предложения, които между другото неприятно напомнят за някои по-късни ексцеси. Ср. O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, t. 1, Princeton University Press, 1990, p. 483. Трябва да се надяваме, че тези ужаси са само израз на изключителната му изнервеност от продължаването на войната и че този добър християнин не е накарал никого да предприеме подобни действия.

Трябва да се има предвид, че отношенията между окупирани и окупатори, трудни като цяло, не винаги са нечовешки, както потвърждава това E. Lavisse, „L'invasion dans le département de l'Aisne", *Revue des Deux Mondes,* 1871 (повторено в *Essais sur l'Allemagne impériale,* 1888, p. 1–98).

[36] Виж C. Digeon, *La Crise allemande de la pensée française (1870–1914),* PUF, 1959.

ри към Северногерманския съюз, прекръстен на Германска империя (*Deutsches Reich*). Леко променена, конституцията от 1867 г. остава в сила. Компетенцията на *Бундесрата* е разширена само с правото да обявява война и с контрола върху най-важните декрети, а процедурите му по вота са променени в полза на средноголемите германски държави. Бавария получава няколко почетни привилегии в областта на дипломацията, както и „запазени права" по отношение на железниците, пощите и таксите върху алкохола. Въоръжените сили на Бавария и отчасти на Вюртемберг запазват известна автономия в мирно време: собствено командване, отделни бюджети, отделни емблеми и др., при условие че спазват общите принципи на организация и формиране.

Най-деликатният въпрос засяга титлата, която трябва да получи главата на новата цялост. Според Бисмарк се налага императорската заради емоционалния ѝ заряд, но и за да бъдат надмогнати всички отминали конфликти: германските суверени биха се съгласили да предоставят на императора това, което не биха дали толкова лесно на един крал на Прусия. Престолонаследникът демонстрира ентусиазъм, но Вилхелм не е толкова убеден в предимството да започне кариера на император на седемдесет и четири години: струва му се, че би предал предците си, ако вече не се задоволява с хубавата титла на пруски крал. Тогава на Бисмарк му хрумва идеята да използва този, когото смятат за най-резервиран – младия Лудвиг II Баварски, владетел на най-мощната германска държава извън Прусия и имащ множество германски императори сред предците си. С помощта на няколко уместни приказки, както и с обещанието за рента, получавана от „капиталите на гвелфите", канцлерът успява да убеди краля да пише на Вилхелм, за да му предложи имперската титла – и за повече сигурност той сам съчинява писмото. Пруският крал е недоволен, но все пак решава да се съгласи. От своя страна Райхстагът се примирява въпреки известни резерви да ратифицира договорите за присъединяването на южногерманските държави такива, каквито са, и да промени конституцията както се следва. Дори вписва в нея думите „империя" и „император", преди кралят официално да е приел. При него е изпратена и делегация, водена от същия този Симсон, който през 1849 г. предлага на Фридрих-Вилхелм IV имперската корона. Гневът на Вилхелм, който иска, както някога брат му, да получи империята от равните нему, а не от народното представителство, все пак утихва; официално той приема на 17 декември. Южногерманските парламенти ратифицират по-късно, не без последни прояви на недоволство в Бавария.

На 18 януари 1871 г. тържественото провъзгласяване на Германската империя в галерията с огледалата във Версай не е ден за радост, въпреки официалната картина на това събитие. Вилхелм I демонстративно се сърди на своя канцлер, който му попречва да се окичи с

титлата „император на Германия“ и го е принудил да приеме тази на „германски император“, като я е вписал предварително в договорите и в конституцията. По този начин се подчертава запазването на конфедералния характер на Германия съгласно желанията и на Лудвиг II, но Вилхелм съзира в това истинско ограничение на правата му, макар, от друга страна, да запазва и титлата си на крал на Прусия. Присъстващите се задоволяват да викат: „Да живее Негово имперско величество императорът Вилхелм!“ Сто и седемдесет години след коронясването на Фридрих I в Кьонигсберг династията Хоенцолер изкачва ден по ден последното стъпало от своя изключителен възход. Но тя вече принадлежи на германския народ, а новият император не гледа на тази нова епоха без страх. Дали изпълнявайки това, което ласкателите на династията наричат „германска мисия“, Прусия няма да загине? Дали като придобива по право върховната власт по отношение на останалите германски държави, тя ще упражнява тази си власт и на практика? Или пък конституционната одежда ще предпазва реалността от пруското господство? Вилхелм не е единственият, който си задава тези въпроси по времето, когато Прусия изчезва като обект на международното право: консерваторите, които са мнозинство сред юнкерите на изток, са особено песимистично настроени. Историята на следващите седем десетилетия, тази на империята, на Ваймарската република и на Третия райх, ще бъде и историята на тяхната битка за запазване на известна представа за Прусия в лоното на обединена Германия.

ЕПИЛОГ

Прусия след Прусия

Завършването на националното обединение от „малогермански“ тип не води до образуването на централизирана държава. То създава нещо като компромисна форма между обединителните аспирации на по-голямата част от общественото мнение и грижата за запазване на историческите традиции на Германия, както и на принципа за легитимност. Вместо да бъдат подновени обаче анексиите за сметка на Юга, подобни на реализираните от Севера през 1866 г., и да бъде продължено териториалното разширение на Прусия, вниманието вече се съсредоточава върху осигуряването на „общ покрив“ за 26-те асоциирани държави, които, от друга страна, запазват своето отделно съществуване. Но последните имат твърде неравностойно влияние. Несъмнено Прусия приема да жертва статута си на велика и независима сила и също да се постави под върховната власт на императора, но нейният крал е нещо много повече от *пръв между равни.* Без да се идентифицира категорично с новия райх, Прусия, която вече съставлява две трети както от територията, така и от общото население, и още по-голям процент по отношение на действителната мощ, представлява неговият гръбнак. Тази донякъде готическа конструкция неминуемо ще доведе до конкуренция, но и до спойка между двете реалности. С течение на годините съставките впрочем ще се променят постепенно и незабележимо, от първоначална хегемония на Прусия до окончателната ѝ маргинализация.

По-трудно е да бъдат измерени идеологическата и моралната осмоза и онова, което германските ценности дължат на пруското наследство, като дисциплина, самопожертвователност, чиновничество. Въпросът за милитаризма и свързаният с него въпрос за размера на пруския национализъм в крайна сметка предизвикват разгорещени спорове.

1. Прусия и империята: от хегемонията до разпадането (1871–1918)

Привидно Германската империя може да мине за „голяма Прусия", и именно като такава е приемана тя в чужбина. На практика първоначално като че ли Прусия упражнява „хегемония" над обединена Германия, но тя произтича не толкова от буквата на конституцията, колкото от действителните съотношения на силите между отделните членове на империята. Когато едно ново поколение поема политическите отговорности и в умовете започва да се налага неизбежността на една все по-единна германска нация, пруските особености в значителна степен изчезват.

Институциите

По същество Прусия запазва в Германската империя позицията, която има в Северногерманския съюз от 1867 г. Член 11 от конституцията обявява пруския крал в качеството му на такъв и за „германски император", което явно представлява съществена разлика между „втората империя" (Втория райх) и изборната Свещена Римска империя, изчезнала през 1806 г. Това задължително дава по-висш статут на така отличаващата се пруска държава, още повече че императорът разполага безконтролно с военната сила, назначава висшите чиновници и може да обяви извънредно положение. За сметка на това нищо не налага да бъдат обединени в едни и същи ръце функциите на имперски канцлер и на министър-председател на Прусия. Назначаването на първия канцлер създава прецедент, който става традиция след прекъсването през 1873 г. Тогава Бисмарк отстъпва управлението на пруския министерски съвет на своя приятел Роон, но отново си го връща няколко месеца по-късно, след като констатира, че с това губи голяма част от властта си. През 1890 г. при напускането на великия човек следва ново разделяне на двата поста, като Каприви наследява канцлерството, а Ойленбург – министър-председателския пост на Прусия. Само четири години по-късно се налага да се откажат от това разделение. Но нещата вече са се развили до такава степен, че обединението на двата поста се проявява в обратна посока: става практика да бъде назначаван райхсканцлер, който става и министър-председател на Прусия, дори – както се случва през 1894 г. при принц Хоенлое-Шилингсфюрст – избраникът да не е прусак и никога да не е служил в пруската администрация.

Истинската изпълнителна и законодателна власт е в ръцете на идеалната федерална институция *Bundesrat* (Съвет на съюза), където Прусия разполага едва със 17 гласа от общо 58, тоест малко по-малко

от една трета. Следователно тя не може да разчита на неминуемо мнозинство и между другото многократно изпада в малцинство[1]. Прусия, разбира се, разполага с право на вето върху мерките, засягащи конституцията, митниците и косвените данъци, както и армията. Но и на малките държави е призната блокираща квота, тъй като са достатъчни 14 гласа за възпрепятстване на приемането на дадена резолюция. Що се отнася до Райхстага, избран с пряко всеобщо гласуване, той представлява цялата империя пропорционално на населението и може да бъде изкушен да се набърка не само в германските дела, но и във „вътрешните" дела на Прусия, които са съществена част от тях. Хегемонията изисква съответното противодействие, още повече че поддържането на системата на трите класи при избора на Пруски ландтаг създава понякога реални разлики между политическата ориентация на депутатите в двете камари. През 1885 г. Вилхелм I тържествено припомня това, което все още не се нарича „принцип на субсидиаритета" (според който правата на империята са второстепенни спрямо тези на отделните страни и области – *б. пр.*), но на пруския крал съвсем не му е лесно да се постави в качеството на защитник на личните интереси на основната държава членка срещу една империя, чието въплъщение между другото самият той е[2]. Ако може да се говори за хегемония, то това се дължи предимно на истинската тежест на Прусия, която обединява две трети от територията на империята и повече от 60% от нейното население (24 милиона жители от общо 41), която притежава основната част от мините и промишлените предприятия и осигурява голяма част от земеделския износ. Хегемонията е и резултат от смазващата квота на пруските сили в имперската армия: 25 дивизии от общо 36, като не броим 3-те дивизии, изтеглени от отделните малки държави и включени в пруските сили; що се отнася до останалите 8, те са подчинени на повечето пруски правилници и редовно са инспектирани. Но военната област е изцяло запазена територия за пруския крал, като офицерите трябва да се отчитат единствено пред него; дори бюджетният контрол, който на депутатите могат да оказват – причина за конституционния конфликт от 1862 г. – е значително ограничен, тъй като последните гласуват кредитите само веднъж на седем години.

Накрая, когато трябва да накарат империята да заработи, през първите години се налага да прибягват единствено до административните средства, с които разполагат в системата на пруската държавна машина. Във всеки случай извън канцлерството не съществува никакво

[1] Такъв е случаят например при избора на седалището на върховния имперски съд, при който Лайпциг е предпочетен пред Берлин.

[2] Впрочем Прусия не разполага с никакво „запазено право" за разлика от Бавария.

имперско правителство и пруските министри го заместват в редица сфери – във военната, разбира се, но и в търговската, благоустройството и железниците. Пруското адмиралтейство става имперско също както Сметната палата, Емисионната банка, пощите, железниците. Но дали трябва в случая да говорим за хегемония? Не трябва ли да видим в това по-скоро предоставяне на средства за общия интерес?

Това впрочем не протича винаги по идиличен начин, както се вижда при „секретаризацията" на Прусия. За да координира по-добре дейността на канцлерството и на пруската администрация, Делбрюк постепенно създава – в пълно съгласие с Бисмарк – поредица от специализирани звена на самото канцлерство, ръководени от „държавни секретари". Те припокриват компетенциите на съответните пруски министри, като същевременно остават обикновени чиновници в тясно подчинение на канцлера. В началото сме свидетели на това как пруските министри подготвят проекти за имперски договори и ги защитават пред Райхстага, но редът се обръща и се стига дотам, че държавните секретари биват одобрявани на заседанията на пруското правителство (*Staatsministerium*). От това следват множество конфликти относно компетенциите и до търкания, които единствено личният авторитет на Бисмарк е в състояние да възпре, но които впоследствие се задълбочават. Отвън става все по-трудно да бъдат разграничени двете нива, а пруските министри постепенно отстъпват пред тези, които представляват империята, доколкото по това време не съществуват дълбоки различия между интересите на Прусия и тези на Германската империя, нито между политическата ориентация на едната и другата.

Въпреки това остават някои различия, от които Бисмарк умело се възползва, като разделя, за да владее по-успешно, макар естеството на режима да не изисква наличието на парламентарно мнозинство. През първото десетилетие той разчита на подкрепата на Райхстага и на конституираното през 1867 г. мнозинство на националлибералите срещу опозицията на „старите консерватори" от „Кройццайтунг", останали „германоскептици" (както бихме се изразили днес), във всеки случай много привързани към традиционната Прусия. Канцлерът не се поколебава да осъди техния „партикуларизъм", което е върхът на всичко. Тъй като антикатолическата битка от 1873–1878 г. (*Kulturkampf*) съответства на желанията на мнозинството, Бисмарк налага на своите противници – след като прибягва до помощта на „навалица от равни нему" – премахването на остатъците от пруската сеньориална полиция, както и реформа на местната администрация, засилваща влиянието на държавата (1872–1875). Когато протекционисткият поврат от 1879 г. води до скъсване с либералите, обратно, Бисмарк се сближава с пруските консерватори, които приветстват неговите антисоциалистически закони от 80-те години на XIX в.

Тогава интересите на голямата индустрия се обединяват с тези на аграрното лоби източно от Елба, като така оформилият се блок успява да парализира всякакво развитие до края на съществуването на Германската империя въпреки надеждите, породени за кратко от „епохата Каприви“ (1890–1894) и после от годините на Бюлов (1900–1909). То попречва и на отменянето на трикласовата система, която остава в сила до 1918 г. въпреки настоятелните молби на Райхстага. В края на имперския период в законово-правно отношение Прусия става синоним за ултраконсерватизъм в лоното на една доста еволюирала Германия. От дълго време Социалистическата партия разполага с най-многобройната група в Райхстага, откривайки в реалната Прусия голям брой от своите избиратели, но получавайки шепа избраници в Пруската камара.

Пруски ценности и национално чувство

Тъй както пруската монархия предоставя своята администрация на разположение на новата германска държава, по този начин тя ѝ предава и своите символи и ценности. В опиянението от общо постигнатата победа цяла признателна Германия започва да „се попрусиянчва“. Химнът, който традиционно приветства победоносния крал, *Heil Dir im Siegerkranz* („Привет на теб, увенчан от победата“), става имперски химн, макар че населението продължава да пее с по-голямо желание *Die Wacht am Rhein* („Рейнска стража“) или *Deutschland über alles* („Германия над всичко“), композирани по време на кризата през 1840 г. Цветовете на Прусия – черното и бялото, съчетани с взетото от Ханзата червено, стават знаме на имперския флот, а от 1892 г. и знаме на самата империя.

За национална история се приема тази на Прусия, своевременно реинтерпретирана в смисъла на „германската мисия на Прусия“. Дройзен и Хойсер отварят пътя за това към 1850 г., доказвайки, че макар политиката на суверените на Бранденбург и на Прусия понякога да изглежда егоистично династична и насочена против интересите на старата империя (Свещената Римска империя на германския народ или Втория райх – *б. пр.*), то е за да възкръсне тя отново от нейните руини чрез подновяване на целостта на конструкцията ѝ. Следователно тази политика отговаря на истинските дългосрочни интереси на Германия. Дройзен отбелязва изключителната приемственост на пруската политика – толкова забележителна, че предвещава новата съдба на Германия: „Други държави са само даденост и тяхната единствена цел е да се запазят. За битието на Прусия обаче е характерна тази мисия – да се стреми към цялото, към което не е преставала да присъединява нови части. Именно тази мисия ѝ придава нейната

мотивация и нейната сила."[3] Тези теми се повтарят една през друга в 70-те години на XIX в. от официалния историк на режима саксонеца Хайнрих фон Трейчке, издател на „Пройсише ярбюхер" („Пруски анали"), но и от Зибел и от много други, и се превръщат във Вулгата (най-авторитетният латински превод на Библията – *б. пр.*), която няма да бъде оспорвана въобще до самия край на империята[4]. От само себе си се разбира, че те въобще не отговарят на историческата реалност и че коронованият за император пруски крал е „все едно Лутер да беше избран за папа"[5].

Реинтерпретирана по този начин, пруската военна слава може да се превърне в общо наследство. Забравя се, че Фридрих II е побеждавал саксонците и други германци и че през 1866 г. Вилхелм I воюва срещу половин Германия. Белобрадият император се помни само като обединител и победител от 1871 г., като годишнината от Седан се чества тържествено всяка година. И с готовност бащинската му фигура се дообогатява със средновековни реминисценции, като се мобилизира митът за император Фридрих с червената брада (Фридрих Барбароса, 1152–1190), заспал в подземна галерия на Кифхаузен в очакване империята да възкръсне, защото Пруската германска империя е продължение на Свещената Римска империя на германския народ. Реставрацията на средновековния дворец Гослар е повод да се подчертае тази приемственост чрез поредица от изпълнени със символика фрески. Живописта и скулптурите свидетелстват впрочем за култа към Вилхелм както приживе, така и в още по-голяма степен след смъртта му: огромни статуи, фрески, мозайки, голямоформатни картини, като не забравяме издигнатата в Берлин колона на победата. По-странна, но също така безспорна, е национализацията на мита за Фридрих II, от който се помни най-вече това, че е устоял и победил ръководена от Франция коалиция. Неговата личност, популяризирана от множество сборници с приказки за деца, се открива постоянно по театралните сцени, а всяка донякъде бележита годишнина предизвиква нови чествания. Известните картини на Антон Вернер също илюстрират това увлечение. И когато през 1914 г. Томас Ман се заема с анализа на положението във воюваща Германия, той съвсем естествено се обръ-

---

[3] J. G. Droysen, *Geschichte der preussischen Politik,* цитирано по L. Schirmer, „Vom deutschen Beruf Preussens" в M. Schlenke (dir.), *Preussische Geschichte. Eine Bilanz in Daten und Deutungen,* Freiburg im Breisgau, Ploetz, 1991, p. 227.

[4] H. von Treitschke, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert, 5 vol*, Berlin, 1879–1894; H. von Sybel, *Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I.,* Berlin, 1889. Тази визия обаче ще бъде малко нюансирана от O. Hintze, *Die Hohenzollern und ihr Werk,* Berlin, 1915.

[5] S. Haffner, *Preussen ohne Legende,* Hamburg, Goldmann, 1981, p. 413.

ща към духа на великия крал[6]. Казано най-общо, славата на пруските войски е гаранция за бъдещите победи на Германия и именно така трябва да се разбира откриването през 1883 г. в Берлин на „зала на славата" (*Ruhmshalle*) в арсенала на булевард Унтер ден линден[7].

Следователно се извършва истинска симбиоза между пруското наследство и националното чувство и съвсем резонно по този повод се говори за „пруския милитаризъм". Той предоставя последно убежище на юнкерите, застрашени от бързото икономическо развитие и натрапващото се богатство на *Gründerjahre* („основополагащите години"), с отреденото все по-важно място на парите. Но той процъфтява, стигайки до абсурд благодарение на усърдието на неговите прозелити. Институцията „лейтенант от резерва" предлага карикатурна илюстрация на тази крайност, квалифицирана от самите съвременници като „борусизъм" (обидна квалификация, синоним на „прусащина", изведен от римското название на Кьонигсбергската област – Борусия – *б. пр.*) и яростно заклеймена от свидетел като Фонтане. Младежите с буржоазен произход, които са прекарали едногодишна служба, стигат дотам, че се идентифицират с военната институция така, че предпочитат да се представят пред обществото с военния си ранг в резерва, отколкото със социалното или професионалното си положение. Цивилният живот е пропит от казармени обноски, с характерните им машинални и отривисти жестове. И не примерът на император Вилхелм II, който цял живот си играе на обикновен войник, е този, който може да промени тази тенденция. Фалшивият престиж на униформата провокира през 1906 г. гротесковия епизод с „Капитана от Кьопеник", получил всичко, което иска, от градските власти благодарение единствено на своите еполети[8]. По-сериозен се оказва инцидентът, провокиран през 1913 г. в Цаберн, в Елзас, от един сприхав лейтенант. Безсмислената бруталност на военните към цивилното население все пак е прикрита от вишестоящите в името на дължимото към армията уважение. Общо взето, цялото общество се оказва зачислено в армията, а ценност като подчинението, известна като чисто пруска, е предложена за висш идеал на поданиците на империята, при което смисълът на истинската чест пропорционално регресира[9].

Обратно, други аспекти от пруското наследство, които са недооце-

---

[6] T. Mann, *Friedrich und die grosse Koalition*, 1914.

[7] M. Arndt, *Die Ruhmshalle im Berliner Zeughaus. Eine Selbstdarstellung Preussens nach der Reichsgründung*, Berlin, 1985.

[8] Тази афера е пренесена на театралната сцена през 1931 г. от драматурга Карл Цукмайер.

[9] Хайнрих Ман го превръща в обект на язвителна сатира в романа си *Der Untertan* („Поданикът"), завършен през 1914 г. и публикуван през 1918 г.

нени или отречени, преминават в Германия само условно. Така е например с дипломатическата традиция, наследена от Фридрих II. Опитът от Седемгодишната война учи Прусия да се бои най-вече от битката на няколко фронта, а нейните управници грижливо опазват съюза си с Русия при всякакви обстоятелства – дори Бисмарк извлича от това огромни облаги през 60-те години на XIX в. Германското обществено мнение обаче често призовава към война срещу царската империя: през 1848, 1854 и дори през 1863 г. След като Германия вече е обединена, Бисмарк първоначално се придържа към пруската схема на мислене, преценявайки, че геополитическото положение е останало същото. Но това не се връзва лесно с останалите негови цели. Необходима му е голяма деликатност, за да се съюзи през 1879 г. с Австрия, като същевременно остава приятел на Русия (договор за презастраховка), докато същите две сили все повече се противопоставят помежду си на Балканите. Но когато през 1885 г. интересите на зърнопроизводителите от източните области на страната се оказват застрашени от вноса на руско зърно, той допуска грешката да затвори границите, предизвиквайки ответни мерки. Що се отнася до неговите наследници, още по-невнимателни към пруската традиция, те трупат проявите на нетактичност една след друга и накрая тласкат Русия в обятията на Френската република, с всичките известни последствия от това.

Отношението към поляците предоставя друг пример за отклонение от традиционната пруска дипломация. Бившата Прусия не е национална държава, а частта от нейната територия, разположена на изток от р. Одер, юридически никога не е принадлежала на Германия, независимо дали по време на старата империя или по времето на Германския съюз. Затова страната никога не си е задавала въпроси относно националностите, приемайки твърде добре езиковото и културното разнообразие. По друг начин се стичат нещата, когато цяла Прусия влиза в Германската империя: нейните поданици не-германци не само че стават твърде малцинствени, но са доведени до статут на маргинали в държава, която се самоопределя като национална. Несъмнено малцинствата на литовците, кашубите, мазурите или датчаните не създават никакви проблеми, тъй като не надвишават няколко десетки хиляди души, а поляците от Силезия са интегрирани отдавна. Но по друг начин стоят нещата с двата милиона поляци от Западна Прусия и от Познанската област. Изправени пред германското обединение, техните представители се опитват да останат пруски поданици, без да влизат в империята. Но това, както и клаузите за специфични гаранции, каквито има в германската конституция от 1849 г., са им отказани от мнозинството в Райхстага. Точно обратното, когато през 1871 г. полските националисти от трите зони, събрали се на конгрес в Лемберг, настояват за възраждането на Полша, първият председател *(Oberpräsident)* на

Позен (Познан) предлага в отговор на това в администрацията да бъде наложен немският език. През 1876 г. бива гласуван закон в такава насока, като мярката се прилага с двадесетгодишен преходен период. Преподаването на полския език в училищата, задължително до този момент, вече става свободноизбираемо, а останалите предмети биват преподавани на немски, с изключение на религията.

От този момент нататък в полските провинции непрестанно стават сблъсъци между националистите и властта. След като Германия залага на асимилацията, а *Kulturkampf* още повече задълбочава конфликта, през 1887 г. Бисмарк забранява използването на полския език и при религиозното обучение. Разбира се, тази мярка е отменена от Каприви, но към политиката на асимилация се прибавя и опит за германизиране на региона, като там биват настанени германски селяни. Със закон от 1886 г. са отпуснати 100 милиона марки за тази цел, които позволяват за период от шест години да бъдат придобити 50 000 хектара земя. Позициите и от двете страни продължават да се втвърдяват: докато полските националисти използват всички средства, за да предотвратят покупките на земя, една Асоциация на източните марки (*Ostmarkverein*) се бори за заемане на твърда позиция. През 1898 г. се стига до забраната на полския език в религиозното обучение, което води до развихряне на страстите, изразило се в множество инциденти[10]. Германизацията също продължава, но без особен успех: за тридесет години са настанени само 21 000 германски селяни. От гледна точка на принципите на пруската традиция и в това отношение скъсването е не по-малко решително.

За сметка на това в политико-социалната област превес има поскоро приемствеността. Всички политически партии на империята се създават в Прусия през предходния период. Практиката на авторитарно управление, насърчена след кризата от 1862 г., се превръща в норма за германския райх. Тя допринася за това, щото Бисмарк да се вдъхнови от нетолерантните решения на *Kulturkampf*, насочени предимно срещу опозиционната католическа партия *Zentrum*[11]. Тя му диктува и твърде брутална линия на поведение по отношение на обединената от 1875 г. Социалистическа партия. Изправена пред тази

[10] Най-известният, останал в полската памет като символ на националната съпротива, става през 1901 г. във Врешен (Вжешня в близост до Гнезно). След като ученици са наказани, че не са искали да отговорят на немски език, родителите се разправят жестоко с учителя, което им коства гонения, а на някои и затвор. Брожението нараства двойно през следващите години.

[11] Постъпвайки така, той следва примера, даден през 1837 г. от тогавашния пруски крал, но скъсва с много по-толерантната практика на неговия наследник. Премахвайки йезуитите, той застава твърдо срещу позицията на Фридрих II.

нова заплаха – която се изявява бързо на изборна почва – властта използва само един език, този на репресиите и забраните, систематично прилагани след 1878 г. Но, от друга страна, канцлерът на империята подновява пруската традиция на социална намеса на държавата, която много добре се съчетава с управлението с твърда ръка, както вече го е показал Войнишкия крал. През 80-те години на XIX в. поредица от закони разрешава предоставянето на твърде напреднала в сравнение с останалата част от Европа социална защита за германските работници. Разбира се, в това има известна умисъл – да бъде избегнато гласуването за социалистите, но то е и плод на въздействието на пиетизма, оказал влияние върху Бисмарк през младежките му години. Опитът обаче ще покаже доколко са се променили времената, тъй като още през 1890 г. Социалистическата партия формира най-многобройната група в Райхстага и дори постига триумф на изборите през 1912 г., без обаче да бъде допусната да влияе върху решенията на изпълнителната власт.

Така имперска Германия се сдобива с една нова политическа култура, в която пруският елемент заема значимо място, но в силно променена от националния натиск форма. Това става все по-видно с течение на времето, особено когато отговорността е поета от поколението, олицетворявано от Вилхелм II. Неимоверното разрастване на индустрията, ускорената урбанизация, акцентът, който се поставя върху флота и световната политика, както и пангерманизмът създават изцяло нов климат, в който старата Прусия е трудно да бъде открита. Дори нейната столица, обезобразена от помпозните сгради на Вилхелмовата епоха, е загубила донякъде строгите черти, характерни за „пруския стил“[12]. „Много да работиш, да избягваш да се самоизтъкваш и по-скоро да бъдеш, отколкото да изглеждаш“, този напълно пруски девиз на генерал Фон Шлифен от 1903 г. изглежда твърде отдалечен от новата действителност. При сравнението между новата производителна класа и старата аристокрация везните се накланят решително към втората, както прогнозира Густав Фрайтаг в известния си роман[13]. Носталгиците се хващат още по-настървено за трите класи и за армията. Съдбата отрежда кайзерът, който е тъй проникнат от своето императорско достойнство, с всичко, което то включва като международни амбиции, да бъде и силно привързан към символите на пруското минало. Както правдиво отбелязва Фонтане, императорът иска да направи нещо ново с нещо много старо, „да построи бъдещето

[12] Както меланхолично отбелязва A. Moeller van den Bruck, *Der preussische Stil,* Berlin, 1916.

[13] G. Freytag, *Soll und haben* („Дебит и кредит“), 1855. Този роман има голям успех, което доказва състоятелността на въпросите, които повдига.

със сечива, намерени на тавана“[14]. По време на своеобразното му управление Германия преживява ускорено материално развитие, без да осъществи политическата модернизация, която Фридрих III вероятно би успял да направи, ако бе царувал повече от няколкото месеца през 1888 г. Това крещящо противоречие предизвиква нещо като болест на духа, от която Германия в крайна сметка ще загине и за която ще обвиняват Прусия. Първите последици от нея Германия ще понесе през 1919 г.

2. Двойното лице на Прусия (1918–1945)

Поражението в Първата световна война и революцията от 1918 г. не водят до разпадането на Бисмарковата конструкция независимо от събуждането на някои центробежни сили в нея. През ноември 1918 г. Вилхелм II наистина мисли да се откаже единствено от имперската си титла, като запази само тази на пруски крал. Но за половин век съществуване, общогерманската национална действителност надделява над лоялността към пруското минало и никой не приема насериозно тази идея. Въпреки това остава да бъде уточнено мястото на Прусия в новата германска държава.

Парадоксално, но животът на Прусия през 1919 г. е спасен от същите тези социалисти, които нейните управници преследват преди войната и които впоследствие я опозоряват. А Бабел, Либкнехт или Меринг се надпреварват да търсят достатъчно сурови думи за тази анахронична отживелица от династичната история[15]. Но когато Германия трябва да бъде препостроена на нови основи, те се опасяват да не изгубят онова, което продължава да я прави така здрава.

Бастионът на републиката

В хаоса на поражението социалистите логично получават отговорността за държавното управление: те имат най-многобройна група и дотогавашният им опит в опозиция ги е подготвила за смяната. Но това дело е огромно и опасно. Трябва да се изправят не само пред материалните и духовните трудности на следвоенното време, но и да се опитат да запазят единството на страната, която се разпада. Защото следвоенна Германия, от една страна, е обхваната от революционни

[14] Цитирано по G. A. Craig, *The End of Prussia,* Madison, The University of Wisconsin Press, 1984, p. 60.

[15] Франц Меринг посвещава множество статии на историята на Прусия. Някои от тях са събрани във F. Mehring, *Zur Geschichte Preussens,* Berlin, Dietz, 1981.

огнища, а, от друга, от неприязънта на онези, които започват да разпространяват тезата за „ножа, забит в гърба“. Така социалистите трябва да подготвят новото конституционно бъдеще на нацията, без все да още познават условията на мирните договори или площта на бъдещата ѝ територия.

За цената на мира, както е известно, не могат да се пазарят и като се изключат Елзас и Лотарингия, Прусия сама заплаща тази цена чрез териториалните анексии в полза на съседните държави. Тя губи общо 4,6 милиона жители и 56 000 квадратни километра площ, отстъпвайки Мемел на Литва; Позен, Западна Прусия и Горна Силезия на Полша; Ойпен и Малмеди на Белгия; Северен Шлезвиг на Дания; а временно и Саарланд на Франция. Освен това в окупираните от врага рейнски области се разразява мощно сепаратистично движение.

Що се отнася до конституцията, почти всички са съгласни с необходимостта от засилване на германското единство и с рационализирането на Бисмарковата конструкция, но има разногласия относно средствата за постигане на това. Първият проект, представен от Хуго Пройс, предвижда премахването на Прусия, чиито провинции да станат непосредствени членове на нова централизирана държава. Той бива отхвърлен по молба на южногерманските държави, загрижени за опазването на своята автономия. В този момент на републиканското мнозинство, в това число и на социалистите, им се струва, че поддържането на пруската цялост би гарантирало по-успешно стабилността на бъдеща Германия. В края на краищата опорочените някога качества като прословутото пруско чувство за дълг и пруската активност вече могат да обслужват една добра кауза: „Старата Прусия умря, да живее нова Прусия“, провиква се през март 1919 г. временно изпълняващият длъжността министър-председател, социалистът Паул Хирш. А Ратенау добавя още: „Махнете Прусия и от Германия ще остане само Рейнският съюз – тази католическа лига!“[16] На първо време става въпрос да се избегне задълбочаването на хаоса, който би настъпил при пълното скъсване с традициите[17].

Конституцията на Ваймарската република влиза в сила на 11 август 1919 г., а Прусия приема своята едва година и половина по-късно (30 ноември 1920 г.). Хронологията на тези събития ясно показва настъ-

---

[16] Цитирано по H. J. Schoeps, Preussen, *Geschichte eines Staates,* Frankfurt-Berlin, Ullstein, 1981, p. 290, p. 300.

[17] По онова време вероятно решават да се въздържат от приобщаването на Австрия, чието Национално събрание масово гласува през ноември 1918 г. за присъединяване към Германия. Запазва се обаче възможността тя да се присъедини впоследствие, без да наруши германското равновесие. Споменът за стария дуализъм очевидно е още жив.

пилия след 1871 г. разрив и преминаването от полуунитарна към конфедерална логика на политическо развитие, където цялото предхожда отделните части. Но пруската цялост остава непокътната под донякъде платоничното название *Freistaat* (свободна държава)[18]. Тя все още обединява 60% от територията и от населението на Германия[19]. Прусия притежава истинско представително правителство, както останалите 17 държави членки, с министър-председател, който вече трябва да бъде отделна личност от тази на германския канцлер; с Ландтаг, избран с всеобщо пряко гласуване, за да приема законите на провинцията; с Камара, избрана от нейните 14 провинции и наречена Държавен съвет (*Staatsrat*), имаща право на вето върху решенията на Ландтага, която от 1921 г. е председателствана от кмета на Кьолн, Конрад Аденауер.

Вече не съществува пруски държавен глава, макар някои да виждат в лицето на избирания през 1925 г. на председателското място маршал Фон Хинденбург – олицетворение на юнкера и на военния – задочно избран пруски суверен. Дипломацията и армията зависят изключително от райха, както и – което е нещо ново – събирането на фискалните ресурси, част от които той преразпределя впоследствие между държавите – точно обратно на това, което е било преди[20]. Финансовата власт преминава в други ръце. Освен това Райхсратът (*Reichsrat*), израз на федерализма на национално равнище, се оказва с доста по-ограничени компетенции в сравнение с тези на Бундесрата (*Bundesrat*) от 1871 г., тъй като той губи законодателната си инициатива. Що се отнася до влиянието на Прусия върху функционирането на тази инстанция, то отслабва чувствително. Макар да запазва в него 40% от гласовете, те вече не представляват монолитен блок, а са разделени наполовина между правителството на Прусия като *Freistaat* и нейните провинции. А те от своя страна, като получават по този начин по-голяма власт,

[18] И днес за Бавария и за Саксония се говори като за *Freistaat,* без това да поражда някакви последствия.

[19] По това време Прусия заема площ от 294 000 квадратни километра (при някогашните 470 000) и има 38 милиона жители (срещу 63 милиона през 1925 г.). След това нараства още с присъединяването на Пирмонт през 1922 г. и на Валдек през 1928 г.

[20] Това е предмет на реформата, свързвана с името на министър Ерцбергер. Преди 1918 г. райхът разполага еднолично единствено с непреките данъци и с митническите такси и в голяма степен трябва да разчита на финансиране от плащаните от държавите данъци. Сега той вече получава и данъчния приход от облагането на печалбите. Отделните държави членки на райха запазват за себе си само приходите от поземлените владения и от някои такси. Системата за равномерно разпределение позволява да бъдат подпомогнати най-бедните, като Прусия явно също допринася за въвеждането на тази система.

често ще застават в опозиция на своя център[21]. Въпреки това центърът разполага с доста големи компетенции по отношение на полицията и администрацията, които пруските управници успяват да използват целесъобразно – включително и по отношение на социалните жилища. Но съвместното съществуване в една и съща столица – Берлин, на две различни правителства, чиито компетенции неизбежно се застъпват, създава трудности, още повече че техните политически ориентации доста бързо започват да се разминават.

Всички мерки, предназначени да отслабят относителното влияние на Прусия в следвоенна Германия, целят да обезоръжат защитника на реакцията, в какъвто се превръща тя при предходния режим. По ирония на съдбата обаче историята води до съвсем обратен резултат. Докато четиринадесетте години на Ваймарската република се характеризират на национално ниво с непрестанна несигурност и изреждането на 21 често миноритарни правителства, Прусия демонстрира учудваща политическа стабилност. Нещо повече, вместо да е въплъщение на реакцията както някога, тя се превръща в бастион на републиката, която е хулена и предавана почти навсякъде другаде в Германия. Докато социалистите са изключени от националните мнозинства още от 1920 г. та чак до 1932 г., те непрестанно представляват ядрото на управляващата пруска коалиция, която между другото включва освен католическата партия *Zentrum* и либералите от левицата на Германската демократическа партия (DDP). Тази „нова мисия на Прусия“ е олицетворявана от една силна личност – бившия земеделски синдикалист Ото Браун, доста авторитарен държавник, силно привързан към гледките и традициите на своята „сурова родина“, който остава министър-председател почти без прекъсване през целия този период. Той разчита най-често на енергичния министър на вътрешните работи Карл Северинг. Тези двама мъже имат за задача да прочистят администрацията и полицията от техните антиреспубликански елементи, което позволява да бъдат обуздани успешно подривните действия на полувоенните нацистки групи. Въпреки това Прусия не остава незасегната от нещастията, сполетели я заради масовата безработица и невъзможността за укрепване на политическото положение. То е структурно минирано от избора, направен, от една страна, от част от десницата, а, от друга – от Комунистическата партия, да излязат от демократичната игра. Правителството ограни-

[21] Прусия получава 26 гласа (2 пъти по 13), Бавария – 11, Саксония – 7, Вюртемберг – 4, Баден – 3, Тюрингия и Хесен – 2, и т. н. Най-малките държави разполагат с по един глас независимо от броя на тяхното население, така че един прусак има 10 пъти по-малка политическа тежест от един жител на Любек и 30 пъти по-малка от един жител на Шаумбург-Липе.

чава частично последствията от това развитие, като забранява достъпа на нацистите и на комунистите до държавната администрация (25 юни 1930 г.).

Реваншът на другата Прусия

Прусия скоро става синоним на социализма, както сочи теорията на историка философ Освалд Шпенглер[22]. Далеч от мисълта, че това е плод на случайността, той вижда корените на явлението в една много стара традиция, тази на пиетистката държава на Фридрих-Вилхелм I, която авторът противопоставя на наблюдаваната на Запад еволюция. Докато историята превръща англичаните в индивидуалисти, спестявайки им външните заплахи, прусите успяват да се съхранят единствено чрез предаността си към държавата и към колектива. При едните от значение е стремежът към лично обогатяване и доброто съзнание на пуритана, а при другите – себеотрицанието, възнаградено от колективния напредък. Оттук съвсем логично може да бъде извлечено понятието пруски социализъм. От само себе си се разбира, че тази теза не е подкрепена единодушно от историческите факти: срещу „червена Прусия" непрестанно вилнее *другата Прусия* – тази от трите класи, загубила своя монопол върху властта, но не отказала се да си го възвърне и притежаваща мощни средства за действие. Лишена от традиционното си влияние в държавата, тя скоро ще потърси стимул навън, като дори не се поколебава да се откаже от някои от своите ценности, за да се съюзи с дявола.

Носталгията по бивша Прусия формира преди всичко различни групи по интереси. Редица от тях възникват всъщност на изток от Елба, сред земевладелците зърнопроизводители, постоянно заплашени от хода на икономическото развитие. Множество имения изнемогват от дългове и юнкерите настояват толкова напористо за помощ от държавата, че през 1928 г. си издействат т. нар. програма за „помощ на Изтока" (*Osthilfe*). Правителството на Ото Браун, натоварено с разпределението на субсидиите, въпреки своите принципни колебания старателно анализира всеки отделен случай от гледна точка на икономическата жизнеспособност, за да не разхищава средства за неплатежоспособни длъжници. Това му коства много лични ядове, още повече че миналото на земеделски синдикалист на този министър-председател не е забравено. Самият маршал-президент, станал едър земевладелец в Източна Прусия през 1927 г. вследствие „приятелска подписка"

---

[22] O. Spengler, *Preussentum und Sozialismus,* Berlin, 1920. Виж S. D. Stirk, *The Prussian Spirit. A Survey of German Literature and Politics (1914–1940),* London, Faber, 1941, p. 60–71.

и във всеки случай твърде изложен на влиянието на юнкерите, сякаш не му прощава. Но това не е единствената му грижа, защото военните проблеми още повече задълбочават спора.

Втората опора на бившата пруска аристокрация всъщност се намира в армията, макар тя също да става национална под името райхсвер (*Reichswehr*). Според клаузите на Версайския договор личният ѝ състав е силно намален и това създава удобство на нейните началници, включително на нейния главнокомандващ до 1926 г. генерал Фон Щект, да избират офицерите несъмнено по критерии за качество, но и в духа на военната каста. Поради това лоялността на армията към републиката никога не е напълно сигурна, както е видно от пуча на Кап през 1920 г. Когато след 1930 г. режимът навлиза в труден период, армията се превръща в много важен залог, макар твърде политизираният генерал Фон Шлайхер, човекът оркестър в последните правителства на Ваймарската република, да не олицетворява напълно тази институция. Влиянието на райхсвера се дължи на привилегирования достъп, който неговите високопоставени представители имат до държавния глава, произлязъл от същата обществено-професионална група. Обаче пруското правителство многократно влиза в конфликт с военните власти, с които би трябвало да си сътрудничи относно защитните мерки по границата. Те поради пренебрежение или от любов към тайните се въздържат от това да дават информация въпреки поетите ангажименти, а министър Гжезински в крайна сметка издава през 1926 г. тайната подготовка на нелегална армия, свързана с различни незаконни организации. Напускането на Щект води до временно затихване на полемиката, но редовно стават нови инциденти. През 1929 г. вследствие от незаконните действия на ветераните от организацията *Stahlhelm* (стоманен шлем) министър-председателят Ото Браун забранява рейнската секция на организацията, навличайки си гнева на президента, който го задължава да отмени мярката.

Тези напрежения служат за основа на все по-агресивна политическа полемика. Консерваторите се организират в Германска национална народна партия (DNVP), която първоначално има известен успех сред опозицията благодарение на традиционната националистическа риторика. Но когато след избирането на Хинденбург се присъединява към мнозинството, тя плаща изборната цена и това води до поврат с множество последици. Под водачеството на Хинденбург партията вече взема на въоръжение радикални расистки и демагогски тези и в крайна сметка се оказва редом до нацистите в рамките на „националната опозиция". Едно малцинство от консерватори от стария тип напразно се опитва да спре това отклонение, което подготвя почвата за големия съюз от 1933 г.

И въпреки това не Хитлер е този, който се справя с червена Пру-

сия, а упорството на пруските земевладелци. При липсата на ясно мнозинство в Райхстага, генрал Шлайхер още през 1930 г. издейства от Хинденбург създаването на президентски кабинет, ръководен от Брюнинг, който има задачата да установи по-пряк контрол върху Прусия. Осъзнавайки евентуалните заплахи от този ход, Ото Браун от своя страна преминава към засилено сътрудничество с Брюнинг под формата на предвиденото от закона участие на министър-председателя на Прусия в националното правителство и дори на обединение на двете функции на канцлер и на министър-председател. Маршалът възпрепятства всяко подобно решение и предпочита да замести Брюнинг и неговото правителство с ръководения от Папен „кабинет на баронитe". Два месеца по-късно, на 20 юли 1932 г., след подобие на държавен преврат, останал в историята под името *Preussenschlag* („преврат срещу Прусия"), канцлерът издейства от президента декрет, който отстранява министрите Браун и Северинг под претекст на постоянните безредици на обществени места, причинени от комунистите и националсоциалистите. Папен поема лично техните длъжности в качеството си на „комисар на райха". В тази особено обтегната обстановка Ото Браун отказва да призове към всеобща стачка, както постъпва през 1920 г. срещу Кап, и в съответствие с извънредното положение да мобилизира своите 65 000 полицаи срещу тази президентска заповед. Той се задоволява да депозира молба пред Върховния съд, който я удовлетворява през октомври, но само на хартия[23].

Предвид последвалите събития, Браун често е обвиняван за тази относителна пасивност, но без да се държи сметка за истинското съотношение на силите. От друга страна, е вярно, че обединението на Прусия с райха отговаря на едно от най-съкровените желания на населението. Но осъществено при тези условия, то е равносилно на изваждане от играта на най-добрите защитници на републиканската законност и проправяне на пътя на нацистите към правителството, което става шест месеца по-късно. Папен действително се възползва от пълните си права, за да започне прочистване на пруската полиция и на администрацията от техните социалистически или центристки елементи, като същевременно анулира отстраняването на нацистите от държавната администрация. В мащабите на Германия той отново разрешава демонстрациите на нацистките щурмоваци, забранени преди това от Брюнинг.

---

[23] На процеса пледира и спечелва Арнолд Брехт, но вътрешният министър на Папен Франц Брахт пренебрегва надменно присъдата. По този повод е написан един непреводим куплет: *„Brecht hat das Recht, Bracht hat die Macht, und Bracht bricht Brecht."* Цитирано по L. Biewer, „Preussen und das Reich in der Zeit der Weimarer Republik", в O. Hauser, *Preussen, Europa und das Reich,* Köln, Böhlau, 1987, p. 353.

Прусия и нацизмът

Въпросът за отношенията между пруската традиция и националсоциализма е много спорен и често се третира в полемичен план. За едни, включително за противниците на Германия в Първата световна война, нацизмът е последното превъплъщение на пруския милитаризъм, покварил „добрата Германия". Такива са радетелите за запазването на мира в навечерието на Втората световна война (т. нар. *appeasers*), които демонстрират изключително снизхождение към Хитлер поради това, че не разбират съществената разлика между него и онеправданите през 1920 г. (след несправедливите мирни договори, сложили край на Първата световна война – *б. пр.*) германски националисти. Затова Чърчил смята, че през 1940 г. подновява битката от 1914 г., а Антъни Идън заявява на 2 декември 1939 г., че „Хитлер не е уникален. Той е само последното въплъщение на духа на пруското господство."[24] През 1943 г. Чърчил все още смята, че „Прусия е в основата на цялото зло". Междусъюзническият декрет от 1947 г. е ориентиран точно в противоположна посока на тази интерпретация. В него се подчертава австрийският произход на фюрера и идването му на власт се представя като „реваншът на Садова". От своя страна германската историческа памет днес предпочита да запомни жертвата на пруските офицери, които участват в заговора срещу Хитлер от 20 юли 1944 г. Явно нещата са по-сложни.

Факт е, че нацизмът не се заражда в Прусия, а в Южна Германия и че повечето от неговите най-отявлени представители също идват оттам. Прусия дълго време ще остане мисионерска земя за Националсоциалистическата партия, въпреки усилията на Гьобелс – единствения забележителен прусак в йерархията, наричан от 1926 г. *гаулайтер* на Берлин. Истина е, че нацистката пропаганда все пак намира благоприятна почва и успява да използва ловко отчаянието и реваншизма на някои пруски среди. „Прусия трябва да стане пруска", пропагандират изборните плакати на партията през април 1932 г. А Гьобелс добавя: „Националсоциализмът е в пълното си право да твърди, че въплъщава пруските ценности. А целите, които искаме да постигнем, са наистина, в съвременната си форма, идеалите на Фридрих-Вилхелм, на Фридрих Велики и на Бисмарк."[25] Лъжливо или не, това представяне на нещата позволява привличането на широки среди от реакционната десница

---

[24] Цитирано по S. D. Stirk, *The Prussian Spirit, op. cit.*, p. 18. Авторът прилага още много други примери за тази интерпретация. Виж също R. O. Butler, *The Roots of National-Socialism (1783–1933)*, London, Faber, 1941.

[25] Цитирано по M. Schlenke, *Preussische Geschichte, op. cit.*, p. 265.

и в частност на мнозина от младите офицери, които ще го осъзнаят прекалено късно[26].

След като властта е завзета, режимът продължава да си служи с оръжието на пруската митология. На 30 януари 1933 г. колоните на нацистките щурмоваци дефилират с факли с подчертано Фридрихова стъпка. Но прословутият „потсдамски ден" – 21 март 1933 г., е този, който най-добре демонстрира волята новата власт да бъде поставена под знака на пруската приемственост. Канцлерът Хитлер се прекланя пред президента Хинденбург – великия войник, който продължава поколението на кралете конетабли. Избраното място е символично в най-голяма степен: гарнизонната църква, където почиват Фридрих II и неговият баща, сред победните знамена, в града, който повече от всичко олицетворява пруската монархия. Свещеният Потсдам, провиква се Гьобелс, където „безсмъртният дух на Прусия е положил първите камъни на бъдещото величие на Германия." Не липсва и религиозното измерение, неотделимо от пруската традиция. Вълнението като че ли е искрено. Във всеки случай мизансценът е твърде сполучлив, а събитието се разгласява навсякъде благодарение на радиото и киното. Една масово разпространена картичка представя Фридрих II, Бисмарк, Хинденбург и Хитлер със следния надпис: „Това, което завладя кралят, беше организирано от принца, защитено от маршала и спасено от войника." Кафявата революция настъпва, скрита под славните доспехи на вечната Прусия, и мнозина се хващат в нейния капан.

Тази символика не пречи на нацисткия режим веднага след като завзема цялата власт точно да подравни тази Прусия с останалата част от Германия – със същата летва (*Gleichschaltung*). Още на 30 януари пруската полиция преминава под управлението на Гьоринг, който побързва да вкара в нея множество нацисти, докато щурмовите отряди (SA) сформират самостоятелна милиция. По-трудно се постига разпускането на Ландтага – предварително условие за заграбване на цялата власт в Прусия. На практика то предполага съгласието на министър-председателя (все още официално Ото Браун), на председателя на Ландтага или на председателя на *Staatsrat* (Държавния съвет) – Аденауер. Папен е принуден да извърши нова машинация, да заеме мястото на Браун и да се възползва от едно отсъствие на Аденауер, за да постигне целите си. През следващите месеци, след като електоралният терор осигурява желаното множество, поредица от закони създава невиждана в историята на Германия централизация, замествайки наследеното разнообразно райониране с това на т. нар. *Gaue*

[26] Такъв е случаят и с Щауфенберг и с Тречков, двама от основните съзаклятници от 20 юли. Виж S. Haffner и W. Venohr, *Profils prussiens,* Gallimard, 1983, p. 249–276.

(области). Прусия губи всякаква автономия, като от бившето си правителство запазва единствено министерството на финансите, което просъществува до края на Третия райх. Гьоринг запазва почетното звание министър-председател на Прусия.

Призракът на Прусия все пак ще се върне благодарение на войната – и не само в съзнанието на съюзниците от антихитлеристката коалиция. Когато започват военните действия, Хитлер демонстративно се идентифицира с Фридрих II, чийто портрет е окачил в канцеларията си и който киното показва доста често през тези години[27]. Вероятно той цени у него най-вече играча, способен да рискува на ръба на пропастта. Във всеки случай през 1939 г. споменава публично великия крал в нещо като предизвикателство, отправено към съюзниците: „Пред себе си имате една Фридрихова Германия." Но той ще забрави големия урок, завещан от Фридрих II на наследниците му, да запазят на всяка цена приятелството с Русия. За сметка на това може да разчита на пруската дисциплина, за да запази подчинението на войниците, подложени на тежко изпитание, както и – нека си го кажем направо – на педантичността на бюрократите, готови по-скоро да изпълняват, отколкото да си задават въпроси. Когато всичко изглежда изгубено, той продължава да се надява докрай да стане някакво чудо като това през 1762 г.[28], преди да направи жеста, който кралят си представя хладнокръвно в особено тежки моменти.

Междувременно на 20 юли 1944 г., бившата Прусия се разбунтува срещу нацисткото измамничество. Всички тези потомци на известни фамилии, вербувани някога на служба при потсдамските крале, трябва да заплатят с живота си своя закъснял протест: Йорк, Молтке, Вицлебен, Шуленбург, Шверин, Дона, Щауфенберг, Тречков и т. н. Можем да си представим какво означава за тези хора, обучени да слугуват, фактът да се разбунтуват срещу върховния си глава. Но, от друга страна, сред гордата пруска аристокрация винаги е жив традиционният дух на съпротива срещу принца, произлизаща вероятно от времето на рицарите, които свалят понякога своите велики магистри или на бранденбургските васали, които е толкова трудно да бъдат обуздани. Виждаме как през 1812 г. много военни въстават срещу твърде нерешителния крал и как един генерал в крайна сметка дава знак за неподчинение. През 1944 г. положението е още по-сери-

[27] Излизането на екран на филма на Carl Froelich, *Der Choral von Leuthen*, съвпада с идването на власт на нацистите.

[28] Виж по-горе. Що се отнася до Гьобелс, той по-скоро призовава духа на Гнайзенау и спомена от съпротивата на Колберг през 1807 г.: това е темата на последния филм, сниман от Вайт Харлан през 1945 г.

озно. Касае се за оцеляването на Прусия и може би атентатът представлява последен шанс за избягване на най-лошото, като се спаси от наследството това, което се е запазило до този момент. Прусия отново се показва двойствена – героична и едновременно консервативна. Поне, както се установява днес, като се има предвид впечатлението, което тези мъже правят на младежта. Според него, макар да е твърде късно да спасят родината на своите бащи, те отчасти я откупват за децата си[29].

3. Спомени за Прусия

Според съюзниците саможертвата на съзаклятниците от 20 юли не е достатъчна да откупи Прусия. След като я раздробяват, те произнасят окончателната ѝ присъда с декрета от 25 февруари 1947 г. Следователно Прусия престава да съществува като исторически субект и е твърде малко вероятно някога да се превърне в цел на нов политически дебат. Въпреки това тя не е изчезнала от колективната памет и доста често дава основание за нови спорове както сред историците, така и сред широката публика.

По време на подялбата на Европа на два враждебни блока разделителната линия минава отново по Елба, в средата на бившата пруска територия, така че и двете Германии могат да настояват за нейното наследство. По-скоро отказано, отколкото поискано. На запад се осъществява мечтата на сина на Рейнската област, Аденауер, към западния свят да бъде присъединено онова, което другите са наричали някога „добрата Германия". Тя случайно и твърде късно е станала Прусия и вече се е отървала от товара на източните марки, които междувременно са се върнали към естественото си географско и политическо пространство. На изток могат да се позоват на добрата Прусия – тази, която непрестанно е преследвана от благородническата каста, тази на електорите социалисти и на земеделците синдикалисти, тази на революционерите от 1848 г. Но в крайна сметка обаче всички останки, които биха могли да поддържат спомена за династиите – кралския дворец в Берлин, както и Гарнизона в Потсдам, са разрушени безмилостно. След това някой си дава сметка, че не всичко в старата ръководна класа е било за изхвърляне, и се сещат за освободителите от 1813 г., съюзили се с тогавашните руснаци, за да отстранят Наполеон – ценен пример за съвременната ГДР. Към 1953 г. множество публикации

[29] Виж например статията, излязла в броя на в. „Либерасион" от 20 юли 2004 г.

подхващат тази тема, а статуите на Шарнхорст, Щайн и дори Блюхер се завръщат на булевард Унтер ден линден[30].

С течение на времето споменът за Прусия се завръща доста забележимо, най-вече на изток. Ценностните ограничения, които тя олицетворява, не допадат толкова на консуматорското западно общество, колкото на относителната оскъдица, наложена на гражданите на ГДР. Към това на запад вероятно се добавя и опасението да не изглежда, че подкрепят „реваншистка" носталгия, вече прекалено много подхранвана от множеството бежански асоциации. Затова дълго време в ГДР не се говори за Прусия, като се изключат средите на специалистите. Все пак не са за пренебрегване неговите заслуги за възстановяване на някои от емблематичните пруски сгради, като замъка Шарлотенбург, и за създаването на специална фондация, която да се грижи за опазването на пруското наследство.

В Източна Германия съобразяват все пак, особено след 1971 г., когато Берлинските договорености сякаш закрепват задълго подялбата, че миналото може да допринесе за създаването на някаква идентичност на тази изкуствена република. ГДР на практика заема значителна част от пруското историческо пространство, включително неговата столица. От този период датира реставрацията на това, което е останало от центъра на стария Берлин, като се започне от малката квадратна сграда на Гвардията (*Neue Wache*), която е преустроена в антифашистки мемориал. През 1980 г. статуята на Фридрих II отново е монтирана на булеварда, което като че ли предвещава едно по-завършено помирение с миналото. В този момент се забелязва известна милитаризация на обществото и парадите на народната армия (*Nationalvolksarmee*) се превръщат в обичайно представление, предизвиквайки на запад заклеймяване на „червената Прусия".

Но именно 1981 г. е тази, която бележи както на запад, така и на изток голямото завръщане на Прусия. Множество изложби изведнъж отприщват любопитство и преклонение, засвидетелствани от многобройни публикации и дебати. От този момент полемиката вече въобще не влиза в обращение. Като че ли се установява консенсус не за „реабилитиране" на Прусия, а за приемане на нейните особености и най-вече за връщането ѝ в миналото на вече обединена Германия, от която тя е неразделна част – макар прословутите пруски ценности днес да предизвикват усмивка, защото твърде често са били предъвквани. Все още се случва да избухнат спорове, когато се обсъжда дали трябва да

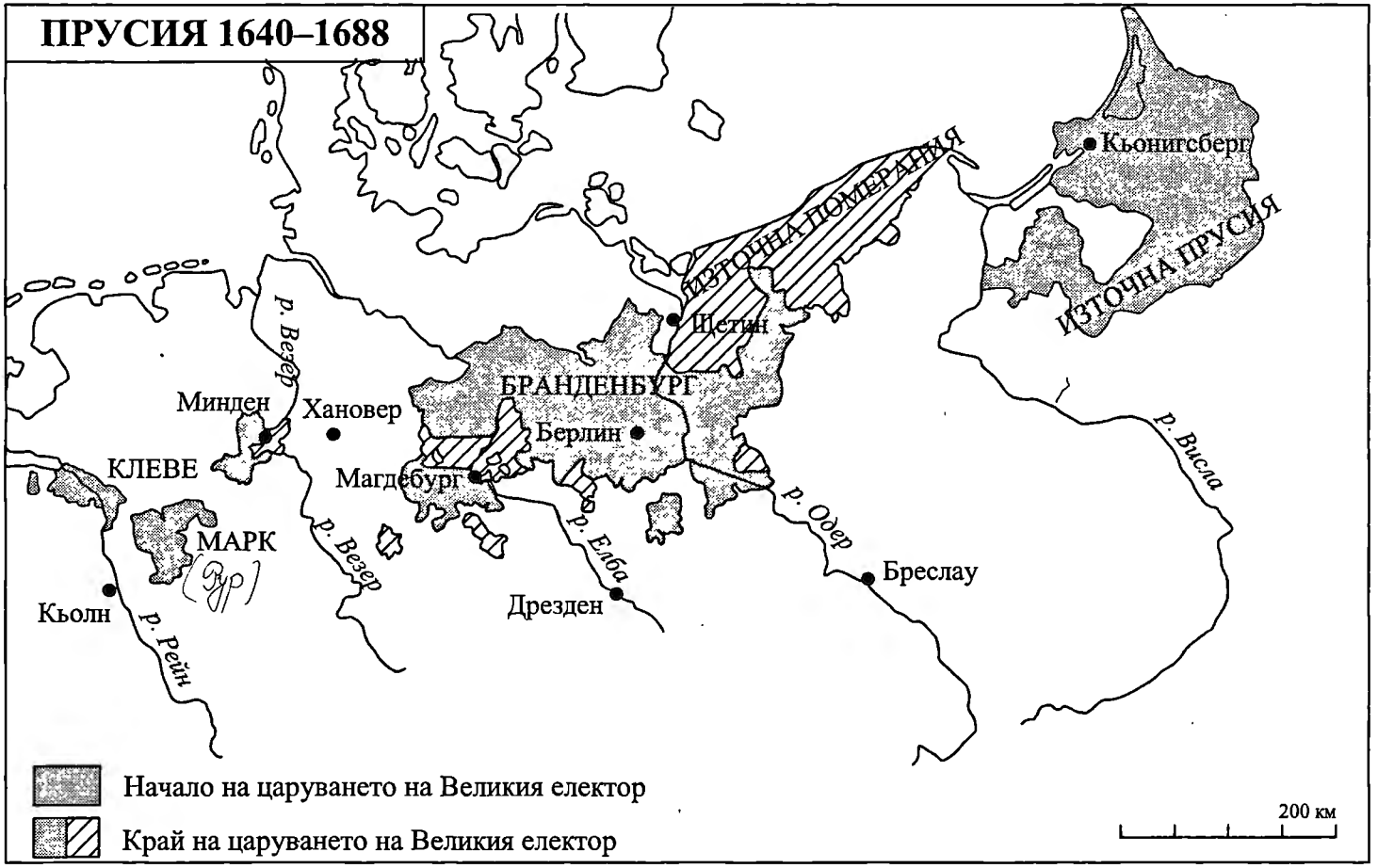
[30] H. Bluhm, „Befreiungskriege und Preussenrenaissance in der DDR. Eine Skizze", в R. Speth и E. Wolfrum (dir.), *Politische Mythen und Geschichtspolitik*, Berlin, Les travaux du Centre Marc-Bloch, 1996, p. 71–95.

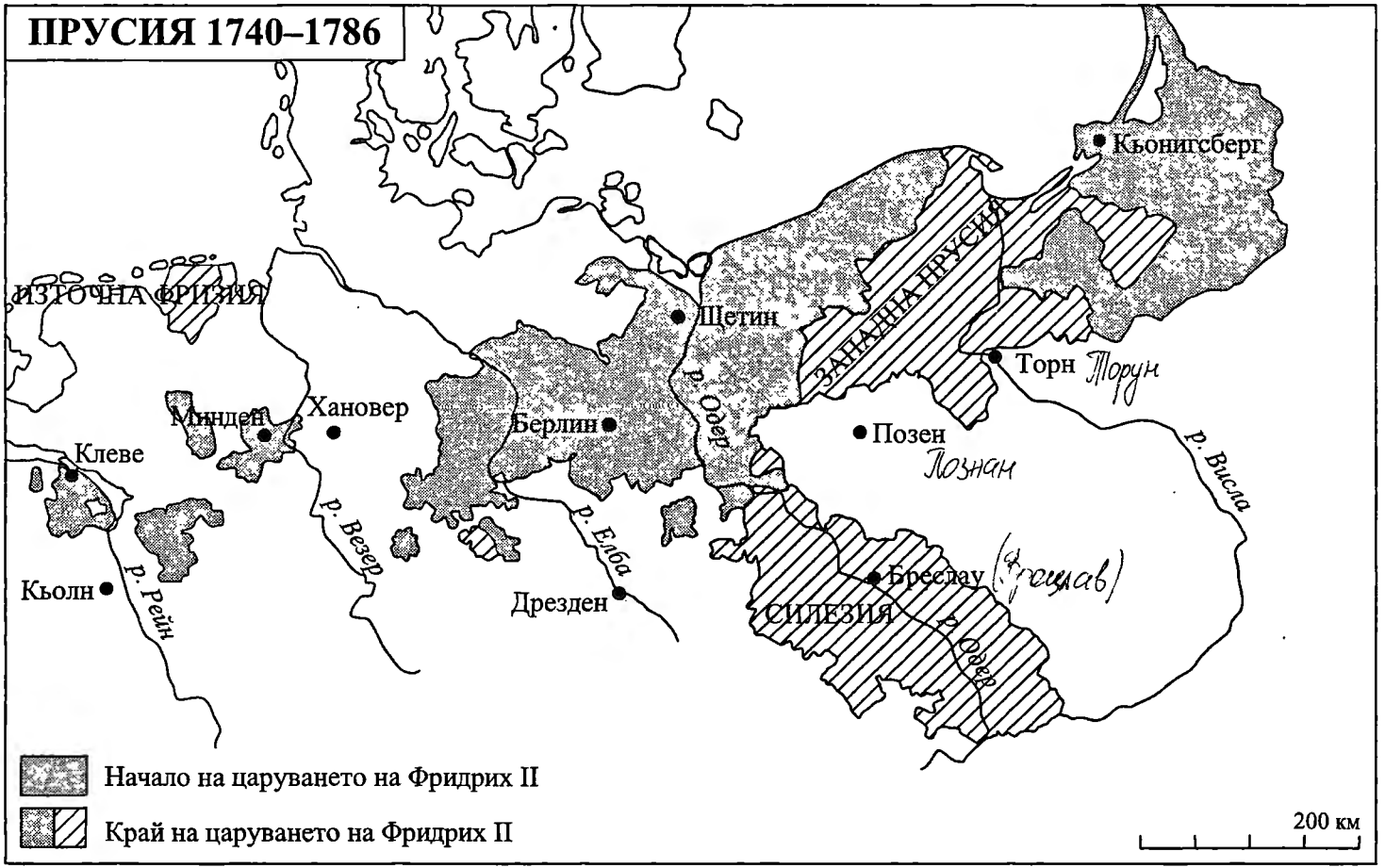
се построи отново кралският дворец, или да се обедини град Берлин с Бранденбургския ланд в „Пруски ланд“. Но това са само незначителни перипетии, защото Германия днес е достатъчно укрепнала, за да остави Прусия за историята и музеите, за сценаристите и литераторите, като не забравя и продавачите на сувенири. Прусия вероятно вече не разделя германците повече, отколкото Френската революция французите.

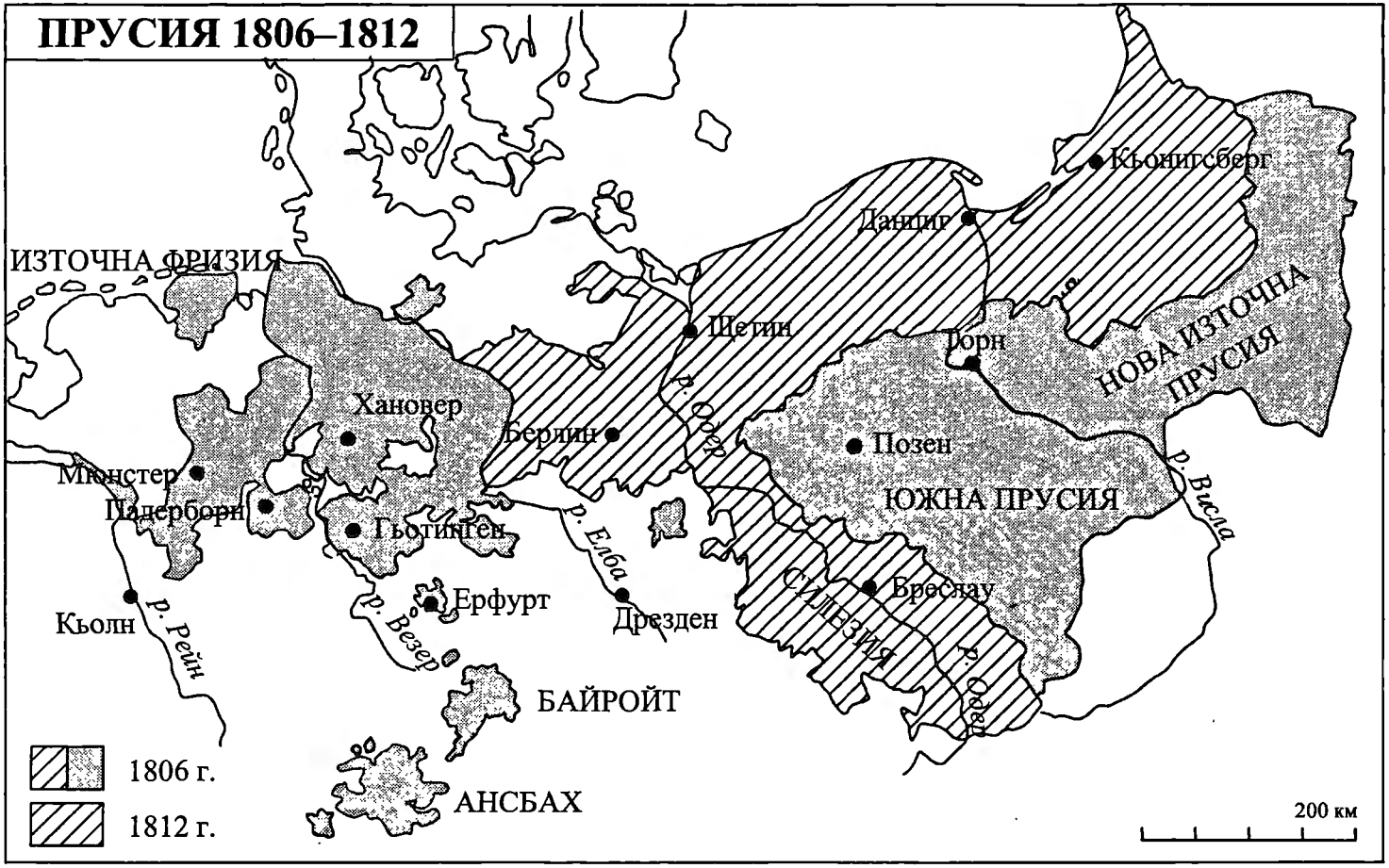
Що се отнася до европейците, сега, когато р. Одер престана да бъде граница и бивша Прусия не съществува вече дори обозначена с пунктир вътре в обширното пространство на съюза, те би трябвало да съумеят да се избавят от довчерашните оценки и политически обединения. Не е ли настъпил моментът да бъде написана една безпристрастна история на Прусия, вероятно по-скоро поетична, отколкото политическа? История на човешките поколения, които са живели, страдали, молели са се и са размишлявали в течение на векове в тези сурови равнини и са построили тези днес почти призрачни градове и села? На тази придирчива и често жестока, но богата на „безкрайни възможности“[31] граница те са творили и са дали своя принос за общата ни европейска цивилизация.

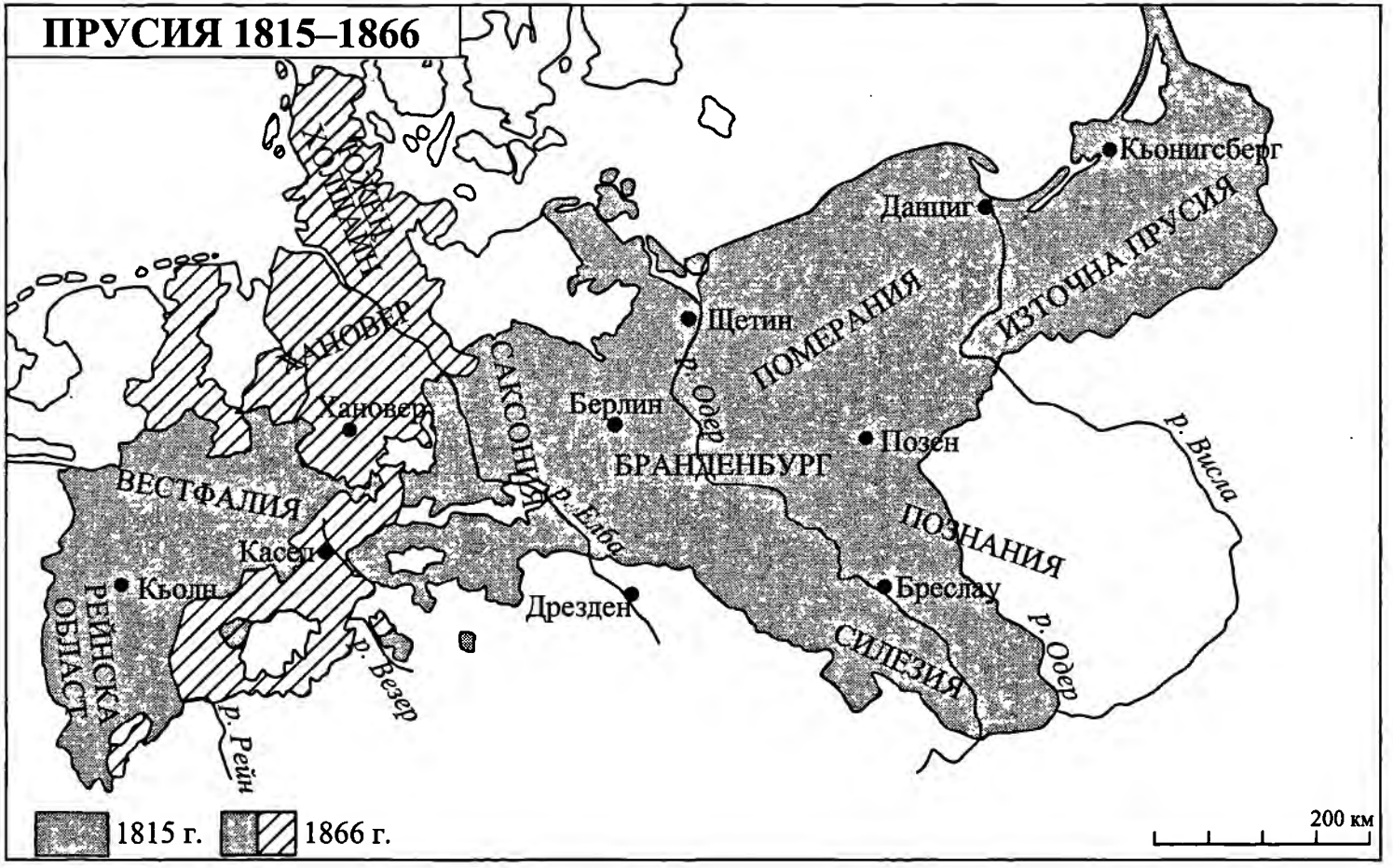
[31] B. Engelmann, *Preussen, Land der unbegrenzten Möglichkeiten,* München, Bertelsmann, 1979.

ПРИЛОЖЕНИЯ

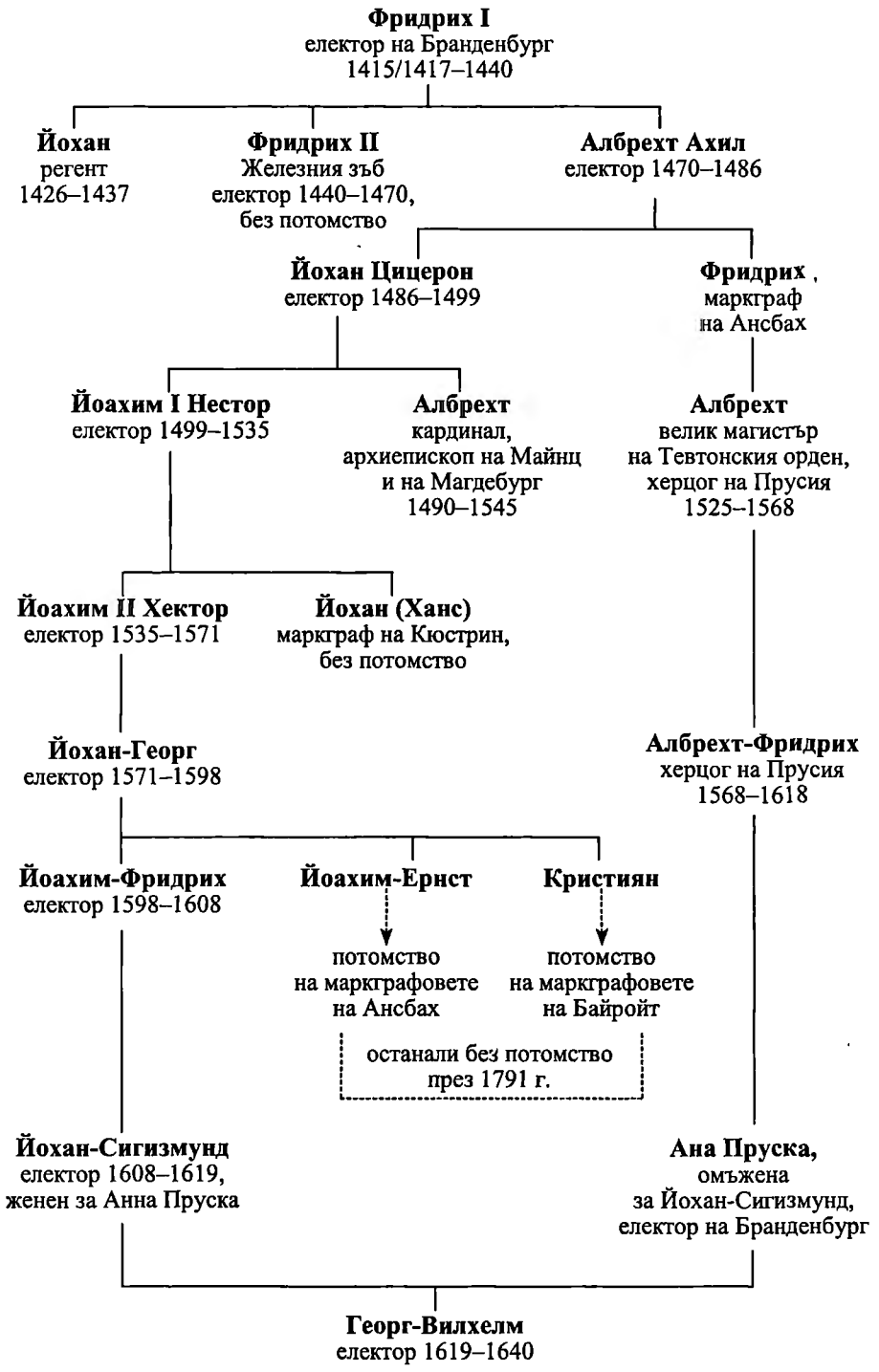

ПРУСИЯ 1640–1688
Кьонигсберг
ИЗТОЧНА ПОМЕРАНИЯ
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Щетин
р. Везер
БРАНДЕНБУРГ
Минден
Ханновер
Берлин
КЛЕВЕ
Магдебург
р. Висла
р. Одер
МАРК
р. Везер
р. Елба
Бреслау
Кьолн
Дрезден
р. Рейн
Начало на царуването на Великия електор
Край на царуването на Великия електор
200 км

ПРУСИЯ 1740–1786
Кьонигсберг
ИЗТОЧНА ФРИЗИЯ
Щетин
ЗАПАДНА ПРУСИЯ
Торн
Торун
Минден
Хановер
Берлин
р. Одер
Позен
Познан
р. Висла
Клеве
р. Везер
р. Елба
Кьолн
р. Рейн
Дрезден
Бреслау
Вроцлав
СИЛЕЗИЯ
р. Одер
Начало на царуването на Фридрих II
Край на царуването на Фридрих II
200 км

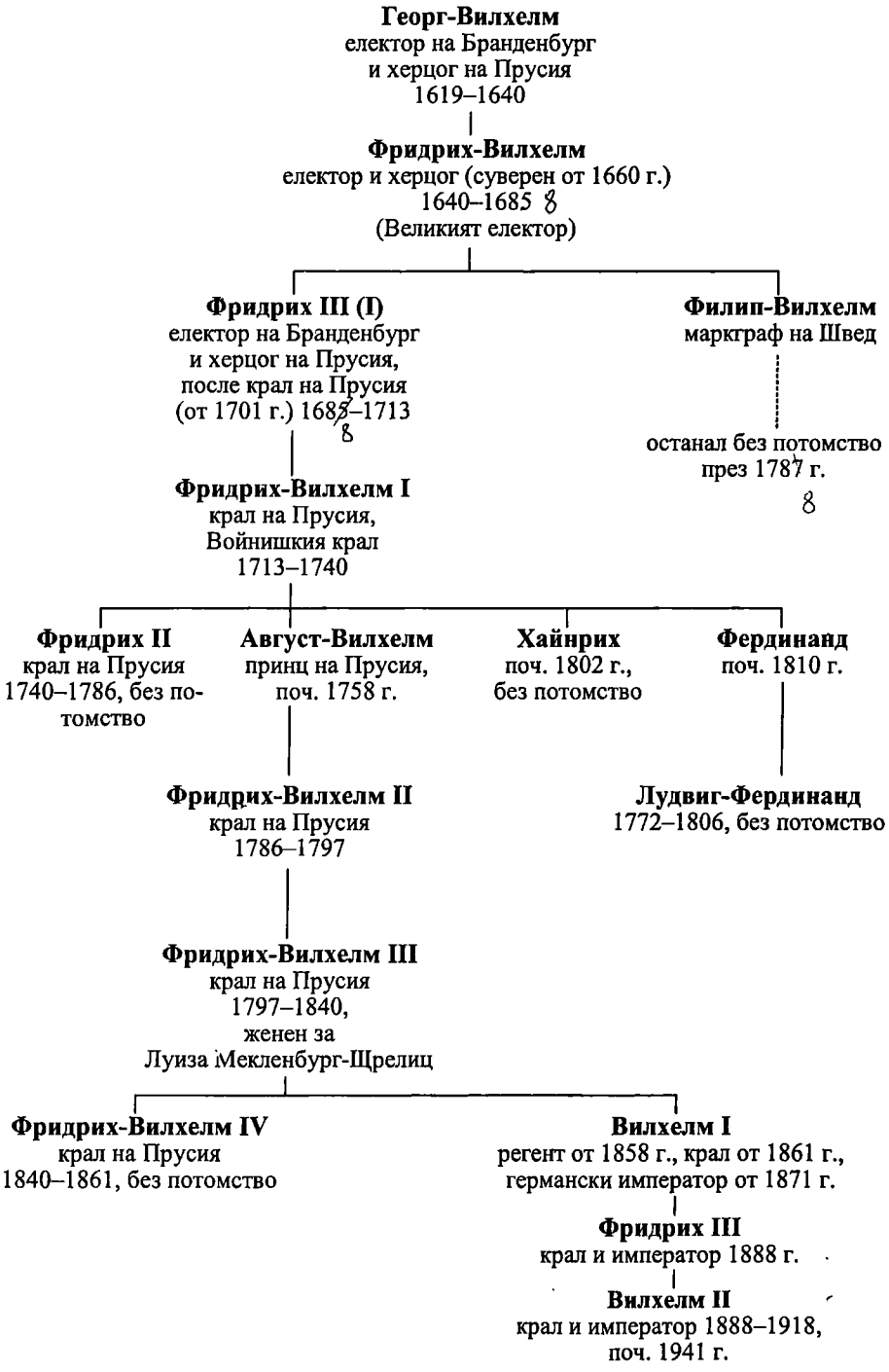

ПРУСИЯ 1806–1812
Кьонигсберг
Данциг
ИЗТОЧНА ФРИЗИЯ
Щетин
Торн
НОВА ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Ханновер
Берлин
р. Одер
Позен
Мюнстер
Падерборн
Гьотинген
ЮЖНА ПРУСИЯ
р. Висла
р. Елба
Ерфурт
Дрезден
Бреслау
Силезия
Кьолн
р. Рейн
р. Везер
р. Одер
БАЙРОЙТ
АНСБАХ
1806 г.
1812 г.
200 км

ПРУСИЯ 1815–1866
ХОЛШТАЙН
ХАНОВЕР
Ханновер
САКСОНИЯ
Берлин
р. Одер
Щетин
ПОМЕРАНИЯ
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Кьонигсберг
Данциг
Позен
БРАНДЕНБУРГ
р. Висла
ВЕСТФАЛИЯ
р. Елба
ПОЗНАНИЯ
Касел
Кьолн
Дрезден
Бреслау
р. Одер
СИЛЕЗИЯ
РЕЙНСКА ОБЛАСТ
р. Везер
р. Рейн
1815 г.
1866 г.
200 км

Хоенцолерите (1)

Хоенцолерите (2)

Избрана библиография

За историята на Прусия естествено съществува огромна библиография на немски език. Тук сме се помъчили от практична гледна точка да дадем предимство на трудовете, написани на френски или на английски език, и да посочим само най-належащите или наскоро написани книги, към които да се отнесем, за да намерим желаните допълнителни сведения. Друга справочна литература е предоставена в бележките под линия.

Ако не е посочено място на издаване на книгата, това означава, че е печатана в Париж.

I. ОСНОВНИ ТРУДОВЕ

I.1. История на Германия

I.1.а. Обща история

BOGDAN (H.), *Histoire de l'Allemagne de la Germanie à nos jours,* Perrin, 2000.

DROZ (J.), *Histoire de l'Allemagne,* PUF, « Que sais-je? », преизд. 1991.

GAXOTTE (P.), *Histoire de l'Allemagne,* 2 vol., Flammarion, 1963.

DREYFUS (F.-G.), *Histoire des Allemagnes,* Armand Colin, 1970.

RASSOW (P.) (dir.), *Histoire de l'Allemagne,* 2 vol., Lyon, Horvath, 1969.

ROVAN (J.), *Histoire de l'Allemagne des origines à nos jours,* Seuil, 1994.

NIPPERDEY (T.), *Réflexions sur l'histoire allemande,* Gallimard, 1992.

ZELLER (G.), *La France et l'Allemagne depuis dix siècles,* Armand Colin, 1932.

BOOCKMANN (H.) *et al., Mitten in Europa. Deutsche Geschichte,* Berlin, Siedler, 1987.

I.1.б. История на Германия по периоди

NOËL (J.-F.), *Histoire du peuple allemand des origines à la paix de Westphalie,* PUF, 1975.

CALMETTE (J.), *Le Reich allemand au Moyen Âge,* Payot, 1951.

CUVILLIER (J.-P.), *L'Allemagne médiévale. Échec d'une nation (1273–1525),* 2 vol., Payot, 1984.

PARISSE (M.), *Allemagne et Empire au Moyen Âge,* Hachette, 2002.

RAPP (F.), *Le Saint Empire romain germanique d'Otton le Grand à Charles Quint,* Seuil, 2003.

HIGOUNET (C.), *Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge,* Aubier, 1989.

DOLLINGER (P.), *La Hanse,* Aubier, 1964.

WILSON (P. H.), *From Reich to Revolution: German History (1558–1806),* Basingstoke, Palgrave/McMillan, 2004.

LIVET (G.), *La Guerre de Trente Ans,* PUF, «Que sais-je?», 1961.

PARKER (G.), *La Guerre de Trente Ans,* Aubier, 1987.

BELY (L.) (dir.), *L'Europe des traités de Westphalie,* PUF, 2000.

SCHRADER (F.), *L'Allemagne avant l'État-nation: le corps germanique (1648–1806),* PUF, 1998.

ARETIN (K. O. von), *Das alte Reich (1648-1806),* 3 vol., Stuttgart, Klett-Cotta, 1993–1997.

MALETTKE (K.), *Les Relations entre la France et le Saint Empire au XVIIe siècle,* Champion, 2001.

WEHLER (H. U.), *Deutsche Gesellschaftsgeschichte,* t. I (от 3) [1700–1914], München, Beck, 1987–1995.

HUBER (E. R.), *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789,* 7 vol., Stuttgart, Kohlhammer, 1957–1984 (преиздавана много пъти).

DROZ (J.), *La Formation de l'unité allemande (1789–1871),* Hatier, 1970.

MANN (G.), *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert,* Frankfurt am Main, Fischer, 1958.

KOTT (S.), *L'Allemagne du XIXe siècle,* Hachette, 1999.

AYÇOBERRY (P.), *L'Unité allemande (1800–1871),* PUF, «Que sais-je?», 1968.

NIPPERDEY (T.), *Deutsche Geschichte (1800–1866). Bürgerwelt und starker Staat,* München, Beck, 1983.

LUTZ (H.), *Zwischen Habsburg und Preussen. Deutschland 1815–1866,* Berlin, Siedler, 1985.

ROTH (F.), *L'Allemagne de 1815 à 1918,* Armand Colin, 2000.

HUMMEL (J.), *Le Constitutionnalisme allemand (1815–1918): le modèle allemand de la monarchie limitée,* PUF, 2002.

DROZ (J.), *Les Révolutions allemandes de 1848,* PUF, 1957.

VALENTIN (V.), *Geschichte der deutschen Revolution von 1848,* 2 vol.,

Berlin, 1930–1931 (преизд. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1977).

NIPPERDEY (T.), *Deutsche Geschichte (1866–1918),* 2 vol., München, Beck, 1990–1992.

ROTH (F.), *La Guerre de 1870,* Fayard, 1990.

BERNSTEIN (S.) et P. MILZA, *L'Allemagne de 1870 à 1991,* Masson, 1992.

I.2. История на Централна и Северна Европа

HIMLY (A.), *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale,* 2 vol., 1876.

DVORNIK (F.), *Les Slaves,* Seuil, 1970.

CASTELLAN (G.), *Histoire des peuples de l'Europe centrale,* Fayard, 1994.

MILZA (O.), *Histoire de l'Autriche,* Hatier, *1995.*

WOLFRAM (H.) (dir.), *Österreichische Geschichte,* 13 vol., Vien, Ueberreuter, 1995–2002.

BÉRENGER (J.), *Histoire de l'empire des Habsbourg (1271–1918),* Fayard, 1990.

TAPIE (V.-L.), *Monarchies et peuples du Danube,* Fayard, 1969.

HOENSCH (J. K.), *Histoire de la Bohême,* Payot, *1995* (немско изд.1987*).*

MACEK (J.) et R. MANDROU, *Histoire de la Bohême des origines à 1918,* Fayard, 1984.

GIEYSZTOR (A.) (dir.), *Histoire de Pologne,* Varsovie, Éditions scientifiques de Pologne, 1971.

BEAUVOIS (D.), *Pologne: histoire, société, culture,* La Martinière, 2004.

JEANNIN (P.), *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles,* PUF, 1969.

ZERNACK (K.), *Nordosteuropa. Skizzen und Beiträge zu einer Geschichte der Ostseeländer,* Lunebourg, Norddeutsches Kulturwerk, 1993.

KIRBY (D.), *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World (1492–1772),* London, Longman, 1990.

MEUVRET (J.), *Histoire des pays baltiques,* Armand Colin, 1934.

OAKLEY (S. P.), *War and Peace in the Baltic (1560–1772),* London, Routledge, 1992.

ARBUSOW (L.), *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands,* Riga, 1908, преизд. Hanover, Hirschheydt, 1967.

HELLMANN (M.), *Grundzüge der Geschichte Litauens,* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.

MOUSSON-LESTANG (J.-P.), *Histoire de la Suède,* Hatier, 1995.

ROBERTS (M.), *The Swedish Imperial Experience (1560–1718),* Cambridge University Press, 1979.

FROST (R. L), *The Northern Wars (1558–1721),* Harlow, Pearson, 2000.

I.3. Обща история на Прусия

I.3.a. Общи изследвания

Preussen, Versuch einer Bilanz, 5 vol., Reinbek bei Hambourg, Rowohlt, 1981.

THADDEN (R. von), *La Prusse en question. Histoire d'un État perdu*, Arles, Actes Sud, 1985 (1-во немско изд. 1981).

HAFFNER (S.) et W. VENOHR, *Profils prussiens*, Gallimard, 1983.

FEUCHTWANGER (E. J.), *Prussia: Myth and Reality*, London, Wolff, 1970.

WADDINGTON (A.), *Histoire de Prusse des origines à 1740*, 2 vol., Plon, 1911–1922.

CARSTEN (F. L.), *The Origins of Prussia*, Oxford, 1954 (превод на нем. Berlin, 1968) [достига до 1688 г.].

BÜSCH (O.), *Zur Rezeption und Revision der preussisch-deutschen Geschichte. Ausgewählte sozialhistorische Beiträge*, Berlin, Colloquium, 1988.

BÜSCH (O.) (dir.), *Handbuch der Preussischen Geschichte*, 3 vol., Berlin, De Gruyter, 1992–2001.

HAFFNER (S.), *Preussen ohne Legende*, Hambourg, Stern, 1978.

ENGELMANN (B.), *Preussen, Land der unbegrenzten Möglichkeiten*, München, Bertelsmann, 1979.

SCHOEPS (H. J.), *Preussen. Geschichte eines Staates*, Frankfurt /Berlin, Ullstein, 1981.

HINTZE (O.), Die *Hohenzollern und ihr Werk*, Berlin, 1915 (преизд. Hamburg, Parey, 1987).

NEUGEBAUER (W.), *Die Hohenzollern. Anfänge, Landesstaat und monarchische Autokratie bis 1740*, Stuttgart, Kohlhammer, 1996.

MERMAZ (L.), *Les Hohenzollern*, Lausanne, Rencontre, 1969.

STAMM-KUHLMANN (T.), *Die Hohenzollern*, Berlin, Siedler, 1995.

DIETRICH (R.) (éd.), *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, Köln, Böhlau, 1986.

I.3.6. Регионални изследвания

• Берлин и Бранденбург

BUFFET (C.), Berlin, Fayard, 1993.

ENGEL (H.), S. JERSCH-WENZEL et W. TREUE, *Geschichtslandschaft Berlin. Orte und Ereignisse*, 5 vol., Berlin, Nicolai, 1985–1990.

RIBBE (W.) (dir.), *Geschichte Berlins*, 2 vol., München, Beck, 1987.

MATERNA (I.) et W. RIBBE (dir.), *Brandenburgische Geschichte*, Berlin, Akademie Verlag, 1995.

SCHULTZE (J.), *Die Mark Brandenburg*, 5 vol., Berlin, Duncker & Humblot, 1961–1969.

FONTANE (T.), *Wanderungen durch die Mark Brandenburg*, 3 vol., München, Hanser, 1987.

ENDERS (L.), *Die Uckermark. Geschichte einer Kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert,* Weimar, Böhlau, 1992.

HOPPE (W.), *Die Neumark. Ein Stück ostdeutscher Geschichte,* Würtzbourg, Holzner, 1957.

• Померания и Прусия

BRANIG (H.), *Geschichte Pommerns,* 2 vol., Köln, Böhlau, 1997.

LABUDA (G.) (dir.), *Historia Pomorza,* 4 vol., Poznan/Torun, 1969–2003.

BOOCKMANN (H.), *Ostpreussen und Westpreussen,* Berlin, Siedler, 1992 (том I на *Deutsche Geschichte im Osten Europas).*

GAUSE (F.), *Die Geschichte der Stadt Königsberg,* 3 vol., Köln, Böhlau, 1965.

CIESLAK (E.) et C. BIERNAT, *History of Gdansk,* Gdansk, Morskie, 1988.

NEUGEBAUER (W.), *Politischer Wandel im Osten. Ost- und Westpreussen von den alten Ständen zum Konstitutionalismus,* Stuttgart, Steiner, 1992.

• Други региони

MENZEL (J. J.) (dir.), *Geschichte Schlesiens, t. 3: 1740–1945,* Stuttgart, Thorbeke, 1999.

LEHMANN (R.), *Geschichte der Niederlausitz,* Berlin, De Gruyter, 1963.

TEPPE (K.) et M. EPKENHANS (dir.), *Westfalen und Preussen. Integration und Regionalismus,* Paderborn, Schöningh, 1991.

AYÇOBERRY (P.), *Cologne entre Napoléon et Bismarck,* Aubier, 1981.

GUYOT (C.), *Neuchâtel, histoire d'une cité,* Neuchâtel, La Neuchâteloise, 1946.

HAESLER (M.), *De la situation de Neuchâtel vis-à-vis de la Prusse et de la Confédération suisse (1848–1857),* Saint-Aubin, La Béroche, 1958.

II. ЕПОХИТЕ В ПРУСКАТА ИСТОРИЯ

II.1. Бранденбург и Прусия през Средновековието

II.1.а. Общи въпроси. Колонизацията, Ханзата

DOLLINGER (P.), *La Hanse (XIIe-XVIIe siècle),* Aubier, 1964.

HERMANN (J.), *Die Slawen in Deutschland. Ein Handbuch,* Berlin, Akademie Verlag, 1985.

HIGOUNET (C.), *Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge,* Aubier, 1989 (немско изд. 1986).

KUHN (W.), *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit,* 3 vol., Köln, Böhlau, 1955–1957.

II.1.б. Бранденбургската марка

RIEDEL (A. F.) (éd.), *Codex diplomaticus brandenburgensis,* 41 vol., Berlin, 1838–1869.

LAVISSE (E.), *La Marche de Brandebourg sous la dynastie ascanienne,* 1875.

WADDINGTON (A.), *Histoire de Prusse des origines à 1740,* t. 1, Plon, 1911.

SCHMIDT (E.), *Die Mark Brandenburg unter den Askaniern (1134–1320),* Köln, Böhlau, 1973.

PARTENHEIMER (L.), *Albrecht der Bär,* Köln, Böhlau, 2001.

II.1.в. Тевтонският орден и Прусия

VOIGT (J.), *Geschichte Preussens von der ältesten Zeit bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens,* 9 vol., Königsberg, 1827–1839. *Scriptores rerum Prussicarum,* изд. от T. Hirsch *et al.,* 5 vol., 1861–1874, преизд. Aalen, Scientia, 1965; допълнено изд. 1968.

DUSBURG (P. de), *Chronicon terrae Prussiae,* изд. от M. Toeppen et K. Scholz, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984.

BISKUP (M.) et G. LABUDA, *Die Geschichte des deutschen Ordens in Preussen. Wirtschaft, Gesellschaft, Staat, Ideologie,* Fibre Verlag, 2000.

BOOCKMANN (H.), *Der deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte,* München, Beck, 1982, преизд. 1999.

LAVISSE (E.), *Études sur l'histoire de Prusse,* 1890.

GOUGUENHEIM (S.), «Ernest Lavisse et l'histoire de l'ordre Teutonique», *Francia,* 31/3, 2004, p. 29–48.

TOOMASPOEGG (K.), *Histoire des chevaliers Teutoniques,* Flammarion, 2001.

BOGDAN (H.), *Les Chevaliers Teutoniques,* Perrin, 1995.

CHRISTIANSEN (E.), *Les Croisades nordiques: la Baltique et la frontière catholique (1100–1525),* s.l., Alerion, 1996.

CASPAR (E.), *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordens-staates in Preussen,* Tübingen, Mohr, 1924.

URBAN (W.), *The Prussian Crusade,* Lanham University Press (Maryland), 1980.

PARAVICINI (W.), *Die Preussenreisen des europäischen Adels,* 2 vol., Sigmaringen, Thorbeke, 1989–1995.

BURLEIGH (M.), *Prussian Society and the German Order An Aristocratic Corporation in Crisis (c. 1410–1466),* Cambridge University Press, 1984.

HUBATSCH (W.), *Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens Hochmeister und Herzog in Preussen (1490–1568),* Heidelberg, QuelleMeyer, 1960.

II.2. От Реформацията до Вестфалските договори

WADDINGTON (A.), *Histoire de Prusse des origines à 1740,* t. I, Plon, 1911.

GRASSMANN (A.), *Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert,* Köln, Grote, 1968.

NISCHAN (B.), *Prince, People and Confession. The Second Reformation in Brandenburg,* Philadelphia, University of Pennsylvania, 1994.

II.3. Изграждането на пруската държава (1648–1740)

OPGENOORTH (E.), *Friedrich Wilhelm, der Grosse Kurfürst von Brandenburg,* 2 vol., Göttingen, Musterschmidt, 1971–1978.

McKAY (D.), *The Great Elector,* Harlow, Pearson, 2001.

WADDINGTON (A.), *Le Grand Électeur et sa politique extérieure (1640–1688),* 2 vol., Plon, 1905–1908.

SCHÜCK (R.), *Brandenburg-Preussens Kolonialpolitik unter dem Grossen Kurfürsten und seinen Nachfolgern (1647–1721),* Leipzig, 1889.

MAGDELAINE (M.) et R. VON THADDEN, *Le Refuge huguenot,* Armand Colin, 1985.

DEPPERMANN (K.), *Der Hallesche Pietismus und der preussische Staat unter Friedrich III.,* Göttingen, Musterschmidt, 1961.

DROYSEN (J. G.), *Friedrich 1. König von Preussen,* Berlin, De Gruyter, 2001.

FREY (L. et M.), *Frederick I, the Man and his Times,* New York, Columbia University Press, 1984.

КОЛЕКТИВ, *Preussen 1701. Eine europäische Geschichte,* 2 vol., Berlin, DHM, 2001.

BOURGEOIS (E.), *Neuchâtel et la politique prussienne (1702–1713),* 1887.

HINRICHS (C.), *Friedrich Wilhelm I, König in Preussen,* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974 (1-во изд. 1943 г.).

OESTREICH (G.), *Friedrich Wilhelm I. Preussischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus,* Göttingen, Musterschmidt, 1977.

TERVEEN (F.), *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen und Friedrich Wilhelm I,* Göttingen, Musterschmidt, 1954.

LOTTES (G.) (dir.), *Vom Kurfürstentum zum Königreich der Landstriche. Brandenburg-Preussen im Zeitalter von Absolutismus und Aufklärung,* Berlin, BWV, 2004.

II.4. Царуването на Фридрих II (1740–1786)

Politische Korrespondenz Friedrichs des Grossen, 46 vol., Berlin, 1879–1939 [множество писма на фр. език].

Œuvres de Frédéric le Grand, 31 vol., Berlin, 1846–1857.

Mémoires de Frédéric II, roi de Prusse, édités par Boutaric et Campardon, 1866.

MIRABEAU (H. G. de), *De la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand,* 4 vol. in-4°, Londres, 1788.

GAXOTTE (P.), *Frédéric II,* Fayard, 1938.

BLED (J.-P.), *Frédéric le Grand,* Fayard, 2004.

LAVISSE (E.), *La Jeunesse du grand Frédéric,* 1891.

LAVISSE (E.), *Le Grand Frédéric avant l'avènement,* 1893.

DUFFY (C.), *Frederick the Great. A Military Life,* London, Routledge, 1985.

MITTENZWEI (L), *Friedrich II. von Preussen,* Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1979.

SCHIEDER (T.), *Friedrich II, ein Königtum der Widersprüche,* Berlin, Ullstein, 1983.

EASUM (C. V.), *Prinz Heinrich von Preussen, Bruder Friedrichs des Grossen,* Göttingen, Musterschmidt, 1958 (1-во изд. на англ. език, 1942 г.).

ZIEBURA (E.), *Prinz Heinrich von Preussen,* Berlin, Stapp, 1999.

ZIECHMANN (J.), *Panorama der friderizianischen Zeit,* Bremen, Ziechmann, 1985.

HAUSER (O.) (dir.), *Friedrich der Grosse in seiner Zeit,* Köln, Böhlau, 1987.

HUBATSCH (W.), *Friedrich II. und die preussische Verwaltung,* Köln/Berlin, Grote, 1973.

JOHNSON (H. C.), *Frederick the Great and his Officials,* New Haven, Yale University Press, 1975.

MÖLLER (H.), *Aufklärung in Preussen. Der Verleger, Publizist und Geschichtsschreiber Friedrich Nicolai,* Berlin, De Gruyter, 1974.

DILTHEY (W.), *Friedrich der Grosse und die deutsche Aufklärung,* Leipzig/ Berlin, 1927.

WADDINGTON (R.), *La Guerre de Sept Ans, histoire diplomatique et militaire,* 5 vol., 1899–1914.

II.5. Кризата и реформите (1786–1815)

BISSING (W. M. von), *Friedrich Wilhelm II., König von Preussen. Ein Lebensbild,* Berlin, Duncker & Humblot, 1967.

STAMM-KUHLMANN (T.), *König in Preussens grosser Zeit. Fiedrich Wilhelm III., der Melancholiker auf dem Thron,* Berlin, Siedler, 1992.

BAILLEU (P.), *Königin Luise, ein Lebensbild,* Berlin, Giesecke-Devrient, 1908.

SCHMIDT (J.), *Louise de Prusse,* Perrin, 1995.

BRUNSCHWIG (H.), *La Crise de l'État prussien à la fin du XVIIIe siècle et la genèse de la mentalité romantique,* PUF, 1947 (съкратено преизд., Flammarion, 1973).

BUSCH (O.) et M. NEUGEBAUER-WÖLK (dir.), *Preussen und die revolutionäre Herausforderung seit 1789,* Berlin, De Gruyter, 1991.

REAL (W.), *Von Potsdam nach Basel. Studien zur Geschichte der Beziehungen Preussens zu den europäischen Mächten (1786–1795),* Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1958.

TSCHIRCH (O.), *Geschichte der öffentlichen Meinung in Preussen vom Baseler Frieden bis zum Zusammenbruch des Staates,* 2 vol., Weimar, Böhlau, 1933–1934.

SIMMS (B.), *The Impact of Napoleon. Prussian High Politics, Foreign Policy and the Crisis of the Executive (1797–1806),* Cambridge University Press, 1997.

HÜFFER (H.), *Die Kabinettsregierung in Preussen und J. W. Lombard. Ein Beitrag zur Geschichte des preussischen Staates vornehmlich in den Jahren 1797 bis 1810,* Leipzig, 1891.

HERTZ (D.), *Die jüdischen Salons im alten Berlin,* Frankfurt am Main, Anton Hain, 1991.

JÖREL (T.), *Emigranten der französischen Revolution in Preussen (1789–1806),* Leipzig, Universitätsverlag, 2000.

CAVAIGNAC (G.), *La Formation de la Prusse contemporaine,* 2 vol., Hachette, 1891–1898.

LESAGE (C.), *Napoléon Ier créancier de la Prusse (1807–1814),* Hachette, 1924.

SIMON (W. M.), *The Failure of the Prussian Reform Movement (1807–1819),* Ithaca, Cornell University Press, 1955.

SÖSEMANN (B.) (dir.), *Gemeingeist und Bürgersinn: die preussischen Reformen,* Berlin, Duncker & Humblot, 1993.

VOGEL (B.) (dir.), *Preussische Reformen (1807–1820),* Königstein/Taunus, Athenäum, 1980.

VOGEL (B.), *Allgemeine Gewerbefreiheit. Die Reformpolitik des preussischen Staatskanzlers Hardenberg (1810–1820),* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.

KOSELLECK (R.), *Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines*

Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848, Stuttgart, Klett, 1967 (преиздавана много пъти).

GRUNWALD (C. de), *Stein, l'ennemi de Napoléon,* Grasset, 1936.

SEELEY (J. R.), *Life and Times of Stein,* 3 vol., Cambridge, 1878 (преизд. New York, 1968).

RITTER (G.), *Stein, eine politische Biographie,* 2 vol., Stuttgart, Deutsch Verlaganstalt, 1931 (преизд. 1958).

HAUSHERR (H.), *Hardenberg. Eine politische Biographie,* 3 vol., Graz/ Köln, Born, 1963.

PARET (P.), *Yorck and the Era of Prussian Reform,* Princeton, University Press, 1966.

PARET (P.), *Clausewitz and the State,* Oxford, Clarendon, 1976.

PARKINSON (R.), *Hussar General: The Life of Blücher,* London, Wordsworth, 1975.

OTTO (H.), *Gneisenau, Preussens unbequemer Patriot,* Bonn, Keil, 1979 (преизд. München, Heyne, 1981).

II.6. От Реставрацията до германското обединение

MIECK (L), «Preussen von 1807 bis 1850», in O. Büsch (dir.), *Handbuch der preussischen Geschichte,* Berlin, De Gruyter, 1992, p. 3–292 [включва подробна библиография].

BUSSMANN (W.), *Zwischen Preussen und Deutschland, Friedrich Wilhelm IV.,* Berlin, Siedler, 1990.

BARCLAY (D. E.), *Anarchie und guter Wille. Friedrich Wilhelm IV und die preussische Monarchie,* Berlin, Siedler, 1995.

BLÄNKNER (R.), G. GÖHLER et N. WASZEK (dir.), *Eduard Gans (1797–1839). Politischer Professor zwischen Restauration und Vormärz,* Leipzig, Universitätsverlag, 2002.

MEINECKE (F.), *Radowitz und die deutsche Revolution,* Berlin, Mittler, 1913.

MIECK (I.), *Preussische Gewerbepolitik in Berlin (1806–1844),* Berlin, Historische Kommission, 1965.

HENDERSON (W. O.), *The Zollverein,* London, F. Cass, 1959.

HENDERSON (W. O.), *The State and the Industrial Revolution in Prussia (1740–1870),* Liverpool University Press, 1958.

FENSKE (H.), *Preussentum und Liberalismus,* Dittelbach, Röll, 2002.

MOLL (G.), *«Preussischer Weg» und bürgerliche Umwälzung in Deutschland,* Weimar, Böhlau, 1988.

OBENHAUS (H.), *Anfänge des Parlamentarismus in Preussen bis 1848,* Düsseldorf, Droste, 1984.

DITTMER (L.), *Beamtenkonservatismus und Modernisierung. Untersuchungen zur Vorgeschichte der konservativen Partei in Preussen (1810–1849),* Stuttgart, Steiner, 1992.

DROZ (J.), *Le Libéralisme rhénan (1815–1848),* F. Sorlot, 1940.

FABER (K. G.), *Die Rheinlande zwischen Restauration und Revolution,* Wiesbaden, Steiner, 1966.

MATTER (R), *La Prusse et la révolution de 1848,* Alcan, 1903.

HACHTMANN (R.), *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution,* Bonn, Dietz, 1997.

CIRCOURT (A. de), *Souvenirs d'une mission à Berlin en 1848,* изд. от G. Bourgin, 2 vol., Picard, 1908–1909.

HILLEBRAND (K.), *La Prusse contemporaine et ses institutions,* 1867.

MATTER (P.), *Bismarck et son temps,* 3 vol., Alcan, 1905–1906.

MARCKS (E.), *Kaiser Wilhelm I.,* Leipzig, Duncker & Humblot, 1897 (преиздавана много пъти).

BORNER (K. H.), *Kaiser Wilhelm I. (1797–1888). Deutscher Kaiser und König von Preussen,* Berlin, Akademie Verlag, 1984.

HERRE (F.), *Kaiser Wilhelm I., der letzte Preusse,* 1980, преизд. München, Heyne, 1983.

BALFOUR (M.), *The Kaiser and his Times,* London, Cresset Press, 1964.

BISMARCK (O. von), *Pensées et souvenirs,* 1899, преизд. Calmann-Lévy, 1984.

GALL (L.), *Bismarck, le révolutionnaire blanc,* Fayard, 1984.

PFLANZE (O.), *Bismarck and the Development of Germany,* 2 vol., Princeton University Press, 1990.

STERN (F.), *L'Or et le fer. Bismarck, Bleichröder et la construction de l'empire allemand,* Fayard, 1990.

KOTT (S.), *Bismarck,* Fondation des sciences politiques, 2003.

ENGELBERG (E.), *Bismarck. Urpreusse und Reichsgründer,* Berlin, Siedler, 1985.

ONCKEN (H.), *Lassalle. Eine Biographie,* Stuttgart, 1904 (преиздавана много пъти).

HERRE (F.), *Moltke, der Mann und seine Zeit,* Stuttgart, DVA, 1984.

WAWRO (G.), *The Austro-Prussian War (1866),* Cambridge University Press, 1996.

SYBEL (H. von), *Die Gründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I.,* 7 vol., München, 1889–1894.

BUSSMANN (W.), *Treitschke, sein Welt- und Geschichtsbild,* Göttingen, Musterschmidt, 1952.

MOSSE (W. E.), *The European Powers and the German Question (1848–1871),* Cambridge University Press, 1958.

II.7. Прусия след Прусия

BORN (K. E.), «Preussen im deutschen Reich (1871–1918). Führungsmacht und Aufgehen im Reich», in W. Neugebauer (dir.), *Handbuch der preussischen Geschichte,* t. 3, Berlin, De Gruyter, 2001, p. 15–148.

MÖLLER (H.), «Preussen von 1918 bis 1947. Weimarer Republik, Preussen und der Nationalsozialismus», in W. Neugebauer (dir.), *Handbuch der preussischen Geschichte,* t. 3, Berlin, De Gruyter, 2001, p. 149–318.

RÖHL (J. C. G.), *Germany without Bismarck. The Crisis of Government in the Second Reich (1890–1900),* Berkeley University Press, 1967.

KITCHEN (M.), *The German Officer Corps (1890–1914),* Oxford, Clarendon, 1968.

DESCAMPS (P.), *La Formation sociale du Prussien moderne,* Armand Colin, 1916.

GOLDSCHMIDT (H.), *Das Reich und Preussen im Kampf um die Führung,* Berlin, Heymann, 1931.

CARSTEN (F. L.), *The Reichswehr and Politics (1918–1933),* Oxford University Press, 1966.

MÖLLER (H.), *Parlamentarismus in Preussen (1919–1932),* Düsseldorf, Droste, 1985.

SCHULZE (H.), *Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung. Eine Biographie,* Frankfurt am Main, Ullstein, 1977.

DUPEUX (L.) (dir.), *La Révolution conservatrice dans l'Allemagne de Weimar,* Kimé, 1992.

GREILING (C.), *La Minorité allemande de Haute-Silésie (1919–1939),* L' Harmattan, 2003.

STIRK (S. D.), *The Prussian Spirit. A Survey of German Literature and Politics (1914–1940),* London, Faber, 1941.

ROTHFELS (H.), *Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung,* Frankfurt am Main, 1961, преизд. Zurich, Manesse, 1994.

Preussen im Film, том 5 на *Preussen, Versuch einer Bilanz,* Reinbek, Rororo, 1981.

III. ТЕМАТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

III.1. Обществото

BERDAHL (R. M.), *The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology (1770–1848),* Princeton University Press, 1988.

CARSTEN (F. L.), *A History of Prussian Junkers,* Aldershot, 1989 (немско изд. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988).

KAAK (H.), *Die Gutsherrschaft. Theoriengeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum,* Berlin, De Gruyter, 1991.

NACHAMA (A.), *Ersatzbürger und Staatsbildung. Zur Zerstörung des Bürgertums in Brandenburg-Preussen,* Frankfurt am Main, P. Lang, 1984.

GEIST (J. F.) et K. KÜRVERS, *Das Berliner Mietshaus (1740–1862),* München, Prestel, 1980.

III.2. Армията и военните

CRAIG (G. A.), *The Politics of the Prussian Army (1640–1945),* Oxford, 1955 (прев. на немски ез. Düsseldorf, Droste, 1960).

BUSCH (O.), *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen (1713–1807). Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft,* Berlin, Historische Kommission, 1962.

GIERATHS (G.) (éd.), *Die Kampfhandlungen der brandenburgisch-preussischen Armee (1626–1807). Ein Quellenhandbuch,* Berlin, De Gruyter, 1964.

JANY (C.), *Geschichte der königlich-preussischen Armee bis 1807,* 5 vol., Berlin 1928–1937, преизд. Osnabrück, Biblio, 1990.

PRIESDORFF (K. von), *Soldatisches Führertum. Biographien der Generäle der brandenburgisch-preussischen Armee,* 10 vol., Hambourg, Hanseatische Verlaganstalt, 1937–1940.

RITTER (G.), *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des «Militarismus» in Deutschland (1740–1890),* München, Oldenbourg, 1954.

WHITE (J. R.), *The Prussian Army (1640–1871),* Lanham University Press (Maryland), 1996.

III.3. Управлението и държавата

MEINECKE (F.), *L'Idée de la raison d'État dans l'histoire des temps modernes,* Genève, Droz, 1973 (1-во немско изд., 1924 г.).

SCHMOLLER (G. von), *Preussische Verfassungs-, Verwaltungs- und Finanzgeschichte,* Berlin, Verlag der Rundschau, 1921.

HARTUNG (F.), *Studien zur Geschichte der preussischen Verwaltung,* 3 vol., Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1942–1948.

ROSENBERG (H.), *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience (1660–1815),* Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1958.

SCHNEIDER (H.), *Der preussische Staatsrat (1817–1918),* München, Beck, 1952.

III.4. Икономика

SCHISSLER (H.), *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847,* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1978.

KRÜGER (H.), *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen. Die mittleren Provinzen in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts,* Berlin, Rütten & Loening, 1958.

TREUE (W.), *Wirtschafts- und Technikgeschichte Preussens,* Berlin–New York, Historische Kommission, 1984.

KAUFHOLD (K. H.) et B. SÖSEMANN (dir.), *Wirtschaft, Wissenschaft und Bildung in Preussen,* Stuttgart, F. Steiner, 1998.

JERSCH-WENZEL (S.), *Juden und Französen in der Wirtschaft des Raumes Berlin-Brandenburg zur Zeit des Merkantilismus,* Berlin, Colloquium, 1978.

BÜSCH (O.) (dir.), *Industrialisierung und Gewerbe im Raum Berlin-Brandenburg,* 2 vol., Berlin, Colloquium, 1971–1977.

KAUFHOLD (K. H.), *Das Gewerbe in Preussen um 1800,* Göttingen, Göttinger Beiträge, 1978.

BENAERTS (P.), *Les Origines de la grande industrie allemande,* F. H. Turot, 1933.

MIECK (L), *Preussische Gewerbepolitik in Berlin (1806–1844),* Berlin, Historische Kommission, 1965.

L'AOUIFIR (R.), *La Prusse de 1815 à 1848: l'industrialisation comme processus de communication,* L'Harmattan, 2004.

GLASER (H.), *Berliner Industriekultur im 19. und 20. Jahrhundert,* 2 vol., München, Beck, 1984–1986.

VORSTEHER (D.), *Borsig. Eisengiesserei und Maschinenbauanstalt zu Berlin,* Berlin, Siedler, 1983.

FREMDLING (R.), *Eisenbahnen und deutsches Witschaftswachstum 1840–1879,* Dortmund, Gesellschaft für Wirtschaftsgeschichte, 1975.

III.5. Религиозните въпроси

ZSCHARNACK (L.), *Das Werk Martin Luthers in der Mark Brandenburg von Joachim I. bis zum Grossen Kurfürsten,* Berlin, s.n., 1917.

HUBATSCH (W.), *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens,* 3 vol., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.

NEVEU (J.-B.), *Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au XVIIe siècle, de J. Arndt à P.J. Spener,* Klincksieck, 1967.

THADDEN (R. von), *Die brandenburgisch-preussischen Hofprediger im 17. und 18. Jahrhundert,* Berlin, De Gruyter, 1959.

OESTREICH (G.), *Neo-stoicism and the Early Modern State,* Cambridge University Press, 1982 (1-во немско изд., 1956 г.).

ERMAN (J.-P.) et P. C. F. RECLAM, *Mémoires pour servir à l'histoire des réfugiés français dans les États du roi,* 9 vol., Berlin, 1782–1794.

ROSEN-PREST (V.), *L'Historiographie des huguenots en Prusse au temps des Lumières,* Honoré Champion, 2002.

MITTENZWEI (L) (dir.), *Hugenotten in Brandenburg-Preussen,* Berlin (Est), Zentralinstitut für Geschichte, 1987.

GAWTHROP (R. L.), *Pietism and the Making of 18th Century Prussia,* Cambridge University Press, 1993.

BRECHT (M.) (dir.), *Geschichte des Pietismus,* 2 vol., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993–1995.

BIGLER (R. M.), *The Politics of German Protestantism: The Rise of the Protestant Church Elite in Prussia (1815–1848),* Berkeley University Press, 1972.

STERN (S.), *Der preussische Staat und die Juden,* 7 vol., Tübingen, Mohr, 1962–1975.

BOUREL (D.), *Moses Mendelssohn: la naissance du judaïsme moderne,* Gallimard, 2004.

AWERBUCH (M.) et S. JERSCH-WENZEL (dir.), *Bild und Selbstbild der Juden Berlins zwischen Aufklärung und Romantik,* Berlin, Historische Kommission, 1992.

LÖWENSTEIN (S. M.), *The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family and Crisis (1770–1830),* Oxford University Press, 1994.

CLARK (C. M.), *The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the Jews in Prussia (1728–1941),* Oxford, Clarendon, 1995.

LEHMANN (M.) et H. GRANIER, *Preussen und die katholische Kirche seit 1640*, 9 vol., Leipzig, 1878–1902 [достига до 1807 г.].

KEINEMANN (F.), *Das Kölner Ereignis, sein Widerhall in der Rheinprovinz und in Westfalen,* 2 vol., Münster, Aschendorff, 1974.

III.6. Изкуство и култура

KATHE (H.), *Preussen zwischen Mars und Musen. Eine Kulturgeschichte von 1100 bis 1920,* München/ Berlin, Köhler & Amelang, 1993.

BÖRSCH-SUPAN (H.), *Die Kunst in Brandenburg-Preussen,* Berlin, Gebr. Mann, 1980.

STREIDT (G.) et P. FEIERABEND, *Preussen. Kunst und Architektur,* Köln, Könemann, 1999.

MOELLER VON DEN BRUCK (A.), *Der preussische Stil,* Breslau, Korn, 1931.

TAYLOR (R.), *Berlin and its Culture,* New Haven, Yale University Press, 1997.

Kunst in Berlin (1648–1987), Berlin, Henschel, 1987 [каталог].

Der Grosse Kurfürst: Sammler, Bauherr, Mäzen, Potsdam, Staatliche Schlösser, 1988 [каталог от изложба].

LADENDORF (H.), *Andreas Schlüter, Baumeister und Bildhauer des preussischen Barock,* Berlin, 1935, преизд. Leipzig, Seemann, 1997.

GEYER (A.), *Geschichte des Schlosses zu Berlin,* 2 vol., 1936, преизд. Berlin, Nicolai, 2001.

MIELKE (F.), *Potsdamer Baukunst. Das klassische Potsdam,* 1981, преизд. Berlin, Propyläen, 1998.

REUTHER (H.), *Barock in Berlin,* Berlin, Rembrandt, 1969.

Karl Friedrich Schinkel. Architektur, Malerei, Kunstgewerbe, Berlin, Nicolai, 1981 [каталог].

Ethos und Pathos. Die Berliner Bildhauerschule (1786–1914), Berlin, SMPK, 1990 [каталог].

GÜNTHER (H.), *Peter Joseph Lenné. Gärten, Parke, Landschaften,* Berlin [Est], Deutsche Verlaganstalt, 1985.

JEISMANN (K.), *Das preussische Gymnasium in Staat und Gesellschaft,* 2 vol., Stuttgart, Klett-Cotta, 1996.

HARNACK (A. von), *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften,* Berlin, Reichsdruckerei, 1900.

TOEWS (J. E.), *Becoming Historical. Cultural Reformation and Public Memory in Early 19th Century Berlin,* Cambridge University Press, 2004.

REUTER (H. H.), *Fontane,* 2 vol., München, Nymphenburger, 1968.

ATTWOOD (K.), *Fontane und das Preussentum,* Berlin, Haude & Spener, 1970.

CRAIG (G. A.), *Über Fontane,* München, Beck, 1998.

CHEVANNE (R.), *Fontane et l'histoire: présences et survivances,* Berne, P. Lang, 1995.

SACHS (C.), *Musik und Oper am kurbrandenburgischen Hofe,* Berlin, J. Bard, 1910.

III.7. Прусия и нейните съседи

BUSCH (O.) (dir.), *Preussen und das Ausland. Beiträge zum europäischen Preussenbild am Beispiel von England, den Vereinigten Staaten, Frankreich, Österreich, Polen und Russland,* Berlin, Colloquium, 1982.

• Други държави от империята

GRASSMANN (A.), *Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert,* Köln, Grote, 1968.

SPINDLER (M.), *Handbuch der bayerischen Geschichte,* 6 vol., München, Beck, 1967–1975.

KRAUS (A.), *Geschichte Bayerns von den Anfängen bis zur Gegenwart,* München, Beck, 1983.

ESPAGNE (M.), *Le Creuset allemand. Histoire interculturelle de la Saxe (XVIIe et XIXe siècles),* PUF, 2000.

• Холандия

OESTREICH (G.), *Die Niederlande und Brandenburg-Preussen,* Bonn, 1973.

• Полша

BROSZAT (M.), *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik,* München, Ehrenwirth, 1963.

MALLEK (J.), *Preussen und Polen. Politik, Stände und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert,* Stuttgart, F. Steiner, 1992.

FRIEDRICH (K.), *The Other Prussia: Poland, Prussia and Liberty (1569–1772),* Cambridge University Press, 2000.

FROST (R.), *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War (1655–1660),* Cambridge University Press, 1993.

KAMINSKA (A.), *Brandenburg-Prussia and Poland (1669–1672),* Marburg, Herder Institut, 1983.

RHODE (G.), *Brandenburg-Preussen und die Protestanten in Polen (1640–1740),* Leipzig, Hirzel, 1941.

ZERNACK (K.) (dir.), *Polen und die polnische Frage in der Geschichte der Hohenzollernmonarchie (1701–1871),* Berlin, Historische Kommission, 1982.

PICKUS (D.), *Poland in the Eyes of German Intellectuals (1764–1800),* Lexington Books, 2000.

LUKOWSKI (J.), *The Partitions of Poland (1772, 1793, 1795),* London, Longman, 1999.

BÖHNING (P.), *Die nationalpolitische Bewegung in Westpreussen (1815–1871). Ein Beitrag zum Integrationsprozess der polnischen Nation,* Marburg, Herder Institut, 1973.

SERRIER (T.), *Entre Allemagne et Pologne. Nations et identités frontalières (1848–1914),* Belin, 2002.

BALZER (B.), *Die preussische Polenpolitik (1894–1908),* Frankfurt am Main, P. Lang, 1990.

TINTS (R. W.), *Germanizing Prussian Poland (1894–1919),* New York, Columbia University Press, 1941.

• Швеция

HASSINGER (E.), *Brandenburg-Preussen, Russland und Schweden (1700–1713),* München, Isar, 1953.

• Русия

FORSTREUTER (K.), *Preussen und Russland von den Anfängen des deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen,* Göttingen, Musterschmidt, 1955.

SCHULZE-WESSEL (M.), «Die Epochen der russisch-preussischen Beziehungen», in W. Neugebauer (dir.), *Handbuch der preussischen Geschichte,* t. 3, Berlin, De Gruyter, 2001, p. 713–787.

HASSINGER (E.), *Brandenburg-Preussen, Russland und Schweden (1700–1713),* München, Isar, 1953.

KELLER (M.) (dir.), *Russen und Russland aus deutscher Sicht,* 4 vol., München, W. Fink, 1985–2000.

III.8. Французите и Прусия

DRUÉNE (B.), *À travers huit siècles: Français à Berlin,* Berlin, Imprimerie nationale, 1947.

ANQUEZ (L.), *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars,* Hachette, 1887.

BOISSONNADE (P.), *Histoire des premiers essais de relations économiques directes entre la France et l'État prussien pendant le règne de Louis XIV (1643–1715),* Picard, 1912.

PAGÈS (G.), *Le Grand Électeur et Louis XIV (1660–1688),* G. Bellais, 1905.

SAGAVE (P. P.), *Berlin und Frankreich (1685–1871),* Berlin, Haude & Spener, 1980.

VELDER (C.), *300 Jahre Französisches Gymnasium,* Berlin, Nicolai, 1989.

ERMAN (J.-P.) et P. C. F. RECLAM, *Mémoires pour servir à l'histoire des refugiés français dans les États du roi,* 9 vol., Berlin, 1782–1794.

MURET (E.), *Geschichte der französischen Kolonie in Brandenburg Preussen,* Berlin, 1885.

FONTIUS (M.) et J. MONDOT (dir.), *Französische Kultur – Aufklärung in Preussen,* Berlin, A. Spitz, 2001.

HÄSELER (J.), *Ein Wanderer zwischen den Welten, Charles-Étienne Jordan (1700–1745),* Sigmaringen, Thorbeke, 1993.

MERVAUD (C.), *Voltaire et Frédéric II: une dramaturgie des Lumières (1736–1778),* Oxford, Voltaire Foundation, 1985.

ALLARD (E.), *Friedrich der Grosse in der Literatur Frankreichs,* Halle, E. Karras, 1913.

SKALWEIT (S.), *Frankreich und Friedrich der Grosse,* Bonn, Röhrscheid, 1952.

BURKERT (M.), *Frankreich und die erste Teilung Polens (1772),* Berlin, дисертация, FU, 1978.

JÖREL (T.), *Emigranten der französischen Revolution in Preussen (1789–1806),* Leipzig, Universitätsverlag, 2000.

BAILLEU (P.) (éd.), *Preussen und Frankreich von 1795 bis 1807,* 2 vol., Leipzig, 1881–1887.

ERNOUF (B.), *Les Français en Prusse* [през 1806–1807 г.], Didier, 1872.

LESAGE (C.), *Napoléon Ier créancier de la Prusse,* Hachette, 1924.

HAMMER (K.), *Die französische Diplomatie der Restauration und Deutschland (1814–1830),* Stuttgart, Hiersemann, 1963.

POIDEVIN (R.) (dir.), *Aspects des relations franco-allemandes (1830–1848),* Metz (Université), 1978.

HOFFMANN (K. M.), *Preussen und die Julimonarchie (1800–1834),* Berlin, Ebering, 1936.

ROTH (F.), *La Guerre de 70,* Fayard, 1990.

BENEDETTI (V.), *Ma mission en Prusse,* Plon, 1871.

KÖHLER (H.), *Das Ende Preussens in französischer Sicht,* Berlin, De Gruyter, 1982.

Хронология

948 Основаване на Бранденбургското епископство от Отон Велики.
1134 Албрехт Мечката приема Северната марка в ленно владение.
1157 Албрехт се настанява в Бранденбург. Начало на методичната колонизация.
1180 Основаване на манастира в Леенин, аналог на „Сен Дени“ за асканските маркграфове.
1226 Булата от Римини разрешава на Тевтонския орден да подчини пруситe.
1230 Берлин и Кьолн (квартал на дн. Берлин) стават „градове“ (приблизителна дата).
1231 Начало на завладяването на Прусия от Тевтонския орден.
1236 Поглъщане на Ордена на мечоносците от Тевтонския орден.
1242 Рицарите са сразени от Александър Невски край езерото Пейпус (Чудското езеро).
1253 Основаване на Франкфурт на Одер.
1255 Основаване на Кьонигсберг.
1283 Край на завладяването на Прусия от Тевтонския орден.
1309 Тевтонските рицари отнемат Данциг от поляците.
1319 Смъртта на маркграф Валдемар и край на Асканската династия.
1323 Бранденбург минава в ръцете на Вителсбахови.
1356 Златната була утвърждава маркграфа на Бранденбург като един от седмината електори.
1373 Бранденбург преминава към люксембургското кралско семейство.
1410 Победа на поляците над тевтонците при Грюнвалд (Таненберг).
1411 Договор от Торн между тевтонците и Полша.
1415 Фридрих фон Хоенцолерн е посочен за маркграф на Бранденбург.
1448 Подчиняване на град Берлин. Строеж на двореца в Кьолн (дн. квартал на Берлин).
1466 Втори договор от Торн. Полша анексира Западна Прусия.
1473 *Constitutio Achillea*. Бранденбург е обявен за неделим.
1488 Въвеждане на данък върху бирата (първи косвен данък).
1506 Основаване на университета във Франкфурт на Одер.
1511 Албрехт фон Бранденбург-Ансбах е избран за Велик магистър на Тевтонския ордéн.
1514 Албрехт фон Брандебург, брат на електора, става архиепископ на Майнц.
1525 Секуларизация на Тевтонския орден и създаване на Пруското херцогство.
1539 Електорът Йоахим II се присъединява към Лутеранската реформация.
1544 Основаване на лутеранския университет на Кьонигсберг.
1609 Бранденбург претендира за наследяването на Клеве и на Юлих.

1613 Електорът Йохан-Сигизмунд приема калвинизма.
1614 Договорът от Ксантен поделя наследяването на Клеве и Юлих.
1618 Йохан-Сигизмунд е признат за херцог на Прусия. Начало на Тридесетгодишната война.
1626 Окупация на Бранденбург от Валенщайн.
1631 Съюз между Бранденбург и Швеция.
1635 Пражки мир между Бранденбург и императора.
1640 Фридрих-Вилхелм става електор (Великият електор).
1648 Вестфалски договори.
1651 Тайният съвет управлява всички владения на електора.
1653 Последна сесия на Бранденбургския ландтаг.
1655 Начало на първата Северна война между Швеция и Полша.
1660 Договор от Олива. Пруското херцогство престава да бъде васално на Полша.
1662 Компромисно споразумение с пруските държави в Кьонигсберг.
1664 Съюз между Франция и Бранденбург.
1667 Въвеждане на събирания от градовете акциз.
1671 Електорът разрешава заселването на евреите.
1672 Разпускане на Пруския ландтаг.
1674 Бранденбург участва във войната срещу Луи XIV.
1675 Победа при Фербелин над шведите, съюзници на Франция.
1678 Завладяване на Щетин и на Померания.
1679 Франция задължава Бранденбург да се откаже от своите завоевания.
1680 Придобиване на Магдебург и Хале съобразно договорите от 1648 г.
1682 Създаване на африканска компания в Емден.
1685 Потсдамски указ, отварящ границите на Бранденбург за прогонените от Луи XIV хугеноти.
1688 Фридрих III става електор. Начало на войната за палатинското наследство.
1694 Основаване на университета в Хале.
1697 Падане от власт на министър-председателя Данкелман. Мирен договор от Ризвик, който не носи нищо на Бранденбург.
1700 Електорът получава титлата „Крал на Прусия“. Основаване на „Научно общество“ от Лайбниц.
1701 Фридрих I е коронован в Кьонигсберг (18 януари). Основаване на Ордена на Черният орел.
1702 Начало на Войната за испанското наследство (до 1713 г.).
1704 Големи победи на Карл XII в Полша и Саксония.
1707 Нойенбург е даден на Прусия.
1709 Берлин става „кралски град“. Поражение на Карл XII при Полтава.
1713 Възшествие на Фридрих-Вилхелм I (Войнишкия крал). Утрехтският договор дава на Прусия Мерс и Линген (наследство на Оранж).
1714 Прусия се присъединява към противниците на Карл XII. Забрана на процесите срещу вещици в Прусия.
1717 Основаване на кадетския корпус. Теоретично въвеждане на задължителното обучение.

1720 Стокхолмски мирен договор. Прусия се сдобива с Щетин.
1723 Основаване на Главната директория (*Generaldirektorium*)
1727 Основаване на благотворителна болница в Берлин.
1730 Принцът престолонаследник е затворен за „измяна".
1731 Приемане на 20 000 бежанци от Залцбург в Източна Прусия.
1733 Прокарване на *Kantonreglement* за осигуряване на набор в армията.
1740 Фридрих II се възкачва на престола. Изненадващо нападение срещу австрийска Силезия.
1741 Френско-пруски съюзен договор от Бреслау.
1742 Сепаративен мир с Австрия.
1744 Източна Фризия е върната на Прусия като наследство. Нов френско-пруски съюз, втора война за Силезия.
1745 Дрезденски сепаративен мир. Австрия напуска Силезия.
1748 Мир от Аахен (Екс-ла-Шапел): Луи XV работел „за пруския крал".
1755 Уестминстърски договор между Англия и Прусия.
1756 „Обръщане на съюзите" и начало на Седемгодишната война.
1757 Поражение на Фридрих II в Колин. Победи при Росбах и Лойтен.
1759 Катастрофа при Кунерсдорф.
1762 Смърт на руската императрица Елисавета („чудото на Бранденбургския двор").
1763 Договор от Хубертусбург. Силезия остава пруска. Общ регламент за селските училища.
1767 Лесинг публикува „Мина фон Барнхелм".
1772 Първа подялба на Полша.
1778 Война за баварското наследство (картофената война).
1779 Ташенски мир с френско-руско посредничество.
1780 Фридрих II заповядва изготвянето на Пруския кодекс.
1781 Кант публикува „Критика на чистия разум".
1785 Фридрих настройва княжеския съюз срещу Йозеф II. Договор със Съединените щати.
1786 Пребиваване на Мирабо в Берлин. Смъртта на Фридрих II, възкачване на Фридрих-Вилхелм II на престола.
1787 Експедиция на Брауншвайг в Холандия.
1788 Указ за религията на Вьолнер. Кант публикува „Критика на практическия разум".
1789 Указ за цензурата.
1790 Австрийско-пруско напрежение по повод Турция.
1791 Завършване на Брандебургската врата в Берлин.
1792 Антифренска коалиция. Битката при Валми.
1793 Втора подялба на Полша. Прусаците си връщат Майнц.
1794 Въстание на Косцюшко. Обнародване на Пруския кодекс.
1795 Базелски мир, Прусия напуска коалицията. Трета подялба на Полша.
1797 Възкачване на Фридрих-Вилхелм III на трона.
1798 Сийес – посланик на директорията в Берлин.
1799 Прусия отказва участие във втората коалиция.
1801 Прусия се присъединява към Лигата на неутралните.

1803 Заседание на ландтазите на Германската империя.
1804 Пребиваване на госпожа Дьо Стал в Берлин.
1805 Потсдамска среща между руския император Александър и суверена на Прусия.
1806 Френско-пруска война. Битка при Йена, влизане на Наполеон в Берлин.
1807 Тилзитският мирен договор разпокъсва Прусия. Начало на реформите на Щайн, премахване на крепостничеството.
1808 Градски и административни реформи.
1810 Основаване на университети в Берлин и Бреслау. Смърт на кралица Луиза. Харденберг започва втората си поредица от реформи.
1812 Френско-пруски съюз срещу Русия. Указ за жандармерията и указ за евреите.
1813 Прусия обявява война на Франция. Битка при Лайпциг.
1814 Френска кампания.
1815 Победа на Уелингтън и Блюхер при Бел-Алианс (Ватерло). Виенският договор предоставя на Прусия „охраната на Рейн".
1818 Хегел е назначен за професор в Берлин.
1819 „Карлсбадски решения". Хумболт и Бойен подават оставка.
1821 Шатобриан – посланик на Франция в Прусия.
1832 Начало на Митническия съюз (*Zollverein*).
1837 Религиозни вълнения в Кьолн. Основаване на фабриката на Борсиг в Берлин.
1838 Откриване на железопътната линия от Берлин до Потсдам.
1840 Възкачване на Фридрих-Вилхелм IV на престола.
1842 Начало на строителството на катедралата в Кьолн.
1843 Бетина фон Арним осъжда работническата нищета.
1844 Бунт на силезийските тъкачи.
1847 Свикване на Обединения ландтаг.
1848 Революция в Берлин и в Германия.
1849 Фридрих-Вилхелм IV отказва имперската корона.
1850 Ревизирана конституция (20 януари). „Натирване" от Олмюц (28 ноември).
1851 Издигане на статуята на Фридрих II в Берлин. Бисмарк – посланик в Бундестага, заседаващ във Франкфурт.
1852 Отказ за приемането на Австрия в Митническия съюз.
1854 Прусия остава неутрална в Кримската война.
1857 Независимост на Нойенбург.
1858 Регентство на принц Вилхелм.
1859 Ломбардска война между Австрия и Франция.
1860 Начало на спора по военната реформа.
1861 Възкачване на крал Вилхелм I на престола.
1862 Бисмарк става министър-председател.
1864 Война за херцогствата срещу Дания.
1865 Австрийско-пруски компромис от Гащайн.
1866 Война срещу Австрия. Прусия анексира Ханновер и Хесен.

1867 Северногермански съюз.
1870 Френско-германска война. Победа при Седан.
1871 Обявяване на създаването на Германска империя във Версай. Франкфуртски договор, анексия на Елзас-Мозел. Начало на икономическия бум *(Gründerzeit)*.
1872 Премахване на имущественото право в източните провинции.
1873 Начало на *Kulturkampf* срещу католическата църква.
1878 Бисмарк оглавява Берлинския конгрес. Извънреден закон срещу социалистите.
1880 „Секретаризация" на Прусия.
1883 Социални закони на Бисмарк.
1885 Бурни дебати по полския въпрос.
1888 Съюз на трите императори; начало на царуването на Вилхелм II.
1890 Оттегляне на Бисмарк.
1897 Фонтане публикува *Der Stechlin*.
1900 Мерки за германизацията на Полша.
1906 Тежки инциденти в полските провинции.
1914 Статия на Томас Ман за положението в Германия.
1917 Вилхелм II оповестява реформа на системата на трите класи.
1918 Абдикация на Вилхелм II.
1919 Версайски договор. Прусия претърпява сериозни териториални загуби. Прусия се превръща във *Freistaat* в лоното на републиката.
1920 Съставяне на пруското правителство на Ото Браун.
1925 Хинденбург става президент на републиката.
1932 *Preussenschlag* (сваляне на законното пруско правителство).
1933 Хитлер – канцлер на райха. Символна церемония в Потсдам. Премахване на старите териториални единици *(Länder)*.
1944 Атентат срещу Хитлер, организиран от пруски офицери.
1945 Завладяване на Кьонигсберг от Червената армия. Силезия и Познания стават полски.
1947 Декрет на съюзниците за ликвидиране на пруската държава.
1950 Разрушаване на останките от кралския дворец в Източен Берлин.
1951 Издигане на статуя на Великия електор в Шарлотенбург.
1957 Създаване на Пруската културна фондация.
1961 Издигане на Берлинската стена.
1981 Година на Прусия, отбелязана с импозантни изложби. Връщане на статуята на Фридрих II на Унтер ден линден.
1987 Честване на 750-ата годишнина на Берлин.
1989 Падане на Берлинската стена.
1990 Създаване на Бранденбургски ланд в обединена Германия.
1991 Пренасяне на мощите на Фридрих II в Потсдам.
1992 Берлин отново става федерална столица.
2001 Изложба, отбелязваща 300-годишнината на пруската монархия.
2004 Влизане в Европейския съюз на бившите пруски провинции, намиращи се в рамките на Полша. Съглашение относно статута на анклава на Калининград (Кьонигсберг).

Съдържание

Въведение 5

ПЪРВА ЧАСТ
ПРУСИЯ ПРЕДИ ПРУСИЯ

Първа глава. Електоратът на Бранденбург 15

1. Гранична марка на Свещената Римска империя 15
Първите контакти между германци и славяни 15
Асканската династия 17
Германизацията 19
Мощта на асканските маркграфове 21
Един размирен век 22
2. Хоенцолерите 24
Бургграфът Фридрих VI става електор Фридрих I 24
Между Франкония и Бранденбург 25
Век на пасивно изчакване 28
Крайъгълните камъни на бъдещето 32

Втора глава. Прусия на тевтонските рицари 36

1. От Светите земи до Прусия 36
Произход на Тевтонския орден 36
Сарацините от Севера 37
2. Тевтонската държава 40
Теократичната република 40
Колониалното общество 42
3. Преден пост на Запада 45
Пътуване към Прусия 45
Интегрирана икономика 46
4. Регионална сила 48
Експанзия на запад 48
Таненберг 49
5. Упадък и край на тевтонската държава 50
Бунтът на елитите 50
Секуларизацията 52
Пруското херцогство (1525–1618) 53
Последователите на тевтонската държава 54

Трета глава. Ad augusta per angusta (През трудностите към успеха)
Повратите през XVII в. (1619–1713) 57

1. Електоратът на Бранденбург в навечерието на Тридесетгодишната война 57
Средноголяма, но амбициозна държава 57
Узурпацията на юнкерите 60

2. Бранденбург и Тридесетгодишната война 65
Колебливата политика на електора Георг-Вилхелм 65
Нетърпението на Фридрих-Вилхелм (1640–1648) 68
3. Нов международен фактор 70
Труден следвоенен период 70
Северната война и суверенитетът на херцогство Прусия 72
Великият електор и Луи XIV 74
4. Изграждане на „абсолютистка" държава 77
Волята на суверена и центробежните сили 77
Армията и флотът 80
Финансите и икономиката 82
Столицата и дворът 85
5. Електорът Фридрих III става крал Фридрих I 87
Придобиването на кралската титла 88
Хугенотите 92
Атина на Шпрее, Атина на Заале 96

ВТОРА ЧАСТ

ВЕКЪТ НА ФРИДРИХ II (1713–1806)

Четвърта глава. Войнишкия крал (1713–1740) 103

1. Една оспорвана личност 103
2. Милитаризацията на държавата 106
3. Усъвършенстването на абсолютистката държава 109
4. Германски патриот? 114

Пета глава. Нова европейска сила. Дебютът на Фридрих II (1740–1763) 119

1. Един млад привлекателен владетел 119
2. Войните за Силезия 124
3. Дела по време на мира 129
Интегрирането на Силезия 130
Насърчаване на икономиката 131
Фридриховият кодекс 132
Изкуството и литературата 133
4. Седемгодишната война 136

Шеста глава. Славата на „стария Фриц" (1763–1786) 147

1. Възстановяването 147
2. Фридрих II – арбитър на Европа 150
Подялбата на Полша 151
От „картофената война" до „княжеския съюз" 156
3. Самотата на просветения деспот 159
Отшелникът от Сан-Суси 159
Едноличната власт 162

4. Към пруска идентичност 170
Административната база 170
Едно милитаризирано общество 174
5. Кралят философ и пруското Просвещение 180
Разхубавяването на Берлин и Потсдам 180
Абсолютизъм и философия 182
Толерантност и реформи 184
Еврейският въпрос 187
Фридрих II и немската литература 190
Смъртта на Фридрих и оценката на Мирабо за него 195

Седма глава. От склерозата до катастрофата (1786–1806) 198

1. Кабинетното управление: между реакцията и реформите 198
„Големият Вилхелм", двубрачен и мистичен 198
Пасивността 202
Неуспехът на реакцията срещу Просвещението 204
Кралят буржоа и неговите съветници 208
Щенията на Фридрих-Вилхелм III 210
2. Между Австрия, Франция и Полша (1786–1795) 212
Игрите на традиционната дипломация (1786–1792) 212
Завой към контрареволюция (1792–1793) 215
Рейн и Висла (1793–1795) 220
3. Шансовете и рисковете на неутралитета (1795–1806) 224
Островче на мира 224
Изборът на изолацията 228
4. Катастрофата през 1806–1807 година 232
Причините за разрива с Франция 232
Йена и Тилзит 236

ТРЕТА ЧАСТ
АПОТЕОЗ И РАЗПАДАНЕ НА ПРУСИЯ

Осма глава. Възкръсването на Прусия (1807–1815) 243

1. Прусия под робство 243
Приносът 243
Окупацията 245
Между Франция и Русия 249
2. Ерата на реформите 251
Реформаторите 251
Реформите на Щайн 253
Реформите на Харденберг 257
Военните реформи 261
Реформата в образованието 264
3. Освободителните войни 266
Патриотичната партия 266

Кризата през 1812 година 270
Начало на пруската освободителна война 272
Реваншът срещу Наполеон 276
4. Прусия през 1815 година 279
Виенският конгрес 279
Новата карта на Прусия 282
Реорганизацията на Германия 283

Девета глава. Реставрация и Формерц (1815–1848) 287

1. От компромиса към реакцията (1815–1823) 287
Следвоенните дадености 287
Вътрешното хомогенизиране на нова Прусия 290
Военният закон 291
Административната реорганизация 292
Фискалната модернизация 294
Съпротивата на партикуларизма 296
Религиозните въпроси 297
Кралският абсолютизъм и въпросът с конституцията 298
2. Прусия и системата „Метерних“ 301
Духът на времето 301
Прусия „сляпо подражава на Австрия“? 303
Потушаване на студентското движение 304
Полицейският режим от 30-те години на XIX век 306
Съпротива срещу авторитаризма 308
Различността на Прусия 309
Нюансите на външната политика 309
Културният престиж на Берлин 311
3. Икономическа революция 316
Трансформацията на земеделския свят 316
Цолферайн 318
Индустриалната революция 319
4. Предреволюционното десетилетие (1840–1848) 323
Един не особено конвенционален крал 323
Въпросът с конституцията 324
Социалният проблем 327
Прусия и националното възраждане 330

Десета глава. Прусия и германското обединение (1848–1871) 333

1. Революцията от 1848–1849 година 333
Берлинският март 333
Националната цел 336
Завой към реакцията 339
Германското изкушение 342
2. Втората реставрация (1850–1862) 344
Епохата на реакцията 344
Германският „дуализъм“ 347

Олмюц 347
Цолферайн 349
Международното измерение на съперничеството 350
Новата епоха 351
Икономическата промяна 355
3. Революция отгоре 357
Белият революционер 357
Бисмарковата „диктатура“ 359
Окончателното обяснение с Австрия 361
Първите бандерили 361
Войната за датските херцогства 363
Войната от 1866 година 365
4. Германското единство и краят на Прусия 369
Прусия и Северната конфедерация 369
Политическото прегрупиране в Прусия 369
Създаване на Северногерманския съюз 370
Френското препятствие 373
Френско-германската война 376
Германската империя 380

Епилог. Прусия след Прусия 383

1. Прусия и империята: от хегемонията до разпадането (1871–1918) 384
Институциите 384
Пруски ценности и национално чувство 387
2. Двойното лице на Прусия (1918–1945) 393
Бастионът на републиката 393
Реваншът на другата Прусия 397
Прусия и нацизмът 400
3. Спомени за Прусия 403

ПРИЛОЖЕНИЯ 407
Карти 408
Генеалогични таблици 412
Избрана библиография 414
Хронология 431

ИСТОРИЯ НА ПРУСИЯ

Не са многобройни произведенията, посветени на самостоятелната история на Прусия – от нейните корени в епохата на Средновековието до влизането ѝ в границите на Германската империя през 1871 година, та дори до скритото ѝ присъствие и в наши дни. В този смисъл изследването на френския учен Мишел Кеотре, автор на трудове върху сблъсъците между Франция и Прусия в XVIII и XIX век и върху международните отношения по времето на Наполеон Бонапарт, представлява сериозен принос в световната историография.

Пътят на Прусия, неотделима част от развитието на Централна Европа, е рядко явление в историята – мощна държава, която се стопява в пределите на една по-обширна териториална цялост. Инструмент на германското единство, Прусия завещава на основаната от Бисмарк империя осезаемо наследство – най-вече военно, но и религиозно, културно, нравствено, правно. Трудно може да бъде разбрана днешна Германия без проникновен анализ на пруското влияние, какъвто несъмнено поднася Мишел Кеотре.

ISBN: 954-320-077-7

Цена 15,50 лв.